

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милош Ж. Цветковић

**НИЖЕ ЈЕДИНИЦЕ ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА
У ВИЗАНТИЈИ (9–11. ВЕК)**

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš Ž. Cvetković

**LOWER-RANK THEMATIC UNITS
IN THE BYZANTIUM (9–11TH CENTURY)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор

академик Љубомир Максимовић, проф. емеритус
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије

др Бојана Крсмановић, виши научни сарадник
Византолошки институт САНУ

доц. др Маја Николић, доцент
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Вујадин Иванишевић, научни саветник
Археолошки институт

Датум одбране

Текст који следи резултат је вишегодишњег истраживања. У сваком тренутку и на сваком кораку истраживачког пута имао сам огромну подршку породице, којој на овом месту желим да изразим дубоку захвалност.

Велику захвалност дугујем и својој – дозволићу себи да је тако назовем – научној породици, пријатељима и колегама у Византолошком институту, који су ми пружили значајну помоћ и подршку током писања тезе. Посебну захвалност изражавам Бојани Крсмановић, која је пратила мој рад од тренутка када сам закорачио у свет византологије.

Њима, и свима осталима који су ми на различите начине помагали и били уз мене током последњих година, упућујем једно велико Хвала!

*Ниш – Београд
јануар 2017.*

Сажетак:

Основни циљ истраживања чији резултат представља текст дисертације, било је реконструисање начела по којима су функционисале ниже војно-управне структуре у византијској тематској организацији. Проучавање тематског уређења је у великој мери ограничено због оскудности изворне грађе којом византолози данас располажу, због чега је истраживачки процес био базиран на прикупљању ситних, углавном узгредних изворних обавештења. Детаљно тумачење података, употреба аналогije кад год је то могуће, истакнути су, притом, као основна методолошка начела у истраживању. Употребљена изворна грађа је, ипак, и поред свих ограничења која постоје због њене оскудности и нејасноћа, као и због тога што се везује за одређени простор или тренутак, била довољна за уочавање извесних општих обележја у развоју нижих војно-управних форми.

У писању дисертације коришћени су резултати које је наука до данас дала у проучавању нижих структура, и тематског уређења у целини, при чему треба издвојити студију Јадрана Ферлуге о нижим војно-административним јединицама. Ферлуга је био први историчар који је на свеобухватан начин истражио ниже војно-управне округе у тематском систему. У годинама које су уследиле, поједини истраживачи су наново обрађивали неке типове нижих јединица. Реч је, међутим, о истраживањима која су углавном проистицала из уже проблемске и територијалне перспективе. Појединачно су проучавани типови одређених нижих јединица али се питањима карактера нижих тематских округа није приступало као свеобухватној целини. Такође, новија истраживања у вези са нижим тематским структурама најчешће су се тичала појединих делова, али не и читаве територије РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА. Развој византологије у претходним деценијама омогућио је, међутим, да се проблему нижих јединица изнова приступи на целовит начин. Објављивање изворне грађе током последњих деценија, на првом месту сигилографског материјала – чиновничких печата – представљало је значајан подстицај истраживању које је резултирало изградом тезе.

У дисертацији је као основни критеријум за сврставање једног округа у категорију нижих јединица истакнуто постојање заокружене територијално-управне целине, на челу са функционером који је имао нижи хијерархијски ранг у односу на стратега, који су били

намесници основних војно-управних јединица у тематском уређењу. Ниже јединице су, притом, подељене у три основне групе: 1) ниже јединице унутар тема, са управницима који су били непосредно потчињени стратезима; 2) ниже јединице изван тема, са старешинама које су имале релативну управну самосталност у тематском систему; 3) ниже јединице путем којих је остваривана интеграција неромејских етничких група у тематско уређење.

Ниже јединице унутар тема (Турме) – Турме су, почев од VII века, представљале основне територијалне јединице унутар тематских округа, уједно и највеће оперативно-тактичке јединице унутар тематских армија. Биле су подељене на бандоне. На челу турми налазили су се турмарси који су своје административне надлежности остваривали у окрузима у којима су биле концентрисане њихове јединице. Границе нових округа (турми) пратиле су распоред гарнизона ромејске војске, пресецајући оквире позноримских територијалних форми. Турмарси су, после стратега, били највиши официри у тематској војсци. Командовали су јединицама у чијем саставу је могло бити и по неколико хиљада људи, из чега је проистицала и значајна моћ акумулирана у њиховим рукама. Реформом војно-управне организације у X веку долази, међутим, до деградације њиховог положаја. Тада је наступила професионализација војске у којој водећу улогу преузимају старешине централне војне команде, као и заповедници великих пограничних композитних округа – дукс и катепани. У то доба се уједно ствара и посебна категорија турмарха у новим малим темама, који су имали релативно низак положај на хијерархијској лествици византијских официра, о чему сведочи и чињеница да је уместо два, три или четири турмарха, колико их је обично било у старим темама, у новим стратигидама било и по неколико десетина носилаца тог звања.

Ниже јединице изван тема – Реч је о јединицама које су конституисане у областима у којима испрва није било могуће успоставити теме, или се тек отпочињало са тим процесом, па је тамошња византијска власт функционисала кроз специфичне прелазне облике војно-управне организације. Приликом изградње тих форми узимане су у обзир географске и политичке прилике, као и етничке особености становника тих регија. Сходно томе, разликовао се степен присуства власти Византије у њима. Те јединице су се разликовале по унутрашњој структури а различит је био и степен концентрације цивилних и војних овлашћења у рукама њихових управника. У појединим случајевима реч

је о потпуно новим организационим облицима, док су, с друге стране, понегде приликом њиховог конституисања коришћени остаци старог система. Новоустановљене војно-управне форме се по правилу јављају на рубном делу територијалног језгра Византије. Реч је о малоазијској и балканској граници, и егејском басену. У питању су области које су биле изложене учесталим нападима спољних непријатеља, због чега се јавила потреба да се у њима успостави посебан војни режим дефанзивног карактера, састављен од *клицура* у континенталном делу, и јединица са *друнгаријима* на челу у острвским подручјима. На другој страни, у ред нижих јединица које су почивале на позноримском војно-административном наслеђу, убрајају се управни окрузи оформљени на територијама које су биле одвојене од територијалног језгра Царства. Удаљеност од центра ромејске државе и постојање јаких локалних аутономних елемената разлог је што Цариград у тим регијама није испрва могао да приступи реорганизацији војно-управног уређења по моделу који је примењен у Малој Азији и деловима Балкана. Следећи начела функционисања управе током позноримске епохе, у тим областима су током наредних столећа функционисали *дукати* и *архонтије*. Као посебну категорију треба пак издвојити јединице на челу са *турмарсима Федерата, Ликаоније и Памфилије*. Оне су по карактеру припадале категорији новоустановљених форми али се приликом њиховог оснивања Цариград ослањао на традицију истоимених одреда који су деловали у позноримској епоси.

Ниже неромејске етничке јединице – У ту категорију сврстане су јединице путем којих је вршена интеграција неромејских етничких група у тематски систем. Укључивање тих скупина у ромејски државни апарат спровођено различитим методима, који су првенствено зависли од тога на који начин је сваки од појединачних етноса дошао у додир са Византијом и њеном територијом. Словене на Балкану, који су силом су запосели поједине византијске просторе, требало је потчинити. С друге стране, код народа који су у Царство насељавани по унапред испланираној акцији или уз сагласност ромејских владара интеграција је углавном спровођена мирнодопским путем. Извори бележе различите типове војно-управних јединица, кроз које су етничке заједнице интегрисане у тематски систем. Издвајају се, с једне стране, архонтије које су имале извештајни степен самоуправе али су биле потчињене централној власти и њиховим изасланицима – тематским стратезима. Нешто мањи степен самоуправе у односу на архонтије везује се за функционисање етничких турми. Поред архонтија и турми забележена су два посебна

случаја, када су етничким јединицама управљали официри са звањима катепана и ексусијаста.

*

Ниже јединице изван тема, као и оне са етничким предзанком, основане су у циљу потпуне интеграције појединих територија и етничких скупина у тематско уређење. Византијска власт је тежила да на свим територијама које су биле под њеном контролом успостави режим карактеристичан за класичне теме. Тај процес се, међутим, одвијао неравномерно а у појединим областима никад није довршен, углавном због тога што су оне насилним путем издвојене из састава Царства. Ипак, у случају већине нижих јединица изван тема (са изузетком појединих дуката), као и у случају већине етнархија њихова потпуна интеграција у тематски систем била је окончана до краја X века. С друге стране, турме су, са својим подјединицама – бандонима – отпочетка биле чврсто интегрисане у тематски систем. Као основне територијалне јединице унутар тема оне постоје све до почетка XII века. Изузетак представљају једино турме на Криту које су функционисале и столеће након тога, као и бандони који су опстали као основне војно-административне јединице у потоњем Трапезунтском царству.

Кључне речи: Ниже јединице, тематско уређење, Византија, *турма*, *турмарх*, *клицура*, *клицурарх*, *друнгарије*, *архонтија*, *архонт*, *дукат*, *дука*, *катепан*.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Византије

УДК број: 355.3(495.02)"08/10"

Summary:

The main goal of the research that has yielded the results presented in this dissertation was to reconstruct the principles of functioning of the lower-rank military and administrative structure in the Byzantine thematic system. Any attempt at studying the thematic system is severely limited by the scarcity of the sources available to Byzantine scholars today. Consequently the research process was based on collecting minor and largely incidental pieces of information contained in the sources. The basic methodological principles of the research included detailed analysis of this data and the use of analogy wherever possible. The used source material has – notwithstanding the limitations imposed by its scarcity and ambiguity and the fact that it usually refers to a specific place and time – yielded enough information to allow us to discern some general features in the evolution of military and administrative units of an inferior rank.

The dissertation makes use of the results already provided by studies of lower-rank structures and the thematic system as a whole, particularly Jadran Ferluga's study of military and administrative units of an inferior rank. Ferluga was the first historian to comprehensively examine lower-rank military and administrative districts in the thematic system. In the following years, some researchers did re-examine some types of lower-rank units; these studies, however, were mostly based on a narrower perspective in terms of the problem and the territory concerned. Some types of lower-rank units were indeed examined, but the question of the nature of lower-rank thematic districts has never been studied from a general and all-encompassing perspective. In addition, recent research of thematic structures of an inferior rank has usually focused only on certain parts of the Byzantine Empire and not its entire territory. The development of Byzantine studies in previous decades has allowed us to adopt a comprehensive approach to the problem of lower-rank units. The research which has ultimately resulted in this dissertation has greatly benefited from the source material published in recent decades, most importantly sigillographical evidence (officials' seals).

As its main criterion for classifying a district as a unit of inferior rank, the dissertation uses the existence of a clearly defined territorial and administrative unit headed by an official of a lower hierarchical rank than a *stratēgos* – the governor of the basic military-administrative unit in the thematic system. Units of an inferior rank were divided into three main groups: 1) lower-

rank units inside themes, with administrators directly subordinated to the *stratēgoi*; 2) lower-rank units outside themes headed by commanders who enjoyed some administrative independence in the thematic system; 3) lower-rank units through which the integration of non-Romaic ethnic groups into the thematic system was realized.

Lower-rank units inside themata (Tourmai) – From the 7th century onwards, the *tourmai* were the major territorial subdivisions within thematic districts as well as the largest operative-tactical units within thematic armies. They were divided into *banda* and headed by *tourmarchai*, who exercised their administrative powers in the districts where their units were concentrated. The borders of these new districts (*tourmai*) corresponded to the layout of the garrisons in the Byzantine army, cutting across the borders of Late Roman territorial divisions. The *tourmarchai* were the highest-ranking officers in the thematic army after the *stratēgoi* and commanded units that could include up to several thousand men. This allowed them to accumulate significant power in their hands. With the reform of the military-administrative organization in the 10th century, however, their position lost its previous importance. It was then that the process of army professionalization began and the leading role was assumed by the leaders of the central army command and the commanders of the great frontier composite districts – *doux* and *katepanō*. At the same time, a special category of the *tourmarchai* emerged in small new *themata* who held a relatively inferior rank in the hierarchy of Byzantine officers, as evidenced by the fact that instead of the two to four *tourmarchai* in old *themata*, the new *themata* could have up to a few dozen officials with this rank.

Lower-rank units outside themata – These units were established in regions where it was initially impossible to establish a theme or the process of establishing one had just begun. Hence, the Byzantine authority over these areas was exercised through particular transitional forms of military and administrative organization. The construction of these forms took into consideration the local geographic and political circumstances, as well as the ethnic specificities of the local population. The degree of the Byzantine presence in these regions varied accordingly. These units could have different internal structures and the level of civilian and military powers in the hands of their administrators could vary. In some cases, these forms of organization were completely new; in others, they incorporated the remnants of the old system. The newly established military-administrative forms usually appeared in the frontier zones of the territorial heart of the Byzantine Empire – along the frontier in Asia Minor and the Balkans, as well as in

the Aegean Basin. Since the regions in question were frequently under attack from the outside, there was a need to set up a special defensive military regime comprised of *kleisourai* in the continental part of the Empire and units led by a *droungarioi* on the islands. On the other hand, the lower-rank units based on the Late Roman military-administrative heritage included the administrative districts established on the territories that were not adjacent to the territorial core of the Byzantine Empire. Due to their distance from the center of the Romaic state and the existence of strong local autonomous elements, Constantinople was initially unable to implement the model of reorganizing the military-administrative system that was used in Asia Minor and some parts of the Balkans. Adhering to the principles of administration inherited from the Late Roman period, *doukata* and *archontiai* functioned in these regions over the following centuries. It should be noted that units headed by *tourmarchai* and called Foderatoi, Lykaonia and Pamfylia belong to a special category. By character they belonged to the category of newly-established forms, but upon their establishment Constantinople chose to adhere to the tradition of regiments of the same name which had been active in the Late Roman period.

Lower-rank non-Romaic ethnic units – This category includes the units through which the integration of non-Romaic ethnic groups into the thematic system was realized. The integration of these groups into the Byzantine state organization could be achieved in various ways, depending on the way in which each of these ethnic groups had come into contact with the Byzantine Empire and its territory. The Slavs in the Balkans, who had forcibly occupied some Byzantine lands, were to be subjugated to Constantinople. On the other hand, the integration of the groups that were relocated to the Empire's territory as part of a planned action or with the consent of the Byzantine rulers was usually non-violent. The sources have recorded various types of military-administrative units used to integrate these ethnic groups into the thematic system. Particularly notable are the *archontiai*, which enjoyed some degree of self-government but were subordinated to the central command and its representatives – the thematic *stratēgoi*. Ethnic *tourmai* enjoyed a lower degree of self-government than the *archontiai*. Besides the *archontiai* and *tourmai*, the sources have recorded another two special cases: the ethnic units headed by officials with the title of *katepanō* or *exousiastēs*.

*

Lower-rank units outside *themata*, as well as the ethnically distinct units, were established with the aim of completely integrating certain territories and ethnic groups into the

thematic system. Byzantine authorities sought to establish the regime characteristic of classic *themata* in all territories under their control. This process, however, was not uniform and was never completed in some territories, usually because they were forcibly removed from the Empire's jurisdiction. Nonetheless, most lower-rank units outside *themata* (with the exception of some *doukata*) and most ethnarchies were fully integrated into the thematic system by the 10th century. On the other hand, the *tourmai* and their subdivisions *banda* were firmly integrated into the thematic system from the beginning and remained the basic territorial units within *themata* until the early 12th century. The only exceptions were the *tourmai* on the island of Crete, which continued to function over the following century, and the *banda* which later became the basic military-administrative units in the Empire of Trebizond.

Key words: Lower-rank units, Thematic System, Byzantium, *tourma*, *tourmarchēs*, *kleisoura*, *kleisourarchēs*, *droungarios*, *archontia*, *archōn*, *doukaton*, *doux*, *katapanō*.

Scientific field: History

Scientific subfield: History of the Byzantium

UDC number: 355.3(495.02)"08/10"

САДРЖАЈ

Предговор	1
Увод	3
Осврт на изворе и литературу	3
Осврт на стварање тематске организације	12
Карактер и класификација нижих јединица тематског уређења	19
I – Ниже јединице унутар тема – Турме	28
Турма – Војна јединица	33
Турма – Управни округ	52
Положај турмарха у ромејској држави и друштву	79
II – Ниже јединице изван тема	95
Клисуре	95
Јединице под управом друнгарија	115
Архонтије	135
Дукати	161
Јединице под управом турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије	182
III – Ниже неромејске етничке јединице	190
Архонтије Словена	190
Архонтија Сермисијана и Бугара	204
Јединица под управом катепана Мардаита и мардаитске турме	211
Јединица под управом ексусијаста Персијанаца и персијске турме	221
Архонтија Маињана	229
Архонтија Влаха	231
Турма Готија	240
Турма Бугара	244
Архонтија и турма Евидита	245
Архонтија Вихита	247
Закључак	249
Прилози	267
Каталог турмарха	267
Каталог клисурарха	283
Списак извора и литературе	286
Извори	286
Литература	300

ПРЕДГОВОР*

Протекло је више од шест деценија од како је Јадран Ферлуга, истакнути југословенски византолог, у другој свесци *Зборника радова Византолошког института*, објавио чланак „Ниже војно-административне јединице тематског уређења”.¹ Ферлуга је био први историчар који је на свеобухватан начин истражио ниже војно-управне округе у тематском систему. У средишту његове пажње били су карактер и типологија тзв. нижих јединица тематског уређења, као и време и начин њиховог стварања. Позитивно оцењена и често цитирана у научним круговима, студија је постала део незаобилазне литературе у даљим истраживањима тематског уређења.

У годинама које су уследиле, поједини истраживачи су наново обрађивали неке типове нижих јединица, а међу њима је био и сам Ферлуга, који се у више наврата враћао овим питањима. Реч је, међутим, о истраживањима која су углавном проистацала из уже проблемске и територијалне перспективе. Тако су, на пример, појединачно проучавани типови нижих јединица, попут клисура или архонтија, али се питањима карактера нижих тематских округа није наново приступало као свеобухватној целини. Такође, новија истраживања у вези са нижим тематским структурама најчешће су се тичала појединих делова, али не и читаве територије Ромејског царства.

Развој византологије у претходним деценијама омогућио је, међутим, да се проблему нижих јединица изнова приступи на целовит начин. Објављивање изворне грађе, на првом месту сигилографског материјала – чиновничких печата – представља значајан подстицај новим истраживањима. Не треба, притом, занемарити ни резултате савремене византологије на пољу проучавања различитих сегмената тематске организације, који, иако се често не односе непосредно на проблеме тзв. нижих јединица, у значајној мери проширују научну основу за даља истраживања. Управо су то разлози који оправдавају целисходност истраживачког поступка који ова дисертација представља.

* Текст докторске дисертације је настао као резултат истраживања на пројекту „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету” (ев. бр. 177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ *Ферлуга*, *Ниже јединице*, 61–98.

У овом раду примењен је унеколико измењени методолошки приступ у односу на Ферлугину студију. Речено се пре свега односи на другачији начин дефинисања нижих јединица, на детаљно проучавање њиховог порекла, као и на покушаје да се пронађу заједничке карактеристике нижих округа, међусобним поређењем као и њиховим поређењем са другим јединицама. На основу тога се оцртава један мање-више одређени тип војно-административних форми, чији би најприкладнији назив у научној литератури био – како је то Јадран Ферлуга предложио – *ниже јединице тематског уређења*.

Основни циљ истраживања чији резултат представља текст који следи, било је реконструисање начела по којима су функционисале ниже војно-управне структуре у византијској тематској организацији. Имајући, међутим, у виду оскудност изворне грађе којом византолози данас располажу, поједина питања су и даље остала отворена. Следствено томе, о појединим отвореним темама и хипотезама постављеним у овом раду, свој суд требало би да пруже истраживачи тематског уређења и његових нижих структура, у годинама које следе.

УВОД

ОСВРТ НА ИЗВОРЕ И ЛИТЕРАТУРУ

О изворима – Проучавање тематског уређења донекле је ограничено оскудном изворном грађом. То се посебно односи на период VII и VIII столећа, када се јављају зачеци административних форми окарактерисаних као ниже тематске јединице. Због тога су поједине хронолошке и проблемске целине у вези са овом темом још увек недовољно расветљене. Ретка конкретна и употребљива обавештења пак често су била узрок различитих научних заблуда, исконструисаних хипотеза и стварања уопштених схема, када се на основу појединачних примера судило о читавој епоси. Због тога се неки од досадашњих резултата науке стално преиспитују.

Речено условљава примену посебних метода у истраживачком процесу, који се базирају, пре свега, на прикупљању ситних, углавном узгредних изворних обавештења. Детаљно тумачење података, употреба аналогije кад год је то могуће, истичу се као основни приступи у методолошком истраживању.

Изворна грађа којом данас располажемо, и поред свих ограничења која постоје због њене оскудности и нејасноћа, као и због тога што се везује за одређени простор или тренутак, ипак може бити довољна за уочавање извесних општих обележја у развоју нижих војно-управних форми. Изворни материјал одликује неколико особености. На првом месту треба истаћи хронолошку неуједначеност сачуване грађе. Период владавине Македонске династије (867–1056) епоха је релативно богата изворима. Међутим, такво запажање проистиче из чињенице што претходни период представља тзв. мрачно доба византијске историографије. Друга значајна одлика изворне грађе јесте њена жанровска разноликост, из чега следи и неједнака употребна вредност различитих изворних података за проучавање државне управе.

Грађа о нижим јединицама тематског уређења, која историчарима стоји на располагању, састављена је махом на грчком језику. Значајне податке, међутим, пружају и извори арабљанског, сиријског и јерменског порекла, као и они писани на латинском

језику, поготову када је реч о нижим провинцијским структурама у западном делу Царства (Далмација, Италија, Сицилија и Сардинија).

Највреднији извор за проучавање царске администрације средњовизантијске епохе јесу тактикони – службене ранг-листе ромејских званичника.² Четири списа (*Тактикон Успенског* (842–843), Филотејев *Клиторологион* (899), *Тактикон Бенешевича* (934–944) и *Ескоријалски* или *Тактикон Икономидиса* (971–975), сачињени у распону од око 130 година, пружају могућност да се прати континуирани развој државне управе у том периоду. Нису, међутим, сачувани слични документи из претходних столећа, због чега није могуће на одговарајући начин пратити почетне фазе у развоју појединих јединица које тактикони помињу.³ Реконструисање ромејског чиновничког апарата отежано је и због оштећености појединих делова рукописа. Уз то, треба напоменути да је Икономидис приликом објављивања критичког издања текстова приметио, и исправио, неколико грешака које су настале током састављања или преписивања тактикона. Највећу вредност међу тактиконима за проучавање нижих тематских структура има спис који носи име Фјодора Успенског. У њему је поменут већи број функционера који су управљали нижим тематским јединицама (архонти, дуге, другарији, клисурарси, турмарси и др.). У сваком наредном тактикону приметна је тенденција унификације провинцијске управе, која је подразумевала постепено трансформисање нижих јединица у теме. Сходно томе, све ређе се срећу функционери који су управљали нижим окрузима. Последњи, *Ескоријалски тактикон*, одражава крупне промене у провинцијској организацији које су наступиле током X столећа. У њему изостаје помен нижих јединица које су биле карактеристичне за претходне векове, док се, са друге стране, јављају мале теме које по много чему припадају класи нижих војно-административних округа тематског уређења.

² Никос Икономидис је пре више од четири деценије приредио ново критичко издање три од раније позната тактикона, заједно са, до тада необјављеним, тзв. *Ескоријалским тактиконом*, cf. *Les listes de gréséance*. О значају тактикона у проучавању византијске администрације говори чињеница да извори те врсте представљају праву реткост. Изузев списа *Notitia dignitatum*, с краја IV или почетка V века, затим податата патрикија Петра забележеним у *Књизи о церемонијама* Константина Порфирогенита, као и делова списа Јована Лидијца *De magistralibus*, који се односе на позноримску епоху, или пак позновизантијског *Псеудо-Кодиновог трактата*, нису сачувани слични документи византијског порекла.

³ Управо из тог разлога више пажње него што је то до сада чињено, треба поклонити подацима о административној структури Царства које пружа *Notitia dignitatum*. Иако је у питању извор с краја IV или почетка V века, извесна начела у функционисању државне управе која се у том спису разазнају, остају непромењена и у наредним столећима. Ново издање тог списа објављено је у оквиру едиције *Nueva Roma*, cf. *La Notitia dignitatum*.

Употребну вредност података које пружају тактикони могуће је проверити обавештењима која нуде њима савремени извори, при чему је вредност сигилографског материјала у овом случају немерљива.⁴ Последњих деценија објављено је на десетине нових чиновничких печата чиме је проширено поље сазнања у вези са византијским бирократским апаратом. У том контексту треба посебно истаћи делатност Александре-Кирјаки Василиу-Зајпт, Александера Веглерија, Вернера Зајпта, Џорџа Закоса, Клаудије Зоде, Никоса Икономидиса, Ивана Јорданова, Џона Незбита, Жан-Клода Шенеа и др.⁵ Поред тога што се у њиховим радовима може наћи велики број новообјављених печата, они, такође, на основу језичке, иконографске анализе, као и анализе историјског садржаја, предлажу нова решења за поједине, одавно познате печате. Проблем, међутим, представља чињеница што на основу података са печата, као и у случају тактикона, није могуће детаљније прецизирати компетенције управника нижих јединица.

За проучавање територијалне организације Царства посебну вредност има Порфирогенитов спис *De thematibus*, једини грчки извор те врсте у средњовизантијској епоси.⁶ Иако главни део списка представљају обавештења о именима, границама и историји ромејских тема, у извору постоје подаци и о нижим провинцијским јединицама (клисуре и турме). Проблем у вези са коришћењем овог списка представља добро позната чињеница да се састављач умногоме ослањао на позноримске изворе, Стефана Византијског и

⁴ Прекретницу у употреби сигилографског материјала у византологији представља објављивање обимне студије о сигилографији Гистава Шламбержеа из 1884, којом је била обухваћена готова сва тада позната сигилографска грађа, cf. *Schlumberger, Sigillographie*. Након тога настављено је са сукцесивним објављивањем печата, почев од самог Шламбержеа преко Волтера де Греј Бирча, Константиноса Константопулоса, Николаја Лихачева, Виталијана Лорана, Бориса Панченка и др. Радови поменутих аутора који су коришћени у изради тезе наведени су на списку извора. Када је реч о употреби сфрагистичке грађе, истраживачи се сусрећу са тешкоћама које најчешће проистичу из оштећености печата. То је пре свега технички проблем, који захтева реконструкцију делова који недостају, а она се обично базира на поређењу са сличним печатима. У зависности од степена оштећења предложена решења се могу сматрати више или мање дискутабилним, стога често не могу послужити као јасан доказ за неку тврдњу. Други велики проблем јесте датација. Приликом датирања прибегава се поређењу и анализи иконографских и језичких особености, али и садржини натписа, на тај начин што се подаци са печата уклапају у одређени историјски и хронолошки оквир. Због свега реченог потребан је велики опрез, па често и сами издавачи наводе да предложена датирања нису у потпуности сигурна. О употреби печата у византијској администрацији cf. *Cheynet – Caseau, Sealing Practices*, 133–148.

⁵ Употребљени радови поменутих аутора побројани су на списку извора.

⁶ Cf. *De thematibus*. Насупрот томе, претходно доба било је знатно богатије сличним списима, попут *Веронске листе римских провинција (Laterculus Veronensis)*, списка Полемија Силвија, Хијерокловог *Синекдима*, као и дела Георгија Кипранина и Стефана Византијског. Боље је стање и са периодом XII и почетка XIII столећа, будући да су сачувана два значајна извора о провинцијском уређењу тога доба. Реч је о *Привилегији цара Алексија III Анђела Млечанима* из 1198, у којој се набрајају византијске провинције, и спису *Partitio terrarum imperii Romaniae* из 1204.

Хијерокла, приказујући, према томе, у извесној мери слику из претходне епохе. Поред тога, аутор је изоставио одељке о појединим темама које су средином X века, у време када је спис настао, сасвим извесно постојале, попут тема Кападокије, Харсијанона и Далмације. Могуће је стога да су изостављена и обавештења о нижим тематским структурама тога доба, што захтева посебан опрез у тумачењу података које *Спис о темама* приказује.

Податке које пружа *De thematibus*, сходно томе неопходно је упоредити са савременим изворима, при чему је од велике помоћи то што су током IX и X столећа из пера четворице арабљанских и персијских географа настала дела богата подацима о ромејској тематској организацији. Реч је о списима који садрже трагове изгубљеног сведочанства арабљанског војника Ал-Ђармија. Он је као заробљеник провео неколико година у Византији у време цара Теофила (829–842) што му је омогућило да се упозна са структуром и начинима функционисања ромејске војске и тематске управе.⁷ Први у низу списа саставио је Ибн-Хордадбех, приближно у исто време када настаје и *Тактикон Успенског*.⁸ Ромејске теме пописане су и у делима Ибн-Ал-Факиха Ал-Хамаданија, Ал-Масудија и Кудама, током прве половине и средином X столећа.⁹ Као и у *Спису о темама*, у делима арабљанских и персијских географа су у средишту пажње теме, али се, такође, помињу клисурарси, турмарси, друнгарији и други нижи функционери. Проблем у употреби тих списа представља прилагођавање појединих грчких термина духу арапског језика што донекле отежава идентификовање византијских административних и географских појмова у тим изворима. Пишући о ромејској администрацији арабљански и персијски писци су користили изворе различитог порекла, интерпретирајући их, притом, на особен начин, због чега треба бити посебно обазрив у коришћењу њихових података.

Тактикони, печати, Порфирогенитов *Спис о темама* и арабљанске листе тема садрже имена нижих провинцијских јединица и обавештења о административном рангу њихових заповедника, али се на основу тих података мало шта може рећи о конкретним компетенцијама функционера. Податке о томе треба стога тражити у литерарним изворима где аутори, углавном узгред и без намере да дубље зађу у питања надлежности

⁷ Детаљније о каријери Ал-Ђармија, cf. *Brockelmann, Geschichte*, 404–405.

⁸ Cf. *Kitâb (Ibn-Khordadhbeh)*.

⁹ Cf. *Brooks, Arabic Lists*, 72–77 (превод Ибн-ал-Факиховог рада на енглески); Maçoudi, *Le livre de l'avertissement* (превод Ал-Масудијевог дела на француски); *Kitâb (Kodâma)*.

провинцијских званичника, остављају врло значајне информације о карактеру власти старешина нижих јединица.

На првом месту треба поменути списе монаха Теофана и цариградског патријарха Нићифора I (806–815). Књижевном делатношћу двојице иконофила окончано је почетком IX столећа двовековно тамно раздобље византијске историографије. Теофанова *Хронографија* и *Историја* поменутог цариградског патријарха главни су извори за прва два столећа средњовизантијске епохе. Значај ова два књижевна дела се огледа понајвише у томе што садрже податке несачуваних старијих извора. Насупрот томе, период Македонске династије карактерише богатија књижевна делатност, што омогућава компаративну анализу извора. Поред хронографије и историографије, развијају се у то доба и хагиографија, епистографија и други жанрови.¹⁰

Посебну вредност за проучавање ромејских административних струкура имају дела која се приписују цару Константину VII Порфирогениту (913–959). На овом месту ваља истаћи, поред поменутог Порфирогенитовог дела *De thematibus* још и списе *De administrando imperio*¹¹ и *De cerimoniis*¹². Спис *De administrando imperio* пружа просопографске податке о личностима које су се налазиле на челу појединих нижих тематских јединица, затим обавештења о компетенцијама чиновника у провинцијској администрацији, као и информације о начинима трансформисања војно-управних јединица у Царству. *Књига о церемонијама* садржи, поред осталог, опис византијских експедиција на Сирију и Крит у првој половини X века, где се помињу и нижи тематски функционери, што пружа могућност да се допуни слика о провинцијском уређењу тога доба.¹³ Од значаја је и платни списак провинцијских функционера из епохе цара Лава VI (886–912), као и опис чина именовања функционера, међу њима и оних који се могу окарактерисати као старешине нижих јединица.

Оно на шта треба обратити пажњу када су извори наративне природе у питању, јесте чињеница да они имају специфичну терминологију. Често их карактерише поједностављеност и непрецизност у употреби географских и административних термина, што, међутим, није ретка појава чак и у званичним документима.

¹⁰ Преглед средњовизантијске историографије пружа *Treadgold, Middle Byzantine Historians*.

¹¹ Cf. *De Adm. Imp.* I (text), II (commentary).

¹² Cf. *De cerimoniis*.

¹³ Поменуте делове списка, који се односе на војна питања, објавио је са исцрпним коментаром Џон Халдон, cf. *Haldon, Theory*, 201–352.

Важну групу извора чине и војне тактике, које обрађују питања у вези са ратном вештином, стратегијом, али и војном организацијом. Оне пружају битне информације о структури нижих византијских војних формација.¹⁴ Највећи значај међу њима имају *Тактике* цара Лава VI, које предствљају једну врсту приручника за савремено ратовање.¹⁵ Треба имати у виду чињеницу да је аутор *Тактика* у знатном делу компилирао елементе списка Онесандра, Елијана и Маврикија. Ипак, подаци који су преузети кориговани су и прилагођени времену, што се посебно добро види на примеру делова преузетих из Маврикијевог *Стратегикона*. Из периода Македонске династије сачувано је још неколико дела сличне садржине (три војне тактике цара Константина VII Порфирогенита, затим тзв. *Praecepta Militaria* цара Нићифора II Фоке (963–969), тактика *De Velitatione*, потом *Тактика* Нићифора Урана, као и једна *Тактика* непознатог аутора из друге половине X века).¹⁶ Поједина обавештења која пружају војне тактике од посебног су значаја за ово истраживање. Примера ради, у једној од њих прецизиране су надлежности турмарха. Истакнута је њихова улога у очувању безбедности становништва у округу за који су били задужени, а потцртане су и судске компетенције ових функционера.¹⁷ Имајући на уму колико су сведочанства о конкретним компетенцијама нижих тематских функционера ретка, ови подаци имају посебну тежину. Поред осталог, у тактикама проналазимо и податке о појединим окрузима који су неко време имали административни ранг нижих тематских јединица.

Када је реч о дипломатичкој грађи из средњовизантијске епохе, садржај исправа којима данас располажемо односи се углавном на европске делове Царства и егејски архипелаг. Треба, стога, бити посебно обазрив и разлучити у којој мери примери са одређене територије могу имати вредност за изучавање административног апарата у целини. Иmunитетне повеље редовно садрже спискове чиновника, чије се надлежности укидају на поседима адресата. На тим листама се, поред осталих, редовно помињу и старешине нижих тематских јединица. Управници нижих јединица срећу се уједно и као сведоци на исправама. У повељама се, такође, могу наћи и занимљиви просопографски

¹⁴ Преглед списка који се баве тактиком и стратегијом у Византији пружа *Dain, Les stratégistes*, 317–392.

¹⁵ Cf. *Taktika*. Испоран критички коментар пружа *Haldon, Commentary*. Занимљиво да је да поменути цар вероватно никада није предводио војску на бојном пољу, но и поред тога показивао је живо интересовање за ратничку вештину.

¹⁶ Издања поменутих тактика наведена су на списку извора.

¹⁷ *Le traité sur la guérilla*, 77, 111; *Three Treatises*, 186, 216. В. стр. 74–75 у овом раду.

подаци о тим личностима. Исправе су, међутим, углавном посвећене имовинско-правним, фискалним и донекле привредним питањима, чиме је у извесној мери умањена њихова употребна вредност у проучавању тематског војно-управног апарата. Главна предност дипломатичке грађе у односу на друге изворе јесте терминологија, коју карактерише далеко изразитија прецизност и униформност у начину навођења државних функционера.¹⁸

Као посебну категорију извора, важну за истраживање нижих јединица, треба поменути и споменике византијског права. Доба Македонске династије прилично је богато правним зборницима и сличним документима. Међутим, за разлику од законодаваца Јустинијанове епохе, правници царева Василија I (867–886) и Лава VI (886–912) се у много мањој мери баве питањима провинцијског уређења. Имајући, међутим, у виду да се законодавци IX и X столећа често позивају на позноримска правна решења, могуће је тражити извесне паралеле и у начину решавања појединих питања и проблема у провинцијском уређењу епохе Василија I и Лава VI, са временом Јустинијана I (527–565). С тим у вези, ваља истаћи значај извесних одредаба из Јустинијановог *Кодекса* и *Новела*, у којима су установљени принципи војног и управног уређења у унутрашњости, који су опстали и током наредних столећа.

На крају одељка о изворима ваља истаћи да и резултати епиграфике, такође, могу подстаћи сазнања о нижим тематским јединицама, посебно уколико се зна да су неки натписи једина сведочанства о појединим византијским функционерима који су управљали нижим војно-управним јединицама.

*

О литератури – Проучавајући различите војно-управне форме које су захватале византијску провинцијску организацију од VII до X столећа, Ферлуга је установио појам *ниже јединице*, или прецизније *ниже војно-административне јединице тематског уређења*. Реч је о окрузима који су имали засебан управни апарат у односу на теме, на челу са функционером који је имао нижи ранг од стратега, али и релативну управну самосталност у провинцијској организацији.¹⁹ У научној литератури се, поред термина

¹⁸ У раду је коришћена дипломатичка грађа коју су прикупили и објавили Франц Миклошич и Јозеф Милер (*Acta et diplomata graeca medii aevi*), као и грађа објављена у едицији *Archives de l'Athos*.

¹⁹ *Ферлуга*, *Ниже јединице*, 65сл.

ниже јединице, срећу и изрази *provinces of inferior rank*,²⁰ затим *мањи војно-управни окрузи старије тематске организације*, како их назива Георгије Острогорски²¹, док Пол Лемерл, пишући о трансформацији позноримске провинцијске организације у тематски систем, помиње *formes intermédiaires*²².

Поједини типови тзв. нижих јединица провинцијског уређења средњовизантијске епохе предмет су пажње византолога од појаве првих радова посвећеним проблему ромејске државне управе, али су те јединице најчешће навођене узгредно без детаљнијих истраживања која би обухватила њихово порекло, еволуцију, карактер, структуру, и положај њихових управника у провинцијском војно-административном апарату.²³ Први који је те организационе облике посматрао као део јединствене проблемске целине био је Јадран Ферлуга. У свом раду, он је начинио и краћи осврт на дотадашње резултате науке у вези са питањима нижих јединица, одбацујући поједине укорењене ставове (на пример став о теми под управом друнгарија, као и сврставање диојкесија и епискепсија у ред нижих управних јединица).²⁴

²⁰ Bury, History of the Eastern Roman Empire, 223.

²¹ Острогорски, Историја, 242.

²² Lemerle, Philippes, 120, n. 1.

²³ Различити сегменти тематске организације обрађивани су већ у првим синтезама византијске историје, при чему треба издвојити дело Џона Бјурија о *Историји Источног Римског Царства од пада Ирине до уздицања Василија I*, у коме се аутор осврће, поред осталог, и на статус појединих привилегија нижег ранга, Bury, History of the Eastern Roman Empire, 223. Детаљнији осврт на проблеме тематске организације Бјури је пружио у коментару који прати текст критичког издања Филотејевог *Клиторологиона* (Bury, Administrative System). Попут Бјурија, приређивачи првог и трећег у називу сачуваних тактикона, Фјодор Успенски (*Успенский*, Византијская табель о рангах) и Владимир Бенешевич (*Benešević*, Die Byzantinischen Ranglisten), такође, су изнели своје виђење појединих питања у вези са тематским системом. Базирајући у значајној мери своје истраживање на изворима пореклом са истока важан допринос разумевању начела тематске организације дали су Хајнрих Гелцер и Ернст Хонигман. Тематска организација и институције византијске управе били су предмет истраживања и Луја Брејеа, Франца Делгера, Шарла Дила, Дионисоса Закитиноса, Стилпона Кирјакидиса, Жоржа Тестоа, Ернста Штајна и др. (радови побројаних историчара наведени су на списку литературе). Публиковањем радова Георгија Острогорског и Агостина Пертузија отпочела је средином прошлог века нова епоха у византологији, у којој су питања у вези са начинима функционисања тематског уређења добила посебно место (в. стр. 13 у овом раду).

²⁴ Неколико година пре Ферлуге, Лемерл је, пишући о поменутим *formes intermédiaires*, побројао: турме, стратегије, епискепсије, диојкесије, архонтије и клисуре, Lemerle, Philippes, 120, n. 1. Ферлуга је, састављајући своју листу нижих јединица, са списка избацио турме, стратегије, епискепсије и диојкесије. За турме је сматрао да су биле само војна одељења унутар тематских армија и да као такве не испуњавају критеријуме за сврставање у ранг нижих војно-управних јединица тематског уређења. То питање је детаљно обрађено у посебном поглављу о турмама у оквиру овог рада. Када је реч о стратегијама, Ферлуга је несмуњиво у праву када каже да овај израз није ништа друго до синоним за тему са стратегом на челу. Исправно је и Ферлугоино становиште да се диојкесије и епискепсије не могу сматрати нижим управним јединицама, јер су дужности њихових старешина – диојкита и епискептита – биле ограничене на пореска и финансијска питања, Ферлуга, *Ниже јединице*, 63сл.

Након објављивања Ферлугине студије, све до данашњих дана није написан ниједан сличан рад који би проблем нижих административних форми у тематском уређењу третирао на свеобухватан начин. Међутим, наука данас располаже значајним достигнућима која представљају резултат проучавања појединачних типова тзв. нижих јединица. Ферлуга је, на пример, детаљно обрадио питање клисура.²⁵ Неколико деценија касније исто питање привукло је пажњу и Марте Григориу-Јоаниду.²⁶ Архонтијама као нижим управним јединицама бавио се Лујо Маргетић, са посебним освртом на проблем архонтије у Далмацији.²⁷ Јединице под управом друнгарија нашле су место у радовима о византијској поморској организацији Елен Антониадис-Бибику, Елен Арвелер, Елизабет Малами и др.²⁸

Требало би на овом месту поменути и монографије о појединим ромејским покрајинама које су на једном ступњу свог историјског развоја имале административни оквир ниже јединице тематског уређења. С тим у вези ваља издвојити монографију Вере фон Фалкенхаузен о византијској власти у јужној Италији,²⁹ студију Салватореа Козентина о Сардинији,³⁰ потом Ферлугино дело о вишевековној византијској управи у Далмацији,³¹ његову студију о драчкој области,³² затим књигу Димитриса Цугаракиса о Криту,³³ као и тезу Никите Храпунова о ромејској администрацији на Херсону.³⁴ О византијском Херсону је са посебном пажњом писао и Микола Алексејенко.³⁵

Поједина питања у вези са темом дисертације обрађивана су и у оквиру општих радова о тематској организацији. Тако је, на пример, преломно VII столеће, када се јављају зачеци тематских институција, било предмет истраживања Андреаса Стратоса, као и Џона Халдона.³⁶ Халдон је посебно интересовање показивао и за проблеме ромејске војне

²⁵ *Ferluga*, *Le clisure*, 9–23.

²⁶ *Grēgoriou-Iōannidou*, *Οι κλεισοῦρες*, 179–202.

²⁷ *Margetić*, „*Provincijalni arhonti*”, 45–59.

²⁸ *Antoniadis-Bibcou*, *Études d’histoire maritime*, 63–98; *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 76–81; *Malamut*, *Les îles I*, 296–307.

²⁹ *Falkenhausen*, *Untersuchungen*, 5–12.

³⁰ *Cosentino*, *Byzantine Sardinia*, 337–351.

³¹ *Ферлуга*, *Византиска управа*, 38–67.

³² *Ферлуга*, *Драч*, 65–120.

³³ *Tsugarakis*, *Byzantine Crete*, 164–178.

³⁴ *Храпунов*, *Администрация византийского Херсона (Диссертация)*, 79–117.

³⁵ *Alekseyenko*, *L’administration byzantine de Cherson*, 11–32, 73–117.

³⁶ *Stratos*, *Τὸ Βυζάντιον*, τ. Α–Στ’; *Haldon*, *Byzantium*, 208–253.

организације у целини.³⁷ Од немерљивог је значаја и студија Фридриха Винкелмана о чиновничкој структури Царства у VIII и IX веку, посебно важна за разумевање принципа на којима је почивао ромејски бирократски апарат у средњовизантијској епоси.³⁸ Значајну улогу у расветљавању позадине тематског војно-управног апарата имао је Никос Икономидис, при чему је довољно поменути његов коментар који прати критичко издање текста четири византијска тактикона из IX и X века.³⁹ Незаобилазно је и истраживање о ромејској администрацији од IX до XI века које је урадила Елен Арвелер.⁴⁰ Томе треба додати и научни опус Волтера Емила Кегија, Ралфа Јоханеса Лилиа, Ворена Тредголда, Жан-Клода Шенеа и др. научника, који су у различитим студијама и расправама, расветљавајући поједине сегменте византијског војно-административног уређења, пружили могућност истраживачима да унапреде сазнања о нижим структурама у тематској организацији.⁴¹

Важно место у даљем проучавању нижих тематских структура, поред осталих, има и публикација Н Μικρά Ασία των θεμάτων. На крају треба додати да незаобилазну литературу у истраживањима ове врсте представљају дела лексикографског и енциклопедијског карактера попут *Prosopographie der mittel- byzantinischen Zeit*, *Tabula Imperii Byzantini*, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* и *Oxford Dictionary of Byzantium*.⁴²

ОСВРТ НА СТВАРАЊЕ ТЕМАТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Питања која произлазе из проучавања нижих јединица провинцијског уређења Ромејског царства у средњовизантијској епоси, део су шире проблемске целине у византологији. Реч је тематском уређењу, које је дефинисано као милитаризовани управни систем са посебним социјалним обележјима, чији се зачеци јављају у VII веку.⁴³ Ваљало би се стога на почетку осврнути на проблем настанка тематске организације и њену

³⁷ *Haldon, Warfare*, 107–138.

³⁸ *Winkelmann, Ämterstruktur*.

³⁹ *Les listes de préséance*, 281f.

⁴⁰ *Ahrweiler, Recherches*, 1–24, 36–67, 78f.

⁴¹ Наслови радова поменутих аутора који су коришћени у изради тезе наведени су на списку литературе.

⁴² Подаци о поменутих библиографским јединицама наведени су на списку литературе.

⁴³ *Максимовић, Тематски војници*, 27.

еволуцију, зарад јасније представе о положају нижих јединица у војно-управном уређењу РOMEјске државе.

Проблем порекла, времена настанка и карактера тематске организације спада у групу, могло би се рећи, контроверзних питања савремене византологије, за која ни до данас није понуђено општеприхваћено решење.⁴⁴ Иако привлачи пажњу византолога дуже од једног столећа, велика научна дебата о тим питањима отпочела је средином прошлог века, објављивањем радова Георгија Острогорског и Агостина Пертузија, у којима су они изнели своје, међусобно супротстављене теорије. Острогорски је заступао тезу да су најстарије византијске теме формиране уочи првих арабљанских освајања, заслугом цара Ираклија (610–641).⁴⁵ Пертузи је, с друге стране, у коментару који прати издање *Списа о темама* Константина Порфирогенита, као и у раду о почецима византијских тема, изнео теорију о постепеној изградњи тематске организације, која је, по његовом мишљењу, настала под притиском промењених политичких, војних и економских околности, изазваним пре свега арабљанским освајањима. Његова теза је била, дакле, да су прве теме формиране након инвазије Арабљана на Византију.⁴⁶ Занимљиву претпоставку о времену настанка тематског система изнео је и Ирфан Шахид, који је, полазећи од вести арабљанских извора, сматрао да су већ пре арабљанске инвазије биле оформљене теме

⁴⁴ Поред питања у вези са пореклом и временом настанка, како тематског система у целини, тако и појединачних јединица, од средине XX столећа посебну пажњу у науци привлачи проблем који се односи на везу између реорганизације позноримског провинцијског уређења и стварања првих тема, с једне, и реформе социјално-економске структуре Царства, из које је произашло стварање стратиотских имања, са друге стране. Посебан нагласак научној дискусији у вези са питањима привредне и друштвене подлоге тематског уређења, дао је својим расправама и студијама Георгије Острогорски. Он је био мишљења да су управо поменута војничка имања била главна економска база нове војне (тематске) организације. Супротно Острогорском, Пол Лемерл је тврдио да није било узрочно-последичне везе између стварања тематског уређења и појаве тзв. стратиотских имања, чију појаву он везује за наредна столећа. Мишљења византолога су и данас подељена када је реч о тим питањима. Детаљније о томе, уз приказ старије литературе, cf. *Haldon, Military Service*, 1–67; *Максимовић*, Тематски војници, 25–49.

⁴⁵ Острогорски је, полазећи од вести хроничара Теофана, који помиње „област тема” (Theophanes, 303), при чему се тај податак датира у 622. годину, сматрао да се почеци тематског уређења јављају пре арабљанске инвазије, и управо је реорганизација војске и провинцијске организације, по Острогорском, омогућила византијску контраофанзиву против Персијанаца 20-их година, *Острогорски*, О датуму састављања Списа о темама, 110; *Исти*, Време постанка тематског уређења, 128. Тезу сличну оној коју је заступао Острогорски, неколико деценија раније изнео је *Stein*, *Studien*, 132–135. Ипак, потпуна афирмација тезе долази са Острогорским, чије мишљење у извесној мери деле и: *Charanis*, *Some Remarks*, 71–76; *Oikonomidès*, *Les premières mentions*, 1–8; Cf. *Baynes*, *Emperor Heraclius*, 380f; *Enslin*, *Der Kaiser Herakleios*, 362–368; *Dolger*, *Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus thema*, 189–198.

⁴⁶ Слично гледиште изнели су неколико деценија раније Шарл Дил и Жорж Тесто, cf. *Diehl*, *L’origine du régime des thèmes*, 290f; *Testaud*, *Des rapports*, 20. Међутим, теорију о настанку првих тема, након арабљанских освајања, афирмисао је понајвише Пертузи, cf. *De thematibus*, 103f; *Pertusi*, *La formation des thèmes*, 1–40. У већој или мањој мери, такве ставове прихватили су и *Lilie*, „Thrakien”, 26f; *Treadgold*, *Military Lands*, 627; *Kaegi*, *Byzantium*, 176f.

Емеса, Дамаск, Јордан и Палестина, и да су такву провинцијску организацију од Византинаца преузели Арабљани.⁴⁷ Реченом треба додати и мишљење Јоаниса Карајануполиса, да је тематско уређење настало као резултат непрекинутог, природног развоја, односно еволуције позноримског армијског система, при чему није долазило ни до каквих радикалних преображаја у VII столећу.⁴⁸ Научна дебата коју су покренули Острогорски и Пертузи настављена је до данашњих дана.⁴⁹

*

Нема сумње да је поменути цар предузео одређене реформе у војсци, јер је једино на тај начин било могуће извести контраофанзиву против Персијанаца, која је резултирала сломом њихове државе. Но, чини се, ипак, да су велике реформе војно-управног система, из којих је настало тематско уређење спроведене тек онда када је постало јасно да стару војно-провинцијску организацију на истоку није могуће обновити, и да оно што је од ње остало не може да обезбеди сигурност преосталих делова Царства. Сходно томе, Цариград је средином VII века приступио реорганизацији војног уређења, која је подразумевала концентрисање значајних војних снага у Малој Азији, стварање нових војно-територијалних јединица, и спајање цивилних и војних надлежности у рукама војних функционера – све у циљу јачања одбрамбеног пограничног система и онемогућавања даљег напредовања исламских освајача. Старе армијске области – које су се у великој мери поклапале са границама позноримских префектура и дијецеза⁵⁰ – замењене су тада новим војним окрузима, који се у изворима, почев од IX столећа, називају темама. Упркос томе што је тај термин први пут употребљен тек у Теофановој *Хронографији*, у науци је устаљена пракса да се нови војно-управни систем чији се зачеци јављају у VII веку означава кованицом тематско уређење.

⁴⁷ *Shahid*, Heraclius I, 391f; *Idem*, Heraclius II, 208; *Idem*, Heraclius III, 352f.

⁴⁸ *Karayannopoulos*, Contribution, 455–502; *Idem*, Die Entstehung, 24f, 52f.

⁴⁹ Један од последњих радова у чијем се средишту налазе питања у вези са почецима тематског система дело је Константина Цукермана, који закључује да теме с краја VIII и почетка IX века воде порекло од стратигија (στратήγια), чији се настанак везује за прве деценије VIII столећа. Њихове пак корене треба тражити, сматра аутор, у реформама које сежу у епоху цара Јустинијана Великог, *Zuckerman*, Learning from the Enemy, 134.

⁵⁰ До VII века Источна (Анатоличка) армија је била стационирана на територији дијецезе Истока, војници Тракијске армије су били смештени у дијецези Тракије, док се Илиричка војска налазила у префектури Илирика. Гарнизони Италијанске и Афричке војске били су распоређени на простору Италијанске и Афричке префектуре, односно егзархата са седиштем у Равени и Картагини, Cf. *Treadgold*, Byzantium, 62.

Успостављање нових војних округа било је понајвише узроковано напредовањем Арабљана на Леванту. Византинци су до средине VII века изгубили власт у већини источних покрајина, због чега је власт у Цариграду била приморана да припаднике Источне (Анатоличке) и Јерменске (Арменијачке) војске премести у унутрашњост Мале Азије. Уједно су регрути Тракијске војске премештени са Балкана и трајно стационирани у малоазијским гарнизонима.⁵¹ Премештањем војника поменутих јединица оформљене су нове армијске области (теме): Анатоличка на средишњем и југоисточном делу Мале Азије,⁵² арменијачка на североистоку Полуострва,⁵³ док је Тракесијанска армијска област обухватала југозапад Мале Азије, окренут ка егејском басену⁵⁴. Поред тога, трансформисане су и јединице којима су командовали *magistri militum praesentales*. Распоређивањем регрута, који су били део тих армија, у азијском и европском залеђу престонице створен је Опсикијски округ.⁵⁵ Његов старешина је у почетку командовао и гарнизонима у Тракији.⁵⁶

Четири побројане армијске јединице су, заједно са војском Италијанског егзархата, остацима војске Афричког, као и Карависијанском флотом, поменуте на листи византијских армија у Јустинијановом писму папи из 687. године. Писмо, иначе, представља основни извор за реконструисање тадашње ромејске војне структуре.⁵⁷ Важно

⁵¹ Детаљније о премештању ромејских трупа и стварању поменутих армијских области средином VII века, в. у поглављу под насловом *The Occupation of Anatolia* Халдонове студије о Византији у VII веку, *Haldon, Byzantium*, 215f. Када је реч о премештању Тракијаца у Малу Азију, треба издвојити мишљење Константина Цукермана, који претпоставља да је пресељење уследило тек након бугарске инвазије на подручје наикадашње дијецезе Тракије и освајања знатног дела те територије, због чега је, сматра Цукерман, Цариград био приморан да део тракијске војске премести на исток, *Zuckerman, Learning from the Enemy*, 129.

⁵² *De thematibus*, 114f.

⁵³ *De thematibus*, 118. Валтер Емил Кеги сматра да је током 40-их година VII века оформљена тема Арменијака. Своју хипотезу заснива на подацима арабљанских извора, *Kaegi, Al-Baladhuri*, 273–277.

⁵⁴ *De thematibus*, 125.

⁵⁵ *De thematibus*, 127.

⁵⁶ Таква тврдња произлази из чињенице да се у актима Шестог васељенског сабора (680/681. г.) помиње Теодор, комес Опсикије и хипостратег Тракије (... τοῦ βασιλικοῦ ὀψικίου καὶ ὑποστράτηγος Θράκης, *Sacrorum conciliorum nova XI*, 209), чија функција упућује на закључак да Тракија у том тренутку није била самостална тематска јединица, већ је представљала део јединствене армијске јединице заједно са Опсикијцима, *Kyriakidēs, Βυζαντινὰ μελέτα*, 117f; *Zakynthēnos, Περὶ τῆς διοικητικῆς*, 51–53; *Pertusi, La formation des thèmes*, 39. Cf. *Lilie, "Thracein"*, 46–47.

⁵⁷ *Sacrorum conciliorum nova XI*, 737f. У писму су наведене следеће армијске јединице: војска Опсикијаца (a deo conservandum obsequium), Источна војска (exercitus Orientalis), војска Тракијаца (exercitus Thracianus), војска Јермена (exercitus Armenianus), војска Италијана (exercitus Italianus), војска Карависијана (Carabisiani) и војска Септенсијана, Сардиније и Африке (Septensiani, de Sardinia et atque de Africa exercitus), која је представљала остатке некадашње армије којом је командовао картагински егзарх.

је истаћи да су неке од наведених армија, попут Анатоличке, оформљене у IV столећу.⁵⁸ Опсикијци и Тракесијани, такође, представљају наследнике армија које су конституисане у IV веку.⁵⁹ Арменијачка војска се јавља у доба цара Јустинијана I (527–565),⁶⁰ као и војна квестура, из које се развила Карависијанска флота.⁶¹ Током VI столећа основане су и Италијанска и Афричка војска,⁶² из чега следи закључак да је византијска војна организација, приказана у писму из 687. године, још увек почивала на позноримској структури.⁶³ Једину новину представља нови територијални распоред, успостављен због премештања Анатолика, Арменијака и Тракесијана. Коренита реформа позноримске војне структуре наступила је, према томе, након 687. године.

У науци се обично истиче како је следећа фаза у развоју тематског система, која је подразумевала поделу првих великих ромејских тема на мање јединице, наступила током

⁵⁸ У време састављања списка *Notitia Dignitatum* Источном војском је командовао официр са чином *magister equiptum ed peditum per Orientam*, *La Notitia Dignitatum*, 149.

⁵⁹ Опсикијска јединица је настала трансформацијом армија којима су заповедали *magistri equiptum et peditum in praesenti*, иначе носиоци највишег војничког чина у време састављања списка *Notitia Dignitatum*. Највиши чин опсикијски старешина је, као њихов наследник, задржао све до 687. године, *La Notitia Dignitatum*, 149; *Sacrorum conciliorum nova* XI, 737; На другој страни војском Тракије на размеђи IV и V века управљао је *magister equiptum et peditum per Thracias*, *La Notitia Dignitatum*, 149.

⁶⁰ Постављење официра са чином *magister militum per Armeniam* регулисано је једном одредбом Јустинијановог Кодекса, *Cod. Iust. I*, 29.

⁶¹ *Questor Iustinianus exerxitus* назив је дужности у чијој је надлежности, почев од времена цара Јустинијана I, било командовање над приморским провинцијама – Кикладских острва, Скитије, Мизије, Карије и Кипра, *Iust. Nov.*, n° 50, р. 293–294. У науци се обично истиче да је трансформацијом јединице којом је управљао поменути функционер створена карависијанска флота, *Toynbee*, *Constantine Porphyrogenitus*, 235–236; *Hendy*, *Studies*, 652–653; *Haldon*, *Military Service*, 7–8. Треба, притом, напоменути да поједини историчари, попут Арвелер, сматрају да су Карависијани настали независно од квестуре и да немају везе са том институцијом, *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 22. Њен став у извесној мери дели и Цукерман, који истиче да је квестура била установа цивилног карактера и да је стога мало вероватно да је могла послужити као темељ за оснивање карависијанске флоте, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 111. Супротно реченом о каратеру квестуре писао је *Wiewiorowski*, *Quaestor Iustinianus Exercitus*, 319f. Цукерман је, притом, сматрао да је након оснивања, карависијанска флота контролисала воде у западним деловима Царства, између осталог, и обале тема Сицилије и Хеладе док је исток био у надлежности кивиреотске морнарице. Повод за укидање карависијанске флоте Цукерман види у учешћу њених морнара (војника под командом Агалијана, турмарха Хеладика – дакле, турмарха хеладске а не карависијанске теме!) у побуну против иконоборачког цара Лава III 727. године, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 111f, 124. Када је реч о пореклу и карактеру карависијанске јединице, у једном од последњих у низу радова о византијској морнарици, Салваторе Конзентино наглашава комплексност тог проблема не опредељујући се јасно ни за једно од раније изнетих становишта, *Cosentino*, *La flotte byzantine*, 5–7. В. стр. 129 у овом раду.

⁶² Cf. *De thematibus*, 106f.

⁶³ Обавештења о структури ромејске армије, сачувана у поменутом писму, често су била предмет анализа у науци. Византолози су те податке обично истицали као једну од најстаријих вести о темама. С тим у вези ваља истаћи Цукерманово виђење – он је на сликовит начин сумирао различита тумачења и спорења међу истраживачима у вези са листом армија из 687. године. О тим јединицама он пише: „For a student of the later Roman army, those are recognisably the military formations of the 6th century and before. For a Byzantinist, however, these commands, or at least the most important among them, have already been metamorphosed into themes”, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 127.

владавине царева Лава III (717–741) и Константина V (741–775), у првој половини VIII столећа.⁶⁴ Сачувани изворни материјал, међутим, показује да је тај процес отпочео раније, већ у доба цара Јустинијана II (685–695, 705–711). Делатношћу поменутог владара долази до трансформације најстаријих тема и ширења тематске организације. Током његове владавине основане су две нове теме, како је у науци то одавно утврђено. Реч је о темама Хелади⁶⁵ и Сицилији⁶⁶. Поред тога, новија истраживања указују на то да се истом цару може приписати заслуга и за формирање тема Кивиреота и Тракије. Важно је нагласити да је цар Јустинијан II конституисао потпуно нове армијске јединице које, за разлику од седам јединица побројаних у писму из 687. године, нису почивале на позноримском наслеђу, чиме је он суштински одступио од дотадашњих начела функционисања ромејске армије. Исти цар је започео и са оснивањем клисура као нових пограничних војно-територијалних форми, а реформисао је и територијалану организацију на Егеју. Војно-

⁶⁴ О делатности поменутих царева на плану изградње тематских структура, cf. *Brubaker – Haldon, Byzantium in the Iconoclast Era, 729f.*

⁶⁵ *Острогорски*, Постанак тема Хеладе и Пелопонез, 65; *De thematibus*, 170–172; Тибор Живковић претпоставља да је хеладска тема могла бити формирана и раније, имајући у виду податак из *Чуда Светог Димитрија Солунског*, да је око 680. године, у време када је постојала опасност да Керамисијани угрозе Солун, у помоћ граду приспео стратег Сисиније са флотом, испловивши претходно из Хеладе. То би, сматра Живковић, могао бити доказ постојања речене теме већ око 680. године, *Живковић*, *Јужни Словени*, 221 н. 643. Cf. *Les plus anciens recueils I*, 230–231. Ипак, изостанак сведочанства о хеладској војсци у писму цара Јустинијана II папи из 687. године, где се налази листа византијских армија тога доба, недвосмислена је потврда тезе да посебна хеладска тема у том тренутку није постојала. Сисиније је пак несумњиво био стратег Карависијана, cf. *Antoniadis-Bibcou, Études d’histoire maritime*, 64.

⁶⁶ У литератури постоје извесна неслагања о питању времена настанка сицилијанске теме. Џон Бјури је сматрао да корене те армијске јединице треба тражити у време цара Јустинијана I, када је округ уздигнут на ранг *praeturae*, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 341, 345. Шарл Дил је био мишљења да је тема основана у VII веку, пре 654. године, јер се тада у изворима помиње извесни Доротеј, са титулом патриције Сицилије, *Diehl, L’origine du régime des thèmes*, 283. Гелцер је довео у питање такву тезу, новим читањем Доротејевог титула као патриције Киликије, *Gelzer, Die Genesis*, 28. Проблемом настанка теме Сицилије бавио се и Никос Икономидис, чија је теза била да је она основана након састављања Јустинијановог писма папи 687. године (*Sacrogum concilioium nova XI, 737f.*), јер у документу не постоји помен посебне сицилијанске теме. Тамошњи гарнизони су, према томе, тада још увек потпадали под надлежност Италијанске армијске јединице на челу са егзархом у Равени. Икономидис даље претпоставља да је тема на острву основана вероватно у интервалу између 692. и 695. године. Као *terminus post quem* истакао је 692. годину, када је цар Јустинијан II послао у Рим свог изасланика у намери да ухапси папу Сергија због његовог одбијања да прухвати одлуке Трулског црквеног сабора. Италијанске војне снаге су се тада успротивиле царевом поверенику због чега је након тога, сматра Икономидис, уследило стварање сицилијанске теме, у циљу јачања позиције Цариграда и царског ауторитета у западним покрајинама. *Terminus ante quem*, с друге стране, Икономидис је утврдио на основу помена теме Сицилије у једној арабљанској листи тема (*Kitâb [Ibn-Khordadhbeh], 80–81*), за коју он сматра да је састављена пре 695. године, *Oikonomidès, Une liste arabe*, 122f. В. нап. 898 у овом раду.

организационе реформе цара Јустинијана II биле су уједно пропраћене и опсежним колонизационим мерама.⁶⁷

Начела у изградњи тематске организације, које је установио цар Јустинијан II – подела постојећих тема и оснивања нових тематских јединица у областима где до тада није постојало тематско уређење, као и јачање пограничног система клисура – преузели су и његови наследници. Ти основни принципи у развоју тематске организације остају непромењени све до средине X века, када је спроведена велика реформа војно-управне организације. Тада се у територијално-управној организацији уводе, поред осталог, две значајне новине: оснивају се велики композитни окрузи са дукама и катепанима на челу, као и нове, мале теме које су углавном обухватале једно или више суседних утврђења.⁶⁸

⁶⁷ Резултате истраживања у вези с тим питањима изложио је на Шестој националној конференцији византолога Србије (Београд, јун 2015) М. Цветковић, у оквиру саопштења са насловом „Цар Јустинијан II и изградња тематске организације”. Чланак који је проистекао из саопштења требало би да буде објављен у 53. свесци ЗРВИ, под насловом „Реформа византијске војно-територијалне организације у доба Јустинијана II”.

⁶⁸ Детаљније о тим војно-административним променама cf. *Oiknomidès, L'organisation*, 285–302; *Cheyne, Du stratège de thème au duc*, 181–194; *Максимовић, Το Τακτικόν του Εσκוריάλ*, 361–367; *Krsmanović, Byzantine Province in Change; Eadem, Beobachtungen zum Taktikon Escorialense*, 605–636.

КАРАКТЕР И КЛАСИФИКАЦИЈА НИЖИХ ЈЕДИНИЦА ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА

Карактер нижих јединица – Током VII столећа отпочела је изградња тематског уређења у Ромејском царству. У прво време није, међутим, било могуће спровести реформе у свим деловима Византије – пре свега у пограничним областима у Малој Азији и на Балкану, као и у оним покрајинама које су због арабљанских освајања и словенско-аварске најезде, биле одвојене од језгра Ромејске државе. Цариград у тим областима није могао да обнови своје војно присуство, нити да приступи реорганизацији тамошње управе у пуној мери. Реч је о граничним областима на истоку Мале Азије и Балкану, затим острвима попут Кипра, Крита и Сардиније, потом ромејским енклавама у Херсону, драчкој регији и Далмацији, као и областима у јужној Италији – Апулији, Калабрији и Кампанији. Иако је византијска власт тежила да на свим тим територијама успостави режим карактеристичан за класичне теме, тај процес се одвијао неравномерно а у појединим јединицама никад није довршен, углавном због тога што су оне насилним путем издвојене из састава Царства.

Заједничка нит која повезује поменуте области јесте изградња специфичних облика војно-управне организације, који су претходили успостављању тема у тим окрузима. У формирању тих административних облика понегде су коришћени остаци старог система, али постоје случајеви кад је реч о потпуно новим организационим облицима. Приликом изградње тих управних јединица узимане су у обзир географске и политичке прилике, као и етничке особености становника тих регија. Сходно томе, разликовао се степен присуства власти Цариграда у њима. Те јединице су се разликовале по унутрашњој структури а различит је био и степен концентрације цивилних и војних овлашћења у рукама њихових управника. На челу тих јединица су се, по правилу, налазили функционери нижег ранга у односу на тематске стратеге, због чега су те војно-управне форме означене као ниже јединице тематског уређења.

Полазећи од чињенице да су основне јединице војно-управног уређења у унутрашњости Царства, почев од VII столећа, биле теме, са стратезима на челу,⁶⁹ у категорију нижих јединица могу, дакле, бити сврстани војно-управни окрузи чије су старешине имале нижи ранг од тематских стратега на хијерархијској лествици ромејских функционера. Ферлуга је, притом, као основни критеријум за сврставање једног округа у ранг нижих јединица истакао самосталан положај његовог старешине у провинцијској управи. Он је ниже јединице поделио у пет група: друнгаријати, катепанати, клисуре, дукати и архонтије. Издвојио је још и Истру, као војно-управни округ са специфичним положајем у провинцијској организацији, којим је управљао *magister militum*. Разврставање је учињено према називима дужности управника тих јединица: друнгарија, катепана, клисурарха, дука и архоната.⁷⁰

Познато је, међутим, како је то и сам Ферлуга истакао, да се у Ромејском царству носиоци истог звања често срећу на потпуно различитим дужностима у администрацији и војној управи.⁷¹ Такав је случај био и са већином побројаних функција; изузев звања клисурарха које се искључиво везује за заповеднике пограничних војно-управних округа. Приликом класификовања нижих јединица није стога довољно поћи искључиво од назива дужности, већ је потребно пронаћи заједнички именитељ у карактеру власти међу носиоцима одређеног звања, да би се на тај начин оцртао један мање-више одређени тип ниже јединице тематског уређења.

Када је реч о звању друнгарија, тај чин носили су официри у тематској војсци и флоти, као и старешине престоничких гардијских јединица.⁷² Носиоци тог звања се у изворима – првенствено на сигилографском материјалу и у тактиконима – помињу уз

⁶⁹ Треба нагласити да су старешине појединих тема носиле и специфична звања попут Комеса Опскијаца или Доместика Оптимата. Паралелно са њима среће се, међутим, и дужност стратега поменутих тема. Детаљније о опскијској и теми Оптимата, cf. Н Μικρά Ασία, 163f, 235f (*Loungēs*). Важно је, такође, напоменути да су паралелно са темама, до средине VIII, односно до почетка века IX, функционисали и поједини остаци старог управног система, попут Равенског егзархата и Илиричке/Солунске префектуре. Када је реч о Илиричком/Солунском префекту, треба поменути став да је функција епарха/префекта са седиштем у Солуну, о којој сведоче печати из VIII и IX века, била *ad hoc* карактера, cf. *Konstantakopoulou, L'Époque de Thessalonique*, 157–162. Ипак, вероватнија је теза према којој је реч о наследнику Илиричког префекта, са унеколико измењеним надлежностима у односу на позноримску епоху, cf. *Catalogue of Dumb. Oaks I*, p. 50. На крају, ваља додати и то да, упоредо са класичним темама, почев од средине X века функционишу и велики композитни окрузи под управом дука и катепана, као и мале теме (за литературу о тим питањима в. нап. 68 у овом раду).

⁷⁰ *Ферлуга*, Ниже јединице, 66.

⁷¹ *Ферлуга*, Ниже јединице, 66.

⁷² За основне информације о различитим носиоцима звања друнгарија, cf. *Ox. Dict. of Byz. I*, 663f (*McGeer–Kazhdan*). В. стр. 117сл. у овом раду.

називе различитих тема, градова и округа. Имајући у виду природу тих извора, не може се, међутим, пуно тога рећи о компетенцијама поменутих функционера. Извесно је, свакако, да у темама, у којима је извршна власт припадала стратезима и турмарсима, друнгарији нису имали управне надлежности. Издвајају се, међутим, окрузи у којима, осим друнагрија, извори не бележе друге административне чиновнике што упућује на закључак да је у тим јединицама управа била у њиховим рукама. У питању су у окрузи у егејском басену, чија је безбедност првенствено зависила од ромејске флоте, те стога управу у њима преузимају морнарички официри са чином друнгарија. Заједничко тим јединицама јесте то што су после одређеног времена трансформисане у теме. Сходно томе, етапу у административном развоју тих јединица, када су се на њиховом челу налазили друнгарији, можемо посматрати као прелазну фазу која је претходила увођењу тематске организације у пуном облику.

Слично је било и са окрузима којима су управљали архонти. Термин архонт имао је, иначе, вишеструку употребу у Византији. Архонтима су називани владари страних држава и народа, племенских скупина, као и црквени великодостојници; тако су означавани и припадници аристократије, високи војни официри, као и заповедници појединих тврђава.⁷³ С друге стране, када је реч о архонтском звању као техничком термину византијске администрације та дужност се везује за поједине тематске чиновнике, затим заповеднике појединих утврђења али и за управнике византијских провинцијских округа у којима испрва није било могуће завести тематски режим. Немогућност Цариграда да оснажи своје војно присуство у тим окрузима повезана је са формирањем тамошњих аутономних установа на челу са локалним великашима – архонтима. Такав систем управе постојао је у областима које су након арабљанских освајања и словенско-аварске најезде, биле одвојене од језгра Римске империје. Реч је о Кипру, Криту, Херсону, драчкој регији и Далмацији. Када су прилике то дозволиле, поменуте архонтије су трансформисане у теме.

Пишући о старешинама нижих јединица, Ферлуга је издвојио и дужност дуке. Та функција је, иначе, почев од X века додељивана заповедницима великих композитних оркуга. У претходним столећима, међутим, дуке су у својим рукама имале другачије компетенције. У том периоду они делују на крајњем истоку Царства, као и на деловима некадашњег Равенског и Картагинског егзархата. Компетенције дука на истоку и западу

⁷³ О звању архонта, cf. *Ox. Dict. of Byz.* I, 160 (*Kazhdan*). В. стр. 136сл. у овом раду.

Царства су се, притом, разликовале. На истоку, у областима у којима је током VII столећа успостављена тематска управа, дуге су били само војни официри, без управних компетенција. На западу пак, у регијама у којима у први мах није било могуће увести тематску организацију, дуге су обављале дужност војних и цивилних управника. Управо су те јединице – дукати – у Италији и на Сардинији предмет овог рада.

Слично дукама, као старешине великих композитних округа почев од X века јављају се и катепани.⁷⁴ У претходним столећима катепанска дужност се у провинцијском уређењу среће свега у четири случаја. Мало је, притом, заједничких црта у карактеру власти тих функционера. Један од њих био је старешина мардаитске заједнице у кивиреотској теми. У питању је, дакле, старешина једне етнархије. Специфична функција катепана, неуобичајена за заповеднике етничких скупина у Царству, у његовом случају вероватно је била у вези са поморским занатом који је био својствен Мардаитима.⁷⁵ Поред мардаитског, извори помињу и катепана Пафлагоније, који је током IX столећа командовало црноморском флотом, по свему судећи без управних компетенција.⁷⁶ Дужност катепана осведочена је и на западу Царства. О томе говори натпис на печату чији је власник био калабријски дука и катепан сицилијанске војске.⁷⁷ У изворима се помиње још и никопољски катепан (реч је о Никопољу у Малој Азији).⁷⁸ Мало тога се, међутим,

⁷⁴ Cf. *Krsmanović*, *Byzantine Province in Change*, 177f.

⁷⁵ Детаљније о мардаитском катепану, в. стр. 214сл. у овом раду.

⁷⁶ Порфирогенит помиње пафлагонијског катепана и његове бродове, пишући о путу спатарокандидата Петроне у хазарску земљу, који је за циљ имао пружање помоћи Хазарима око изградње тврђаве Саркел. Реч је о догађајима који су се одиграли око 833. године, *De Adm. Imp. I*, с. 42, р. 182, 184; cf. *De Adm. Imp. II*, 154. Вест о томе постоји и у *Хроници* Теофановог настављача, *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 176. Осим узредног помена катепана, писци не пружају податке о његовим надлежностима. Имајући у виду да је тема Пафлагонија основана пре 826. године (*Les listes de préséance*, 349), поменути катепан вероватно није имао управне компетенције у том округу. Катепан Пафлагоније се, уједно, помиње заједно са вршиоцем дужности стратега и клисурархом те јединице и у Филотејевом *Клиторологиону* (899). Аутор поменутог списка нас обавештава да су тројица официра плаћала цару за своје постављење износ од осам номизми, *Les listes de préséance*, 231. Упоредо навођење те три дужности у истој теми јединствен је случај те стога није могуће извући конкретан закључак о карактеру дужности поменутог катепана. По среди је, чини се, устројство *ad hoc* карактера. Ферлуга је, иначе, изнео претпоставку да је пафлагонијска тема у то доба била подељена на два дела, приобални и унтрашњи. Приобалном је сходно тој хипотези управљао катепан а унтрашњим клисурарх, *Ферлуга*, *Ниже јединице*, 82. Своју тезу заснива на Ибн-ал-Факиховој тврдњи да је тема Пафлагонија имала два седишта, *Brooks*, *Arabic Lists*, 73. Такво уређење, међутим, није постојало ни у једној другој тематској јединици. Имајући, притом, у виду да не постоје јасни докази који би тај став потврдили, изнета теза остаје у домену претпоставке.

⁷⁷ У питању је *Ανοnymus – βασιλικὸς σπαθάριος, δοῦξ Καλαβρίας καὶ κατεπάνω τοῦ θεοφυλάκτου στρατοῦ Σικελίας, Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2650 (IX век).

⁷⁸ Порфирогенит у *Спису о управљању царством* помиње протоспатарија Петрону Воилу, никопољског катепана, као учесника византијско-арабљанског сукоба око Теодосиупоља, на источној граници, током прве половине X столећа, *De Adm. Imp. I*, с. 45, р. 212. То је уједно и једини помен

може рећи о његовим надлежностима. Остаје отворено питање да ли је он имао извесне управне компетенције. Ако их је и било, сасвим сигурно је реч јурисдикцији *ad hoc* карактера. Иначе, прва тројица катепана су били официри флоте, док је делатност никопољског катепана била везана за копнену војску. Мардаитски, пафлагонијски и сицилијански катепани су вероватно били заповедници тематског бродовља, са територијално омеђеним компетенцијама. Тако је мардаитски катепан деловао у источном Средоземљу, пафлагонијски на Црном мору а сицилијански на крајњем западу Царства. Имајући у виду разлике које су постојале у компетенцијама тих функционера, не може се, међутим, говорити о посебном типу нижих јединица тематског уређења са катепанима на челу, те је стога у овом раду, за разлику од Ферлугине студије, изостало поглавље о „катепанатима”.

Ферлугиној листи функционера који су управљали војно-административним окрузима са извесним степеном управне самосталности требало би, с друге стране, додати дужности турмарха Федерата и Ликаоније (и Памфилије). О њиховом посебном положају у управи сведоче подаци *Тактикона Успенског* и Филотејевог *Клиторолгиона*, у којима су поменути официри наведени заједно са клисурарсима и другим старешинама сличних јединица, одвојени, притом, од осталих, тематских турмарха.⁷⁹ Турмархе Федерата, Ликаоније и Памфилије треба стога сврстати у категорију старешина посебних војно-управних јединица, са извесним степеном самосталности у тематској управи.

У дисертацији је као основни критеријум за сврставање једног округа у категорију нижих јединица истакнуто постојање заокружене територијално-управне целине, на челу са функционером који је имао нижи хијерархијски ранг у односу на стратега, који су били намесници основних војно-управних јединица у тематском уређењу. Ниже јединице су, притом, подељене у три основне групе: 1) ниже јединице унутар тема, са управницима

никопољског катепана у изворима. Пертузи сматра да је у питању био старешина епирског Никопоља, претпостављајући сходно томе да је пре уздизања у ранг теме, та јединица имала статус „катепаната”, *De thematibus*, 176. Чини се ипак вероватнијим тумачење према којем се топоним Никопољ односи на утврђење на истоку Царства, у близини Тефрике у области Севастеје (*Ферлуга*, Ниже јединице, 76), или у теми Колонеји (*De Adm. Imp. II*, 177). Наиме, мало је вероватно да је старешина једног епирског округа, приморског карактера, учествовао у борбама копнене војске на крајњем истоку Царства. У прилог томе сведочи и то што се деловање породице Воила обично везује за област Халдије, *De Adm. Imp. II*, 177. Сходно реченом, протоспатарије Петрона Воила је вероватно био старешина Никопоља на истоку. Ипак, чињеница да не постоји ни један други случај када функционер са чином катепана управља одређеним градом или округом пре средине X века, упућује на закључак да су Петронине надлежности у Никопољу вероватно биле *ad hoc* карактера.

⁷⁹ *Les listes de préséance*, 55, 149.

који су били непосредно потчињени стратезима; 2) ниже јединице изван тема, са старешинама које су имале релативну управну самосталност у тематском систему; 3) ниже неромејске етничке јединице, путем којих је остваривана интеграција појединих народа у тематско уређење.

Новину у односу на Ферлугину класификацију представља, дакле, и то што су у ред нижих јединица сврстани, не само окрузи са извесним степеном управне самосталности у тематском уређењу, већ и нижи окрузи унутар тема – турме – чије су старешине биле непосредно подређене стратезима. Поред њих, у ред нижих јединица тематског уређења сврстане су и посебне војно-управне јединице путем којих је вршена интеграција неромејских етничких група. Важно је напоменути да предмет истраживања нису били сви неромејски народи који су живели у Царству, већ само они који су имали посебан управни статус унутар провинцијског система. Изван оквира истраживања остале су и јединице страних најманика, попут Варјага, Руса, Франака, Немаца и др.⁸⁰ У питању су тагме професионалних војника који су у Царство долазили са различитих страна света. Ратовали су на страни Цариграда обично неко време након чега би напуштали територију Византије. Из тог разлога они не могу бити сврстани у категорију јединица тематског уређења. Ваља уз то истаћи и добро познату чињеницу да ромејски писци, говорећи о различитим народима који су долазили у додир с Царством, често користе архаичне етнониме, што понекад отежава идентификацију тих скупина. Треба, такође, јасно раздвојити народе над којима власт Цариграда није прелазила формалне оквири, од етничких скупина које су, уз извесан степен аутономије, биле непосредно укључене у ромејски војно-управни систем, у оквиру посебних војно-управних јединица. Управо су те јединице биле предмет истраживања, чији су резултати изложени у тези.

*

Хронолошки оквир истраживања – Побројане јединице међусобно се разликују по пореклу, као и времену и начину настанка и нестанка. Извесне заједничке црте у њиховој еволуцији дозвољавају, ипак, да се оцрта један општи хронолошки оквир развоја нижих тематских јединица.

Доња временска граница јесте VII столеће када се, упоредо са темама, јављају и прве управне форме које представљају предмет истраживања, конституисане у областима

⁸⁰ *Ahrweiler, Recherches*, 34.

у којима у почетку није било могуће завести тематску управу у пуном облику. У наредним столећима могуће је пратити еволуцију тих јединица, која се у већини случајева завршавала њиховом трансформацијом у теме или пак укидањем. Тај процес је највећим делом био окончан до почетка XI столећа. Према томе, горњу хронолошку линију истраживања чини преломно XI столеће када нестају многи елементи класичне тематске организације, а са њима и последњи остаци управних форми које су дефинисане као ниже јединице тематског уређења.

Период од VII до XI века који се налази у средишту истраживања, шири је од хронолошког оквира који се наводи у наслову тезе (IX–XI век). На то је првенствено утицао ток истраживачког процеса који је налагао детаљно проучавање порекла појединих типова нижих тематских јединица чији се корени могу пронаћи у преломном VII столећу.

*

Терминолошка питања – Називи различитих типова нижих јединица који се помињу у изворима, изведени су од имена дужности њихових управника (на пример *архонтија* од функције *архонта*, *дукат* од функције *дуке*). У појединим случајевима било је пак обрнуто. Тако је, на пример, од географског појма *клицура*, који је постао назив војно-управне јединице, у VII столећу изведен назив дужности *клицурарх*. Од термина турма, који се први пут јавља у II столећу пре нове ере, створен је, такође, током VII века, чин турмарха.

У случајевима када у изворима нису сачувана сведочанства о називима одређених типова провинцијских војно-управних јединица, у научној литератури су имена таквих округа извођена од назива функције њихових управника. На тај начин створени су технички термини: *друнгаријат* (од функције *друнгарија*) и *катепанат* (од функције *катепана*).

Неколико је разлога који захтевају да се такав приступ у извесној мери преиспита. На првом месту треба истаћи чињеницу да се у савременим изворима јавља израз *δρουγγαρίτος* са значењем службе *друнгарија Вигле*,⁸¹ дакле, није реч о војно-управној јединици. Због тога се поставља питање оправданости коришћења појма *друнгаријат* у контексту управног округа. Када је пак реч о термину катапенат, он се у грчким изворима не среће. Тај израз помиње једино Јахја Антиохијски и то у облику *qatabānīyūat*, говорећи

⁸¹ Theoph. Cont. (*Bekker*), 374; *Naumachica*, 77.

о организовању византијске власти у Бугарској после 1018. године,⁸² док Нормани у јужној Италији појмом *Capitanata* називају подручје које се налазило под управом катепана Италије⁸³. У вези с тим треба истаћи и чињеницу да су Ромеји од назива функције катепана извели термин *κατεπανίκιον*, који се први пут среће у делу Михаила Аталијата.⁸⁴ У позновизантијској епоси израз катепаникион се устаљује као назив за управни округ којим управља кефалија.⁸⁵ Сходно реченом, у овом раду се избегава употреба термина *друнгаријат* и *катепанат* као техничких термина. Уместо њих користе се описни изрази – на пример, ниже војно-управне јединице под управом друнгарија.

*

Класификација нижих јединица – Ниже јединице тематског уређења могуће је, сходно реченом, поделити у три основне категорије:

I) Ниже јединице унутар тема – Турме (на челу са турмарсима који су били непосредно подређени тематским стратезима).

II) Ниже јединице изван тема (на челу са функционерима који су имали самосталан или полусамосталан положај у тематском систему):

Клисуре;

Јединице под управом друнгарија;

Архонтије;

Дукати;

Јединице под управом турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије.

III) Ниже неромејске етничке јединице:

Архонтије Словена;

Архонтија Сермисијана и Бугара;

Јединица под управом катепана Мардаита и мардаитске турме;

Јединица под управом ексусијаста Персијанаца и персијске турме;

⁸² Yahyā, 407.

⁸³ *Falkenhausen*, Untersuchungen, 56f.

⁸⁴ *Ataliates*, 124.

⁸⁵ *Максимовић*, Провинцијска управа, 43сл.

Архонтија Маињана;
Архонтија Влаха;
Турма Готија;
Турма Бугара;
Архонтија и турма Евидита;
Архонтија Вихита.

I

НИЖЕ ЈЕДИНИЦЕ УНУТАР ТЕМА – ТУРМЕ

Појам турма се у изворима први пут среће у Полибијевом делу *Историје* из II века пре нове ере, као назив за коњичку јединицу.⁸⁶ Полибије је као заробљеник провео више од једне деценије у Риму, што му је омогућило да се боље упозна са структуром и организацијом римске армије, из чега је проистекао и поменути опис. Историчар пише да су поред пешадије, која је била основни род војске, римске легије биле сачињене и од десет коњичких јединица – турми, са по тридесет војника. На челу сваке турме налазила су се по три декуриона, од којих је један имао првенство у односу на другу двојицу. Сваки од њих био је надређен одреду од десет коњаника, од чега је и изведен назив њихове дужности – *decuriones*.⁸⁷

Структура римских легија, каквом је приказује Полибије, остала је у основним цртама непромењена и у наредним столећима. У време цара Диоклецијана (284–305) легије су реорганизоване, но и поред спроведених реформи, место турми у њима остаје углавном непромењено. Оне су задржале позицију основних коњичких одреда у војсци. Коњички делови легија тога доба називани су *alaе* и били су сачињени од 16 турми са по 30 коњаника. На челу сваке од њих налазили су се, као и у претходним столећима, декуриони.⁸⁸ Сведочанство о турмама, као коњичким јединицама, оставио је Јован Лидијац (VI век), који пружа важна обавештења о бројном стању и структури позноримске војске.⁸⁹ У његовом спису *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας* (*De Magistratibus Reipublicae Romanae*) помињу се и изрази *τουρμάλιος* и *τουρμάριος*.⁹⁰ Међутим, већ крајем истог столећа, имајући у виду слику о ромејској војној организацији коју пружа Маврикијев *Стратегикон*, израз турма нестаје из употребе у званичној војној терминологији.

⁸⁶ Polybius, 325.

⁸⁷ Polybius, 325. Cf. Goldsworthy, *Roman Army*, 27; Rawlings, *Army*, 57. У појединим случајевима могуће је говорити о турмама које су бројале 32 коњаника, cf. Dixon – Southern, *Roman Cavalry*, 23–31.

⁸⁸ Treadgold, *Byzantium*, 87f.

⁸⁹ Lydus, 157.

⁹⁰ Lydus, 198, 201.

У наредним столећима појам турма почиње изнова да се употребљава, с тим што поприма другачија својства у односу на раније значење. Уместо мањих коњичких одреда, тим изразом у средњовизантијској епоси називане су највеће формације унутар провинцијских армија (тема), које су бројале неколико хиљада војника, у чији састав је, поред коњице, улазила и пешадија. Тада се устаљује и нов назив за заповедника који је био на челу тих формација – *τουρμάρχης*.⁹¹ Делатност турмарха, поред копнене војске била је везана и за ромејску флоту. Уобичајено је било, наиме, да тематски окрузи који су имале приступ отвореном мору, располажу и посебним бродовљем.⁹² Тематском флотом су командовали стратеги. Као подређени стратегима помињу се турмарси и друнгарији.⁹³ Турмарси који су заповедали јединицама тематске морнарице помињу се уз одредницу *τῶν πλοίων*.⁹⁴

⁹¹ Извори бележе још неколико језичких облика којима су ословљавани ти дужносници: *τοῦρμαρχος* (Les listes de préséance, 55), *τρώμαρχος* (Ibid., 59) и *τρουμάρχης* (Ibid., 109), док се служба турмарха дефинише изразом *τουρμαρχάτων*, Theod. Stud. Ep. II, n° 160, p. 282. *Тактикон Успенског* садржи податке о бившим турмарсима (*ἀπὸ τουρμάρχα*, Les listes de préséance, 59), турмарсима без достојанства (*τουρμάρχα ἄπρατοι*, Ibid., 59) као и *ἀποτουρμάρχα* *τῶν καβαλαρικῶν* (Ibid., 61). У изворима се среће и термин *τουρμάρχισσα* којим су називане супруге турмарха. Теодор Студита се у једном писму, на наговор своје познанице патрикије, обраћа њеној рођаци, турмархиси, супрузи турмарха Хеладе, која је остала без сина војника страдалог у рату, са намером да јој због тога пружи речи утехе, Theod. Stud. Ep. II, n° 498, p. 734 (*τουρμάρχισσα τῆς Ἑλλάδος*). У једном одељку из Порфиروجеновог *Списа о церемонијама* где се налази приказ служења празничне литургије на двору у Цариграду, вероватно у доба цара Михаила III (842–867), у царичиној пратњи помињу се поред осталих и турмархисе. После патрикије зосте, магистриса, патрикија и антипатиса, патрикија и стратигиса, епархиса и квесториса, епархиса тематских антипатиса, друнгарија, протоспатариса, спатарокандидатиса, долази ред на турмархисе, топотиристисе, спатарисе, хипатисе и др. (De cerimoniis, 67). Турмархисе су могле поседовати и своје приватне печате о чему сведочи пример извесне Марије из XI столећа (*Μαρία – τρωμάρχισσα*, cf. Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4539>). Поједини византијски писци су изразима турма и турмарх називали војне јединице и чинове у војскама других народа. Теофан помиње погибију тројице персијских турмарха у борби против Ираклијеве војске, Theophanes, 318–319. Поменутом хроничару, иначе, није било страшно да грчким војним терминима назива стране војне формације и њихов командни кадар. Он то чини помињући, такође, и један персијски бандон са комесом на челу, Ibid., 317. Коришћење службених термина ромејске администрације приликом описивања других народа и земаља није било неуобичајено ни за књижевни опус цара Константина VII Порфиروجенита, о чему сведочи и помен осам тема у земљи Печенега у једном одељку *Списа о управљању царством*, De Adm. Imp. I, c. 37, p. 166.

⁹² Детаљније о организацији тематске флоте cf. *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 31f.

⁹³ *Naumachica*, 23–24, 66–67, 77.

⁹⁴ Les listes de préséance, 57, 151. У изворима постоје сведочанства о неколицини морнаричких турмарха. Један од њих био је Никола, турмарх *τοῦ πλοίου* теме Кефалоније, о коме сведочи печат из друге половине IX века, *Laurent, Vatican*, n° 96. Сачуван је, такође, и печат Стефана, морнаричког турмарха с краја X или почетка XI века. У његовом случају није познато којој теми је припадао јер је изостала територијална одредница на печату, *Laurent, Corpus II*, n° 992. У ред морнаричких турмарха могу бити сврстани и такозвани турмарси *τῆς παραλίου* тема Пелопонеза и Тракесијана, поменути у Порфиروجеновом опису поморских експедиција против Арабљана у првој половини X века, De cerimoniis, 663, 665; *Haldon, Theory*, 217, 221.

Поред наведених, постојала је, почев од IX века, и посебна категорија официра, са чином турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије, који су имали специфичан, полусамосталан положај унутар тематске организације, као и засебна категорија турмарха који су стајали на челу појединих етничких скупина инкорпорираних у ромејски тематски систем.⁹⁵

Терминима турма и турмарх замењени су, иначе, позноримски изрази мерос и мерарх којима су у Маврикијевом *Стратегикону*, с краја VI века, називане највеће формације унутар провинцијских армија и њихови заповедници.⁹⁶ Први познати турмарх помиње се у Теофановој *Хронографији*, у одељку који садржи опис Ираклијеве кампање против персијског владара Хозроја из 627/628. године. Реч је о турмарху војске Арменијака, Георгију.⁹⁷ Опис задатака поменутог турмарха, који пружа Теофан – извиђање и командовање претходником – у општим цртама одговара дужностима које турмарсима приписују војне тактике из IX и X столећа.⁹⁸ Иако се у науци често поставља питање веродостојности Теофанових сведочанства о првим носиоцима тематских функција, поготову оним која се односе на епоху уочи арабљанских освајања, чини се да је вест о Георгијевој функцији неспорна, на шта упућује податак да се у то доба, паралелно са турмархом, уведе још неке дужности карактеристичне за тематско уређење. Наиме, тада је у службену хијерархију уведена и дужност друнгарија. О томе сведочи податак о друнгарију Теодоту, првом познатом носиоцу тог чина, који се помиње у тзв.

⁹⁵ Више речи о турмарсима Федерата, Ликаоније и Памфилије, као и „етничким” турмарсима биће на одговарајућем месту у овом раду (стр. 182–189, 216–221, 226–228, 240–247).

⁹⁶ *Strategikon*, с. 1.3, р. 86.

⁹⁷ Ираклијев поход започет је победом Византинаца над персијским војсковођом Разасом децембра 627. код Ниниве. Предвођени царем, Ромеји су наставили поход, у чијем даљем опису наилазимо на помен турмарха Георгија, којег је Ираклије послао као вођу претходнице да заузме мостове на реци Мали Заб. Турмарх је, према Теофановој вести, јахао невероватних 48 миља за ноћ и заузео мостове, заробивши неколицину Персијанаца. Прешавши мостове на поменутој реци, Ромеји су се улогорили код Иседема и тамо прославили празник Христовог рођења. Насупрот њима, повлачећи се, Хозроје је напустио престоницу Дастагерд, која се убрзо, такође, нашла у византијским рукама као и сво богатство које Персијанци приликом бега нису успели да понесу са собом. У Дастагерду су Византинци прославили празник Богојављања, а сутрадан је Ираклије кренуо у правцу реке Нараб, пославши турмарха Арменијака, Георгија, да пронађе одговарајући прелаз преко реке. Турмарх је, међутим, цару једино могао да јави да су на реци сви мостови били срушени и да није постојало место где би војска могла да пређе, због чега је цар одлучио да се са војском улогори на обали, одакле је наредних месец дана пустошио и пљачкао околину. Велики успеси Ромеја подстакли су унутрашње немире у Персијском царству, који су резултирали Хозројевим збацивањем са престола и убиством, након чега је његов син Сироје, по презузимању власти, склопио мир са Ираклијем. Георгија, турмарха Арменијака, хроничар након тога више не помиње, Theophanes, 317f. В. *Острогорски*, Историја, 118–119.

⁹⁸ О војничким задацима турмарха, в. стр. 46сл. у овом раду.

Ускршињој хроници, спису временски блиском Ираклијевој владавини.⁹⁹ Термином друнгарије замењен је израз дука, којим су у *Стратегикону* називани заповедници друнгоса.¹⁰⁰ Друнгоси су били ниже војне јединице од чијег је имена, као и у случају турми и турмарха, изведен нови официрски чин. Према томе, у време владавине цара Ираклија, у службену хијерархију, уместо дужности мерарха, уведена је дужност турмарха. То, међутим, представља понајвише промену у војној номенклатури – промењен је назив функције али су надлежности тог официра остале исте. С тим у вези треба поменути печат турмарха Марина датиран у VI или VII столеће,¹⁰¹ који може послужити као потврда тезе о установљењу те функције током Ираклијевој владавини (610–641).

Разлоге за увођење израза турма и турмарх у службену терминологију, са другачијим значењем у односу на оно које је постојало у античкој епоси, треба тражити у општим токовима развоја ромејске армије. Реформе које су спровођене у византијској војсци током VI и VII столећа представљале су одраз прилагођавања армије новим техникама ратовања. На првом месту истицала се све већа употреба лаке коњице у борбеним дејствима, што је било последица персијских и аварских утицаја, тачније, изналагања одговора на нападе персијских, аварских, потом и арабљанских војски, предвођених брзом и лако опремљеном коњицом. У новој формацијској и родовској констелацији унутар византијске војске, коњички ескадрони су, дакле, заузели доминантан положај. Сходно томе главнину ромејске војске у средњовизантијској епоси чинила је управо лако наоружана стратиотска коњица, за разлику од римске армије из претходних

⁹⁹ Реч је о друнгарију Теодоту, који је био део посланства упућеног на двор персијског владара Сироја 628. године, *Chronicon Paschale I*, 731. У вези са појавом нових функција у војсци и провинцијској управи тога доба, треба још поменути и увођење дужности логотета (λογοθέτης). Тај функција се у изворима први пут среће, такође, у *Ускршињој хроници*, *Chronicon Paschale I*, 721. Одељак у којем се помиње логотет датиран је у 626. годину. Никос Икономидис претпоставља да је реч о војном логотету (λογοθέτης τοῦ στρατιοτικοῦ), те стога појаву те дужности прилаже као доказ становишту да су прве установе тематског уређења настале уочи арбаљанске инвазије, подупирући на тај начин тезу Георгија Острогорског, *Oikonomidès, Les premières mentions*, 1f. Постоји, међутим, и тумачење да се податак из *Ускршиње хронике* односи на дужност логотета без специфичне ордеднице везане за војску, што донекле релативизује Икономидисово становиште, cf. *Ox. Dict. of Byz.* II, 1248 (*Kazhdan*). О дужности λογοθέτης τοῦ στρατιοτικοῦ, cf. *Guilland, Les Logothètes*, 25–31.

¹⁰⁰ *Strategikon*, с. 1.3, р. 86. Друнгос се још помиње и под називом мира (μοῖρα), са мирархом (μοιράρχης) на челу.

¹⁰¹ *Cheyne – Morrisson, Seyrig*, n° 222.

векова чије је основно обележје била доминантна улога пешадије.¹⁰² Из тог разлога су вероватно и основне формације у новим, превасходно коњичким, армијама (темама), назване именом које је некада било синоним за коњички одред – турме.¹⁰³

Реформом војно-управног уређења у унутрашњости Царства, која је започета у VII столећу, све чешће долази до спајања војних и цивилних надлежности у рукама војних старшина. На тај начин тематски официри, међу њима и турмарси, постају уједно и функционери нове управне организације. Турмарси су административне надлежности остваривали у окрузима где су биле распоређене њихове јединице (турме). На тај начин су повучене нове границе у територијално-управној организацији Царства. Границе нових округа пратиле су распоред гарнизона ромејске војске, пресецајући оквире дотадашњих позноримских провинција. Због тога се границе старих провинција полако губе, а њихова имена постепено нестају из званичне употребе.

Треба, међутим, истаћи да структура територијално-управних јединица унутар теме није у потпуности била идентична са структуром војних одреда у њој. Број и распоред турми – тактичких јединица – у војсци, није се увек поклапао са бројем турми – управних округа – у темама. Тактичке јединице су у походу могле по потреби бити прегруписаване и здружаване, губећи на бојном пољу везу са изгледом нижих управних јединица у темама, из којих су долазиле. Таква прегруписавања су вероватно била учестала па се због тога у војним тактикама саветује да припадници једне турме (округа) треба да се држе своје јединице и да се не мешају са припадницима других војних одељења током војних кампања.¹⁰⁴

Треба, такође, нагласити да нису сви турмарси имали управне надлежности. Поједини носиоци тог звања су били само заповедници војних одељења али не и управни функционери.¹⁰⁵ Због тога је потребно јасно назначити разлику између турме као војне јединице у теми, са једне, и турме са значењем управног округа у тематском уређењу, са

¹⁰² О односу коњичких и пешадијских јединица у родовској констелацији византијских армија, cf. *Treadgold, Byzantium*, 88.

¹⁰³ Слично је мишљења и *Haldon, Commentary*, 137.

¹⁰⁴ *Three Treatises*, 262.

¹⁰⁵ В. стр. 57–58 у овом раду.

друге стране; и следствено томе, разлику између турмарха који су били управни дужносници, и оних који су били официри без управних надлежности.¹⁰⁶

ТУРМА – ВОЈНА ЈЕДИНИЦА

Положај турми и турмарха у формацијској и командној структури ромејских тема/армија – Турме су, почев од VII века, биле највеће оперативно-тактичке јединице унутар ромејских тема/армија. Најзначајнија обавештења о формацијској структури византијских тема, иначе, дају војне тактике, при чему предност свакако треба дати оним чије се ауторство приписује цару Лаву VI. Поред тактика, важно врело информација представљају и списи арабљанских и персијских географа, као и тактикони. У питању су списи из IX и X века. Из претходна два столећа, међутим, није сачуван ниједан такав документ, због чега је отежано праћење еволуције појединих војних институција. Ипак, поређењем података које пружају речени списи са обавештењима из Маврикијевог *Стратегикона* и појединих литерарних извора, уочава се да је унутрашња структура армијских јединица остала готово непромењена у периоду од VII до X столећа.

*

У *Тактикама* Лава VI приказана је формацијска и командна структура византијских тема с краја IX века: на челу сваке армије налазио се стратег; теме су биле подељене на оперативно-тактичке јединице – турме, са турмарсима на челу;¹⁰⁷ турме су се

¹⁰⁶ Питања у вези са положајем турми и турмарха у византијској провинцијској организацији обрађивана су у готово свим општим радовима о тематском уређењу, али им је углавном посвећивано свега пар реченица, без намере да се том проблему приступи као засебној тематској целини. Ситуација је, међутим, у извесној мери измењена током последњих година. Аутор дисертације је објавио два чланка у којима је презентовао своје закључке у вези са карактером власти турмарха и мерарха, као и статусом пограничних турматских округа у ромејском провинцијском систему. У питању су следећи радови: *Цветковић*, Мерарх, 215–234; *Исти*, Улога турми, 591–599. Турме – као војне јединице – и њихове старешине, турмарси, били су у средишту пажње и Цона Халдона који је резултате својих истраживања изложио у критичком коментару *Тактика* Лава VI, cf. *Haldon, Commentary*, 137f. Напослетку, током 2016. године у 69. свесци DOP објављен је рад Лејна Вилсона, у коме је он изнео своје виђење карактера власти турмарха и њиховог социјалног статуса. Вилсон је своје истраживање базирао првенствено на анализи сигилографског материјала, износећи поред осталог и резултате проучавања иконографских представа на печатима турмарха, што до тада није чињено, cf. *Wilson, Tourmarch*, 49–70.

¹⁰⁷ *Taktika*, с. 4.6, р. 50; с. 4.11, р. 52. Те јединице Лав VI у *Тактикама* назива још и термином мерос (μέρος), *Taktika*, с. 4.11, р. 52; с. 14.59, р. 326. То је био назив највећих формација у армијама Маврикијевог доба, cf. *Strategikon*, с. 1.3, р. 86. У Лавовим *Тактикама* уз турмархе, упоредо се помињу и мерарси (μεράρχης), *Taktika*, с. 4.6, р. 50. На појединим местима Лав VI мерарсима даје предност у односу на

делиле на друнгосе (δρούγγος), предвођене друнгаријима (δρουγγάριος);¹⁰⁸ друнгоси су биле подељени на бандоне (βάνδον), којима су командовали комеси (κόμης);¹⁰⁹ на хијерархијској лествици следе ниже јединице под заповедиштвом хекатонтарха/кентарха (ἑκατοντάρχης/κένταρχος),¹¹⁰ пентеконтарха (πεντηκόνταρχης), затим декарха (δεκάρχης), пентарха (πεντάρχης) и тетрарха (τετράρχης).¹¹¹

Тактике Лава VI пружају и информације о регрутном потенцијалу војних јединица. Цар пише да би теме (армије) требало да броје 4000 војника, организованих у две турме са

турмархе називајући их и ὑποστράτηγοι, *Taktika*, с. 4.9, р. 50. Детаљније о мерарсима, в. стр. 41–46 у овом раду. Треба поменути да се турмарси као и други официри у изворима често помињу и као архонти, cf. *Haldon, Commentary*, 136.

¹⁰⁸ *Taktika*, с. 4.6, р. 50; с. 4.11, р. 52. Термин δρούγγος (лат. drungus) је вероватно келтског порекла, cf. *Rance, Drungus*, 96f. Као сининими за ове јединице у *Тактикама* се помињу још и називи: χίλιарχία и μοῖρα. Сходно томе, као заповедници: χίλιарχος и μοῖραρχης, *Taktika*, с. 4.11, р. 52; с. 4.44, р. 60; с. 12.48, р. 244; с. 14.59, р. 326; с. 18.146, р. 496. Реч је о позноримским терминима, које Лав VI преузима из Маврикијевог *Стратегикона*, *Strategikon*, с. 1.3, р. 86. За разлику од друнгарија, о чијем присуству у ромејској војној организацији сведочи више десетина печата, као и подаци из наративних извора, чиновни хилијарха и мирарха се не срећу на сигилографском материјалу. Са изузетком Лавових *Тактика* мирарси се не помињу у другим изворима из тога доба. Помен хилијарха, с друге стране, поред цитираних *Тактика* постоји још у неколико војних трактата из X века, *Three Treatises*, 298, 300; *Showing the dragon's teeth*, 20, 30, 52, 54, 90, 92, 96, 106, 136, 138, 148, 150. Сведочанства о хилијарсима постоје и у хагиографским текстовима – *Житију Светог Филарета*, *Fourmy – Leroy, La vie de S. Philarète*, 125f; и *Житију Светог Теодора Студите*, *Latyšev, Vita S. Theodori Studitae*, 272. Имајући, међутим, у виду природу ових списа (тактике, житија), и реторички приступ њихових аутора у писању, који се огледа у коришћењу касноантичке титулатуре, намеће се закључак да хилијарси и мирарси ипак нису били део службене војне терминологије у IX и X веку. Њихова појава у појединим списима представља тежњу аутора за класицизирањем текста, cf. *Haldon, Commentary*, 146, 185, 208, 343.

¹⁰⁹ Појам бандон потиче од латинског израза bandum, иначе позајмљенице из готског језика која је првенствено имала значење заставе, cf. *Kramer, Bando*, 197–207. Те јединице састављач *Тактика* назива и терминима: τάγματα и ἀριθμοί, *Taktika*, с. 4.11, р. 52. Реч је, међутим, о анахронизмима. Наиме, ти изрази у IX и X веку имају другачије значење. Тагмама су обично називане професионалне јединице византијске војске, cf. *Grigoriou-Ioannidou, Θέματα et τάγματα*, 35–41. Једна од тагми позната је била под именом Αριθμός, cf. *Les listes de préséance*, 331.

¹¹⁰ За разлику од *Стратегикона* у коме се среће само облик хекатонарх, Лав VI у *Тактикама* наводи два поменута назива. Термин кентарх изведен је од латинског израза centurio, cf. *Lex. zur byz. Gröz. IV*, 820. Кентарси се помињу и у арабљанским списима, у облику kontarkhes, cf. *Kitâb (Ibn-Khordadbeh)*, 84; *Kitâb (Kodâma)*, 196. Неки од њих су поседовали и печате:

1. Ανοnymus – κεντάρχος Ἀβύδου, *Koltzida-Makrē, Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα*, n° 22 (VIII–IX век);
2. Γεώργιος – κεντάρχος/ἑκατοντάρχος, *Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.291> (VI век);
3. Κωνσταντῖνος – κένταρχος τον Ἰκανάτων (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1564> (X век);
4. Κωνσταντῖνος – πρωτοκένταρχος τοῦ Ἐγέου Πελάγους (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2368> (X–XI век);
5. Νικόλαος – κένταρχος ὁ Ἀγιολαζαρίτις (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.258> (X век);
6. Στέφανος – κεντάρχος τῆς Ἀβύδου, *Catalogue of Dumb. Oaks III*, n° 40.3 (IX век).

¹¹¹ *Taktika*, с. 4.13–15, р. 52; с. 18.146, р. 496. Структура је скоро идентична оној из *Стратегикона*, с тим што се пентаконтарси тамо не помињу. Cf. *Treadgold, Byzantium*, 98f.

по 2000 људи, а оне подељене у друнгосе са по 1000 војника (укупно 4 друнгоса у једној теми). Друнгосе је пак требало поделити на бандоне, са по 200 војника (20 бандона у теми). Следе ниже јединице: 40 одреда од 100 војника (са кентарсима на челу), 80 одреда од 50 људи (командују им пентеконтарси), 400 јединица са 10 војника (предвођене декарсима), и на крају 800 одреда од петоро људи, под командом пентарха. Војничке теме према томе бројале су 1346 носилаца војничких раногова (2 турмарха, 4 друнгарија, 20 комеса, 40 кентарха, 80 пентаконтарха, 400 декарха и 800 пентарха), док су остатак чинили обични војници.¹¹²

На другом месту у *Тактикама* Лав VI наводи да турме не би требало да броје више од 6000, друнгоси више од 3000 а бандони више од 400 људи.¹¹³ У питању је, међутим, одељак који се ослања на податке из *Стратегикона*.¹¹⁴ Ипак, неспорно је да број припадника византијских војних јединица није био уједначен, и да се разликовао од теме до теме, а подаци које пружа Лав VI представљају идеалну слику, односно слику којој се тежило.¹¹⁵

Тактике Лава VI, иначе, у много чему понављају садржину старијих (позноримских) војних приручника,¹¹⁶ због чега велику предност представља то што је из приближно истог раздобља сачувано неколико списа арабљанских и персијских географа о византијским темама, који пружају могућност за поређење података. У вези са питањима о командном устројству и бројности тактичких јединица у темама, свакако су од највећег значаја вести које преносе Ибн-Хордадбех (дело написано 856, ревидирано 885. године) и Кудама (спис настао између 928. и 932. године). Хијерархијска вертикала официрског кадра и тактичких јединица у темама, каквом је приказују Ибн-Хордадбех и Кудама, идентична је оној из *Тактика* Лава VI: стратег – турмарх – друнгарије – комес.¹¹⁷

Ибн-Хордадбех и Кудама пружају следећу слику о структури и регрутном потенцијалу ромејских тема: на челу теме налази се патрикије (стратег), који командује

¹¹² Taktika, с. 18.146, р. 496.

¹¹³ Taktika, с. 4.47, р. 60.

¹¹⁴ Strategikon, с. 1.4, р. 89, 91.

¹¹⁵ Потврду става о неуједначености бројног стања војних јединица истог ранга у различитим темама налазимо у још једном војном трактату из X века. У том документу постоје подаци о величини бандона у појединим темама: бандон или ἀλλόγιον у теми Тракесијана бројао је 320, а у теми Харсијанон 400 људи. Број војника у бандонима је, иначе, према подацима цитиране тактике могао да варирао од 50 до 400 војника, cf. Sylloge Tacticorum, с. 35.5, р. 56.

¹¹⁶ О изворима Лавових *Тактика*, cf. Haldon, Commentary, 39–55.

¹¹⁷ Kitâb (Ibn-Khordadbeh), 84; Kitâb (Kodâma), 196.

одредом од 10000 људи. Њему су подређена двојица турмарха, сваки на челу одреда од 5000 војника. У командном ланцу следе пет друнгарија – заповедници одреда од по 1000 људи. Нижи од њих су комеси (којих је такође било пет), сваки на челу одреда од 200 војника. Следи пет кентарха (њихове јединице имају 40 војника) и на крају четири декарха, заповедници десеточланих одреда.¹¹⁸

Број војника у теми и турмама, који пружају арабљанске листе већи је у односу на број који се налази у царевим *Тактикама*. С друге стране, број људи којима командује кентарх, у арабљанским листама је мањи у односу на број који помиње цар. Разлике које постоје последица су тога што се бројно стање разликовало од теме до теме. Да тај број није био уједначен сведоче и подаци о појединачним темама, које пружа Ибн-ал-Факих (писао почетком X века). Он помиње по три турмарха у темама Анатолика и Арменијака, које су располагале са укупно 15000, односно 9000 војника. Узевши у обзир препоруку Лава VI да би турме требало да буду једнаке величине,¹¹⁹ турмарси Анатолика командовали су турмама од 5000, а турмарси Арменијака од 3000 људи. Ибн-ал-Факих помиње и по два турмарха у темама Халдије и Вукеларија. Халдија је бројала 10000 а тема Вукеларија 8000 војника, те су, следствено томе, турмарси ових тема били на челу турми од 5000, односно 4000 људи.¹²⁰

Број војника у турми кретао се, дакле, према подацима цитираних извора, током IX и почетком X столећа, између 2000 и 6000. Реч је, међутим, о укупном војном потенцијалу једне турме. У походима је, с друге стране, обично коришћен само део регрутних ресурса. Према томе, дешавало се да турме у кампањама броје мање од 2000, а у појединим случајевима чак и свега неколико стотина људи. У Порфиrogenитовој *Књизи о*

¹¹⁸ Kitâb (Ibn-Khordadbeh), 84; Kitâb (Kodâma), 196.

¹¹⁹ Taktika, с. 4.46, р. 60.

¹²⁰ Brooks, Arabic Lists, 74, 76. Ибн-ал-Факих пружа листу од 14 византијских тема, која поред осталог садржи и податке о бројној снази већине њих: 1. Талаја (округ Цариград) – без података о броју војника; 2. Тракија – 5000 војника; 3. Македонија – 5000; 4. Пафлагонија – 5000; 5. Оптимати – 4000; 6. Опсикијци – 6000; 7. Тракесијани – 10000; 8. Анатолици – 15000; 9. Селевкија (нема података); 10. Кападокија – 4000; 11. Харсијанон – 4000; 12. Вукеларији – 8000; 13. Арменијаци – 9000; 14. Халдија – 10000, Brooks, Arabic Lists, 72–77. Селевкијским, кападокијским и харсијанонским окрузима командовали су клисурарси, истиче Ибн-ал-Факих. Листа коју пружа Кудама садржи неколико разлика у односу на Ибн-ал-Факихову: цариградски округ он назива Тафла, при чему, као ни Ибн-ал-Факих не даје податке о бројном стању тамошње војске; за Селевкију Кудама даје податак од 5000 војника (код Ибн-ал-Факиха нема података о бр. војника у Селевкији); код Тракесијана наводи 6000, уместо 10000 како пише код Ибн-ал-Факиха. Арменијаци и тема Халдије броје према Кудами по 4000, уместо 9000, односно 10000 војника, како сведочи Ибн-ал-Факих, cf. Kitâb (Kodâma), 197–199. Халдон сматра да је разлика у броју војника, на примерима тема Тракесијана, Арменијака и Халдије, настала омашком преписивача, cf. Haldon, Theory, 314–315.

церемонијама, помиње се учешће теме Тракесијана у походу на Сирију и Крит 910–911, са 3000 људи, који су били подељени у четири турме.¹²¹ Из тога следи да су турмарси руководили јединицама мањим од хиљаду људи. Слично је било и у претходним вековима. На пример, у оквиру казнене експедиције коју је цар Јустинијан II послао на Херсон 711. године, учествовала је јединица од 300 људи под командом турмарха теме Тракесијана, Христофора.¹²² Године 715/716. стратег Анатолика Лав, будући цар, послао је одред од 800 војника под заповедништвом турмарха Никеаса да обезбеди Аморион од арабљанског напада.¹²³

У *Тактикама* Лава VI се примећује извесна недоследност и на местима где се говори о броју турми унутар једне теме. Цитиран је одељак где цар говори како теме треба да буду организоване у две турме.¹²⁴ Међутим, говорећи о формацијском распореду у бици, цар наводи да би теме требало да буду подељене на три дела (турме)¹²⁵. На посебном месту Лав VI помиње и поделу теме на четири турме на борбеној линији. Једним од та четири одреда руководио је мерарх.¹²⁶ Састављајући одељак у коме се помињу четири јединице, аутор *Тактика* се ослањао на обавештења *Стратегикона*.¹²⁷ Таква конструкција, међутим, одговара структури теме Тракесијана у време ромејске војне експедиције на Сирију и Крит из 910–911. године, о којој говори Константин Порфирогенит у *Књизи о церемонијама*. У питању је врло детаљан опис кампање са подацима о бројном саставу и другим стварима у вези са војном организацијом. У поменутом одељку помињу се, као подређени стратегу Тракесијана, тројица турмарха: τῶν Θεοδοσιακῶν, τῶν Βικτόρων и τοῦ παραλίου, као и мерарх који је предводио четврту турму тракесијанске теме.¹²⁸ Обавештења Лавових *Тактика* и Порфирогенитовог списка о

¹²¹ De cerimoniis, 655; Haldon, Theory, 207.

¹²² Theophanes, 378–379.

¹²³ Theophanes, 388–389.

¹²⁴ Taktika, c. 18.146, p. 496.

¹²⁵ Taktika, c. 7.30, p. 120.

¹²⁶ Taktika, c. 4.67, p. 68.

¹²⁷ Strategikon, c. 12B 8, p. 426.

¹²⁸ De cerimoniis, 663; У рукопису се помињу турмарси τῶν Θεοδοσιακῶν, турмарси τῶν Βικτόρων и турмарси τοῦ παραλίου, дакле, у множини. Међутим, Џон Халдон, који је приредио критичко издање тог одељка наглашава да, сходно контексту, треба читати у једнини, Haldon, Theory, 217 n. 53. Јединице τῶν Θεοδοσιακῶν и τῶν Βικτόρων воде порекло од позноримских војних одељења Equites Theodosiaci iuniores, и Victores, која су у време састављања *Notitia Dignitatum* била у саставу Тракијске, односно прве Praesentalis армије, cf. La *Notitia Dignitatum*, 183, 165. Приликом трансформисања позноримских армија у византијске теме у VII веку, две јединице су постале део новоформиране тракесијанске теме. Јединице под називом Victores постојале су, иначе, и у западним римским армијама, Ibid., 339, 340, 349.

унутрашњој формацијској структури тема се, дакле, поклапају, односно, потврђују везу између теоријске схеме коју пружа Лав VI и организовања војних одреда у пракси.

Број турми у једној теми кретао се, према томе, између две и четири. Разлика је била узрокована неједнаким регрутним потенцијалом ромејских тема. Веће теме (са око 10000 или више хиљада војника) су дељене на три или четири, док су оне мање обично биле састављене од две турме. Треба, такође, нагласити да су турме у току похода често биле трансформисане – спајане или дељене – због чега је долазило до повећања или смањења њиховог броја током војне кампање. Разлог за то је била потреба да се формацијска структура једне теме прилагоди тактичким задацима и плановима војне команде у конкретном походу.

Сведочанство о броју турми, тачније турмарха у темама, представља и опис пораза византијске војске предвођене Михаилом III (842–867) од павликијанског вође Каравеса 859. године, из којег сазнајемо да је последица битке било заробљавање не мање од стотину стратега и турмарха.¹²⁹ Чини се да је тај број преувеличан с обзиром на то да је у другој половини IX столећа постојало око 20 тема. Ако је пак извештај тачан могло би се претпоставити да је број турмарха по темама био већи од четири.

Предочена слика о структури тактичких јединица у ромејској војсци представља одраз стања у IX и првој половини X века. Подаци које пружа Маврикијев *Стратегикон*, међутим, показују да је устројство унутар ромејских армија три столећа раније било готово идентично. На чело провинцијских армија у време састављања *Стратегикона* налазио се, такође, стратег. Армије су тада биле подељене на меросе (μέρος) са мерарсима (μεράρχης) на челу. Мероси подељени на мире (μοῖρα) или друнгосе (δρουγγος) са мирарсима (μοιράρχης) или дукама (δούξ) као заповедницима. Мире (друнгоси) су биле подељене у бандоне/тагме/аритмосе (βάνδον/ταγμα/ἄριθμός), предвођене комесима (κόμης).¹³⁰ Очигледно је да од VI до X столећа није било значајних промена и реформи на плану структуре оперативно-тактичких јединица и командног кадра унутар византијских

¹²⁹ Scylitzes, 99. У питању је поход цара Михаила III и кесара Варде потив арабљанског емира Мелитине Амра 859. године, који се завршио поразом ромејских снага код Самосате, cf. John Skylitzes (comm. *Cheyne*), 99 n. 72.

¹³⁰ Strategikon, c. 1.3, p. 86.

армија. Разлике се могу уочити само у погледу промене назива појединих официрских чинов (мерарх – турмарх, дука – друнгарије).¹³¹

Поред тога, приметне су и извесне промене у погледу регрутног стања војних јединица. Наиме, војне јединице средњовизантијског периода су сачињене од мањег броја војника у односу на оне из позноримске епохе. У *Стратегикону* се наводи да су бандони бројали од 300 до 400 људи, а мире или друнгоси од 2000 до 3000 војника. Бројно стање једног мероса кретало се од 6000 до 7000 војника.¹³² Те разлике се могу објаснити чињеницом да је од VI века уследио велики демографски пад у Царству, који се одразио и на бројност армије.¹³³

Формацијска и командна структура ромејских армија

крај VI века	IX – прва половина X века
назив јединице (број војника) – чин заповедника	назив јединице (број војника) – чин заповедника
1. стратос – стратег/стратилат	1. тема – стратег
2. мерос (6000–7000) – мерарх	2. турма (2000–6000) – турмарх/мерарх
3. мира/друнгос (2000–3000) – мирарх/дука	3. друнгос (1000) – друнгарије
4. бандон/тагма/аритмос (300–400) – комес	4. бандон (50–400) – комес

¹³¹ Taktika, с. 4.6, р. 50; с. 4.11, р. 52.

¹³² Strategikon, с. 1.4, р. 88, 90.

¹³³ Јустинијанова војска из 559. године, према подацима Агатије, бројала је око 150.000 људи, Agathias, V, 13. Када је реч о подацима за VII столеће, они су прилично оскудни. Тредголд изводи помало дискутабилне закључке на основу вести патријарха Нићифора о висини новца предвиђеног за исплату војсци из 641. године. Реч је о цифри од 2.016.000 номизми, Nicerphorus, 78. Правећи конструкције на основу износа који су примали војници и официри, Тредголд претпоставља да је та сума могла бити распоређена броју од око 80.000 људи у источним армијама, cf. *Treadgold*, Byzantium, 147. Када је реч о наредном столећу, обавештења су бројнија. Теофан доноси цифру од 80000 војника које је сакупио Константин V за рат са Бугарима 773. г., Theophanes, 447. Године 778. цар Лав IV покренуо је армију од 100.000 људи у правцу Сирије, Theophanes, 451. Чиниле су је војске Тракесијана, Анатолика, Вукеларија, Арменијака и Опскијаца. У походу против Арабљана, цара Константина VI пратила је војска од 20.000 људи, Theophanes, 471. Када је реч о IX веку, важне подтаке поред византијских, пружају и арабљански извори: Ибн-Хордадбех говори о броју од 120.000 људи у византијској војсци (Kitâb [Ibn-Khordadbeh], 84), док Ибн-ал-Факих и Кудама пружају цифре од 85.000, односно 75.000 људи (в. нап. 120). Реч је тематској војсци; професионалне јединице нису урачунате. Лав Ђакон говори о војсци цара Јована Цимискија из 971. године од 28.000 ратника, Leo Diac., 132; History of Leo the Deacon, 179. У изворима се може наћи још података, првенствено о бројном саставу појединачних тема. Оно што је на овом месту важно истаћи, јесте да изнети подаци, и поред међусобних разлика, сведоче о постепеном смањивању бројног стања византијске војске од VI до X века. Треба, притом, узети у обзир чињеницу, да се подаци које хроничари и историчари наводе не морају односити на целокупан број припадника војске, већ само на војнике који су учествовали у одређеној кампањи. Ипак, тенденција опадања броја војника у армијама је очигледна, што је свакако последица поменутог демографског пада. Смањење укупног регрутног потенцијала је утицало и на смањења обима оперативно-тактичких групација унутар провинцијских армија (турми, друнгоса и бандона).

*

Командна структура, коју приказују Лавове *Тактике* и арабљански списи потврђена је у извесној мери и у Филотејевом *Клиторологиону* (899), који је најдетљанији од четири сачуване ранг-листе ромејских функционера. Филотеј говори да су се у штабу тематских стратега налазили, на првом месту, *τρουμάρχαι ἢ μεριάρχης*, затим функционери *κόμης τῆς κόρτης*, *χαρτουλάριος τοῦ θέματος* и *δομέστικός τοῦ θέματος*, а након њих заповедници нижих одреда *δρουγγάριοι τῶν βάνδων* и *κόμητες ὁμοίως*.¹³⁴

¹³⁴ Les listes de préséance, 109. Пажњу привлачи формулација *δρουγγάριοι τῶν βάνδων, κόμητες ὁμοίως*. Из тога следи да су друнгарији и комеси командовали јединицама истог ранга – бандонима – што је водило стапању тих чинова, и стварњу нове официрске дужности – друнгаријокомес. Друнгаријокомеси се не јављају у свим темама. Осведочени су само у Кападокији, и у темама Анатолика и Тракесијана. Први помен те дужности среће се у одељку Порфирогенитове *Књиге о церемонијама* који садржи опис једне свечаности на ромејском двору, у време владавине Василија I (867–886). Реч је слављу у част будућем цару Лаву VI. Поменутој свечаности, поред осталих, присуствовали су као почасни гости – стратеги, турмарси, мерарси, и друнгаријокомеси тема Кападокије и Анатолика, *De serimoniis*, 622; cf. *Vogt, Le jeunesse de Léon le sage*, 396–401. Друнгаријокомеси се помињу у још једном делу *Књиге о церемонијама*. Реч је о одељку у којем Порфирогенит описује војни поход на Крит из 949. године. Описујући официрски кадар тракесијанске теме, цар помиње, поред осталих официра, и 64 друнгаријокомеса, *De serimoniis*, 663; *Haldon, Theory*, 217. Друнгаријокомеси се, међутим, не срећу у тактикама, тактиконима нити у арабљанским листама тема. Није сачуван ниједан печат тих официра. Ипак, сасвим извесно је реч о званичној и редовној дужности, о чему сведочи помен друнгаријокомеса у дипломатичкој грађи. У имунитетним повељама они се наводе на листи тематских функционера, којима се ограничава делатност на поседима адресата. Наводе се обично након турмарха, мерарха, комеса *τῆς κόρτης*, као и тематских хартуларија и доместика. Дакле, на сличан начин као у *Клиторологиону*, cf. *Actes d'Iviron I*, n° 8, p. 154 (акт дуге Јована Халдоса из 995. године); *Actes d'Iviron II*, n° 41, p. 134 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године); *Actes de Lavra I*, n° 33, p. 198 (хрисовуља цара Константина X Дуге из 1060. године), n° 36, p. 210 (хрисовуља цара Михаила VII Дуге из 1074. године), n° 38, p. 218, 219 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 43, p. 240 (хрисовуља цара Алексија I Комнина из 1081. године); *Actes de Vatopédi I*, n° 10, p. 114 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1080. године); *Acta et diplomata Graeca medii aevi V*, n° I.2, p. 4 (хрисовуља цара Константина X Мономаха из 1045. године), n° I.6, p. 9 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° V.1, p. 138 (хрисовуља цара Михаила VII Дуге из 1074. године), n° V.2, p. 144 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године. За последња два акта, cf. *Gautier, La Diataxis*, 107, 121; *Acta et diplomata Graeca medii aevi VI*, n° 5, p. 21 (акт цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 6, p. 23 (сигилион цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 8, p. 28 (сигилион цара Алексија I Комнина из 1087. године), n° 13, p. 48 (сигилион цара Алексија I Комнина из 1088. године). Занимљиво је то што се у Кекавменовом спису помиње официр са чином *κόμης δρουγγάριος*, који вероватно одговара чину друнгаријокомеса, Кекавмен, 294, 626–627. Чин друнгаријокомеса свакако постоји у време владавине цара Василија I, али је његово оснивање могуће тражити и у ранијем периоду, имајући у виду војне реформе које су спровели цареви Аморијске династије. Увођењем функције друнгаријокомеса, средином IX века, није у потпуности измењена дотадашња унутрашња структура тема, јер паралелно са новом дужношћу делују и даље официри са чиновима друнгарија и комеса. У опису експедиције из 949. године, помињу се 64 друнгаријокомеса у теми Тракесијана; у исто време у теми Харпезикион помињу се друнгарији, али не друнгаријокомеси и комеси, *De serimoniis*, 662; *Haldon, Theory*, 217. Када је реч о тракесијанским друнгаријокомесима међу њима постоје извесне разлике. Поједини друнгаријокомеси су имали пратњу од два а неки од три војника, *De serimoniis*, 663; *Haldon, Theory*, 217. Елен Арвелер сматра да су друнгаријокомеси који се помињу у наведеним исправама из XI столећа били заповедници тагматских одреда, подређени дукама и катепанима, *Ahrweiler, Recherches*, 3 n. 4. Лејн Вилсон је пак мишљења да су у

Посебну пажњу треба у овом случају обратити на положај мерарха. Реч је о помало нејасном односу између носиоца тог чина и турмарха, имајући у виду да се у *Клиторологиону* турмарси наводе у множини а мерарх у једнини, са везником или између.¹³⁵

Мерарх је у VI столећу командовао основним тактичким формацијама унутар ромејских армија – меросима.¹³⁶ У доба Ираклијеве владавине, назив мерарх у службеној војној терминологији замењен је термином турмарх. После више од два столећа, мерарх се поново јавља у IX веку, као официр тематске војске.¹³⁷ Битно је нагласити да је мерарха на почетку VII столећа заменио турмарх, да би у IX веку поново био установљен чин мерарха, који није истиснуо турмарха, будући да те две функције постоје паралелно. Из наведеног следи да је обнављање чина мерарха у IX веку представљало резултат потребе да се институционализује функција чије су надлежности морале у извесној мери бити другачије од компетенција постојећих тематских функционера, пре свих турмарха.

Функција мерарха уведена је вероватно у склопу опсежних војно-административних реформи које су спровели цареви Аморијске династије у првој половини IX века.¹³⁸ Реорганизација тадашње војне структуре била је у непосредној вези

рукама друнгаријокомеса, поред војних, биле концентрисане и административне надлежности, *Wilson, Tourmarch*, 53 n. 32. У недостатку јасних изворних сведочанстава о њиховим компетенцијама није, међутим, могуће изнети конкретан закључак у вези с тим.

¹³⁵ Треба рећи да се мерарх, за разлику од турмарха, не наводи на списку нижих тематских функционера у секцији 3 *Клиторологиона*, што је Никоса Икономидиса, који је приредио ново критичко издање списка, навело на закључак да је састављач тактикона две функције поистовећивао, *Les listes de préséance*, 109 n. 65.

¹³⁶ *Strategikon*, с. 1.3, р. 86. Мерарх је био старшина војног одреда копнене војске, уједно и високи официр ромејске флоте, *Naumachica*, 41.

¹³⁷ Појаву мерарха Халдон пореди са поновним јављањем функција архигета, хоплитарха или таксијарха, које извори изнова бележе од средине X века. Реч је, сматра Халдон, о обнови старих чинова, уз извесне промене у њиховим надлежностима у односу на класичну епоху, *Haldon, Commentary*, 148.

¹³⁸ Прецизно време поновног увођења функције мерарха тешко је утврдити али се извесни хронолошки оквири ипак могу оцртати. *Terminus post quem* је свакако период 842–843. године, када је састављен *Тактикон Успенског*, у којем се тај официр не наводи. Мерархе не помињу ни арабљански и персијски географи, чије су листе један од главних извора за проучавање војно-административног устројства у унутрашњости Ромејског царства. У њима, као и у поменутом тактикону, с друге стране, редовно срећемо стратега, клисурархе и турмархе, па се оправдање за изостављање мерарха не може тражити у ограниченом интересовању састављача ових извора. У прилог томе треба истаћи и да *Тактикон Успенског* помиње, такође, и ниже тематске функционере (хартулариије, комесе, доместике, друнгарије тема), међу којима нема мерарха, *Les listes de préséance*, 61, 63. Насупрот томе, у наредном сачуваном тактикону – Филотејевом *Клиторологиону* – састављеном 899, у одељку где се набрајају официри из штаба тематског стратега, налази се помен свих тих функционера, заједно са мерархом, *Les listes de préséance*, 109. У периоду између састављања два тактикона треба, дакле, тражити време увођења функције мерарха. Хронолошки оквир је могуће још више сузити. Наиме, мерарх свакако постоји у доба цара Василија I (867–886), за чије владавине, како бележи Константин Порфириогенит, двојица носилаца овог чина (мерарси Анатолика и Кападокије)

са офанзивом, коју је Цариград постепено преузимао у рату са Арабљанима на истоку. Реформе су поред осталог укључивале реорганизацију врховне војне команде, затим концентрисање значајнијих војних ресурса на источној граници, и сходно томе трансформацију пограничних војно–управних округа.¹³⁹

Уједно долази до стварања додатних војних одреда унутар тематских армија, са мерарсима на челу, који су били прилагођени новој офанзивнијој стратегији Царства на истоку. Разлог за оснивање нових јединица била је природа постојећих тематских одреда, која није одговарала новој агресивнијој војној политици. Тематску војску сачињавали су стратиоти који су се издржавали пре свега од плодова својих имања, у мањој мери од

присуствују једној од светковина на двору, De cerimoniis, 622; cf. *Vogt*, *Le jeunesse de Léon le sage*, 396–401. Но, посебну пажњу завређује Генесијева приповест о мерарху Махерасу, који је у теми Харсијанон 863. године заробио сина једног арабљанског емира, *Genesius*, 68–69. Истраживачи, међутим, ослањајући се на *Хронику* Теофановог настављача (*Theoph. Cont. [Featherstone – Codoñer]*, 260; ову вест помиње и *Scylitzes*, 100–101), у том догађају виде клисурарха Харсијанона. Александар Васиљев сматра да је помен мерарха код Генесија анахрон, *Vasiliev*, *Byzance et les Arabes I*, 105. До које мере је податак о мерарху занемарен сведочи и превод текста Јосифа Генесија на новогрчки језик, у којем је израз мерарх преведен термином клисурарх, без посебног објашњења, *Ἰωσήφ Γενέσιος*, 192. Цитирану Генесијеву вест одбацује и Лејн Вилсон, који је са посебном пажњом проучавао карактер односа турмарха и мерарха у ромејском војно–административном систему. По његовом мишљењу Генесијево помињање мерарха треба посматрати као део пишчеве реторске вештине. Генесијева је жеља била, сматра Вилсон, да употпуни свој текст уводећи у спис функцију чији назив подсећа на име функционера који је ту дужност обављао (*μεράρχης – Μαχαίρας*), *Wilson*, *Tourmarch*, 52. Насупрот томе, на основу података о стратегу Харсијанона из 873. године, који се, такође, налази у Генесијевом спису (*Genesius*, 86), утврђује се време настанка поменуте теме (између 863, када је Харсијанон по подацима Теофановог настављача још увек клисура и наведене 873. године), *Bury*, *Administrative System*, 12–13; *De thematibus*, 123; *Les listes de préséance*, 348; *Potache*, *Le thème et la forteresse de Charsianon*, 109 n. 1; *Ἡ Μικρά Ἀσία*, 299 (*Lampakēs*). Притом, треба рећи да Генесије на оба места употребљава за Харсијанон исту језичку формулацију – ... *Χαρσιανοῦ θέματι* ..., *Genesius*, 68, 86. Извори које је Генесије користио, временска дистанца у односу на догађај о којем приповеда, као и извесна прецизност у опису, коју карактерише помен личног имена византијског официра (Махерас), довољни су разлози да се његов податак, у најмању руку, стави у исту раван са подацима из *Хронике* Теофановог настављача. Из Генесијеве формулације се не може са потпуном сигурношћу закључити да ли је Махерас био мерарх који се налазио у штабу стратега Харсијанона, или се само у том тренутку затекао у тој регији. Оно што је, међутим, чини се сигурно јесте да је увођење нове–старе дужности мерарха спроведено у периоду између састваљања *Тактикона Успенског* 842–843. и 863. године, када се датира Генесијев податак. У питању је време владе Михаила III (842–867), када је дошло до значајнијих промена у функционисању врховне команде Царства. На тај начин посматрано, обнављање дужности мерарха представљало би само један део тада спроведених војних реформи.

¹³⁹ Првенство у војсци припало је средином IX века доместику схола – првобитно заповеднику једне од престоничких тагми. То је био први ступањ у реформи врховне војне команде, која је спроведена и у наредном столећу (друга половина X века), када се ограничавају овлашћења доместика схола, како поделом те функције, тако и установљавањем других војних дужности, чији су носиоци имали сличне компетенције, *Крسمановић*, *Потенцијал функције*, 418сл. Реформама спроведеним у IX веку створена је јединствена команда над целокупном – тагматском и тематском – војском, што је свакако било у вези са променом спољнополитичких околности и намером Цариграда да сав војни потенцијал усмери на источно ратиште. Уједно, долази до поделе старих, пространих војно–управних округа – тема, cf. *Ahrweiler*, *Recherches*, 80. Разлог томе била је, између осталог, и потреба централне власти да се у војном погледу еманципује од провинцијских намесника, смањивши им регрутни капацитет тема.

војничких плата, па према томе нису били спремни за велике кампање и дуга одсуства од куће. У том погледу најречитији је пример војника – учесника побуне – Томе Словена, који су због дугих борби и одсуства од својих домова и породица напустили свог вођу.¹⁴⁰ Такође, припадници командног кадра у темама били су везани за територију којом су управљали, и о чијој су се безбедности бринули. У таквим околностима неопходно је било реорганизовати тематску војску и створити посебне мобилне формације. Сходно томе, долази до стварања посебних одреда у темама, са војницима којима је војевање на далеким ратиштима било главни занат.¹⁴¹ Требало је, такође, оформити и посебан војни кадар, оспособљен за дуга ратовања, без административно-територијалних компетенција и обавеза у матичној теми које би их у томе спутавале. У таквим околностима у војну хијерархију се уводи официрски чин мерарха, који је заповедао посебним мобилним одредима.¹⁴²

Турмарси и мерарси се, иначе, редовно срећу у дипломатичкој грађи од краја X до почетка XII века. У питању су повеле, у којима се ти официри сврставају у ред функционера чији се делокруг ограничава на поседима адресата. Приликом навођења турмарха и мерарха у тим изворима, редослед је увек исти: после помињања доместика схола, дука, катепана и стратега, наводе се најпре турмарси, а након њих мерарси и други функционери.¹⁴³ Ако се томе дода запис о вреднијој одећи која је припадала турмарсима ромејских тема у односу на одећу мерарха, о чему сведочи један одељак из *Књиге о*

¹⁴⁰ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 98, 100. На ту чињеницу пажњу је скренуо *Максимовић*, Тематски војници, 35.

¹⁴¹ Посебну пажњу деловању професионалних јединица у темама посветила је *Grigoriou-Ioannidou*, *Θέματα et τάγματα*, 35–41.

¹⁴² Детаљније о разлозима за увођење чина мерарха и карактеру те дужности, в. *Цветковић*, Мерарх, 215–234.

¹⁴³ Actes d'Iviron I, n° 8, p. 154 (акт дуге Јована Халдоса из 995. године); Actes d'Iviron II, n° 41, p. 134 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године); Actes de Lavra I, n° 33, p. 198 (хрисовуља цара Константина X Дуке из 1060. године), n° 36, p. 210 (хрисовуља цара Михаила VII Дуке из 1074. године), n° 38, p. 219 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 43, p. 240 (хрисовуља цара Алексија I Комнина из 1081. године), n° 43, p. 286 (хрисовуља цара Алексија I Комнина из 1102. године); Actes de Vatorédi I, n° 10, p. 114 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1080. године); Acta et diplomata Graeca medii aevi V, n° I.2, p. 4 (хрисовуља цара Константина X Мономаха из 1045. године), n° I.6, p. 9 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° V.1, p. 138 (хрисовуља цара Михаила VII Дуке из 1074. године), n° V.2, p. 144 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године) – За последња два акта, cf. *Gautier*, *La Diataxis*, 107, 121; Acta et diplomata Graeca medii aevi VI, n° 5, p. 21 (акт цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 6, p. 23 (сигилион цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године), n° 8, p. 28 (сигилион цара Алексија I Комнина из 1087. године), n° 13, p. 48 (сигилион цара Алексија I Комнина из 1088. године).

церемонијама,¹⁴⁴ може се са закључити да су турмарси у хијерархијском смислу имали извесну предност у односу на мерархе. Но, и поред тога што су вероватно имали нижи ранг од турмарха, мерарси нису били подређени њима већ непосредно стратезима, или старешинама великих композитних округа – дукама или катепанима – што потврђује случај мерарха Антиохије¹⁴⁵. Нижи ранг мерарха узрокован је био вероватно тиме што они, за разлику од турмарха, нису поседовали управне компетенције.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Константин Порфирогенит пише да, кад се нађу пред царем Василијем I, стратези великих ромејских тема носе одећу са троструким изрезом, турмарси са двоструким, са украсима, док остали официри – мерарх, комес τῆς κόρτης, хартуларије и доместик теме – са по једним, De cerimoniis, 485–486; Porphyrogenitus, Three Treatises, 126. Изнете чињенице о вреднијој одећи турмарха односе се на класичне ромејске теме, док су прилике у тзв. ἀρμενικὰ θέματα биле нешто другачије. У „јерменским” темама мерарси су носили одећу истог ранга као и „велики” турмарси, који се јављају у новим темама на истоку Царства у X столећу, De cerimoniis, 486; Porphyrogenitus, Three Treatises, 126. Поред одеће, исти ранг ових функционера у јерменским темама потврђен је и идентичним износом плате коју су велики турмарси и мерарси примали у војним походима, De cerimoniis, 662, 669; Haldon, Theory, 217, 223; В. стр. 86 у овом раду. Разлог томе вероватно је била унутрашња структура нових тема, која се умногоме разликовала у односу на устројство које је било својствено класичној тематској организацији. У новим темама, на пример у Харпезикиону, није било могуће успоставити унутрашњу територијалну организацију са нижим окрузима (турмама), па у њима турмарси губе дотадашња својства, односно управне надлежности, те стога постају слични мерарсима. Због тога значај турмарха бива умањен. Промена карактера се одразила и на број носилаца овог чина у новим темама, који се драстично повећава. У поменутом походу на Крит учествовали су 22 великих и 47 малих турмарха харпезикионске теме, De cerimoniis, 669; Haldon, Theory, 223.

¹⁴⁵ О дужности антиохијског мерарха сведочи један печат, cf. *Cheyne, Zacos*, 20. n. 25 (coll. Thierry).

¹⁴⁶ Никос Икономидис је, с друге стране, претпоставио да су и мерарси, попут турмарха, управљали посебним административним округом унутар теме. Као потврду таквог становишта истицао је печате на којима се уз дужност мерарха наводе и географске одреднице, *Les listes de préséance*, 108–9 n. 65. Џон Халдон је отишао корак даље, изневши претпоставку да је мерарх био управник централног административног округа у теми, у којем се налазило стратегиово седиште (штаб), Porphyrogenitus, Three Treatises, 249. Као доказ становишта о територијално заокруженим компетенцијама мерарха у теми, Халдон је такође истицао печате ових функционера, на којима се наводе географске одреднице. Познати су печати мерарха Хеладе (*Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 8.31[крај IX или X век]), Кнососа (*Schlumberger, Sigillographie*, 201–202 [XI или XII век]) и Антиохије (*Cheyne, Zacos*, 20. n° 25 [coll. Thierry]). Ипак, истицање топонима само по себи не може бити доказ тврдње о постојању административног округа којим је дужносник, поменут на печату, управљао. Навођење географских одредница на печатима може бити двојак: у питању су биле области којима је непосредно управљао власник печата, али су то такође могли бити и називи тема, којима су мерарси припадали. Притом, територијално-управне структуре области које се срећу на печатима мерарха у потпуности су другачије: Хелада је била једна од најстаријих византијских тема; Кносос је место на острву Криту, које у састав Царства изнова улази након успешног освајачког похода Нићифора Фоке – не постоје подаци да је Кносос био средиште теме Крит, што још једном оповргава теорију о мерарху као управнику турме где се налазило стратегиово седиште; Антиохија је била војно-управни округ под командом дука, почев од друге половине X века, када је после више од три столећа враћена под власт Византије. Према томе, тешко се може пронаћи заједнички именоватељ за карактер и територијални опсег власти мерарха који су били власници три поменута печата. На печатима мерараха Хеладе и Антиохије топоним означава припадност штабу провинцијских намесника који су овим областима управљали. С друге стране, Кносос никада није био у рангу теме, а изворни подаци који би расветлили организацију тамошње локалне власти су оскудни, па би се једино у случају мерарха Кнососа могло евентуално говорити о његовим непосредним управним компетенцијама. Уз помен мерарха срећу се различити топоними и у писаним изворима. Помињу се класичне теме Харсијанон [?] (*Genesius*, 68–69), Анатолици (*De cerimoniis*, 622), Кападокија (*De cerimoniis*, 622), и Тракесијани (*De cerimoniis*, 663; Haldon, Theory, 217), као и једна од нових тема – Харпезикион (*De cerimoniis*, 662, 669; Haldon, Theory, 217, 223). У

О дужности мерарха сведоче печати који су припадали следећим функционерима:

1. Anonymus – мерарх Антиохије;¹⁴⁷
2. Δημήτριος – βασιλικὸς σπαθαρoκaνδιδᾶτος καὶ μεράρχης (X или почетак XI века);¹⁴⁸
3. Εὐδόκιμος – μεριάρχης ὁ Ἐπιτίγγλης (1020–1050);¹⁴⁹
4. Κωνσταντῖνος – μεράρχης τῆς Κνωσσοῦ (XI или XII век);¹⁵⁰
5. Λέων – πρωτοπλαθάριος, μεράρχης καὶ πατρίκιος (предлаже се датирање у XI или XII век, међутим, треба рећи да је печат доста оштећен па је предложено читање недовољно поуздано);¹⁵¹

наведеним случајевима топоними се односе на теме којима су припадали поменути мерарси. Једини пример из извора где се јасно чита да је мерарх имао компетенције над одређеном, прецизно дефинисаном територијом, јесте случај мерарха Бриндизија, cf. *Breve chronicon Northmannicum*, 278; *Lupus Protosp.*, 59. Реч је о догађајима из 1062. године, када је Роберт Гвискар покорио Бриндизи и његовог мерарха. У изворима, међутим, нема других података о том функционеру, па је немогуће нешто више рећи о карактеру власти овог официра. Присуство мерарха на простору Италије потврђује и: *Codice diplomatico brindisino I*, 5f p. 2 (1010 г.). Извесне сличности могу се, ипак, уочити на примерима мерарха Кнососа и Бриндизија. Топоними се односе на места која су потпала под византијску власт у време офанзиве коју је према Арабљанима Цариград спроводио од средине X столећа. Заједничко Кнососу и Бриндизију јесте и то што не представљају самосталне провинцијске јединице већ се налазе у већим управним окрузима (теме Италија и Крит). Реч је, међутим, о два изолована случаја, о којима се пре може говорити као о изузецима и *ad hoc* решењима, којима је централна власт прибегавала у настојању да осигура управљање у новоосвојеним областима, него ли о устаљеној пракси приликом организовања управе. Када је реч о компетенцијама мерарха и карактеру те дужности треба поменути и тезе које је изнео Лејн Вилсон. Он је понудио три могућа решења у вези с тим: 1) Према првој теорији реч је о новоуведеном називу за већ постојећу дужност турмарха. У питању је, дакле, увођење архаичног термина, слично као у случају хилијарха и таксијарха. Ипак, сам Вилсон истиче да је изнета теза мало вероватна будући да су турмарси и мерарси деловали истовремено; 2) Према другој тези реч је о *ad hoc* увођеној дужности; 3) Трећа хипотеза полази од становишта да је реч о функцији дугог трајања а разлог малог броја сачуваних печата мерарха треба, по његовом мишљењу, тражити у претпоставци да су мерарси обављали своју дужност првенствено у војним кампањама, па сходно томе нису превише учествовали у препискама са другим дужносницима у Царству, *Wilson, Tourmarch*, 54. Вилсон, такође, претпоставља да мерарси нису имали административне надлежности за разлику од тематских стратега, турмарха и друнгаријокомеса, *Wilson, Tourmarch*, 53, p. 32.

¹⁴⁷ *Cheyne, Zacos*, 20. n. 25 (coll. Thierry).

¹⁴⁸ *Davidson, Corinth*, p. 320, n° 2719.

¹⁴⁹ *Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1822>. Мерарх Евдоким је вероватно личност која се помиње на још једном од печата ове колекције. У питању је Εὐδόκιμος – τρουμάρχης ὁ Ἐπιτίγκλης (1020–1050), <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322>.

¹⁵⁰ *Schlumberger, Sigillographie*, 201–202; cf. *Laurent, Les bulles métrique*, n° 411; *Tsougarakis, Byzantine Seals*, 151. Имајући у виду да се на авреси Константиновог печата налази Св. Мирон, локални критски светитељ, што је помало неуобичајено за печате цивилних и војних чиновника, Виталијан Лоран претпоставља да је печат припадао црквеном лицу и да део натписа који је растумачен као μερεάρχης треба читати као ιεράρχης, *Laurent, Corpus V/1*, p. 469. Могуће је, ипак, да је печат заиста припадао мерарху а објашњење за представу локалног свеца на печату треба тражити, како су то изнели Жан-Клод Шене и Сесил Морисон, у претпоставци да је Константин био пореклом са Крита те отуда појава Св. Мирона, *Cheyne – Morrisson, Texte et image*, 26.

¹⁵¹ *Davidson, Corinth*, p. 325, n° 2778.

6. Μιχαήλ – μεράρχης (друга половина XI века);¹⁵²
7. Μιχαήλ – μεράρχης ὁ Ζάρας (XI век);¹⁵³
8. Μιχαήλ – μεράρχης τοῦ Χαρσιανοῦ (XI век);¹⁵⁴
9. Νικήτας – μεράρχης (XI век);¹⁵⁵
10. Σέργιος – μεράρχης Ελλάδος (предлаже се, како и сами приређивачи кажу, помало несигурно датирање настанка печата у крај IX или X век);¹⁵⁶
11. Στέφανος – μεράρχης (X–XI век).¹⁵⁷

Елен Антониадис-Бибику износи занимљиву могућност да се печати архоната Каљарија, Торготорија и Салусија, из XI или XII века, на којима њихове титуле гласе ἄρχων Μερείας Καράλεος, могу довести у везу са печатима мерарха, односно, да ἄρχων Μερείας и мереάρχης представљају можда исту дужност.¹⁵⁸ Такву претпоставку је, међутим, тешко доказати, поготово ако се зна да се функције чији су називи такође изведени уз суфикс –άρχης, попут турмарха или клисурарха, на печатима никад не наводе у облику архонт турме или архонт клисуре.

*

Командни и оперативно-тактички задаци турмарха – Главна обавеза турмарха, пред почетак војничке сезоне, била је да организују и надгледају припреме својих јединица за предстојеће походе. У *Тактикама* Лава VI наводи се да, по царевој заповести, стратеги задужују турмархе да организују војне вежбе са својим одредима, како у равницама тако и на тешко приступачним планинским теренима. Такође, корисно је, сматра аутор *Тактика*, војску припремити за борбу у различитим временским условима, пре свега на великим врућинама.¹⁵⁹ Задатак тематских официра био је уједно и да обезбеде

¹⁵² Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1992/view>.

¹⁵³ Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3419>.

¹⁵⁴ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 119.1, p. 153. Читање титуле мерарха је, како су и сами приређивачи нагласили, упитно. Лејн Вилсон одбацује такву идентификацију, *Wilson, Tourmarch*, 53 n. 36.

¹⁵⁵ *Konstantopoulos*, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα, 61.

¹⁵⁶ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 8.31, p. 37.

¹⁵⁷ *Wilson, Tourmarch*, p. 65 fig. 16.

¹⁵⁸ *Antoniadis-Bibicou, Études d'histoire maritime*, 66 n. 6.

¹⁵⁹ *Taktika*, c. 7.35, p. 122.

потребно наоружање, опрему и коње за војнике у својим јединицама.¹⁶⁰ Турмарси су имали обавезу надгледања испоруке оружја и опреме нижим официрима и војницима, свакоме према рангу који заузима. Реч је о пословима који су се одвијали пре почетка војничке сезоне, током зимских месеци.¹⁶¹

Лав VI у *Тактикама*, такође, саветује стратезима да правилно организују ниже тактичке јединице у темама – турме и друнгосе, тако да оне не буду превелике самим тим и нефункционалне у ратним операцијама.¹⁶² У тактикама се саветује још и да војници тагми, тема, бандона и турми не смеју логоровати са другом тагмом, темом, бандоном и турмом. Свака јединица треба да остане под командом свог старешине (... ἐκαστον μετὰ τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ ...).¹⁶³

На сличан начин о обавезама и задацима турмарха говори још један војни трактат. У питању је тактика из друге половине X века, у којој аутор турмарсима саветује да посебну пажњу посвете припреми својих војника за борбу. Поред тога њихов задатак био је да брину да се војска не ода пороцима, да војници не буду лењи и немарни, и не препусте се пићу, луксузу и разврату. Војни стручњак пише да је потребно да официри и војници поседују добру опрему и коње, али и ваљани дух, вољу и храбро срце. Најбитније да су турмарси, као и војници који их служе, и сви око њих слободни (... ἔχειν ἐλευθερίαν ...), да уживају част и поштовање. Тако је било, наводи се, од времена старих тактика и царева.¹⁶⁴

Стратезима Лав VI саветује, да у оквиру припрема за предстојеће походе одржавају редовне консултације са високим официрима у теми. Битна улога у томе свакако је припадала и турмарсима. Реч је о саветовањима која би, по царевој препоруци, требало да постану учесталија како се ближи дан битке. Цар препоручује да се састанак највишег официрског кадра у теми одржи и свега неколико сати уочи почетка боја. На тим

¹⁶⁰ Taktika, с. 6.19, р. 90. Лав VI истиче и улогу трговца у набаваци тих потрепштина. Детаљније о начинима снабдевања тематске војске, cf. Haldon, Warfare, 143–148.

¹⁶¹ Taktika, с. 6.1, р. 82; с. 11.41, р. 212. Аутор *Тактика* у вези са тим питањима преузима делове из *Стратегикона* (Strategikon, с. 1.2, р. 76f) али такође уноси и одређене елементе својствене његовом времену. Детаљније о оружју, cf. Koliias, Byzantinische Waffen.

¹⁶² Taktika, с. 4.49, р. 60.

¹⁶³ Three Treatises, 262.

¹⁶⁴ Three Treatises, 214, 216.

састанцима разматрала су се питања распореда војних формација, тактике али и питања у вези са војном опремом, наоружањем, ризницом и сл.¹⁶⁵

У *Тактикама* Лава VI, поред осталог, постоји и детаљно упутство о начину постављања војног кампа. Цар саветује турмархе да свој штаб (шатор) поставе на средини војног кампа, док се стратегу, с друге стране, саветује да његов штаб не буде у средини кампа јер ће му у тренуцима евентуалног метежа, који би могао да настане, бити отежано да брзо делује, због гужве која се може направити.¹⁶⁶ Саветује се официрима – турмарсима, друнгаријима и комесима – да посебну пажњу посвете обезбеђивању ризнице, која може бити раздвојена од војних јединица.¹⁶⁷ Турмарх, такође, има и обавезу држања својих официра-помоћника (μαυδάτωρ) у штабу стратега, на исти начин као што и друнгарији треба да пошаљу своје помоћнике у турмархов штаб, јер се на тај начин олакшава и убрзава комуникација између командних структура.¹⁶⁸

Обавеза турмарха била је и да дан или два пре битке провере да ли су војничке заставе спремне и благословене од стране свештеника након чега су оне могле бити представљене војсци.¹⁶⁹ Заставе су се користиле као вид распознавања између припадника различитих јединица. Свака турма имала је своју заставу. Застава стратеговог заменика морала је бити другачија од обележја осталих турмарха. Правило је било да основна боја која прекрива поље заставе буде идентична код свих јединица, док су се боје трака на заставама код сваке јединице морале разликовати. Такође, потребно је било да застава турмарха буде посебно видљива. Заставе турми биле су већих димензија од застава друнгоса, као што су и заставе друнгоса биле веће од застава нижих јединица.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Taktika, с. 3.1, р. 38; с. 13.9, р. 282. Реч је о устаљеној пракси, што потврђују и подаци *Стратегикона*, cf. Strategikon, с. 7A 8, р. 236.

¹⁶⁶ Taktika, с. 11.16, р. 200. Таква пракса је постојала у позноримској војси, о чему сведочи Strategikon, с. 12B 22, р. 472. Међутим, поједине савремене тактике говоре о другачијем принципу. Аутори тих трактата саветују да главни штаб једне армије треба лоцирати у средиште кампа, Three Treatises, 216; Showing the dragon's teeth, 52, 134.

¹⁶⁷ Taktika, с. 12.102, р. 272.

¹⁶⁸ Taktika, с. 11.18, р. 202. Поменуто (курирску) улогу мандатора Лав VI прецизира на још једном месту у *Тактикама*, cf. Taktika, с. 4.18, р. 52. О мандаторима, cf. *Bury*, Administrative System, 113; Les listes de préséance, 298–290.

¹⁶⁹ Taktika, с. 13.1, р. 278. О улози свештенства у војсци, cf. *Dennis*, Religious Services, 107–117.

¹⁷⁰ Taktika, с. 12.48, р. 244; с. 6.16, р. 88. Састављач *Тактика* се ослањао на податке *Стратегикона*, cf. Strategikon, с. 2,14, р. 134. О заставама ромесјких војних јединица говори још једна савремена тактика, Showing the dragon's teeth, 42. О византијским војним заставама и обележјима, cf. *Dennis*, Battle Flags, 51–59; *Babuin*, Standards, 5–59.

Војску је приликом напада предводио стратег али је то могао чинити и турмарх.¹⁷¹ Покрет турме означаван је оглашавањем турмархове трубе, чиме су војници добијали знак за напад.¹⁷²

У борбеном распореду, турмарси су стајали на челу својих јединица заједно са двојицом мандатора (μανδάτωρ), двојицом кампидуктора (καμπιδούκτωρ) и по једним стратором (στράτωρ) и спатариијем (σπαθάριος), који су били задужени за ношење њиховог оружја. У питању је, према подацима Лавових *Тактика* турмархова лична пратња.¹⁷³ Као део турмарховог штаба помињу се у изворима још и протомандатор (πρωτομανδάτωρ) и доместик (δομέστικός).¹⁷⁴

*

Главни задатак турмарха у време арабљанских напада на ромејску територију био је брига о безбедности људи и градова. Важне податке о томе пружа тактика о пограничном ратовању на истоку Мале Азије, која представља дело искусног војног официра из X века. Војни стручњак који је саставио поменути трактат каже како се често дешавало да непријатељ нападне изненада и стратег због тога не може довољно брзо да мобилише војску. Тада он шаље турмарха тог округа или неког другог официра да се супротстави непријатељу и евакуише становништво. Стратег за то време треба да организује војску за борбу.¹⁷⁵

Да је брига о безбедности људи и земље било једна од основних дужности тематских турмарха, о чему пише састављач тактике о пограничном ратовању, сведочи пример турмарха теме Анатолика, Никеаса, из друге деценије VIII века, којег помиње Теофан у *Хронографији*. У време офанзиве на Византију 715/716. године, коју је предводио арабљански принц Сулејман, поменути турмарх је добио задатак од стратега анатоличке теме Лава, да евакуише становнике Амориона, посебно жену и децу. Стратег је претходно водио преговоре са Сулејманом, којима је арабљански војсковођа желео да византијског генерала преведе на своју страну, нудећи му подршку у преузимању царске

¹⁷¹ Taktika, c. 17.26, p. 402.

¹⁷² Taktika, c. 12.83, p. 264.

¹⁷³ Taktika, c. 7.39, p. 124, 126. Cf. Les listes de préséance, 297–298

¹⁷⁴ De cerimoniis, 663; Haldon, Theory, 217.

¹⁷⁵ Le traité sur la guérilla 75–77; Three Treatises, 186. Арабљански напади су најчешће погађали сеоско становништво – χωρίται – које је живело изван утврђених места, те стога било изложено непријатељској коњици. Аутор тактике их назива још и ... τοὺς γεωργοὺς ἢτοι τοὺς τῶν χωρίων πολίτας, Le traité sur la guérilla, 121; Three Treatises, 226.

власти. Пошто преговори нису завршени договором, постојала је опасност да Арабљани нападну град. Због тога је стратег Лав турмарху Никеасу наменио задатак да са 800 војника обезбеди град и тамошње становништво.¹⁷⁶

Турмарси су, иначе, имали значајно место у вишевековној борби са Арабљанима на различитим странама Царства. Теофан пише о Диогену, турмарху Анатолика, који се истакао у борби са муслиманима крајем VIII столећа.¹⁷⁷ Он је страдао при нападу арабљанске коњице 788/789. код места Копидана. Ако је судити по истраживањима Анрија Грегуара, управо је Диоген био прототип личности која је послужила за изградњу епског лика Дигениса Акрите, чувеног ромејског ратника који је остао упамћен по свом јунаштву у пограничним борбама са Арабљанима.¹⁷⁸ Облик имена Диоген, који је сличан имену Дигенис, затим његово деловање на простору Кападокије (Грегуар идентификује Копидан са Подандом у Кападокији), као и време када је турмарх живео, одговарају опису ромејског јунака који се налази у поменутом епу из XI или XII века. Речене околности заиста иду у прилог Грегуаревој тези, али по том питању наука још увек није дала коначан суд.¹⁷⁹

Поред безбедоносне улоге, поменута тактика анонимног аутора из X века посебно истиче и обавештајну делатност турмарха.¹⁸⁰ Када започне напад непријатеља на ромејску земљу, каже се у тактици, друмске страже о томе обавештавају стратега, који тада шаље турмарха или неког другог старешину, искусног и способног, са неколицином млађих официра и добрим коњима, да прате нападача, процене њихов број и о свему га обавесте.

¹⁷⁶ Theophanes, 386–391. Cf. *Rochow*, Theophanes, 77.

¹⁷⁷ Theophanes, 463.

¹⁷⁸ *Grégoire*, Le tombeau, 481–508 ; *Grégoire*, Διγενής Ἀκρίτας, 36f .

¹⁷⁹ Cf. *Beck*, Geschichte, 85, 95 n. 2; *Treadgold*, Revival, 91, 95, 401; *Rochow*, Theophanes, 249; *Lilie*, Eirene, 124.

¹⁸⁰ У њој је у том контексту описано неколико ситуација. Аутор пише да Ромеји треба да буду на опрезу, посебно у месецу августу, у време када војске из Египта, Палестине, Феникије и Сирије крећу на Киликију, око Антиохије и Алепа. Септембра месеца обично уследи велики арабљански напад на ромејску територију. Стратег због тога претходно треба да пошаље у непријатељску земљу знатан број способних и поверљивих извиђача, као и пословне људе, који би, претварајући се да су пријатељи са арабљанским емирима, на тај начин дошли до информација о бројности непријатеља и њиховим плановима, *Le traité sur la guérilla*, 51; *Three Treatises*, 162. Календар арабљанских инвазија пружа и Лав VI у *Тактикама*. Он пише да Арабљани нападају обично током летњих месеци, док у зимским месецима долази једино до пљачкашких упада људи из Киликије, Тарса и Адане, cf. *Taktika*, с. 18.119, р. 480–482. Кудампак помиње три периода у години током којих Арабљани предузимају акције против Ромеја: пролеће – када долази до офанзиве која обично траје један месец; лето – када арабљански напад може да потраје и два месеца; зима – када се спроводе упади мањег обима у трајању обично до три седмице, cf. *Kitâb (Kodâma)*, 199–200. Више о правцима арабљанских напада и центрима одакле такве инвазије крећу, cf. *Haldon – Kennedy*, Arab-Byzantine Frontier, 106–111.

Извидница коју предводи турмарх има задатак да на основу отисака копита и изгажене траве, затим на основу трагова остављених приликом преласка река, као и остатака логора у којима су Арабљани камповали, процени бројност непријатељских трупа. Њихов задатак био је и да сазнају коју област непријатељ планира да нападне. Када се прикупљена обавештења пошаљу стратегу он креће са војском према непријатељу. Извидница, притом, треба и даље да прати сваки покрет непријатеља.¹⁸¹

Турмарх обично шаље неколико група способних људи да прате непријатеља. Прва група треба да чује непријатеље и њихове коње. Друга следи иза њих, на удаљености довољној да може да их види. Осматрачи не смеју да се приближе превише али ни да буду много далеко. Јединице које прате непријатеља треба да обрате пажњу да и сами Арабљани немају сличне одреде који иду у позадини. Зато турмарх који прати непријатеља мора да пази да не упадне у заседу. Дешавало се да непријатељски препадници направе заседу, и док једни симулирају облак прашине, стварајући дојам да је војска већ отишла, други чекају да стратег упадне у заседу. То се десило једном, када су поставили заседу људи из Гарса, управо због несмотрености једног турмарха, пише аутор тактике.¹⁸² Обавеза стратега за то време била је да обезбеди позиције око села или места које непријатељ намерава да нападне.¹⁸³

¹⁸¹ Правац кретања непријатеља и место логоровања могуће је открити и на основу облака прашине и дима које они остављају за собом. После заласка сунца кад се непријатељи улогори, треба им се приближити, пажљиво и скривено, саветује се у тактици. У таквим ситуацијама потребно је послати неколико група пешака у околину логора да послушају мрмљање људи и коња. Турмарх или неки други високи официр за то време треба да испита терен. У тактици су наведени и следећи детаљи: турмарх и војници који су кренули у извиђање, са собом не би требало да имају било какав терет осим неопходне хране, хлеба, сира, сушеног меса, и хране за коње и муле, *Le traité sur la guérilla*, 47f; *Three Treatises*, 160f.

¹⁸² *Le traité sur la guérilla*, 47f ; *Three Treatises*, 160f. У коментару који прати издање *Тактике о герилском ратовању*, приређивачи, Жилбер Дагрон и Хараламбије Михаеску, детаљно су обрадили питања тактике и стратегије те врсте војевања, пружајући као прилог и схеме различитих ситуација које се помињу у тактици, cf. *Le traité sur la guérilla*, 216f., sch. n°s 2, 4, p. 200, 202.

¹⁸³ Све припремне акције требало би обавити пре зоре да се не би видели облаци прашине и дима. Увече кад се смркне, поставља се логор. Стратег, такође, треба да се приближи непријатељу и осмотри његову снагу, формације и бројност. Непријатеља треба напасти само у случају да тематска пешадија може да стигне на време, али ако не може, а терен је неприступачан, треба одложити напад и пратити непријатеља. Ако се процени да је непријатељ на линији јачи, онда се треба повући, сакрити и концентрисати на непријатељске војнике који су се одвојили од главнине. Ако предходница непријатеља крене у пљачку, и одмакне се од главнине снага довољно далеко да не може брзо да се врати у свој логор или ако не виде стратега војску, стратег тада треба да крене у напад. За то време један од тематских официра са неколицином коњаника мотри на емира и обавештава стратега о његовим потезима. Ако се стратегова војска сусретне са одредом који брани непријатеља док пљачакају, стратег треба да подели војску у две групе и да једни нападну поменути одред. Уз Божју и помоћ Богородице, како пише састављач трактата, Ромеји ће победити и непријатељ ће се повући у своју земљу. Ако ипак остане, стратег треба да омогући тродневни одмор војсци и припреми је за нову борбу. Сваког дана потребно је слати осматраче код непријатеља.

Издавање групе искусних и способних официра на челу са турмархом у оквиру обавештајне делатности, помиње и Теофан у *Хронографији*. Реч је о одељку у коме се описује Ираклијев рат са Персијанцима из 627/628. године. Хроничар пише да је турмарх Арменијака Георгије предводио претходницу византијске војске, која је заузела мостове на Малом Забу и омогућила даље напредовање остатка армије.¹⁸⁴

ТУРМА – УПРАВНИ ОКРУГ

Положај турми и турмарха у територијално-управној структури ромејских тема/управних округа – Као последица реформе војног и провинцијског уређења, која је започета у VII веку, официрима су додељиване административне надлежности. На тај начин стратеги, а са њима и турмарси постају функционери нове управне организације у унутрашњости Царства. Турмарси су цивилне компетенције остваривали на подручју где су били распоређени њихови гарнизони. На тај начин повучене су нове границе у територијално-управној организацији Царства. Окрузи у којима су били распоређени турматски одреди постали су војно-управне јединице у новој територијалној организацији.

Турме су по правилу биле подељене на ниже округе бандоне – или топотирисије (τοποτηρσία), како их још назива Порфирогенит¹⁸⁵ – састављене од једног или више суседних утврђења (гарнизона). Називи турми углавном потичу од имена градова/утврђења у којима су се налазили штабови турмарха.

Први турматски окрузи су настали распоређивањем војних јединица, вероватно током VII столећа, када су оформљене и прве теме. Временом је, међутим, долазило до трансформације постојећих округа. Спајањем бандона из различитих тема, осниване су нове турме у унутрашњости Царства. Константин Порфирогенит пише да су у време цара Лава VI, из теме Вукеларија у тему Кападокију, премештени бандони Варета, Валвадона, Аспона и Акаркус, док су из теме Анатолика у тему Кападокију пребачени бандони Евдокијас, Агиос-Агапитос и Афразија. Од тих седам бандона створена је турма Комата у

Неопходно је такође и да за све то време стратег одржава консултације са својим официрима, саветује војни стручњак, *Le traité sur la guérilla*, 81f; *Three Treatises*, 190f.

¹⁸⁴ Theophanes, 317–327.

¹⁸⁵ *De Adm. Imp.* I, c. 50, p. 236.

оквиру теме Кападокије.¹⁸⁶ Сличне је садржине и следећи пасус у истом спису, где се наводи да су у доба истог цара из теме Вукеларија у тему Харсијанон пресељени бандони Мириокефалон, Тимиос-Ставрос и Веринупољ, док су из теме Арменијака у тему Харсијанон премештени бандони Комодромос и Тавија. Од њих је формирана харсијанонска турма Санијана.¹⁸⁷ Цитирани подаци се односе на епоху Лава Мудрог али нема разлога сумњати да је исто или слично начело, приликом организовања нових турми, примењивано и у претходним вековима.

Нове турме су осниване, такође, и приликом организовања власти у напуштеним, ненасељеним или новоосвојеним областима. На то јасно указује Порфорогенит када пише да је ромејски официр Мелијас, након повратка из прогонства и помиловања које је добио од цара Лава VI, постао турмарх Еуфратеје, Трипије и Еримеје.¹⁸⁸ Нешто касније, иста личност на управу као турмарх добија и Симпосион, који је у то време био ненасељено место.¹⁸⁹ Нове турме осниване су и на територијама које је Царство преузело од Арбаљана на истоку, или Бугара на Балкану, попут турми у Камахи, Авари, Палтосу или Моглени.¹⁹⁰

Посебан случај представља калабријски округ на југу Италије, који је имао статус дуката, номинално под влашћу егзарха у Равени, затим, након оснивања теме на Сицилији, под влашћу тамошњег стратега. Током IX столећа, услед арабљанске инвазије на

¹⁸⁶ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Комата се помиње у опису борби између ромејских снага и Хрисиорофих павликијана 872. године. Као одговор на офанзиву цара Василија I, Хрисиохир је успео на кратко да запоседне ту област, Genesius, 86; cf. Vasiliev, Byzance et les Arabes II/1, 31. Јосиф Генесије, међутим, не пружа податке о административном статусу Комате у то доба.

¹⁸⁷ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Тврђава Санијана се помиње у одељку посвећеном теми Вукеларија у Порфорогенитовом *Спису о темама*, De thematibus, 71. Она се помиње такође и у *Хроници* Теофановог настављача, у делу у којем се описују детаљи устанка Томе Словена. Санијаном је у то доба управљао Томин саборац Газарин, Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 106.

¹⁸⁸ Мелијас је био један од учесника побуне Андроника Дуке против цара Лава VI 906. године. Након слома тог устанка пребегло је код Арабљана. После неког времена, он се обратио молбом цару Лаву VI и харсијанонском стратегу Евстатију Аргиру, у намери да добије златну булу којом би њему и саборцима била гарантована сигурност у случају повратка у Царство, уједно, они су молили цара да им додели војно-управне дужности у Византији. Цар је потврдно одговорио на њихове молбе, поставивши Мелијаса на дужност турмарха Еуфратеје, Трипије и Еримеје, De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238. Детаљније о Мелијасу и његовим саборцима, cf. De Adm. Imp. II, 190–191.

¹⁸⁹ Мелијас је претходно преузео управу над Ликандосом, где га је цар Лав VI поставио за клисурарха. Убрзо је он прешао у Цамандос где је подигао утврђење након чега Цамандос, такође, добија ранг клисуре. Мелијас је потом преузео и Симпосион са службом турмархата. У време сацаровања младог Константина и царице Зоје, Ликандос постаје тема а Мелијас стратег тог округа. Због својих заслуга почаствован је и рангом магистра, De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240.

¹⁹⁰ Више детаља о тим турмама, в. стр. 58, 62, 64, 68 у овом раду.

Сицилију, тематска команда је са острава пренета на подручје Клабрије, чиме је дукат стављен под непосредну контролу стратега, и у складу с тим трансформисан у турму.¹⁹¹

Теме су по потреби могле бити трансформисане, односно, могло је доћи до промене њиховог територијалног опсега и регрутног потенцијала, додавањем или одузимањем појединих турми или турматских бандона. Понекад се дешавало да се издвоје и преместе само делови турме, односно бандони, а у појединим случајевима премештане су турме у целости, из једне теме у другу. Порфирогенит сведочи да је у време цара Лава VI из Кападокије у харсијанонски округ премештен бандон Нисе са Цезарејом. У исто време пребачена је и турма Каси у целости.¹⁹² Цар, такође, пише да је тада у тему Месопотамију пребачена турма Камаха, која је била део теме Колонеје, и турма Келзени, претходно део Халдије.¹⁹³ Разлог за то била је вероватно потреба да се ојача регрутни потенцијал новоформиране месопотамијске теме. О премештању турми из једне теме у другу, Порфирогенит говори у још једном свом делу. Реч је о *Спису о темама* у којем цар наводи да су турме Ефеса и Адрамитиона пре него што су укључене у састав теме Самос биле део теме Тракесијана.¹⁹⁴

У случајевима када су околности тако налагале турме су могле бити уздигнуте у виши административни ранг. Било је примера када су ти окрузи трансформисани, прво у клисуре, а затим и у теме, али је, такође, било уобичајено да се, када се за то стекну услови, турме осамостале и уздигну непосредно на ранг тема.

Трансформација турми у клисуре вршена је обично у пограничним областима које су имале стратешки значај за одбрану Царства. На тај начин су заповедници тих округа добијали виши степен самосталности у одучивању, што је било важно за бољу организацију одбране и брже реаговање у случају непријатељских напада. Управо из тих разлога анатоличке турме Кападокија и Колонеја, арменијачка турма Харсијанон, као и тракијска турма Созопол, у првој половини IX века добијају статус клисура. На исти начин административни ранг мењају, трансформишући се из турме у клисуру, и

¹⁹¹ Више детаља о томе у одељку о дукату Калабрије, в. стр. 169–172 у овом раду.

¹⁹² De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

¹⁹³ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238.

¹⁹⁴ De thematibus, 81–82.

севастејске турме Лариса и Авара, прва у доба цара Лава VI, друга у време Романа I Лакапина (920–944). Ти окрузи су после извесног времена постали теме.¹⁹⁵

Трансформација турми непосредно у теме представљала је, такође, уобичајену праксу. Такав суд поткрепљују примери турми Адрамитиона, Авидоса, Кимвалеоса, Амастриде и Моглене које су временом узиднуте на ранг тема.¹⁹⁶

Било је, међутим, и случајева трансформације административног ранга округа у обрнутом смеру. Односно, да округ изгуби виши административни ранг и буде изнова враћен на статус турме. Пример такве трансформације је турма Лариса која је у време цара Лава VI издвојена из теме Севастеје и уздигнута на ранг клисуре. Чин клисурарха додељен је извесном Ваасакиосу. Убрзо, међутим, тај официр бива ражалован. Одузимајући му чин клисурарха, цар је одлучио да на ту позицију не поставља новог официра, већ да дужност клисурарха Ларисе укине а округ врати у оквир теме Севастеје као турму.¹⁹⁷ Донекле је слично било и са Симпосионом. То место је било ненасељено када је цар Лав VI одлучио да тамо оснује клисуру, додељујући управу извесном Исмаилу. Исмаил је недуго након тога страдао у борби са Арабаљанима, а Симпосион опет био напуштен.¹⁹⁸ После извесног времена Ромеји су изнова приступили изградњи управе у Симпосиону, али је овог пута округ имао ранг турме, односно био укључен у састав једне од тема, вероватно Севастеје.¹⁹⁹ Укидање клисура у Лариси и Симпосиону и њихово враћање у нижи административни ранг спроведено је вероватно због тога што је постојање посебних командних дужности са високим степеном самосталности у тим, стратешки важним, окрузима представљало потенцијалну опасност за Цариград. То се посебно види на примеру клисурарха Ларисе Ваасакиоса који је у једном тренутку одбио послушност цару. Као носилац важне командне дужности могао је да угрози позиције Царства на истоку. Да

¹⁹⁵ Више детаља о времену и начину трансформације административног ранга поменутих области в. у поглављу о клисурама, стр. 111; такође в. *Цветковић*, Улога турми, 591–599.

¹⁹⁶ Подаци о времену трансформације тих округа налазе се на стр. 60–62, 67, 68 у овом раду.

¹⁹⁷ *De Adm. Imp.* I, с. 50, р. 238, 240. Ваасакиос је заједно са Мелијасом учествовао у побуни против цара 906. године. Као и Мелијас пребегао је након слома побуне код Арабаљана. Заједно са Мелијасом тражио је и добио помиловање, међутим, Ваасакиос је након тога потпомага још једног од побуњеника против царске власти. Реч је о Константину Дуки који је покренуо побуну 913. године. Након слома и те побуне, Ваасакиос је поново био приморан да бежи из Византије, *De Adm. Imp.* II, 191.

¹⁹⁸ *De Adm. Imp.* I, с. 50, р. 238, 240. Исмаил је, попут Мелијаса и Ваасакиоса, због учешћа у побуни Андроника Дуке против цара Лава VI 906. године побегао из Византије. По услишењу молбе за помиловањем, такође, се вратио у Царство.

¹⁹⁹ *De Adm. Imp.* I, с. 50, р. 240.

се то не би поновило, команда над Ларисом и Симпосионом обједињена је у рукама севастејског стратега.

Није постојао јасно утврђени број турматских округа у темама. Могло их је бити два или више.²⁰⁰ Тај се број разликовао од теме до теме, првенствено због разлика у демографској слици и географским карактеристикама између тематских јединица. Наративни извори помињу две харсијанонске турме (Санијану и Каси)²⁰¹, као и две турме у теми Месопотамији (Келзени и Камаху)²⁰². Две турме су осведочене и у теми Самос – Ефес и Адрамитион. Оне су су претходно биле део тракесијанског округа.²⁰³ Варирао је и број бандона у турмама. Могло их је бити пет (у турми Санијане) или седам (у турми Комате).

У вези са бројем турми у темама, значајни су и подаци Ибн-ал-Факиха који помиње по три турмарха у темама Анатолика и Арменијака, и по два у Халдији и теми Вукеларија.²⁰⁴ Ибн-ал-Факих у осталим темама, међутим, не помиње турмархе. Ворен Тредголд је стога претпоставио да је укупан број турмарха у темама средином IX века био 26: 3 у теми Анатолика, 3 у теми Арменијака, 2 у Халдији, 2 у теми Вукеларија (следећи вести Ибн-ал-Факиха), и по један у преосталих 16 тема и клисура.²⁰⁵ Њих је, ипак, у преосталим темама морало бити више од једног, поготово ако се зна да су неке теме бројале и до 10000 војника, попут теме Тракесијана, и стога морале бити подељене у ниже јединице. Потврда таквог становишта јесте и чињеница да се у *Тактикону Успенског* (842–843) турмарси помињу у множини, уз имена свих „источних” тема које су у том спису забележене (Анатолика, Арменијака, Тракесијана, Опсикиаца, Вукеларија, Кападокије, Пафлагоније, Тракије и Македоније).²⁰⁶ Иако у цитираном тактикону нема података о

²⁰⁰ Цон Бјури је пре више од једног столећа изнео хипотезу, према којој су теме у IX веку обично биле подељене на два округа (турме), са турмарсима на челу, али истовремено подељене на три тактичке јединице, при чему су двома од њих управљали речени турмарси а трећом мерарх, који није имао управних надлежности, *Bury, Administrative System*, 42. Елен Арвелер је сматрала да се број турми кретао од две до четири, не прецизирајући да ли говори о војним јединицама или окрузима, *Ahrweiler, Recherches*, 80.

²⁰¹ *De Adm. Imp. I*, с. 50, р. 236.

²⁰² *De Adm. Imp. I*, с. 50, р. 238.

²⁰³ *De thematibus*, 81–82.

²⁰⁴ *Brooks, Arabic Lists*, 74, 76.

²⁰⁵ *Treadgold, Notes*, 280–284; *Treadgold, Byzantium*, 99.

²⁰⁶ *Les listes de préséance*, 55, 57. На месту на коме би требало да се налази помен турмарха Арменијака постоји лакума у тексту, cf. *Les listes de préséance*, 55 n. 37. Треба поменути да се у спису помињу кападокијски турмарси, међу турмарсима осталих тема, али претходно не постоји помен кападокијског стратега. Икономидис је, међутим, по свему судећи у праву када тврди да је разлог томе

турмарсима западних тема, њих је свакако било, о чему сведочи сигилографски материјал. У Филотејевом *Клиторологиону* се турмарси наводе збирно као турмарси источних и западних тема, док у *Бенешевичевом Тактикону* постоји само помен турмарха у множини без иједне одреднице.²⁰⁷

Највећи број турмарха познат је на основу података са сигилографског материјала. Турмарси се на печатима обично помињу двојачко: уз навођење имена теме којој су припадали, или уз навођење назива турме (округа) којом су управљали.²⁰⁸ Никос Икономидис и Џон Незбит су ту подвојеност покушали да објасне претпоставком да навођење имена теме на печатима турмарха значи да су ти турмарси управљали централним округом у теми, који је, како они претпостављају, називан именом теме.²⁰⁹ Тако нешто је, међутим, мало вероватно, поготову ако се има у виду да су у појединим случајевима сачувани уједно и печати турмарха на којима је наведен назив одређене теме, као и печати турмарха из истог периода на којима се помиње главни град те тематске јединице. Такав је на пример случај са печатима турмарха Тракије и турмарха Аркадиупоља, који је био административни центар тракијске теме. Икономидис и Незбит су, иначе, своју хипотезу изнели, поред осталог, и на случају турмарха Тракије, претпостављајући да је он резидирао у Аркадиупољу. У међувремену је, међутим, Иван Јорданов публиковао печат турмарха тог града, чиме њихова тврдња губи ослонац.²¹⁰

омашка преписивача, јер је кападокијски округ у то доба несумњиво имао статус теме, са стратегом на челу, *Les listes de préséance*, 48 n. 24.

²⁰⁷ *Les listes de préséance*, 151, 251.

²⁰⁸ Понекад је тешко разлучити да ли одредница која прати име и титулу турмарха на печату представља топоним или патроним. У појединим пак случајевима, уместо назива округа наведено је име војне јединице којом је турмарх заповедао, попут турмарха τῶν Θεοδοσιακῶν или τῶν Βικτόρων (В. стр. 37 у овом раду). На одређеном броју печата се не наводи територијална одредница. Лејн Вилсон је анализирао појаву топонима на печатима турмарха закључивши да се они у већем броју јављају тек од IX века. У претходној епоси доминирају печати турмарха са натписима који не садрже територијалне одреднице. Од средине X столећа топоними опет у значајној мери нестају. Вилсон је појаву и нестанак топонима на печатима турмарха довео у везу са еволуцијом њихових административних надлежности, устврдивши да су, у складу са изнетом хронологијом, управне компетенције турмарсима додељиване почев од IX века, да би након реформе административног система током X столећа, они те надлежности у великој мери изгубили, *Wilson, Tourmarch*, 57f, 69. Занимљив је податак да је око 80% печата настало у областима где су и пронађени, cf. *Cheyne – Morrisson, Lieux*, 116.

²⁰⁹ *Catalogue of Dumb. Oaks I*, p. 166. Они претпостављају да су на пример турмарси Пелопонеза командовали јединицом чији се штаб налазио у тематском седишту, односно у Коринту, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, 76.

²¹⁰ У питању је печат Катакалона, спатарокандидата и турмарха Аркадиупоља из треће четвртине X века, *Йорданов, Преслав*, n° 205.

Објашњење за двојако навођење турмарха на печатима потребно је због тога потражити на другој страни.

У случајевима када се на печатима турмарха налази име теме, вероватно су у питању били официри који нису имали територијално-управне надлежности, односно нису управљали посебним округом унутар теме, већ само војним јединицама. С друге стране, када се на њиховим печатима помиње назив конкретне турме, реч је турмарсима – управним функционерима – који су, поред војних, остваривали, такође, и административна овлашћења, унутар својих, просторно заокружених, округа. Њихове територијалне надлежности су морале бити јасно прецизиране, јер становници једне турме нису у административном погледу могли бити потчињени турмарху неке друге турме, као што је то био случај са војним одељењима (турмама) у борбеном распореду. Стога је било потребно на печату истаћи назив округа којим се прецизира просторна јурисдикција једног турмарха.

Списак познатих турми (управних округа) по темама

од VII до XII века²¹¹

1. Тема (комполтни округ) Антиохија, под управом дуге:
 - Турма Палтос (Πάλτος) – Утврђење и седиште турмарха у антиохијском округу у периоду X–XI века.²¹²
2. Тема (комполтни округ) Италија, под управом катепана:
 - Турма Бари (Bari) – Град и седиште једног од турмарха теме Италије почетком XI века.²¹³

²¹¹ Уз назив сваке од појединачних турми, наведени су подаци који се односе на време настанка тих јединица и њихов административно-територијални статус. У напоменама које их прате, дата су обавештења о географском положају побројаних турми, осим у случају неколико њих које нису убициране. Турме су, иначе, приказане по тематским јединицама, при чему су теме поређане према њиховом хијерархијском положају какав су имале у последњем у низу тактикона – *Ескоријалском*. Треба, притом, напоменути да се на списку налазе две теме које нису пописане у том тактикону. Реч је о теми Македонији, која је на овој листи наведена после тракијске – како је то обично чињено у старијим тактиконима – и теми која је носила назив Бугарска. Она у време састављања *Ескоријалског тактикона* још увек није била конституисана. На листи тема налази се стога на последњем месту. Посебан је случај и са оптиматском темом, која је сходно рангу свог старешине (доместика) у тактиконима навођена одвојено од осталих тема. На списку у дисертацији она је, међутим, наведена одмах после опсидијске тематске јединице, будући да је формирана након њене поделе.

²¹² Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 14.1 (X–XI век); *Schlumberger*, Sigillographie, 318 n° 3 (X–XI век). Постоји такође и мишљење да је турма Палтос била део теме Зевелоса, cf. *Todt*, Region, 418. Нове мале теме, каква је била и зевелоска јединица нису, међутим, биле подељене на турме, као што је то био случај са старим ромејским темама. Речена претпоставка стога не делује убедљиво.

²¹³ Codice diplomatico barese IV, n° 82, p. 16f (1003. г.); n° 9, p. 18, 19 (1009. г.).

- Турма Сипонт (Sipontum) – Утврђење и седиште једног од италијанских турмарха крајем X и почетком XI века.²¹⁴
- Турма Трани (Trani) – Утврђење и турма у теми Италији почетком XI века.²¹⁵

3. Тема Анатолика:

- Турма Кападокија (Καππαδοκία) – Област Кападокије је у почетку припадала теми Анатолика.²¹⁶ Под тим именом постојала је турма у поменутој теми.²¹⁷ Крајем VII века оформљена је клисура на том подручју.²¹⁸ У ранг теме кападокијски округ је уздигнут пре 830. године.²¹⁹

4. Тема Арменијака:

- Турма Дазимон (Δαζυμών) – Утврђење у теми Арменијака.²²⁰ Седиште турмарха у периоду између 700. и 850. године.²²¹
- Турма Колонеја (Κολώνεια) – Утврђење у теми Арменијака од VII до средине IX века.²²² Око 840. године Колонеја је била седиште турмарха.²²³

²¹⁴ *Ugheli*, Italia Sacra VIII, 64f (973. г.); Codice diplomatico barese VIII, n° 2, p. 5f (1001. г.).

²¹⁵ *Trinchera*, Syllabus, n° XVII, p. 18 (1018. г.); n° XIX, p. 20 (1021. г.).

²¹⁶ *De thematibus*, 64f.

²¹⁷ *De Adm. Imp. I*, c. 50, p. 236.

²¹⁸ У Теофановом опису догађаја који су претходили преврату из 695. године, када је са престола збачен цар Јустинијан II, помиње се Григорије Кападокијац, клисурарх, cf. *Theophanes*, 368. Његов надимак упућује на то да је Григорије можда био заповедник кападокијске клисуре, која је основана у склопу војно-административних реформи цара Јустинијана II. О функцији клисурарха на подручју Кападокије у то доба сведочи и натпис настао крајем VII или почетком VIII века. На натпису, који се налази у Цркви Светог Никите у данашњем Кизил Чукуру (Kizil Çukur) у Турској, помиње се Евстратије, клисурарх Зевгоса и Кладуса, cf. *Thierry*, *Les enseignements historiques*, 507. Кападокија је поменута као округ којим управља клисурарх у Ибн-ал-Факиховом спису, где је приказано стање ромејске провинцијске организације у првој половини IX века, cf. *Brooks*, *Arabic Lists*, 75. Није искључено да је у периоду од краја VII до почетка IX века кападокијски управни округ мењао административни ранг из турме у клисуру и обрнуто. Таква пракса није била неуобчјена у ромејској тематској организацији, о чему сведочи случај округа Ларисе, који је у време цара Лава VI био у рангу турме, затим клисуре, онда поново турме, да би средином X века Лариса добила статус теме. Детаљније о кападокијској клисури у поглављу о клисурама, в. стр. 98 у овом раду.

²¹⁹ *Les listes de préséance*, 348; Η Μικρά Ασία, 266 (*Lampakēs*).

²²⁰ *De thematibus*, 64; *De cerimoniis*, 444. Утврђење се вероватно налазило у подручју данашњег села Dazmana, cf. *Witteck*, *Торонимје*, 55.

²²¹ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 410 (VIII век); *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1762a (750–850. г.). На подручју Дазимона 838. године се одиграла битка између Византинаца и Арабљана, *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 182. Детаљније о боју, cf. *Treadgold*, *Revival*, 299f.

²²² *De thematibus*, 64. Данашњи Şebin-Karahisar у Турској, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, p. 125.

²²³ У делу Настављача хронике Георгија Монаха (*Theoph. Cont. [Bekker]*, 805), као и у спису Лава Граматичара (*Leo Gr.*, 224), помиње се турмарх Калист. У *Житију 42 аморијска мученика* се наводи да је Калист управљао Колонејом (Сказанја о 42 Аморијских Мученика, 27), што наводи на закључак да је Колонеја једно време била седиште турмарха.

Убрзо након тога добија ранг клисуре,²²⁴ а две деценије касније на челу тог округа налази се стратег.²²⁵

- Турма Халдија (Χαλδία) – Турма у теми Арменијака до почетка IX столећа.²²⁶ Ранг теме халдијски округ стекао је вероватно пре 824. године.²²⁷
- Турма Харсијанон (Χαρσιανόν) – Утврђење у теми Арменијака.²²⁸ Седиште једног од арменијачких турмарха пре IX века.²²⁹ Почетком IX века Харсијанон је седиште клисурарха.²³⁰ Средином истог столећа основана је харсијанонска тема.²³¹

5. Тема Тракесијана:

- Турма Адрамитион (Ἀδραμιττιον)²³² – Утврђење, првобитно у границама теме Опсикијаца (715. г.).²³³ Након тога прелази у надлежност теме Тракесијана. Адрамитион је био седиште једног од тракесијанских турмарха у другој половини VIII и у IX столећу.²³⁴ У X веку турма Адрамитион је премештена у надлежност теме Самос.²³⁵ У XII округ стиче ранг теме.²³⁶

²²⁴ *Brooks, Arabic Lists*, 69. В. стр. 102–103 у овом раду.

²²⁵ *Les listes de préséance*, 349; Η Μικρά Ασία, 322 (*Sabbidēs*).

²²⁶ *Schlumberger, Sigillographie*, 289 n° 1.

²²⁷ *Les listes de préséance*, 349.

²²⁸ *De thematibus*, 65. Налазило се северно од Цезареје Понтијске, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, p. 107.

²²⁹ *De Adm. Imp. I*, с. 50, p 236.

²³⁰ *Brooks, Arabic Lists*, 75, 76. Постоји мишљење да је харсијанонска клисура основана већ крајем VIII столећа, в. нап. 522 у овом раду.

²³¹ У поменутој Генесијевој приповести о мерарху Махерасу (в. нап. 138 у овом раду), помиње се тема Харсијанон у вези са догађајима из 863. године, када је поменути официр заробио сина једног арабљанског емира. Истраживачи су, међутим, одбацивши Генесијево обавештење предност дали подацима из *Хронике* Теофановог настављача, где се у вези са тим дешавањима помиње клисурарх Харсијанона. Сходно томе, закључили су да те године Харсијанон још увек није имао тематски ранг. Насупрот томе, на основу Генесијевог података о стратеги Харсијанона из 873. године, научници утврђују време настанка харсијанонске теме (између 863. и 873. године). Треба, међутим, нагласити да Генесије на оба места употребљава за Харсијанон исту језичку формулацију (... Χαρσιανοῦ θέματι ...). Генесије, дакле, јасно помиње тему Харсијанон 863. године. Према томе, време уздицања Харсијанона из ранга клисуре у тему, могуће је тражити између 842–843. (када је састављен *Тактикон Успенског* у коме не постоји помен харсијанонске теме) и 863. године. В. *Цветковић, Мерарх*, 222 н. 32.

²³² Данашњи Edremit у Турској, *Catalogue of Dumb. Oaks III*, p. 23.

²³³ Theophanes, 385; Nicephorus, 118. Cf. Η Μικρά Ασία, 182 (*Loungēs*).

²³⁴ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 1722 (прва половина IX века); *Catalogue of Dumb. Oaks III*, n° 3.2 (VIII–IX век).

²³⁵ *De thematibus*, 81–82.

²³⁶ *Zakythēnos, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως*, 8.

- Турма Ефес (Ἐφεσος)²³⁷ – Град у теми Тракесијана и седиште турмарха. У X веку турма прелази у надлежност теме Самос.²³⁸
6. Тема Опсикајаца:
- Турма Авидос (Ἄβυδος) – Утврђење у теми Опсикајаца,²³⁹ затим у саставу теме Егејског мора (X век)²⁴⁰. У другој половини X века Авидос је седиште турме у саставу теме Егејског мора.²⁴¹ Могуће је, међутим, да је Авидос имао исти статус и у опсикајској теми. Ранг теме достиже пре 1004. када је осведочен стратег тог округа.²⁴² У хрисовуљи цара Алексија I Комнина Манастиру Лаври из 1086. године помиње се катепан Авидоса.²⁴³
7. Тема Оптимата:
- Турма Месотинија (Μεσοθυνία) – Турма, вероватно у теми Оптимата, током IX.²⁴⁴
8. Тема Вукеларија:
- Турма Клаудиопољ (Κλαυδιούπολις) – Утврђење у теми Вукеларија.²⁴⁵ Седиште једног од вукеларијских турмарха у IX веку.²⁴⁶
9. Тема Кападокија:
- Турма Зигос (Ζύγος) – Турма у теми Кападокији крајем IX и почетком X века.²⁴⁷
 - Турма Каси/Каса (Κασή) – Турма у теми Кападокији. У време цара Лава VI турма Каси је премештена у тему Харсијанон.²⁴⁸

²³⁷ Антички Ефес је напуштен у VII столећу, док се војно-административни центар сели у средњовековну тврђаву Θεολόγος. Но, и поред тога, назив Ефес се и даље користи у службеној терминологији, Catalogue of Dumb. Oaks III, p. 29.

²³⁸ De thematibus, 68, 81–82.

²³⁹ De thematibus, 68, 69. Налазио се на улазу у Хелеспонт, Catalogue of Dumb. Oaks III, p. 73.

²⁴⁰ De thematibus, 83.

²⁴¹ Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 40.13 (X–XI век).

²⁴² Cedrenus II, 455.

²⁴³ Actes de Lavra I, n° 48, p. 258.

²⁴⁴ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 126.1 (IX век). Округ Месотинија обухватао је полуострво код Никомедије, cf. *Zakythēnos*, Περί τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως, 3.

²⁴⁵ De thematibus, 71.

²⁴⁶ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1905 = Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 7.1 (IX век).

²⁴⁷ *Zacos – Nesbitt*, Seals II, n° 82 (крај IX – почетак X века). Вероватно је реч о месту које се у изворима помиње још и као Ἀντίταυρος, cf. Tab. Imp. Byz. II, 143.

²⁴⁸ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Cf. Tab. Imp. Byz. II, 202.

- Турма Комата (Κόμματα) – Првобитно део теме Вукеларија, у време цара Василија I.²⁴⁹ У доба цара Лава VI основана је турма под тим именом у теми Кападокији.²⁵⁰

10. Тема Харсијанон:

- Турма Каси/Каса (Κασή) – У време цара Лава VI турма Каси премештена је из теме Кападокије у тему Харсијанон.²⁵¹
- Турма Кимвалеос (Κυμβαλαῖος) – Утврђење и седиште турмарха у харсијанонској теми у доба цара Лава VI.²⁵² Средином X века округ је стекао ранг теме. Стратег се јавља у *Ескоријалском тактикону*.²⁵³ Кимвалеос је вероватно идентичан са округом Καμούλιανα.²⁵⁴
- Турма Санијана (Σανίανα) – Утврђење, првобитно у теми Вукеларија,²⁵⁵ затим у доба цара Лава VI у теми Харсијанон, када је основана и турма.²⁵⁶

11. Тема Колонеја:

- Турма Камаха (Κάμαχα) – Утврђење у пограничној области на истоку Царства.²⁵⁷ Од VII века Ромеји и Арбљани често ратују око тврђаве, да би средином IX века Цариград коначно потиснуо Арбљане из те области. У Камахи је био смештен штаб једног од колонејских турмарха. Турма је у доба цара Лава VI премештена из теме Колонеје, у тему Месопотамију.²⁵⁸

12. Тема Пафлагонија:

- Турма Амастрида (Ἀμαστρίς) – Утврђење и један од административних центара у пафлагонијској теми.²⁵⁹ У IX веку у њој се налазило седиште

²⁴⁹ Genesisius, 86. Cf. Η Μικρά Ασία, 248 (*Loungēs*). В. нап. 186 у овом раду.

²⁵⁰ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 236.

²⁵¹ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 236. Cf. Tab. Imp. Byz. II, 202.

²⁵² De Adm. Imp. I, с. 50, р. 238. Постоји мишљење да се Кимвалеос налазио на простору данашњег Кетер-а, који се налази око 20 км северно од Цезареје Понтијске, Catalogue of Dumb. Oaks IV, р. 115.

²⁵³ Les listes de préséance, 267.

²⁵⁴ Tab. Imp. Byz. II, 198.

²⁵⁵ De thematibus, 71.

²⁵⁶ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 236. В. нап. 187 у овом раду.

²⁵⁷ Идентификује се са данашњим Кетан-ом, на јужној обали Еуфрата, Catalogue of Dumb. Oaks IV, р. 154.

²⁵⁸ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 238.

²⁵⁹ De thematibus, 72. Данашња Amasra у Турској, на обали Црног мора, Catalogue of Dumb. Oaks IV, р. 40.

турме.²⁶⁰ У XII Амастрида је представљала посебну тему са дуком на челу.²⁶¹

- Турма Амисос (Ἀμισός) – Утврђење у теми Арменијака,²⁶² потом у саставу теме Пафлагоније.²⁶³ Током X и XI века, у Амисосу је било седиште једног од пафлагонијских турмарха.²⁶⁴

13. Тема Тракија:

- Турма Аплоконисос (Ἀπλοκόνησος) – Управни округ на подручју теме Тракије (?) у XI столећу.²⁶⁵
- Турма Аркадиупољ (Ἀρκαδιούπολις) – Утврђење у теми Тракији.²⁶⁶ Седиште турмарха током треће четвртине X века.²⁶⁷
- Турма Визија (Βιζύης) – Утврђење у теми Тракији.²⁶⁸ Од VIII до X века у њој се налазило седиште турмарха.²⁶⁹
- Турма Созопољ (Σωζόπολις) – Утврђење у Тракији. Седиште једне од тракијских турми у IX веку.²⁷⁰ Током прве половине IX столећа, Созопољ је био седиште клисурарха.²⁷¹
- Турма Херонисос (Χερώνησος) – Утврђење у Тракији. У њему је у X веку био смештен штаб турмарха.²⁷²

14. Тема Македонија:

²⁶⁰ Schlumberger, Sigillographie, 299f (IX век).

²⁶¹ Laurent, Orghidan, n° 227. Cf. Tab. Imp. Byz. IX, 161f.

²⁶² De thematibus, 65. Данашњи Samsun у Турској, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 74.

²⁶³ De thematibus, 72.

²⁶⁴ Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 24.5 (X–XI век).

²⁶⁵ Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V, ep. 165, p. 423, ep. 192, p. 487; Psellus, Scripta min. II, ep. 64; Cf. Saradi, Byzantine Tribunals, 171.

²⁶⁶ De thematibus, 86. Данашњи Luleburgaz у европском делу Турске, Oх. Dict. of Byz. I, 173 (Kazhdan).

²⁶⁷ Ђорданов, Преслав, n° 205 (трећа четвртина X века).

²⁶⁸ De thematibus, 86. Данас Vize, Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 170.

²⁶⁹ Schlumberger, Sigillographie, 159f n° 1 (IX век) = Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 31 (VIII–IX век); Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 74.1 (IX–X век).

²⁷⁰ Zacos – Veglery, Seals I, n° 2643 = Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 79.1 (IX век). Данашњи Созопол у Бугарској, Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 179.

²⁷¹ О созопољској клисури сведоче податак из *Тактикона Успенског* (Les listes de préséance, 55) и натписа са једног печата (Jordanov, Corpus I, n° 74. 1 [друга четвртина IX века]). Детаљније о томе у поглављу о клисурама, в. стр. 103–105 у овом раду.

²⁷² Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 49.1, p. 132, мишљења су да је реч о округу у Тракији, на подручју Галипољског полуострва, али остављају отвореном могућност да је можда у питању и место на Криту, имајући у виду да се под тим именом помињу епископије и у Тракији и на Криту.

- Турма Редестос (Ραιδεστός) – Утврђење у Тракији, потом у теми Македонији.²⁷³ У њему је у X веку био смештен штаб једног од турмарха теме Македоније.²⁷⁴
- Турма Хераклеја (Ηράκλεια) – Утврђење у Тракији, потом у теми Македонији.²⁷⁵ Седиште једног од турмарха македонске теме.²⁷⁶

15. Тема Халдија:

- Турма Акампис (Ἀκαμψῆς) – Турма у халдијској теми у доба цара Романа I.²⁷⁷
- Турма Келзени (Κελτζηνή) – Турма у Халдији, потом у теми Месопотамији у доба цара Лава VI.²⁷⁸
- Турма Мургули (Μουργούλη) – Турма у Халдији у доба цара Романа I.²⁷⁹

16. Тема Месопотамија:

- Турма Келзени (Κελτζηνή) – Турма у Месопотамији у доба цара Лава VI. Претходно у теми Халдији.²⁸⁰

17. Тема Севастеја:

- Турма Авара (Ἀβάρα/Ἀβαρα/Ἀμαρα) – Утврђење је подигао павликијански вођа Карвеас 843/844. године.²⁸¹ Цар Василије I је 871. заузео и разорио Авару.²⁸² Та област је по заузећу можда била укључена у оквире харсијанонске теме.²⁸³ У доба цара Лава VI Авара је била седиште једне од турми у саставу теме Севастеје.²⁸⁴ У време цара Романа I Лакапина турма Авара је уздигнута на ранг клисуре.²⁸⁵ Средином X столећа (након 951/952.)

²⁷³ Данашњи Родосто (Tekirdağ) у Турској, Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 143.

²⁷⁴ Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 134 bis (прва половина X века) = Jordanov, Corpus I, n° 65.1 (X век).

²⁷⁵ De thematibus, 86. Данас Eregli у Турској, Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 135.

²⁷⁶ Ђорданов, Преслав, n° 227.

²⁷⁷ De Adm. Imp. I, c. 46, p. 220. Акампис је идентификован са Chorokh-ом, De Adm. Imp. II, 180.

²⁷⁸ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238; De thematibus, 73. Данашњи Erzincan, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p.

156.

²⁷⁹ De Adm. Imp. I, c. 46, p. 220. Мургули је данас познат као Murgul Su, De Adm. Imp. II, 180.

²⁸⁰ В. нап. 278 у овом раду.

²⁸¹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 236; Scylitzes, 93. Cf. Lemerle, Pauliciens, 88, 98–99.

²⁸² Scylitzes, 135, 355; Vita Basilii, 138.

²⁸³ Η Μικρά Ασία, 332 (*Kountoura Galakē*).

²⁸⁴ De Adm. Imp. I, c. 50. p. 240.

²⁸⁵ De Adm. Imp. I, c. 50. p. 240. В. стр. 109 у овом раду.

округ добија ранг теме.²⁸⁶ Стратег Аваре помиње се у *Ескоријалском тактикону*.²⁸⁷

- Турма Еуфратеја (Εὐφράτεια), Трипија (Τροπία), Еримија (Ερημία) – Турма у теми Севастеји у доба цара Лава VI.²⁸⁸
- Турма Лариса (Λάρισα) – Утврђење и седиште једног од турмарха теме Севастеје.²⁸⁹ Лариса је претходно била турма у теми Харсијанон.²⁹⁰ У доба цара Лава VI имала је на кратко статус клисуре, а након тога била враћена у ранг турме.²⁹¹ Средином X века постала је тема. Стратег Ларисе наведен је у *Ескоријалском тактикону*.²⁹²
- Турма Симпосион (Συμπόσιον) – Турма у теми Севастеји у доба цара Лава VI. У доба истог цара стекла је ранг клисуре.²⁹³

18. Тема Никопољ:

- Турма Спартарос (Σπάρταρος) – Утврђење на епирској обали преко пута острва Крф. Седиште једног од турмарха у теми Никопољу током X и XI века.²⁹⁴

19. Тема Кивиреота

- Турма Мизонос (Μηζόνος) – Утврђење и седиште једног од турмарха, вероватно кивиреотских, током IX и X века.²⁹⁵
- Турма Силаион (Σύλαιον) – Утврђење у теми Кивиреота.²⁹⁶ Од VIII до X века у Силаиону се налазило седиште турмарха.²⁹⁷

²⁸⁶ *Oikonomidès, L'organisation de la frontière, 291.*

²⁸⁷ *Les listes de préséance, 267. Cf. Tab. Imp. Byz. II, 139.*

²⁸⁸ *De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240.* Обухватала је вероватно подручје западно од Еуфрата, *De Adm. Imp. II, 191.*

²⁸⁹ *De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238. Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 52.1 (IX век).* Налази се 20 км јужно од Mangulik-a, *Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 130.*

²⁹⁰ *Η Μικρά Ασία, 332 (Kountoura Galakē).*

²⁹¹ *De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238. В. стр. 108 у овом раду.*

²⁹² *Les listes de préséance, 267.*

²⁹³ *De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240.* Идентификује се са данашњим Sobeson-Süveš, *De Adm. Imp. II, 190. В. стр. 107 у овом раду.*

²⁹⁴ *Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 7.1a, b, c (X–XI век).* Можда је у питању данашње село Спартари, *Catalogue of Dumb. Oaks II, 19.*

²⁹⁵ *Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 61.1 (IX–X век).* Идентификује се са данашњим Mazin Kalesi, *Catalogue of Dumb. Oaks II, 164.*

²⁹⁶ *De thematibus, 78.*

²⁹⁷ *Schlumberger, Sceaux byzantins 7/27, n° 106 (VIII–IX век), Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 350 (крај IX – почетак X века).*

- Турма Стровилос (Στρόβιλος) – Утврђење у теми Кивиреота.²⁹⁸ Седиште турмарха у X и XI веку.²⁹⁹

20. Тема Крит:

- Турма Каламон (Καλαμών) – Турма на Криту током X и XI столећа.³⁰⁰
- Турма Северна Месареја (τούρμα τοῦ βορείου τῆς Μεσσαρέας). – Турма на Криту током XII столећа.³⁰¹

21. Тема Хелада:

- Турма Мармарицана (Μαρμαρίτζανα/Μαρμαρίτζιον) – Утврђење у саставу теме Хеладе. Током IX и X века седиште турмарха.³⁰²
- Турма Пелопонез (Πελοπόννησος) – Обухватала је делове полуострва који су након досељавања Словена остали под контролом Цариграда. Турма је оформљена можда већ крајем VII века.³⁰³ На прелазу из VIII у IX столеће Пелопонез је уздигнут на ранг теме.³⁰⁴

22. Тема Сицилија:

- Турма Калабрија (Καλαβρία) – Округ на југу Италије.³⁰⁵ Од VII до IX века имао је статус дуката, чији је старешина био подређен сицилијанском стратегу.³⁰⁶ У наредној фази административног развоја дукат је трансформисан у турму.³⁰⁷ Током X века калабријска турма се осамостаљује и добија ранг теме.³⁰⁸

23. Тема Лангобардија:

²⁹⁸ De thematibus, 78. Данашњи Aspat Çifut Kalesi, Oх. Dict. of Byz. III, 1967–1968 (*Foss*).

²⁹⁹ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 80.2, 80.3 (XI век); Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1917> (X–XI век).

³⁰⁰ *Tsougarakis*, Byzantine Crete, 186.

³⁰¹ Acta et diplomata Graeca mediae aevi VI, n° 34, p. 125.

³⁰² *Schlumberger*, Sigillographie, 171f n° 1 (IX–X век) = *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 71. Мармарицана се налазила у подручју Тесалије, *Schlumberger*, Sigillographie, 171f.

³⁰³ О постојању турме сведоче печати турмарха Пелопонеза датирани у VIII столеће, *Schlumberger*, Sigillographie, 180 (VIII век); *Панченко*, Каталогъ, n°s 361 (VIII), 462 (VIII–IX век). Cf. Catalogue of Dumb. Oaks II, 76. С друге стране, Бон претпоставља да сигилографски материјал потиче из млађег периода, што доводи у питање тезу о постојању пелопонеске турме у теми Хелади. Уколико се печати датирају у IX или X столеће, турмархе Пелопонеза би требало посматрати као званичнике у истоименој теми а не као старешине једне од хеладских турматских јединица, *Bon*, Le Péloronèse byzantine, 193.

³⁰⁴ О времену оснивања теме в. нап. 1016.

³⁰⁵ Oх. Dict. of Byz. I, 365 (*Kazhdan – Bruce-Hitchner*).

³⁰⁶ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Детаљније о калабријском дукату на стр. 169–172.

³⁰⁷ О дужности турмарха Калабрије сведочи печат извесног Потоса из X века, *Schlumberger*, Sigillographie, 216, n° 8 = 734.

³⁰⁸ Les listes de préséance, 265.

- Турма Кефалонија (Κεφαλληνία) – Турма у теми Лангобардији.³⁰⁹

24. Тема Калабрија:

- Турма Салинес (Salines) – Турма у теми Калабрији средином XI века.³¹⁰

25. Тема Солун:

- Турма Енија (Αινεία) – Турма у теми Солун крајем X века.³¹¹

26. Тема Самос:

- Турма Адрамитион (Αδραμῦττιον) – У X веку турма Адрамитион је премештена из теме Тракесијана у надлежност теме Самоса.³¹² У XII округ стиче ранг теме.³¹³
- Турма Ефес (Ἔφεσος) – Ефес је био град у теми Тракесијана и седиште турмарха, у X веку прелази у надлежност теме Самоса.³¹⁴

27. Тема Егејског Мора:

- Турма Авидос (Ἄβυδος) – У Авидосу је у периоду између 950. и 1004. године било смештено седиште једне од турми теме Егејског Мора.³¹⁵ Авидос ранг теме достиже пре 1004. када је осведочен стратег.³¹⁶ У једној хрисовуљи цара Алексија I Комнина из 1086. године помиње се катепан Авидоса.³¹⁷

28. Тема Селевкија:

³⁰⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Порфирогенитова вест се донекле коси са изворним подацима који сведоче да је Кефалонија добила статус теме пре Лангобардије (први познати стратег Кефалоније се помиње 809, први стратег Лангобардије 891). Икономидис је сходно томе сматрао да је заправо Лангобардија била турма у теми Кефалонији у другој половини IX века, *Oikonomidēs, Céphalonie et de Longobardie*, 118–123. Није, међутим, искључено, да је Кефалонија у једном тренутку изгубила ранг теме, и да је кефалонијски заповедник (у рангу турмарха) био неко време потчињен стратегу Лангобардије. Такве трансформације нису непознаница у византијској управи. Поменуто је случај округа Лариса, који је имао статус турме у теми Севастеји, затим био у рангу клисуре, онда опет турма у севастејској теми и на крају достигао статус теме. Треба, притом, поменути да је током IX и X столећа дошло и до промене хијерархијског ранга црквеног старешине кефалонијске катедре, која се помиње као митрополија епирске провинције у време цара Василија I (митрополија провинције Ἠπειρος πρώτη, *Notitiae*, n° 3⁵¹, 7⁶⁹), а затим током X столећа као епископија у пелопонеској провинцији (епископија провинције Πελοπόννησος [митрополија Κόρινθος], *Notitiae*, nos 7⁴⁹², 9³⁷⁵, 10⁴⁴⁵, 13⁴⁴¹).

³¹⁰ *Guillou, La tourma des Salines*, 19f.

³¹¹ *Actes d'Iviron I*, n° 10, p. 169–170.

³¹² *De thematibus*, 81–82. В. стр. 60 у овом раду.

³¹³ *Zakynthēnos*, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως, 8.

³¹⁴ *De thematibus*, 68, 81–82. В. стр. 61 у овом раду.

³¹⁵ *Catalogue of Dumb. Oaks III*, n° 40.13 (X–XI век). Cf. *Ibid.*, p. 73f. В. стр. 61 у овом раду.

³¹⁶ *Cedrenus II*, 455.

³¹⁷ *Actes de Lavra I*, n. 48, p. 258.

- Турма Курикос (Κούρικος) – Утврђење, првобитно у теми Кивиреота. У њему се налазио штаб друнгарија Курикиота.³¹⁸ Касније улази у састав теме Селевкије.³¹⁹ Током X века у њему се налазило седиште једног од селевкијских турмарха.³²⁰

29. Тема Дристра:

- Турма Рахилово (Ραχιλάου) – Утврђење у Бугарској, које након Цимискијевог похода улази у састав Ромејског царства. У њему се налазило седиште једног од турмарха теме Дристре након 972. године.³²¹

30. Тема Бугарска:

- Турма Моглена (Μόγλενα) – Утврђење у Македонији. Након Василијевог освајања утврде почетком XI века постало је седиште турме.³²² Године 1086. помиње се тема Моглена.³²³

*

Изградњом тематског уређења и стварањем нових војно-управних округа у VII веку, нарушен је принцип по коме су управни и црквени органи власти у унутрашњости Ромејског царства функционисали унутар идентичних територијалних јединица. У позноримској епоси административно подручје једног града поклапало се са територијом која је била под јурисдикцијом одговарајућег епископа, док су цивилне провинције биле идентичне црквеним провинцијама, односно митрополијама. Уједно, поклапале су се цивилне и црквене дијецезе. Формирањем тема и турми границе управних и црквених округа више нису биле идентичне, јер је Цариградска црква и даље функционисала према

³¹⁸ Theophanes, 369; Nicephorus, 98. О функцији друнгарија, в. стр. 121сл. у овом раду.

³¹⁹ De thematibus, 77. Утврђење се налази на простору данашњег Kizkalesi, на обалама Средоземног мора, Catalogue of Dumb. Oaks V, 20.

³²⁰ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 8.1 (X век); Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 937 (друга половина X века); Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 8.2 (X век).

³²¹ Постоје различита читања топонима који се помиње на печату. Виталијан Лоран сматра да је печат припадао турмарху Рахилова (τουρμάρχης Ραχιλάου), доводећи назив места у везу са следећим именима која се помињу у изворима: Ράκηλος (Македонија) Ρακηλανῶν (област Никомедије), Laurent, Sceaux byzantins 32, p. 37–38 (XI–XIII век). Вернер Зајпт сматра да је у питању локалитет Арахилава (τουρμάρχης Ἀραχιλάβης) који је у вези са именом данашњег села Рахово у близини града Русе у Бугарској (ант. Апиариа), Seibt, Geographie, n° 2 (972–1025. г.). Иван Јорданов, поред те две, као трећу могућност наводи читање топонима Драч (τουρμάρχης Δυρραχίου), али и могућност да се тај део натписа можда уопште не односи на топоним већ патроним, cf. Jordanov, Corpus I, 75. Madgearu, Military Organization, 88, се опредељује за читање – турмарх Ἀραχιλάβης.

³²² Scylitzes, 352, 353; Jordanov, Corpus I, n° 50.1. Данашњи град Αλμωπία у грчком делу Македоније.

³²³ Actes de Lavra I, n° 48, p. 258.

традиционалној територијалној организацији.³²⁴ Једино у случајевима када је требало организовати власт у новоосвојеним областима може се приметити извештајни склад између војно-управних и црквених органа власти.³²⁵

У прилог тези о разликама у управне и црквене организације у унутрашњости, сведочи то што у појединим турмама, тачније у градовима у којима су се налазили штабови турмарха, нису постојале црквене катедре. Реч је о следећим турмама: Авара, Акампис, Аплонисос, Дазимон, Енија, Еримија, Еуфратеја, Зигос, Комата, Курикос, Лариса, Месотинија, Мизонос, Могила,³²⁶ Мургули, Палтос, Рахилово, Санијана, Симпосион, Спартарос, Стровилос, Трипија и Харсијанон.

С друге стране, када су у турматским средиштима столовали уједно и црквени функционери, није постојало правило ког ранга морају бити ти духовници. Тако се у турмама јављају епископски центри, митрополитска средишта али и столице аутокефалних архиепископа, што још једном потврђује тезу о раскораку између државних и црквених органа.

Епископске столице су постојале у турмама: Адрамитиону,³²⁷ Амисосу,³²⁸ Каламону,³²⁹ Каси,³³⁰ Кимвалеосу/Камулијани,³³¹ Мармарициани,³³² Редестосу,³³³ Созополу,³³⁴ Халдији³³⁵ и Херонисосу³³⁶; митрополитске катедре у турмама: Ефесу,³³⁷

³²⁴ Максимовић, Традиција и иновација, 9сл.

³²⁵ Такав суд посебно илуструје случај паралелног организовања црквених и управних органа власти на деловима Пелопонеза који су до краја VIII и почетка IX века били под влашћу Словена а од тада изнова у саставу РOMEЈСКЕ државе, *Коматина*, Оснивање Патраске и Атинске митрополије, 46сл.

³²⁶ У Могилену или Едеси је установљена једна од епископских катедри црквене провинције *Ἰουστινιανῆς πρώτης ἤτοι Βουλγαρία*, тек у време када је округ Могила имао ранг теме, *Notitiae*, n° 13^{839, 840}.

³²⁷ Епископија провинције *Ἀσία* (митрополија *Ἐφεσος*), *Notitiae*, n°s 1⁸⁴, 2⁹⁹, 3¹⁰⁸, 4⁹³, 7¹²⁴, 9¹⁶, 10¹⁵.

³²⁸ Епископија провинције *Ἑλενόποντος* (митрополија *Ἀμάσεια*), *Notitiae*, n°s 1⁽²¹⁰⁾, 2⁽²⁶⁸⁾, 3³¹⁴, 4²²⁴, 7²⁶³, 9¹⁶², 10¹⁷⁹; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 420–422.

³²⁹ Епископија провинције *Κρήτη*, *Notitiae*, n° 13⁴⁷⁶.

³³⁰ *Κάσα ἤτοι Ἀριαράθεια*: епископија провинције *Καππαδοκία Α'* (митрополија *Καισάρεια*), *Notitiae*, n° 7¹²²; *Κάσα* (*Κάσσων, Καζῶν*), *Notitiae*, n°s 1¹⁹⁰, 2²⁴⁹, 3²⁸², 4²⁰⁵, 7²⁴⁵, 9¹⁴³, 10¹⁶⁰; *Laurent, Corpus V/1*, n° 409.

³³¹ Епископија провинције *Καππαδοκία Α'* (митрополија *Καισάρεια*), *Notitiae*, n°s 1⁷⁷, 2⁹², 3⁹⁹, 4⁸⁶, 7¹⁰⁷, 9⁵, 10⁴; *Laurent, Corpus V/1*, n° 251.

³³² Епископија провинције *Ελλάς* (митрополија *Νέαι Πάτραι*), *Notitiae*, n°s 10⁷⁸⁸; 7⁶⁸⁵, 9⁵⁵⁶, 10⁶⁶⁷.

³³³ Епископија провинције *Εὐρώπη* (митрополија *Νεράκλεια Θράκης*), *Notitiae*, n°s 1¹²², 2¹³⁸, 3¹⁷³, 4¹³¹, 7¹⁵⁶ (*Ρησιστόυ*), 9⁵², 10⁵⁰; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 308–312.

³³⁴ Епископија провинције *Ἀμιμόντος* (митрополија *Ἀδριανούπολις*), *Notitiae*, n°s 1⁴⁴⁰, 2⁵⁰⁸, 3⁵⁸⁴, 4⁴⁵⁹, 7⁶²², 9⁴⁹⁶, 10⁵⁸⁶; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 720–722.

³³⁵ Епископија провинције *Τραπεζοῦς*, *Laurent, Corpus V/1*, n° 659.

³³⁶ Епископија провинције *Εὐρώπη* (митрополија *Νεράκλεια Θράκης*), *Notitiae*, n°s 1¹²⁰, 2¹³⁶, 3¹⁷¹, 4¹²⁹, 7¹⁵⁸ (*ἤτοι Ἐξαμίλιον*), 9⁵⁴, 10⁵².

³³⁷ Митрополија провинције *Ἀσία*, *Notitiae*, n°s 17, 79, 22, 94, 37, 102, 47, 89, 52, 62, 72, 119, 82, 911, 1010, 112, 122; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 254–263.

Калабрији,³³⁸ Камахи,³³⁹ Клаудиопољу³⁴⁰ и Хераклеји³⁴¹, статус митрополије имао је и Пелопонез;³⁴² док су аутокефални архиепископи столовали у Аркадиупољу³⁴³ и Визији³⁴⁴.

Црквене катедре у Авидосу³⁴⁵ и Силаиону³⁴⁶ првобитно су имала ранг епископија а онда уздигнуте у статус митрополија. Колонеја се пак помиње као епископско седиште,³⁴⁷ затим као катедра аутокефалног архиепископа,³⁴⁸ али и митрополита³⁴⁹. Такав је био случај и са катедрама у Амастриди³⁵⁰ и Келзени.³⁵¹ Кефалонија је имала статус митрополитског седишта да би након тога њен ранг био сведен на ниво епископије.³⁵²

Слично је било и са бандонима. У окрузима Акаркусу, Афразији, Валвадони, Веринупољу, Комодромосу, Мириокефалону и Тимиос-Ставросу, нису постојале црквене катедре. С друге стране, било је бандона у којима су се налазиле епископске катедре. Реч је о Агиос-Агапитосу,³⁵³ Аспони,³⁵⁴ Варети,³⁵⁵ Евдокијасу³⁵⁶, Ниси³⁵⁷ и Тавији³⁵⁸.

³³⁸ Провинција Καλαβρία/Καλαυρία: митрополија Ῥήγιον, Notitiae, n°s 344.632, 641 731.536, 833, 9397, 10478, 13518, 1434, митрополија Ἀγία Σεβηρίνα, Notitiae, n°s 7673, 851, 9544, 10653, 13720, 1456; Καλαβρία, Notitiae, n°s 10(654), 1231.

³³⁹ Митрополија провинције Ἀρμενία, Notitiae, n°s 746.660, 849, 9534, 10640, 1148, 1246; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 749, 750.

³⁴⁰ Митрополија провинције Ονωριάς, Notitiae, n°s 121, 232, 220, 289, 325, 332, 421, 244, 516, 616, 717.309, 818, 9188, 10230, 1118, 1217; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 474, 475.

³⁴¹ Митрополија провинције Εὐρώπη, Notitiae, n°s 18.117, 23.133, 39.159, 48.126, 53, 63, 73.154, 83, 950, 1048, 113, 123.

³⁴² Седиште провинције Πελοπόννησος била је катедра Κόρινθος, Notitiae, n°s 111.228, 252.732, 5(38), 7488, 828, 9371, 10431, 13436.

³⁴³ Аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 149, 252, 368, 450, 758, 872, 1192, 1295; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 823, 834; митрополија, Notitiae, n°s 1287.

³⁴⁴ Аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 141, 244, 357, 442, 546, 752, 866, 1186, 1292; *Laurent, Corpus V/1*, n° 817.

³⁴⁵ Епископија провинције Ἑλλάσποντος (митрополија Κύζικος), Notitiae, n°s 1138, 2157, 3194, 4147, 7185, 982, 1087; митрополија, Notitiae, n°s 10(92), 1177, 1274, 13784; *Laurent, Corpus V/1*, n° 805.

³⁴⁶ Епископија провинције Παμφυλία (митрополија Πέργη), Notitiae, n°s 1406, 2475, 3551; митрополија, Notitiae, n°s 1127 (Πέργη ἦτοι 1(30), 2(457), 430, 409, 9(352), 1049, 1127, 1226); *Laurent, Corpus V/1*, n°s 550, 551.

³⁴⁷ Епископија провинције Ἀρμενία Β' (Σεβαστεία), Notitiae, n°s 1206, 2265, 3325, 4221, 7(261), 9(159), 10(176); *Laurent, Corpus V/1*, n°s 616, 617. Истоимена епископија постојала је и у провинцији Καππαδοκία Β' (митрополија Μωκισσός), Notitiae, n°s 1410, 2479, 3340, 4431, 7509, 9393, 10462.

³⁴⁸ Аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 784, 898, 11118.

³⁴⁹ Митрополија, Notitiae, n°s 862, 10676, 688, 697, 802, 1158, 1256, 13750, 798, 816; *Laurent, Corpus V/1*, n° 814.

³⁵⁰ Епископија провинције Παφλαγονία (митрополија Γάγγρα), Notitiae, n°s 1228, 2285, 3329; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 440, 441; аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 280, 476, 579, 779, 893, 11113; митрополија, Notitiae, n°s 856, 9558, 10673, 684, 693, 1154, 1252, 13746, 795, 810; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 809, 810.

³⁵¹ Епископија провинције Ἀρμενία (митрополија Κάμαχος), Notitiae, n°s 7661, 9535, 10641; аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 8122, 11144; митрополија, Notitiae, n°s 860, 9562, 10677, 702, 1157, 1255 (Κελτζινόν 860, 9562; Κελεσσηνή 8(60), 11(57); Κελτζηνή ἦτοι Κορτζηνή 10803; σὺν τη Κορτζενη καὶ Ταρών 10689, 702); *Laurent, Corpus V/1*, n°s 811, 812.

³⁵² Митрополија провинције Ἦπειρος πρώτη (митрополија Ἐφεσος), Notitiae, n° 351, 769; епископија провинције Πελοπόννησος (митрополија Κόρινθος), Notitiae, n°s 7492, 9375, 10445, 13441; *Laurent, Corpus V/1*, n° 581.

³⁵³ Епископија провинције Γαλατία Β' (митрополија Πισσινοῦς), Notitiae, n°s 7323, 9203, 10253.

Било је, такође, и случајева када су два града у војно-управном уређењу имали исти административни ранг, док је истовремено у црквеној организацији један од тих градова буде административно потчињен другом. Неколико је таквих примера: Ефес (турмарх и митрополит) – Адрамитион (турмарх и епископ потчињен ефеском митрополиту); Камаха (турмарх и митрополит) – Келзени (турмарх и епископ потчињен келзенском митрополиту); Хераклеја (турмарх и митрополит) – Редестос (турмарх и епископ потчињен хераклејском митрополиту), Херонисос (турмарх и епископ потчињен хераклејском митрополиту).

Када су турме премештане из теме у тему, као што је био случај са Ефесом и Адрамитионом (премештене из теме Тракесијана у тему Самос у X веку), затим са турмом Каси (пребачена из Кападокије у Харсијанон), са турмама Камаха и Келзени (два округа су из Халдије и Колонеје премештени у теми Месопотамију у доба Лава VI), црквене катедре у тим градовима су остале у оквирима истих црквених провинција. Такође, када су поједине турме уздизане на виши ранг – клисура или теме – као што је случај са окрузима Адрамитион (турма – тема), Кимвалеос/Камулијана (турма – тема), Лариса (турма – клисура – тема), Авара (турма – клисура – тема) и Харсијанон (турма – клисура – тема), административни ранг црквених старешина који су столовали у тим градовима није мењан.

С друге стране, ни промене граница и административног статуса појединих црквених провинција нису имале утицај на тематско уређење. Тако на пример уздицање епископских центара у турмама Келзени и Силаиону на ранг митрополије није било праћено променама у управном систему. Катедре у Авидосу, Амастриди, Кефалонији и Колонеји су временом мењале хијерархијски ранг, али је мало вероватно да су те промене биле повезане са трансформацијом административног статуса истоимених војно-управних

³⁵⁴ Епископија провинције Γαλατία Α' (митрополија Ἰγκυρα), Notitiae, n°s 1¹²⁶, 2¹⁴⁵, 3¹⁷⁹, 4¹³⁵, 7¹⁷³, 9⁶⁹, 10⁷¹; Ασπῶνος/όνος, Notitiae, n°s 7⁽¹⁷³⁾, 10⁽⁷¹⁾.

³⁵⁵ Епископија провинције Λυκαονία (митрополија Ἰκόνιον), Notitiae, n°s 1⁽³⁶²⁾, 2⁴²⁶, 3⁴⁹⁹, 4⁽³⁷⁸⁾; Βαράτα, Notitiae, n°s 1³⁶², 4³⁷⁸, 7⁴⁴⁵, 9²²⁷, 10³⁸⁴, 13³⁹⁰; Βαρέτων, Notitiae, n°s 1⁽³⁶²⁾, 2⁴²⁶, 3⁴⁹⁹, 4⁽³⁷⁸⁾; *Laurent, Corpus V/1*, n° 285.

³⁵⁶ Епископија провинције Λυκαονία (митрополија Ἰκόνιον), Notitiae, n°s 1³⁶⁷ (ἦτοι Γάλβανον), 4³⁸⁴ (Εὐδοξιάς), 7⁴³⁹, 9³²¹, 10³⁷⁸.

³⁵⁷ Епископија провинције Καππαδοκία Α' (митрополија Καισάρεια), Notitiae, n°s 1⁷⁵, 2⁹⁰, 3⁹⁷, 4⁸⁴, 7¹⁰⁴, 9³, 10²; *Laurent, Corpus V/1*, n°s 249, 250.

³⁵⁸ Епископија провинције Γαλατία Α' (митрополија Ἰγκυρα), Notitiae, n°s 1¹²⁴, 2¹⁴³, 3¹⁷⁶, 4¹³³, 7¹⁷¹, 9⁶⁷, 10⁶⁸; *Laurent, Corpus V/1*, n° 342.

јединица, првенствено због тога што се трансформације у временском погледу нису поклапале.

*

Управне надлежности турмарха – Спајање цивилних и војних надлежности у рукама ромејских официра једна је од основних одлика тематског управног уређења. На тај начин војни заповедници – стратежи и турмарси – стекли су право да унутар армијских области, у којима су биле распоређене њихове јединице, остварују поред војних, још и управна и судска овлашћења.³⁵⁹ Сходно томе, армијске области (теме и турме) постале су нове територијалне јединице у цивилној провинцијској организацији, истиснувши позноримске провинције, дијецезе и префектуре.

Давање цивилних овлашћења официрима је, свакако, било повезано са променом карактера ромејске војске и њеном трансформацијом из професионалне у тематску. Добијањем имања од државе, војници се везују за одређени простор, што је довело до тога да њихове старешине, поред овлашћења над људством, стекну и јасно дефинисане територијалне надлежности, односно управу над окрузима у којима су њихови војници живели и поседовали земљу. Тиме је суштински измењена форма провинцијског устројства. У рукама тематских старешина су биле војне, управне и делом судске надлежности, док су пореско-финансијски органи у унутрашњости деловали као изасланици централне власти, углавном независно од нових провинцијских намесника.³⁶⁰

Стапањем административних и војних овлашћења у рукама једног функционера напуштен је принцип начелне раздвојености цивилних и војних органа у управи, који је установљен у време цара Диоклецијана (284–305) и Константина I (306–337). То начело било је нарушавано у појединим провинцијама већ у време цара Јустинијана I (527–565), о чему сведочи неколико новела из тог периода.³⁶¹ У тим документима наведени су и

³⁵⁹ Стратезима су у средњовизантијској епоси називани војни и цивилни управници тема. Занимљиво је, међутим, то што се термин стратег, као назив за управника провинције среће још у време цара Јустинијана I. Реч је о управнику Пафлагоније којем цар додељује звање претора истичићи да се та функција на грчком језику назива стратег (... τὸν ἐπὶ ταύτης ἡγεούμενον πραιτορα Παφλαγονίας Ἰουστινιανόν, ἕξῃστι δὲ αὐτὸν ἐλλάδι γλώττῃ καὶ στρατηγὸν καλεῖν.), *Iust. Nov.*, n° 29, p. 221.

³⁶⁰ Cf. *Haldon*, *Byzantium*, 194f.

³⁶¹ Цар Јустинијан I установљава дужности Praetor Iustinianus за управитеље Писидије, Ликаоније, Тракије, као и Пафлагоније, сјединивши у њиховим рукама компетенције које су се протезале над цивилним чиновничким апаратом, као и над војним снагама у тим окрузима, *Iust. Nov.*, n° 25, p. 195f; n° 26, p. 203f; n° 29, p. 218f. На сличан начин установљене су дужности Comes Iustinianus (Фригија Пактијана, Прва Галатија, Трећа Јерменија), *Iust. Nov.*, n° 27, p. 209f; n° 31, p. 235f; затим функције Moderator Iustinianus Хелеспонта и

разлози због којих се власт одлучила да уведе нову праксу у провинцијској управи. Наиме, у појединим Јустинијановим новелама из 535. и 536. године наводи се да су повод за обједињавање различитих компетенција у рукама једног чиновника били недовољна координација, као и повремени сукоби између старешина цивилне и војне власти у неким провинцијама. Такво решење се временом засигурно показало делотворним, па је крајем VI века примењено и у префектурама Италије и Африке, које су трансформисане у тзв. егзархате. У њима је сва власт била концентрисана у рукама тамошњих војних заповедника – егзарха.³⁶² У наредним столећима, када су ромејске земаље биле готово непрекидно изложене нападима спољних непријатеља, Цариград је одлучио да поменути принцип прошири на читаво Царство, препуштајући провинцијску управу у потпуности војним старешинама.³⁶³ Једино на тај начин било је могуће организовати одбрану и нормално функционисање власти у унутрашњости Византије.

Имајући, међутим, у виду оскудност изворних података, тешко је прецизно утврдити када је додељивање цивилних овлашћења војним лицима, од појединачних случајева, каквих је било у VI столећу, постало начелни принцип у функционисању провинцијске управе. За разлику од доба цара Јустинијана I, из којег потиче неколико новела које регулишу такве случајеве, из средњовизантијске епохе није сачуван ниједан такав документ.

Важно је нагласити да су стратеги и турмарси били намесници у окрузима, по много чему различитим од позноримских провинција. Касноантичке провинцијске јединице је карактерисало муниципално уређење, са израженом улогом градских курија. У средњовизантијској епоси је, међутим, мало шта остало од тога.³⁶⁴ Курије више нису имале значајну улогу, док их Лав VI није и формално укинуо.³⁶⁵ Муниципални систем је уступио место милитаризованом и рурализованом провинцијском друштву, што се одразило на карактер власти окружних намесника. Значајан део некадашњег цивилног

Proconsul Кападокије, *Iust. Nov.*, n° 28, p. 212f; n° 30, p. 223f. Слично је било уређење и у Египту, Исаврији и Арабији, где је такође функционисала сједињена цивилна и војна управа. Епитет *Iustinianus* додаван је називу оних дужности у чијој су надлежности биле обједињене две гране власти, али не и новоустановљеним функцијама у којима то није био случај, попут *Moderator*-а Арабије, cf. *Bury*, *History of the Later Roman Empire II*, 25–30.

³⁶² *Bury*, *History of the Later Roman Empire II*, 37f.

³⁶³ Одавно је уочена повезаност војно-административног уређења у егзархатима са начином функционисања управе у ромејским темама на истоку Царства, в. *Острогорски*, *Равенски егзархат*, 130сл.

³⁶⁴ *Haldon*, *Byzantium*, 92f.

³⁶⁵ О томе сведочи једна од новела поменутог цара, cf. *Nov. post Just.*, n. 46, p. 116.

делокруга провинцијских управитеља, који је био у вези са трговином и занатством, опао је услед рурализације Византије, у којој након VII века, већина градова постају само утврђења, и губе улогу економских центара, док се тежиште привреде преноси на село.³⁶⁶ У новом провинцијском уређењу, финансијским и пореским пословима бавили су се делегати централних пореско-финансијских органа управе.³⁶⁷ Стога је делокруг турмарха у погледу управних надлежности био веома сужен, и углавном повезан са војним питањима, попут безбедности људи и земље, градова и унутрашњости, обезбеђивања потребних залиха хране, опреме, оруђа и оружја.³⁶⁸ Турмарси су, такође, били задужени и за изградњу и обнову утврђења о чему сведочи натпис на тврђави Филипи где се помињу заслуге стратега Романа (вероватно је у питању старешина теме Стримон) и турмарха Лава (... ἐπιστάτοῦντος Λέωντος τουρμάρχου τοῦ ...) за изградњу тврђаве.³⁶⁹ Натпис је настао у доба владавине цара Нићифора II Фоке (963–969).

С друге стране, у недостатку изворних сведочанства не може се пуно тога рећи о конкретним цивилним компетенцијама војних функционера – међу њима и турмарха. У литерарним изворима подаци о турмарсима се, готово искључиво, односе на њихову војничку службу. Тактикони и сигилографски материјал, такође, не пружају много могућности за разумевање реченог проблема. Велику вредност због тога има један одељак *Тактике* непознатог аутора из X столећа, у коме писац прецизира судске надлежности тематских функционера – стратега и турмарха.

Судска овлашћења стратега, према подацима поменути тактике, остваривана су у два вида: персоналном и територијалном. Персонални карактер се тицао надлежности над њиховим војницима (... κρίνων τοὺς ἐγκαλοῦντας ἐπὶ τοῖς στρατιωτικοῖς πράγμασιν ...). Та овлашћења стратеги су остваривали над својим јединицама, где год да су се оне налазиле, имајући у виду да је војска једне теме често током похода боравила на различитим странама Царства. Територијални карактер овлашћења тицао се подручја тематског округа којим је стратег управљао (... διοικῶν τὰ ἐν τῷ θέματι ἀνακύπτοντα ...). На том простору стратег је представљао извршни орган цара, и у његово име решавао судске спорове и доносио пресуде. На исти начин, пише аутор тактике, турмарси су остваривали

³⁶⁶ Детаљније о односу села и градова у ромесјком друштвено-економском систему средњовизантијске епохе, в. *Каждан*, *Деревня и город*.

³⁶⁷ *Dölger*, *Beiträge*, 69; *Haldon*, *Byzantium*, 183f.

³⁶⁸ В. стр. 46сл у овом раду.

³⁶⁹ *Lemerle*, *Le château de Philippes*, 107; *Lemerle*, *Philippes* 142.

надлежности у својим турмама (... εἶχε δὲ καὶ ὁ τουρμάρχης τῆς ἰδίας αὐτοῦ τούρμας παρὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς βασιλικῆς προσταξέως ἐπ' ἐξουσίας τὰς κρίσεις, κατὰ τοὺς ἐπικρατήσαντας τύλους καὶ τὰ τούτων προνόμια).³⁷⁰ Важно је, притом, напоменути да су се у унутрашњости Царства, током средњовизантијског периода, судским пословима првенствено бавиле тематске судије, уз помоћ протонотара, о чему такође сведоче подаци из цитираног дела тактике.³⁷¹

Као посредан доказ судских и управних надлежности турмарха могу на изванредан начин да послуже и поједини печати ових функционера на којима се среће титула хипата. Та титула је била грчки облик римске функције конзул, која је у позноантичкој епоси била резервисана за цивилне провинцијске намеснике.³⁷² У средњовизантијској епоси хипат, међутим, више не представља одређену дужност у државној управи, већ само почасно сенаторско достојанство, које је крајем VII и почетком VIII века било у рангу са титулом патрикија.³⁷³ Достојанство хипата, током VIII и посебно у IX веку губи значај и углед. Тада је додељивано различитим државним функционерима без одређеног правила.³⁷⁴ У X и XI веку титула хипата редовно се јавља на печатима носилаца судских дужности, па се на одређени начин сматрала и синонимом за судску функцију.³⁷⁵ Имајући у виду да је та титула проистекла из позноримске функције провинцијских намесника, и да је у почетку представљала једно од највиших достојанстава, њено везивање за дужност турмарха крајем VII века, могуће је објаснити ширењем њихових овлашћења на поједина невојничка питања, односно увођењем турмарха у ред провинцијских управитеља. Из истог разлога стратезима је додељивано достојанство антипат. Антипат је представљао грчки облик позноримске функције проконзул, која је такође припадала провинцијским управитељима. Та титула је била вишег ранга у односу на достојанство конзула (хипата).³⁷⁶

³⁷⁰ Le traité sur la guérilla, 111; Three Treatises:, 216.

³⁷¹ Le traité sur la guérilla, 111; Three Treatises, 216. Детаљније о тематским судијама, cf. *Ahrweiler, Recherches*, 67f.

³⁷² La *Notitia dignitatum*, 151.

³⁷³ *Sacrorum conciliorum nova* XI, 209, 217, 221, 229; *Ecloga*, 162. Cf. *Winkelmann, Ämterstruktur*, 31f; *Haldon, Byzantium*, 397.

³⁷⁴ *Winkelmann, Ämterstruktur*, 48f.

³⁷⁵ Les listes de préséance, 325.

³⁷⁶ Les listes de préséance, 294.

Данас је познато укупно једанаест печата турмарха и хипата. Припадали су следећим функционерима:

1. Απολυμυς – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (прва половина VIII века);³⁷⁷
2. Γεώργιος – ὕπατος, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (VIII век);³⁷⁸
3. Θεοφάνης – ὕπατος, σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (није датиран);³⁷⁹
4. Θωμᾶς – ὕπατος, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (VIII век);³⁸⁰
5. Θωμᾶς – ὕπατος, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (VIII–IX век);³⁸¹
6. Ἰωάννης – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (прва половина VIII века);³⁸²
7. Λέων – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (средина VII век);³⁸³
8. Μαρῖνος – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (VIII–IX век);³⁸⁴
9. Μαρῖνος – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (прва половина IX века);³⁸⁵

Почев од X века, јурисдикиција турмарха, као уосталом и других војно-управних функционера, сужавана је, с једне стране, преласком већег дела управних и судских компетенција у руке цивилних службеника – судија (πραΐτωρ, κριτής) – док је на другој страни делокург турмарха ограничаван додељивањем имунитетних повластица, првенствено пореских, држаоцима световног и црквеног велепоседа.³⁸⁶ На тај начин турмарсима је било одузето право да остварују своје надлежности у деловима турми где су се налазили поседи властелнистава са имунитетом.

Било је, међутим, случајева када су турмарси током XI столећа, дакле у време када су њихове компетенције биле у великој мери ограничене, кршили принципе тадашње

³⁷⁷ *Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, n° 340

³⁷⁸ *Sode*, *Byzantinische Bleisiegel II*, n° 270

³⁷⁹ *Шандровская*, *Памятники византийской сфрагистики*, 252 н. 26 (M–898).

³⁸⁰ *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2555a.b

³⁸¹ *Панченко*, *Каталогъ*, n° 378

³⁸² *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1513.

³⁸³ *Лихачев*, *Моливдовулы*, LXXIV 10, M–8236, p. 234–235.

³⁸⁴ *Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1037>.

³⁸⁵ *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2163a.b.

³⁸⁶ Турмарси се редовно срећу на листима функционера чија права бивају ограничена на поседима адресата од краја X до почетка XII века. У већини случајева они се на тим списковима наводе после доместика схола, дука, катепана и стратега. Иза њих се помињу мерарси, хартуларији, доместици, друнгаријокомеси и др. нижи чиновници у темама. Предложак који је коришћен за састављање тих спискова у великој мери се поклапа са подацима о чиновницима које пружа Филотејев *Клиторологион*, cf. *Les listes de préséance*, 109. В. стр. 40 у овом раду.

поделе власти, узурпирајући елементе судске надлежности, о чему је у својим писмима писао Михаило Псел. Реч је о два писма, упућена стратегу Авидоса и судији Тракије и Македоније у којима византијски писац и филозоф предочава злоупотребе турмарха Аплоконисоса на рачун судске власти његовог пријатеља василикоса Мадита.³⁸⁷

Треба, такође, нагласити да је у појединим деловима Царства, првенствено у италијанским покрајинама током XI столећа, било уобичајено да турмарси истовремено буду и носиоци судских функција, са звањима *iudes et turmarca* или *turmarca et kritis*.³⁸⁸

Иако су турмарси на хијерархијској лествици имали нижи положај од тематских стратега, и били део тематског штаба, њихово именовање у епоси Лава VI вршио је непосредно цар, што потврђује случај Мелијаса – турмарха Еуфратеје, Трипије и Еримије.³⁸⁹ На тај начин цар је заслужне појединце, због верности, храбрости или неког другог разлога награђивао одговарајућом функцијом у провинцијској управи.³⁹⁰

Као и у случају стратега и тема, могуће је било да и на место управника турме, када је та позиција упражњена, буде постављено лице које није имало звање турмарха, већ је службу обављало као вршилац дужности. Доказ томе је случај Теодора *ἐκτροσωπῶν τὴν τοῦρμαν τῆς Αἰνείας* у солунској теми с краја X века, који је као сведок учествовао у судском процесу у вези са имовинским питањима Ивиронског властелинства.³⁹¹

Поменуто је да су турмарси истовремено обављали и друге дужности у управи, о чему сведочи првенствено сигилографска грађа. Сачуван је печат извесног Јована, епарха и турмарха, из друге половине VII или прве половине VIII столећа.³⁹² Није, међутим, могуће утврдити карактер те дужности, имајући у виду да о Јовану, као ни о специфичном споју функција које је обављао, не постоје други подаци у изворима.³⁹³ Дешавало се, такође, да иста личност буде на позицијама турмарха и тематског стратега. Позната су два печата сицилијанских стратега који су истовремено били и турмарси. На једном печату је

³⁸⁷ Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V, ep. 165, p. 423, ep. 192, p. 487; Psellus, Scripta min. II, ep. 64; Cf. Saradi, The Byzantine Tribunals, 171.

³⁸⁸ Улогу турмарха у судском систему на подручју византијскихседа у Италији обрадио је Martin, Les thèmes italiens, 532, истичући да је, за разлику од судија (*iudices* и *kritai*) који су се бавили цивилним питањима, у рукама турмарха била концентрисана надлежност у вези са кривичним делима.

³⁸⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238.

³⁹⁰ О постављењу официра на позицију турмарха као виду награде за постигнуте успехе у борби сведочи још неколико примера, в. стр. 82.

³⁹¹ Actes d'Iviron I, n° 10, p. 169–170.

³⁹² Zacos – Veglery, Seals I, n° 1509.

³⁹³ О функцији епарха cf. Guillard, L'Eparque I, 17–32, 145–180; *Idem*, L'Eparque II, 186–196.

наведено да се чин турмарха односи на Калабрију. У питању је печат Потоса чија је функција гласила: *τουρμάρχης Καλαβρίας καὶ στρατηγὸς Σικελίας*.³⁹⁴ Могло би се претпоставити да се територијална одредница која недостаје на другом печату, уз чин анонимног турмарха (*τουρμάρχης καὶ στρατηγὸς Σικελίας*)³⁹⁵, такође односи на Калабрију. Иначе, када је у питању сједињавање дужности сицилијанског стратега и калабријског турмарха у рукама истог функционера, не постоји одговарајућа паралела у другим деловима Царства, што упућује на мисао да је реч о функцији *ad hoc* карактера која је постојала једино на том простору. Разлог за то био је вероватно специфичан положај Сицилије, која се од 20-их година IX века налазила значајним делом под контролом Арабљана, па је тамошња тематска команда била измештена на простор Калабрије. У појединим случајевима стратег сицилијанске теме био је истовремено и старешина калабријске турме. Отуда вероватно и назив специфичне дужности о којој сведоче два поменута печата.³⁹⁶

Пажњу привлачи и случај турмарха уз чију се дужност на печату помињу две теме – Тракија и Македонија. Печат, чији се настанак везује за период прве половине IX века, припадао је турмарху Николи, царском стратору. Будући да је у питању једини пример када се дужност турмарха везивала за две тематске јединице, о пореклу и природи његових компетенција није могуће изнети јасан закључак. Реч је, иначе, о печату који још увек није објављен. Научну јавност са тим извором упознала је на 23. међународном конгресу византијских студија (Београд, 22–27. август 2016) Елена Степанова представљајући своје саопштење под насловом ”*Sphragistic Data on Thrace and Macedonia*” у оквиру округлог стола ”*The Evaluation of Sigillographic Data for Research on the History of Byzantium*”.³⁹⁷

Када је реч о турмарсима који су истовремено обављали још једну војно-управну службу, треба поменути и случај Ефимија, турмарха који је уједно био и клисурарх Тарона.³⁹⁸ Слично је било и са поменутиим Мелијасом који се у једном тренутку нашао на

³⁹⁴ *Schlumberger*, *Sigillographie*, 216, n° 8 = 734 (X век).

³⁹⁵ *Gray Birch*, *Catalogue*, n° 17842 (VIII–X век).

³⁹⁶ Детаљније о византијској власти у тој области, cf. *Falkenhausen*, *Untersuchungen*, 4f; *Guillou*, *La Sicile byzantine*, 95f. В. стр. 171–172 у овом раду.

³⁹⁷ Рад Е. Степанове требало би да буде објављен у оквиру електронске публикације која обухвата саопштења са свих конгресних округлих столова. Уредници издања су Бојана Крсмановић и Љубомир Милановић.

³⁹⁸ *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, n° 76.4 (X–XI век).

позицији клисурарха Ликандоса и Цамандоса, уједно и турмарха Симпосиона.³⁹⁹ Познати су и случајеви када је једна личност истовремено обављала дужности турмарха и парафилакса, односно заповедника утврђења.⁴⁰⁰ Извори бележе и спој следећих функција: турмарх и комес⁴⁰¹ или турмарх и *imperialis comes cortis* (= κόμης τῆς κόρτης)⁴⁰². Појединим турмарсима су пак биле додељеване пореско-финансијске функције, попут дужности епискепта Транија⁴⁰³ или службе комеркијарија Авидоса⁴⁰⁴. У питању су, чини се, *ad hoc* случајеви, јер се специфичан спој различитих дужности у рукама једног чиновника, након тога више не среће у изворима, што јасно потврђује тезу о једнократном остваривању поменутих дуплих компетенција.

ПОЛОЖАЈ ТУРМАРХА У РОМЕЈСКОЈ ДРЖАВИ И ДРУШТВУ

Турмарси су, после стратега, били највиши официри у тематској војсци. Командовали су јединицама у чијем саставу је могло бити и по неколико хиљада људи. Из тога је проистацала и значајна моћ акумулирана у њиховим рукама. Сходно тој снази, турмарси су могли да узму учешће у важним политичким дешавањима у Царству. Познато је на пример да су поједини турмарси били покретачи великих побуна против централне власти.

Први познати такав случај био је устанак који је предводио Агалијан, турмарх теме Хеладе.⁴⁰⁵ Том побуном означен је почетак крваве иконоборачке кризе у Царству. У питању је догађај из 726/7. године, када је становништво Хеладе и Киклада устало против цара Лава III (717–741) због његове иконокластичке политике, и извикало за новог владара Ромејске државе извесног Козму. Експедицију против цара Лава III, у намери да на престо

³⁹⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240. В. стр. 53, 107–108 у овом раду.

⁴⁰⁰ Jordanov, Corpus I, n° 1.1 (средина IX века); Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 24.5 (X–XI век). О функцији парафилакса, cf. Les listes de préséance, 343.

⁴⁰¹ Codice diplomatico barese I, n° 9, p. 15–17 (1017. г.).

⁴⁰² Codice diplomatico barese I, n° 12, p. 21f (1024. г.). О дужности κόμης τῆς κόρτης, cf. Bury, Administrative System, 43.

⁴⁰³ Trinchera, Syllabus, n° XIX, p. 20, n° XVII, p. 18 (1018. г.). О епискепима, cf. Les listes de préséance, 312.

⁴⁰⁴ Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 40.13 (X–XI век); Jordanov, Corpus III, n° 1604 (X век). За више информација о комеркијаријима, cf. Oikonomidès, Seals of Kommerkiarioi, 33–53.

⁴⁰⁵ Агалијан се, иначе, у изворима среће још и као архонт (официр): Nicephorus, 130; Cedrenus I, 796; или под именом Κωντοσκέλης, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 133, p. 257.

довећу поменутог Козму, предводили су турмарх Агалијан и извесни Стефан. Побуна је, међутим, окончана несупешно. Завереници су били поражени на мору пред Цариградом, Агалијан се утопио, а Козма и Стефан су убијени.⁴⁰⁶

У изворима је забележено још неколико примера кад су турмарси водили борбу против власти у Цариграду. Један такав случај односи се на устанак теме Арменијака 792/3. године. Повод за побуну арменијачких официра било је ослепљење њиховог бившег стратега Алексија. Цариград је на побуну одговорио слањем војске која је, међутим, претрпела пораз. Након тога, уследила је нова војна кампања коју је, против побуњеника, предводио лично цар Констанин VI. Захваљујући издаји појединих војника теме Арменијака, побуна је тада угушена, а вође устанка, арменијачки турмарси Андроник и Теофил, као и Георгије, епископ Синопе, били су убијени.⁴⁰⁷

Против централне власти је у једном тренутку побуну покренуо и сицилијански турмарх Ефимије у време цара Михаила II (820–829). Повод за његову побуну био је посве личне природе. Наиме, поменути турмарх се нашао у немилости цара због намере да се ожени монахињом из једног Манастира, коју је на силу отео. Братство Манастира обратило се због тога Михаилу II а овај је наредио сицилијанском стратегу, да по закону казни турмарха и одсече му нос. Ефимије због тога бежи код Арабљана на север Африке, којима је, за тражену помоћу, заузврат обећао Сицилију и велики данак. Он се тада прогласио за цара, и у царској одори кренуо ка Сиракузи, обративши се њеним житељима као василевс. Ипак, његов се подухват завршио неуспехом и погибијом. Самопроглашени цар је на превару ухаћен, након чега му је била одрубљена глава.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Тим догађајима претходила је велика вулканска ерупција у Егејском мору, и појава новог острва, као последица изливања вулканске лаве и земљотреса. Цар Лав III је то протумачио као божју промисао, којом су људи опоменути због поштовања икона и идолопоклонстава и тиме се још више учврстио у замисли да борбу против икона спроведе до краја. Уследили су и први иконокластички инциденти. Цареви војници који су скинули икону Господа са Бронзане капије ромејског двора, били су растргнути од цариградске светине а уследила је и царева одмазда због тога, Theophanes, 405. Cf. *Rochow*, Theophanes, 118f.

⁴⁰⁷ Побуна је отпочела заточењем новопостављеног стратега Арменијака Теодора Камулијана, на шта је цар одговорио слањем протоспатарија Константина Артасера и Хрисохира, стратега Вукеларија, са војском из осталих тема. Међутим, они су били поражени и ослепљени. Након другог похода и слома побуне, устаници су кажњени, поред осталог, конфискацијом имовине. Такође, 1000 арменијачких војника у ланцима је спроведено у Цариград, кроз Влахеренску капију. На телу им је тада утиснут и натпис којим су трајно обележени као завереници. Убрзо потом били су прогнани на Сицилију и друга острва, Theophanes, 469. Cf. *Speck*, Kaiser Konstantin VI, 248f; *Treadgold*, Revival, 101f; *Rochow*, Theophanes, 259; *Lilie*, Eirene, 118, 123.

⁴⁰⁸ О узурпацији сицилијанског турмарха сведоче извори грчког, латинског и арабљанског порекла, Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 118, 120, 122 ; Scylitzes, 46–47; Zonaras III, 351–352; Chronicon Salernitanum, c. 60, p. 59; Gesta episc. Neapol., 54, p. 429; Riyād-al-Nufūs (*Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 340–

У низу побуна против власти, у којима су важну улогу имали турмарси, треба поменути и заверу Лава Фоке против Романа Лакапина 919. године. У том подухвату су учествовали, поред осталих, и турмарси Валентин и Ацмор. Повод за побуну било је то што је млади цар Константин VII Порфирогенит (913–959), након венчања са Јеленом Лакапином, свог таста Романа поставио за василеопатора, давајући му на тај начин велику моћ и могућност да управља Ромејским царством. Лав Фока се против тога побунио, истичући да тиме штити права младог цара Константина. Као одговор на побуну Роман Лакапин је издао хрисовуљу, којом је заповеђено да се одметник Фока ухвати и доведе у Цариград. Повељу је потписао цар Константина VII што је неке од побуњеника навело да одустану од даље борбе. Међу њима су били и поменути турмарси Валентин и Ацмор. Одлазак двојице турмарха значио је вероватно и повлачење њихових јединица чиме је ослабљен војни капацитет устаника. Недуго затим устанак је био угушен.⁴⁰⁹

Располагање значајним војним ресурсима и углед који су турмарси уживали у војсци пружали су им могућност да се упусте у подухвате против власти у Цариграду као што речени примери то јасно показују. С друге стране, турмарси су имали улогу и у гушењу сличних побуна. Тако је на пример опсикијски турмарх Елефантин био најзаслужнији за слом устанка који је 932. године против цара Романа I Лакапина предводио извесни Василије. Елефантин је са својом војском зауставио напредовање завереника, а Василија је заробио и спровео у Цариград где му је епарх Петар одсекао руку.⁴¹⁰

О значају и угледу турмархове службе сведочи и одељак из једног писма Теодора Студите у коме он говори да су на ту дужност обично постављани истакнути ратници. У питању је писмо упућено непознатом адресату (писано између 815. и 818. г.), у коме Теодор хвали особине свог пријатеља којем пише, истичући да његове војничке врлине превазилазе дужност комеса, и да за њега чак и служба турмархата не би била одговарајућа награда.⁴¹¹

342); Ibn al-Aṭīr (*Vasiliev, Byzance et les Arabes I*, 356–358); Nuwairī (*Vasiliev, Byzance et les Arabes I*, 379–382). Детаљније о томе, cf. *Treadgold, Revival* 249–255; *Prigent, La carrière du tourmarque Euphémios*, 277–317.

⁴⁰⁹ Theoph. Cont. (*Bekker*), 395; Scylitzes, 210. О позадини устанка Лава Фоке, в. *Ђурић, Породица Фоке*, 243сл.

⁴¹⁰ Theoph. Cont. (*Bekker*), 421; Scylitzes, 228.

⁴¹¹ Theod. Stud. Ep. II, n° 160, p. 282.

Чин турмарха додељиван је и као вид награде због храбрости на бојном пољу. Такав суд илуструје неколико примера, почев од случаја турмарха Калиста, који се истакао својом храброшћу и вештином у вишегодишњем ратовању са павликијанима и Арабљанима. Цар Теофил га је сматрао човеком од поверења, због чега му је додељивао важне задатке. Између осталог, поставио га је 30-их година IX века на дужност турмарха, вероватно у теми Арменијака. Калист је касније обављао и друге дужности у војсци, попут функције комеса схола или дуке у Колонеји.⁴¹²

Познато је да је због заслуга у борбама са павликијанима и Арабљанима чином турмарха награђен још један византијски официр. У питању је Фока, родоначелник славне византијске породице, који је био постављен на позицију заповедника једне од турми у пограничној теми Кападокији 872. године.⁴¹³

Именовање на положај турмарха, као вид награде за храбро и одважно држање у борби, среће се и у другим деловима Царства. Такав је случај са извесним Нићифором, који је, због заслуга у рату са Симеоновим Бугарима крајем IX века, унапређен, и са дужности друнгарија премештен на позицију турмарха Визије у пограничној теми Тракији.⁴¹⁴

*

Плате турмарха – Годишње плате биле су само један од извора прихода тематских официра и војника.⁴¹⁵ Поред тога, стратиоти и њихови надређени су од државе добијали и доходак у храни, опреми и наоружању. Постојала је, наиме, пракса да стратиоти током зимских месеци изнесу листу својих потрештина надређенима, који су имли обавезу да

⁴¹² Настављач хронике Георгија монаха и Симеон Логотет пишу да је Калист обављао дужност турмарха, *Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (Bekker)*, 805; *Symeon Log.*, 227. У *Актурама 42 мученика аморијска* наводи се да је Калист био комес схолха, као и дука. У том спису поменут је са презименом Мелисин, *Сказанија о 42 Аморијских Мученика*х, 23, 27, 50. У другим изворима, међутим, није наведено његово презиме. Штавише, Настављач Георгија Монаха и Симеон Логотет, поред Калиста, помињу одвојено извесног Мелисина. У делима Јована Скилице и Јована Зонаре уз Калистово стоји титула патрикија, *Scylitzes*, 78; *Zonaras* III, 379. Калист је након пада Амориона заробљен у борбама са манихејцима и спроведен код њиховог вође Карвеаса а потом послат у Сирију где је придружен заробљеницима које су раније заточили Арабљани. Реч је о догађају који се датира између 838. године (арабљанско освајање Амориона) и времена настанка *Актура аморијских мученика* (845–6). Cf. *Vasiliev, Byzance et les Arabes* I, 171, 230; *Lemerle, Pauliciens*, 86f; *Treadgold, Revival*, 454.

⁴¹³ *Vita Basilii*, 312–313; *Scylitzes*, 160. В. *Бурџ*, Породица Фоке, 227сл.

⁴¹⁴ *Holy Women*, 259.

⁴¹⁵ Питањима у вези са платама тематских војника и официра, бавили су се, између осталих: *Lemerle, "Roga"*, 77–100; *Treadgold, State Finances*; *Yannopoulos, Une liste des thèmes*, 241–246; *Oikonomidès, Provincial recruits*, 121–36; *Cheyne, Malamut, Morrisson, Prix et salaires*, 366–367.

пре почетка наредне војничке сезоне одговоре на те захтеве.⁴¹⁶ Официри су, поред тога, могли да рачунају и на одређени вид поклона од цара (ванредну новчану накнаду), као награду за успешно изведену кампању, као и на могућност да присвоје део заплених добара у походима. Држава је награде најчешће давала читавим јединицама па су оне након тога биле дељене војницима. С друге стране, право на присвајање дела заплених добара, имали су појединци који су се посебно истакли у борби.⁴¹⁷ Највећи део прихода тематских војника и официра, међутим, потицао је са њихових имања.⁴¹⁸

Када је реч о платама тематских официра, важно је истаћи да су се висина примања, као и начин и време исплате, разликовали од теме до теме. Висина прихода тематских официра зависила је преваходно од војног потенцијала и стратешког значаја јединица којима су командовали. То се посебно види на примеру платног списка византијских тема, из времена цара Лава VI, који пружа Константин Порфирогенит у *Књизи о церемонијама*. Цар наводи да су стратежи Анатолика, Арменијака и Тракесијана примали по 40 литара злата (2880 номизми). Заповедници Опсикиаца, Вукеларија и Македоније по 30 литара (2160 номизми). Кападокијском стратегу, као и стратезима Харсијанона, Колонеје, Пафлагоније и Тракије припадало је по 20 литара (1440 ном.), док су стратежи тема Халдије, Кивиреота, Самоса и Егејског мора добијали по 10 л. (720 ном.). Стратезима најмањих тема припадало је по 5 литара, односно 360 номизми, те су, према томе, били у рангу са клисурарсима.⁴¹⁹

Ибн-Хордадбех, који пише средином IX века, пружа податке о висини прихода ромејских официра, донекле сличне онима који се налазе у Порфирогенитовом спису. Персијски географ пише да су највиши тематски функционери примали до 40 литара

⁴¹⁶ Taktika, с. 6.1. р. 82.

⁴¹⁷ Taktika, с. 16.4, р. 382, 384; с. 20.192, р. 604. С тим у вези треба поменути текст говора којим се цар Константин VII обратио ромејским војницима након похода против Хамданида 950. године. Цар поручује да ће као вид награде стратежи који су командовали мањим темама постати старешине великих, док ће стратежи великих тема бити награђеним посебним даровима. Истовремено старешине тагми и других јединица које су се храбро бориле биће промовисане у ранг турмарха, клисурараха или топотирита, *McGeer*, *Two Military Orations*, 120. Cf. *Ahrweiler*, *Un discours inédit*, 399.

⁴¹⁸ Плате тематских војника су, иначе, биле приметно мање од примања припадника тагматских (професионалних) јединица. Разлог је био то што професионални војници најчешће нису имали земљишне поседе, па су им плате из централне благане биле основни извор средстава за живот, и стога биле знатно веће, *Cheyne*, *Malamut*, *Morrisson*, *Prix et salaires*, 366.

⁴¹⁹ *De cerimoniis*, 696–697. Иконоидис датира настанак списка у период између 908. и 911. године, *Oiknomidès*, *L'organisation*, 286 n. 4

(titles/λίτραι) злата. Према положају на хијерархијској лествици следи командни кадар са примањима од 36, 24, 12, 6 и 1 литре злата.⁴²⁰

Друга важна ствар коју Порфирогенит истиче, пишући о платама тематских стратега, јесте постојање различитих метода у финансирању, с једне стране, источних тема, формираним на простору некадашње Префектуре Исток, и западних тема, насталим на простору Префектуре Илирик и у јужној Италији, са друге стране. Док су источни стратежи примали годишње плате (ρόγα) из централне благајне, западнима је основни извор прихода била συνηθεία, односно убирање фискалних прихода у окрузима којима су управљали.⁴²¹ Мајкл Хенди је утврдио да такво стање представља одраз разлика које су постојале у начину финансирања војске на подручју поменутих префектура у позноримској епоси.⁴²²

Нема сумње да је тај принцип, који се одржао вековима, важио за стратеге, али и за нижи командни кадар у темама. Потврда томе је образац за исплату нижег официрског кадра у темама, који даје Лав VI у *Тактикама*.⁴²³ У њему не постоје назнаке које би упућивале на то да су нижи официри у темама у погледу начина исплате третирани другачије у односу на стратеге. Према томе, поред осталих официра, и турмарси из традиционалних источних тема примали су годишње исплате од централних финансијских органа, док су плате турмарха у темама на средњем и западном Балкану, као и у Италији, потицале од локалних фискалних прихода.

Годишња исплата плата чиновницима средином X столећа, према сведочењу Лиутпранда Кремонског, који се затекао у Цариграду приликом једног таквог догађаја, обављана је три дана пред празник Цвети. Онима који су примали мање од једне фунте, накнада је пак исплаћивана током Страсне седмице.⁴²⁴

Порфирогенит, иначе, помиње четворогодишње циклусе исплаћивања плата стратегима ромејских тема, при чему је сваке године плата исплаћивана другој групи тема. Једне године плате су добијале теме Анатолика, Арменијака и Тракесијана, друге године теме Опсикијаца, Вукеларија као и тема Кападокија, треће Харсијанон, Колонеја и

⁴²⁰ Kitâb (Ibn-Khordadhbeh), 84

⁴²¹ De cerimoniis, 697. То потврђује и Порфирогенитова вест да су далматински стратежи примали новац од становника сопствене теме, cf. De Adm. Imp. I, c. 30, p. 146.

⁴²² Hendy, Studies, 651.

⁴²³ Taktika, c. 8.26, p. 152.

⁴²⁴ Liutprandus, 10.

Пафлагонија, док су последње године једног циклуса исплаћиване плате Тракији, Македонији и Халдији.⁴²⁵ Ибн-Хордадбех пак помиње, средином IX века, циклусе од 3, 4, 5 и 6 година.⁴²⁶ Иако се њихови подаци не поклапају у потпуности, свако је реч о вишегодишњим циклусима који су се временом, вероватно, мењали.

Принципи вишегодишњих циклуса у исплати плата тематским официрима, такође, вуку корене из позноримске епохе. Халдон и Хенди, наиме, упућују на везу између касноантичких пореских давања за војску у облику *annona* и *capitus*, и петогодишњих циклуса у исплати, карактеристичним за VI столеће, на једној страни, са циклусима које помињу Порфирогенит и Ибн-Хордадбех, с друге стране.⁴²⁷

Када је реч о приходима нижег официрског кадра унутар тема, прецизне податке у вези с тим пружа Лав VI у *Тактикама*. Стратези су, према подацима *Тактика*, примали једну фунту злата (72 номизме), турмарсима је припадало 36 номизми, друнгаријима 24, док су комеси добијали 12 номизми.⁴²⁸ Већ на први поглед приметна је неусаглашеност Лавових података са онима које дају Порфирогенит и Ибн-Хордадбех. У *Тактикама* пише да су стратези добијали накнаду у износу од свега једне фунте злата, за разлику од више десетина фунти које помињу цар писац и арабљански географ. Несагласност података, ипак, не би требало да чуди, јер се за разлику од редовних годишњих прихода о којима говоре Порфирогенит и Ибн-Хордадбех, у цитираном одељку тактике је реч о награди за учешће у једној војној кампањи. Дакле, реч је о ванредним давањима.⁴²⁹ Велика разлика која постоји између редовних плата које су се исплаћивале у вишегодишњим циклусима и новчаних надокнада за учешће у конкретном походу, могла би се објаснити тиме што су редовна годишња давања исплаћивана као накнада за обављање не само војних већ и цивилних дужности у матичном округу.

У вези са наградама нижег тематског кадра за учешће у војним кампањама, треба поменути још и вести Константина Порфирогенита, које се односе на ромејски поход на Сирију и Крит из 910–911. године. У питању је одељак из 44. поглавља *Књиге о*

⁴²⁵ Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 134.

⁴²⁶ Kitāb (Ibn-Khordadbeh), 84

⁴²⁷ Haldon, *Byzantine Praetorians*, 583, п. 945; Hendy, *Studies*, 646–651. Порез који је служио за снабдевање војске (*annona militaris*) мењао је своју форму од II до VI столећа, па је од давања у натури (вино, месо, уље, хлеб) у једном тренутку постао редовно новчано давање за шта потврду налазимо у Јустинијановом праву, cf. *Cod. Iust. I*, 27.

⁴²⁸ *Taktika*, с. 8.26, п. 152.

⁴²⁹ *Cheyne, Malamut, Morrisson, Prix et salaires*, 366.

церемонијама, у коме Порфирогенит наводи да су, за учешће у поменутој кампањи, турмарси Мардаита западних тема били плаћани са по 36 номизми, друнгарији 12, комеси 6, док је плата обичних војника била 4 номизме.⁴³⁰ У наредном поглављу цар пружа податке о платама официра тематске флоте у походу на Крит из 949. године: турмарси флоте су тада добијали по 30 номизми, друнгарији 20, док су комеси награђивани са по 6 номизми.⁴³¹

Нешто нижа примања тих година била су предвиђена за официре теме Харпезикион, и за Јермене у теми Севастеји. Тако је, на пример, плата турмарха Јермена у севастејској теми, током похода из 910–911. године, износила 12 номизми, плата друнгарија 6, а комеса 5 номизми.⁴³² У теми Харпезикион, за учешће у походу на Крит 949. године, велики турмарси (μεγάλοι τουρμάρχοι), као и мерарси добијали су по 5 номизми, нижи турмарси (ἐλαττότεροι τουρμάρχοι) 4, друнгарији 3 а обични војници по 2 номизме.⁴³³ Нижа примања харпезикионских и севастејских официра произлазе из чињенице да су те теме по величини, односно регрутном потенцијалу, биле много мање од традиционалних ромејских тема. У питању су тзв. јерменске теме, које су обухватале свега неколико утврђења и располагале приметно мањим бројем војника. У њима није било могуће успоставити традиционалну теритојално-управну структуру са турматским окрузима. Због тога турмарси у тим јединицама нису имали управне дужности, већ су били искључиво војни дужносници. О деградацији те дужности сведочи, такође, и то што се уместо два, три или четири турмарха, колико их је обично било у старим темама, у новим малим темама среће и по неколико десетина носилаца тог звања (међу официрима теме Харпезикион било је средином X столећа 69 турмарха – 22 великих и 47 малих).⁴³⁴ Управо из тог разлога старешине и војници тих јединица били су награђивани нижим износом.

Ако се погледа схема новчаних награда коју пружају *Тактике* Лава VI, према којој је висина награде турмарха за учешће у походу била двоструко нижа од износа који је примао стратег, могло би се претпоставити да је и на нивоу редовних годишњих примања турмархов доходак био двоструко нижи од стратеговог, или, у појединим случајевима,

⁴³⁰ De cerimoniis, 656; *Haldon, Theory*, 209.

⁴³¹ De cerimoniis, 662; *Haldon, Theory*, 215.

⁴³² De cerimoniis, 656; *Haldon, Theory*, 209.

⁴³³ De cerimoniis, 662; *Haldon, Theory*, 217.

⁴³⁴ De cerimoniis, 669; *Haldon, Theory*, 223.

можда троструко или четвороструко, у зависности од тога да ли је у теми било два, три или четири турмарха. У том случају би износ редовних годишњих прихода, на пример турмарха Анатолика или Арменијака, могао бити виши од плате стратега неке од мањих тематских јединица. Да је такав однос примања међу тематским официрима био могућ, сведочи и податак да су друнгарији Мардаита имали веће приходе од турмарха Јермена Севастеје, иако чин друнгарија заузимао нижи положај на хијерархијској лествици у односу на дужност турмарха. На висину плате турмарха утицао је и почасни ранг, односно достојанство које су ти официри поседовали. Тако су на пример турмарси са титулом протоспатарија примали већи износ годишње плате у односу на носиоце истог звања који су били у рангу спатарокандидата, спатарија, или др. нижих достојанстава.⁴³⁵

*

Високе командне дужности у пограничним темама, међу њима и служба турмарха, пружале су официрима могућност да, предводећи војску у честим сукобима са Арабљанима, стекну велико богатство; с једне стране, присвајајући део освојеног плена, док их је с друге стране и сам цар награђивао материјалним добрима због ратничких заслуга. Пример Лава Аргира, који је био заповедник једне од харсијанонских турми то доказује. Турмарх Лав се истакао у борби са Арабљанима код Тефрике 872. године, за шта је био награђен значајним поседима. Богатство које је стекао омогућило му је да заснује властелинство које је постало темељ његове задужбине – Манастира Св. Јелисавете. Манастир је касније постао породична задужбина Аргира. У њему су сахрањивани потомци турмарха Лава, попут Евстатија Аргира, који је једно време обављао дужност друнгарија Вигле.⁴³⁶

О моћним и богатим турмарсима сведоче и други изворни подаци. У *Житију Св. Василија Млађег* се управо са тим придевима помиње анонимни пафлагонијски турмарх.⁴³⁷ О богатству турмарха Визије Нићифора, о коме је било речи, посредно сведочи одељак из

⁴³⁵ Cf. *Lemerle*, "Roga", 80. Томе у прилог сведочи и одељак из *Књиге о церемонијама* у коме се јасно види да су различити платни разреди били усклађени са хијерархијском структуром византијских достојанственика, *De cerimoniis*, 692.

⁴³⁶ То сазнајемо из повести о Евстатију Аргире, високом ромејском официру, којег је цар Лав VI у једном тренутку сменио са положаја друнгарија Вигле и послао у Харсијанон. На путу за Аран, Евстатије је био отрован. Првобитно је сахрањен у Спини, да би касније његови синови Потос и Лав пренели тело у Манастир Св. Јелисавете. *Theoph. Cont. (Bekker)*, 374; *Scylitzes*, 188–189. Лава Аргира помињу Настављач Теофанове хронике и Јован Скилица, cf. *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 236; *Scylitzes*, 92. За више детаља о њему, *Vannier*, *Les Argyroi*, 19f.

⁴³⁷ *Life of St. Basil Younger*, 294.

Житија његове супруге Св. Марије Млађе у коме се наводи да се светица своје супругу јавила у сну тражећи од њега да подигне храм у коме би сместио њене мошти.⁴³⁸ Подизање задужбине је свакако била одлика имућних људи. С тим у вези треба поменути и пример турмарха Падијата из X века, ктитора једне Цркве у Кападокији, који је осведочен на фресци у својој задужбини.⁴³⁹

Реченом треба додати и податке *Тактика* Лава VI, у којима цар саветује да за турмархе буду бирани племенити и богати људи, који би били у стању да финансијски помогну своје војнике. Односно, да себи и својој пратњи обезбеде одговарајуће оружје и опрему. Од турмарха се очекује да буду поверљиви, одани држави и да пруже доказ храбрости. Треба, такође, да буду дисциплиновани, пуни врлина и искусни, препоручује аутор војног трактата.⁴⁴⁰ Од њих се очекује да буду у стању да читају и пишу, што је посебно важно за заповедника једне од турми/мероса, који у случају одсуства стратега преузима команду над темом.⁴⁴¹

Поред могућности за стицање материјалног богатства, позиција турмарха у стратешки важним темама пружала је официрима и прилику да, учествујући у походима заједно са највишим војним заповедницима, успоставе блиске везе са дворским круговима у Цариграду. На тај начин они су имали прилику да себи, свој породици и потомцима створе могућност за успон на друштвеној и чиновничкој лествици у Царству. У случају две славне византијске аристократске породице – Фока и Аргира – њихови родоначелници су били управо турмарси у пограничним темама на истоку Царства. Случај кападокијског турмарха Фоке је посебно сликовит. Поменути турмарх је због заслуга у борби био награђен чином турмарха. Уједно, Фоки и његовој породици била су отворена врата цариградског двора. Фока је, наиме, вероватно био један од кападокијских официра који су присуствовали свечаности на двору Василија I поводом шишања младог цара Лава, о чему сведочи Порфирогенит у *Књизи о церемонијама*.⁴⁴² У исто време када је Фока

⁴³⁸ Holy Women, 271.

⁴³⁹ *Oikonomidès*, Inscription, 502; *Beldiceanu-Steinherr – Thierry*, Une tourma, 401f; *Cheyne*, Theophile, 48.

⁴⁴⁰ *Taktika*, с. 4.3, р. 46, 48. Cf. *Neville*, Authority, 39–40, 99–135.

⁴⁴¹ *Taktika*, с. 4.45, р. 60.

⁴⁴² *De cerimoniis*, 622; cf. *Vogt*, Le jeunesse de Léon le sage, 396–401. Турмарси су, такође, учествовали и на различитим свечаностима широм Царства о чему сведочи писмо папе Јована VIII, у којем он честита спатарују Георгију, турмарху Теофилаксу и комесу Диогену, који су у Напуљу прославили победу византијске флоте са Насером на челу против Арабљана (880. г.), *Iohannis VIII Ep.*, n° 245, р. 214, n° 259, р. 229. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II/1, 96.

награђен службом турмарха, његовог сина Нићифора (познат у литератури као Нићифир Фока старији) цар је почаствовао положајем дворанина. Убрзо Нићифор бива награђен и достојанством манглавита, и постаје припадник цареве личне гарде. После извесног времена постаје и протостратор, што је било достојанство које је и сам цар Василије I некада носио. Након тога уследило је и Нићифорово постављење за стратега Харсијанона. Син турмарха Фоке добио је у једном тренутку и чин доместика схола.⁴⁴³

У том контексту ваља поменути и да је једна византијска царица била кћи турмарха. У питању је Теодора, супруга цара Теофила (829–842), чији је отац Марин обављао дужност турмарха, вероватно у Пафлагонији.⁴⁴⁴ Њен брат Варда носио је високо достојанство кесара.⁴⁴⁵ Теодорин и Вардин случај само потврђује изнети суд да је функција турмарха пружала могућност потомству тих дужносника да уђу у највише друштвене кругове Царства. О њиховом високом друштвеном статусу говори и то што арабљански писац из X века Ибн-Хаукал турмархе недвосмислено сврстава у ред ромејске аристократије.⁴⁴⁶

*

Положај турмарха у Ромејској држави и друштву био је у великој мери измењен након реформе војно-управне организације средином X века. У то време традиционалне теме, поготову оне у унутрашњости, губе стратешки значај какав су имале у претходним столећима, док водећу улогу у војсци преузимају професионалне јединице. Уместо стратега и других тематских официра, команду у војним операцијама временом у потпуности преузимају старешине централне војне команде, као и заповедници пограничних композитних округа – дуге и катепани. Сходно томе, официрима традиционалних тема, међу њима и турмарсима, више не припада високо место у службеној војној хијерархији. Доказ томе је и чињеница да се функција турмарха не помиње у *Ескоријалском тактикону* (971–975).

На положај турмарха након X века углавном нису постављани припадници угледних аристократских родова. С тим у вези је податак да се на свега неколико печата турмарха из X и XI века помињу официри са презименима, што је, иначе, било једно од

⁴⁴³ Бурућ, Породица Фоке, 227сл.; Cf. Le traité sur la guérilla, Appendice 291f (Cheynet, Les Phocas).

⁴⁴⁴ Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer), 130; Scylitzes 52; Zonaras III, 358.

⁴⁴⁵ Treadgold, Revival, 326.

⁴⁴⁶ Ibn-Hauqal (Vasiliev, Byzance et les Arabes II/2, 413).

обележја припадности аристократији. Реч је, притом, о члановима породица које нису биле део највиших аристократских кругова у Византији. У питању су породице Ксира⁴⁴⁷, Докијана⁴⁴⁸, Манијакиса,⁴⁴⁹ Катакалона,⁴⁵⁰ Епигинкиса⁴⁵¹, Рафијана (?)⁴⁵² и Велицатиса (?)⁴⁵³.

Деградације функције турмарха огледа се и у чињеници да се носиоци те дужности у наративним изворима након X столећа, готово и не помињу. Уз турмарха који је према Пселовом сведочењу средином XI века узурпирао судску власт,⁴⁵⁴ познат је једино још и анонимни турмарх који је по наређењу катепана Антиохије Никите 1032. послат да угуши побуну Друза у тој области. Траг о њему оставио је у свом спису Јахја Антиохијски.⁴⁵⁵

Иако је, почев од средине X века, умногоме деградиран њихов положај, чин турмарха тада није био укинут, турмарси се крајем X и кроз читаво XI столеће срећу као сведоци у судским поступцима у вези са правно-имовинским питањима, о чему говоре

⁴⁴⁷ Реч је о Никити Ксиру, спатарокандидату и турмарху Селевкије, *Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 6.24 (X–XI век). Припадници рода Ксира се најчешће срећу на судским функцијама, обично на Балкану, те стога Никита у том погледу представља изузетак. Детаљније о породици Ксира, cf. *Cheyne*, *Les Xèroi*, 1–34.

⁴⁴⁸ У питању је Роман Докијан, спатарокандидат и турмарх, *Šandrovskaja – Seibt*, *Byzantinische Bleisiegel* 71 (M–10747) [1020–1050. г.]. Породица Докијана јавља се на прелазу из X на XI столеће. Њихово презиме вероватно потиче од имена места Докеја, које се налазило у теми Арменијака или Пафлагонији, cf. *Witte*, *Toronomie*, 53–59. Чланови тог рода средином XI века успостављају родбинске везе са породицом Комнина. Детаљније о Докијанима, cf. *Крсмановић*, *Успон*, 160 н. 51, 52.

⁴⁴⁹ Јосиф Манијакис је био турмарх Моглене, *Jordanov, Corpus I*, n° 50.1 (XI век). Детаљније податке о породици Манијакис, поред Јорданова (*Ibid.*, р. 127) пружају: *Крсмановић*, *Успон*, 89, 90, 106, 107; *Stavrakos*, *Unedierte Bleisiegel*, 101–111.

⁴⁵⁰ Димитрије Катакалон је био царски спатарокандидат и турмарх, *Jordanov, Corpus II*, n° 199 (средина XI века). Припадници рода Катакалона у XI веку су обављали војне функције широм Балкана. Детаљније о члановима те породице, cf. *Jordanov, Corpus II*, р. 198f.

⁴⁵¹ Припадник поменуте породице који је обављао функцију турмарха био је извесни Евдоким, (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322> [око 1020–50]), који је извесно време вероватно обављао и дужност мерарха. Кад је реч о патрониму Епигинкис, Вернер Зајпт претпоставља да је презиме можда у вези са топонимом Γυκλάριον или Γγγλάριον, cf. *Tab. Imp. Byz. VII*, 260. Поред Евдокима, позант је још један члан те фамилије, у питању је Никола, стратег Лангобардије с почетка X века, cf. *Prosop. der mittel- byz. Zeit (867–1025)*, n° 25945.

⁴⁵² У питању је Христофор, турмарх τῷ Ραφιάνο (Wilson, *Tourmarch*, р. 49–50, fig. 1). Презиме је можда гласило и Траφιάνος, но вероватнијим се чини читање Ραφιάνος. Суфикс –iάνος упућује на претпоставку да је изведено од топонима Raphia или Rafah, који се налазио на граници данашњег Израела и Египта, cf. *Cheyne*, *Anthroponimy*, 3:16; *Wilson*, *Tourmarch*, р. 49, п. 2.

⁴⁵³ Реч је о Димитрију, царском спатарокандидату и турмарху τῷ Βελιτζати (средина X века). Суфикс –άτις говори да је презиме вероватно изведено од одређеног топонима. У питању је можда место Велтзиста у Македонији или пак Велитза. За детаљан коментар у вези са тим питањима, cf. *Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2018>.

⁴⁵⁴ В. стр.76–77 у овом раду.

⁴⁵⁵ Yahyā, 520, 524. Јахја је за турмархе користио изразе ṭarāmiḥa (множина) и ṭürmuḥ (једнина).

поједини акти светогорских манастира. Такав је случај са актом којим се потврђује власништво Манастира Ивирона над поседима Градишке и Лонгоса из 982. године. У питању су имања која су се налазила у близини Јерисоса. Међу осталим сведоцима, акт потврђује и Никола, спатарокандидат и бивши турмарх (γέγονος τουρμάρχηс).⁴⁵⁶ Актом судије Николе из 996. године – у питању је још једна исправа сачувана у архиву Манастира Ивирона – било је предвиђено да Василију, турмарху Бугара, припадне земља на подручју Касандрије, али се он, с друге стране, морао одрећи земље коју је присвојио Манастир Полигирос. Одлука је донета након суђења на коме је као један од сведока присуствовао бивши турмарх Лав, који је учествовао и у спровођењу коначне одлуке.⁴⁵⁷ Још један акт из архива Ивиронског манастира, овога пута из 1062. године, потписао је, поред осталих, и Мусилије, син Панкратијев, спатарокандидат и турмарх. У питању је документ у вези са имовинским спором између ивиронских монаха, с једне, и становника и епископа Жежева (Дафни), с друге стране. Становници Жежева су угрозили манастирски посед, што је монасима дало повод за жалбу цару Константину IX Мономаху (1042–1055). Цар је подржао њихове захтеве, и упутио проедра и дуку Солуна Нићифора Вотанијата (будућег цара) да спроведе одлуку. На крају акта налази се потпис поменутог Мусилија.⁴⁵⁸ Потпис једног турмарха налази се и на исправи из 1008. године којом су регулисане уговорне обавезе између становника Радохоста и Манастира Св. Акиндина. Потпис на тај акт ставио је турмарх Никола а његов нећак Христофор се помиње као састављач исправе.⁴⁵⁹ Занимљив је и случај турмарха Мосхонаса који заједно са неколицином других земљопоседника поклања имање Есфигмену, о чему сведочи акт сачуван у архиву поменутог Манастира, настао 1095. године.⁴⁶⁰

Поменуто је већ да се током X столећа поред турмарха у традиционалним ромејским темама, ствара и посебна категорија носилаца тог чина, који су били део официрског кадра у новим малим темама. Њихов положај карактерисала је релативно ниска позиција на хијерархијској лествици ромејских официра. Турмарси у новим малим темама нису имали управне дужности, већ су били искључиво војни дужносници. Уместо два, три или четири турмарха, колико их је обично било у старим темама, у новим малим

⁴⁵⁶ Actes d'Ivion I, n° 4, p. 129.

⁴⁵⁷ Actes de Ivion I, n° 10, p. 169f.

⁴⁵⁸ Actes d'Ivion II, n° 35, p. 104.

⁴⁵⁹ Actes de Lavra I, n° 14 p. 138.

⁴⁶⁰ Actes d'Esphigmenou, n° 5, p. 58.

темама на истоку среће се и по неколико десетина носилаца тог звања.⁴⁶¹ Већи број турмарха јавља се од краја X столећа и на византијским поседима у Италији, о чему сведочи дипломатичка грађа из те регије.⁴⁶²

Иако се изрази турма и турмарх помињу у појединим изворима из XII и XIII столећа,⁴⁶³ чини се, ипак, да је вишестолетна еволуција дужности турмарха највећим делом окончана током владавине цара Алексија I Комнина (1081–1118), реформом управне организације у унутрашњости Царства. Наиме, након тога турмарси се не наводе на листама чиновника чије се надлежности изузимају на поседима адресата у имунитетним повељама, нити о турмасима постоје подаци у наративним изворима. Њихово присуство у ромејском војно-управном систему не потврђује ни сигилографски материјал из тог периода. Као основне територијалне јединице унутар тема турме, дакле, постоје до почетка XII века. Изузетак представљају једино турме на Криту које су функционисале и столеће након тога,⁴⁶⁴ као и бандони који су опстали као основне војно-административне јединице у потоњем Трапезунтском царству.⁴⁶⁵

*

⁴⁶¹ В. стр. 86 у овом раду.

⁴⁶² Турмарси о којима је реч јављају се у изворима као сведоци на исправама, земљопоседници али и носиоци различитих чиновничких, између осталих и судских функција. Андре Гију и Вера фон Фалкенхаузен претпостављају да се број турмарха у Италији повећао због реорганизације тамошње територијалне управе и стварања већег броја турматских управних округа, *Guillou, La "Tourma" des Salines, 9–29; Falkenhausen, Untersuchungen, 111*. Икономидис, међутим, сматра да је повећање броја турмарха у Италији било у вези са реформом тематског уређења, која је, као и на истоку Царства, довела до увођења нове класе турмарха без управних надлежности. Штавише, Икономидис доводи у везу досељавање јеременских војних контигенета у Италију са повећањем броја тамошњих турмарха. Јермени су, по Икономидисовом мишљењу, чинили већину турмарха у малим темама на истоку Византије, *Les listes de préséance, 251*. Жан-Мари Мартан пак сматра да су турмарси били предсатвници локалне елите и да су се налазили на челу тамошњих градова и утврђења. По његовом мишљењу на том подручју није постојала мрежа турми на начин како је то било уобичајено на истоку Царства, већ је територијално уређење почивало на мрежи утврђених градова, cf. *Martin, Les thèmes italiens, 531*. Мартан уједно даје и листу турмарха у јужној Италији.

⁴⁶³ Године 1197/1198. састављен је акт у коме се наводи да је извесни свештеник Матија делио воћњак са турмархом Георгијем, *Saint-Jean-Théristès, 213 (n° 41)*. Занимљиво је што се сведочанстава о турмарсима након епохе Алексија I Комнина углавном односе на острво Крит. У једној исправи из 1193. године постоји помен критске турме северне Месареје (*Acta et diplomata Graeca mediae aevi VI, n° 34, p. 125*). У документима који се односе на Крит из венецијанске епохе, писаним на латинском, помињу се такође и турме, као територијалне појединице кастеланија, cf. *Tsougarakis, Byzantine Crete, 186f*. С тим у вези Лејн Вилсон истиче и податак да Евстатије Солунски изразие τόρμα и τориάρχης приписује критском дијалекту, *Wilson, Tourmarch, 55 n. 44*. Изнети подаци упућују на претпоставку да је на Криту, за разлику од осталих делова Царства, турма као територијална јединица (вероватно фискалног типа) опстала и након епохе поменутог цара.

⁴⁶⁴ В. претходну нап.

⁴⁶⁵ *Максимовић, Бандон Палеомацука, 271–276.*

Дужност турмарха обично је била праћена одговарајућим почасним достојанством.⁴⁶⁶ У *Тактикону Успенског*, турмарси се наводе у категоријама спатарокандидата и спатариија.⁴⁶⁷ Такав је случај и са турмарсима у Филотејевом *Клиторологиону*,⁴⁶⁸ док су у *Бенешевичевом тактикону* сврстани у категорију спатарокандидата.⁴⁶⁹ Највећи број турмарха чији су печати данас познати (в. у каталогу турмарха, стр. 267сл), носили су титулу спатарокандидата (IX–XI век), а приближно исти број, у питању је неколико десетина, среће се и са достојанством спатариија (VIII–XI век). Поред тога, одређени број турмарха поседовао је и виша дворска достојанства, попут протоспатариија (VIII–XI век), али и ниже титуле као што су стратор (IX–X век) и кандидат (VII–X век). Већина тих достојанстава била је навођена уз придев царски (βασιλικός). Поменуто је већ да су први познати носиоци звања турмарха почев од VII столећа били почаствовани, у то време високим достојанством хипата.⁴⁷⁰ На појединим печатима турмарси се, међутим, наводе и без титуле.⁴⁷¹

Посебно је занимљив случај турмарха који је поседовао титулу патрикија. У питању је патрикије и турмарх Хусаин из VIII века.⁴⁷² О личности Хусаина и карактеру његове функције не може се пуно тога рећи јер сачувани печат поменутог дужносника једино изворно сведочанство о њему. Узевши у обзир да је његово име страног (арабљанског) порекла, могуће је да је у питању био старешина неке етничке скупине која

⁴⁶⁶ Напредовање на лествици чиновника подразумевало је усклађивање звања са достојанством. Анализирајући позицију турмарха у хијерархији ромејских достојанственика, Лејн Вилсон као посебно илустративан пример наводи случај Димитрија Катакалона који је обављао дужносту турмарха носећи титулу спатарокандидата, након чега се нашао на дужности стратега са титулом патрикија. Био је затим катепан уз почаст антипата и патрикија. Сачувани су уједно и његови приватни печати са титулама вестис, антипат и патрикије. Он је био власник и печата на коме се помиње титула проедра, а обављао је и дужност дуке са достојанством протопроедра, cf. *Wilson, Tourmarch*, 63. Када је реч о достојанствима која су пратила функцију турмарха, Вилсон на основу сигилографске грађе коју је обрадио истиче да је до друге половине IX столећа у највећем броју случајева дужност турмарха била праћена титулом спатариија а након тога достојанством спатарокандидата, *Wilson, Tourmarch*, 65f.

⁴⁶⁷ У рангу спатарокандидата наведени су турмарси источних тема: Анатолика, Арменијака (на месту на коме би требало да се налази помен турмарха Арменијака постоји лакума у тексту, cf. *Les listes de préséance*, 55 n. 37), Тракесијана, Опсикијаца, Вукеларија, Кападокије, Пафлагоније, Тракије и Македоније, *Ibid.*, 55, 57. Изостанак турмарха Халдије и западних тема узрокован је можда потребом да се сузи текст, *Ibid.*, 55, n. 37. У рангу спатариија помињу се тромарси и бивши турмарси, *Ibid.*, 59.

⁴⁶⁸ *Les listes de préséance*, 151. У категорију спатарокандидата сврстани су турмарси источних и западних тема, као и турмарси τῶν πλοίων.

⁴⁶⁹ *Les listes de préséance*, 251.

⁴⁷⁰ В. стр. 76 у овом раду.

⁴⁷¹ Θεόδωρος – τουρμάρης (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1055 [VII век]). Вероватно је реч о турмарсима које бележи и састављач *Тактикона Успенског* под називом τουρμάρηαι ἄπартοι.

⁴⁷² Χουσιάνιος – πατρικίος καὶ τουρμάρης (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1787a [VIII век]).

је на посебним основама била укључена у византијски војно-управни систем. Достојанство патрикија у том случају треба посматрати као одраз високог степена аутономије те јединице у тематском уређењу. Иначе, та титула је, као што је познато, обично била додељиванио највишим провинцијским намесницима – стратезима. У вези с тим треба рећи и да није било неуобичајено да поједини официри арабљанског порекла буду именовани на дужност турмарха. Поред Хусаина, познати су и примери турмарха Хаира⁴⁷³ и Језида⁴⁷⁴.

На крају треба додати још и то да није постојало правило приликом додељивања титула турмарсима, у завиности од тога у којој теми или турми су обављали своју дужност. Неколико примера то посебно илуструју: у теми Солун турмарси су у IX веку носили титуле протоспатарија⁴⁷⁵ и стратора⁴⁷⁶; у теми Сицилији имали су титуле спатарокандидата (IX)⁴⁷⁷, спатарија (IX)⁴⁷⁸ и кандидата (VII–IX)⁴⁷⁹; у теми Верији титуле протоспатарија (X–XI)⁴⁸⁰ и спатарокандидата (XI)⁴⁸¹; док су се, на пример, на челу тракијске турме Визије од VIII–X века налазили турмарси са достојанствима спатарокандидата⁴⁸² и спатарија⁴⁸³.

⁴⁷³ Χαΐρω – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας, *Catalogue of Auctions*, Grün, n° 469, p. 225 (900–930. г.).

⁴⁷⁴ Ἰεζίδ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 453. (VIII век). У питању је официр које је обављао различите функције у Царству – између осталог вршио је и дужности друнгарија и комеса, cf. *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n°s 1984–1987.

⁴⁷⁵ Ἐρμῆς – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης Θεσσαλονίκης, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 18.78 (IX век).

⁴⁷⁶ Μιχαήλ – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης Θεσσαλονίκης, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 3146 (IX век).

⁴⁷⁷ Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 5.37 (IX век); Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2272 (друга половина IX века).

⁴⁷⁸ Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2664 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 5.36 (IX век); Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, n° 346 (VIII–IX век); Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, n° 347 (почетак IX века).

⁴⁷⁹ Anonymus – βασιλικὸς кандидᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Gray Birch*, *Catalogue*, n° 17499 (VII–IX век); Anonymus – βασιλικὸς кандидᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Gray Birch*, *Catalogue*, n° 17497 (VII–IX век); Μαρκιανός – βασιλικὸς кандидᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 214 (IX век).

⁴⁸⁰ Βάρδας – πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης Βεροίας, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, n° 146 (X–XI век).

⁴⁸¹ Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Βερροίας, *Zacos – Nesbitt*, *Seals II*, n° 240 (почетак XI века).

⁴⁸² Νικηφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Βιζύης, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 74.1 (IX–X век).

⁴⁸³ Σταυράκιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Βιζύης, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 159f n° 1 (IX век) = *Konstantopoulos*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6*, n° 31 (VIII–IX век).

II НИЖЕ ЈЕДИНИЦЕ ИЗВАН ТЕМА

КЛИСУРЕ

Упоредо са темама, које су почев од VII столећа биле основне територијалне јединице новог војно-управног система у унутрашњости Царства, Цариград оснива и друге војно-административне форме, са специфичном улогом у новом уређењу. Једну од тих посебних форми представљале су клисуре. У питању су били погранични, најчешће планински окрузи, формирану у областима које су биле изложене честим непријатељским нападима, због чега у њима није било могуће завести класичан режим са темама какав је постојао у унутрашњости Царства. Назив κλεισόυρα потиче од латинског термина *clausura*, са основним значењем теснаца или планинског кланца.⁴⁸⁴ У средњовизантијској епоси израз клисура се истовремено користио као географски појам и као назив војно-управног округа. Старешина тог округа називан је κλεισουράρχης.⁴⁸⁵

Податке о клисурама и њиховим старешинама налазимо у службеним ранг-листама ромејских чиновника – тактиконима – затим у списима арабљанских и персијских географа, као и у појединим наративним изворима средњовизантијске епохе. Од посебне су важности и подаци које пружају сигилографски и епиграфски материјал.

Феномен клисура био је предмет истраживача још од појаве првих радова о тематском уређењу, и византијској државној управи уопште, пре више од једног века. Свеобухватан поглед на карактер тих јединица и њихов положај у византијском војно-управном уређењу пружили су, међутим, тек у другој половини прошлог столећа, у својим радовима Јадран Ферлуга и Марта Григориу-Јоаниду.

У студији о малоазијским клисурама, Ферлуга говори о два етапа у њиховој еволуцији: појаву организованог војно-управног система са клисурама везује за почетак IX века,⁴⁸⁶ док другу етапу у њиховом развоју датује у време цара Лава VI (886–912).⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ *Grēgoriou-Iōannidou*, Οι κλεισόυρες, 181.

⁴⁸⁵ У изворима се назив те дужности помиње још и у облицима κλησουράρχης (*Thierry*, *Les enseignements historiques*, 507) и κλουσουράρχης (*Schlumberger*, *Sigillographie*, 329).

⁴⁸⁶ *Ferluga*, *Le clisure*, 13.

Клисуре прве генерације уздигнуте су временом у ранг тема, што није био случај са свим клисурама из другог периода. Разлика између њих се огледа још и у томе што су клисуре друге генерације, како истиче Ферлуга, биле мање по обиму у односу на оне које су настале у првој половини IX столећа. Степен самосталности њихових старешина у тематској управи је, такође, био мањи.⁴⁸⁸

Када је реч о раду Марте Григориу-Јоаниду, новину у односу на Ферлугино гледиште представља то што она хронолошки оквир настанка организованог система клисура помера у последњу четвртину VIII века. Григориу-Јоаниду, затим, детаљно прати даљу еволуцију система клисура, у време царева Лава VI и Романа I Лакапина.⁴⁸⁹ Она, такође, покушава да разграничи двоструку употребу термина клисура у изворима – са значењем географског појма са једне, и термина ромејске администрације са друге стране.⁴⁹⁰ Своју студију завршава освртом на место клисура и клисурарха у обезбеђивању важних трговачких саобраћајница, истичући, на тај начин, поред војне, и улогу клисура у економском животу Царства.⁴⁹¹

Заједничко Марти Григориу-Јоаниду и Јадрану Ферлуги јесте то што они појаву првих клисура и клисурарха, који се јављају у доба цара Јустинијана II (685–695, 705–711), јасно раздавајају од формирања организованог пограничног војно-административног система са клисурама, чији настанак датују у крај VIII, односно почетак IX века. Када пак говоре о клисурама с краја VII столећа, поменути аутори сматрају да је реч о претечама потоњих војно-управних јединица, али да у то доба клисуре још увек немају својства територијално-управних округа, какви су постојали у време састављања *Тактикона Успенског* (842–843). Сходно цитираном мишљењу клисуре и клисурарси из старијег периода представљају војна одељења и офицере без управних надлежности.⁴⁹²

⁴⁸⁷ *Ferluga*, Le clisure, 21.

⁴⁸⁸ *Ferluga*, Le clisure, 21f.

⁴⁸⁹ *Grēgoriou-Iōannidou*, Οι κλεισοῦρες, 196f.

⁴⁹⁰ Григориу-Јоаниду је писала о употреби тог израза са значењем географске одреднице у наративним изворима, затим у војним трактатима, као и у делима документарног карактера попут Јустинијановог кодекса, *Grēgoriou-Iōannidou*, Οι κλεισοῦρες, 182f. Поменутом списку извора требало би додати и поједина места у дипломатичкој грађи, у којима се клисура, такође, помиње као географски појам, cf. Actes de Lavra I, n° 43, p. 239; Actes d'Iviron I, n° 30, p. 268; II, n° 52, p. 234; Actes de Vatopédi I, n° 5, p. 85. Треба, притом, напоменути да се термин клисура у наведеној грађи среће и као топоним, cf. Actes de Lavra I, n° 1, p. 85 (место Клисура поменуто у запису из XII–XIII столећа који се налази на једној исправи из 897. године); Actes d'Iviron II, n° 50, p. 198 (Клисура – место код Јерисоса, 1101. год.).

⁴⁹¹ *Grēgoriou-Iōannidou*, Οι κλεισοῦρες, 200f.

⁴⁹² *Ferluga*, Le clisure, 12f; *Grēgoriou-Iōannidou*, Οι κλεισοῦρες, 188f.

Изнето становиште о формирању организованог система са клисурама тек крајем VIII или почетком IX века, могуће је, међутим, у извесној мери кориговати. Појаву првих клисура у доба Јустинијана II треба тумачити као део опсежне реформе провинцијског војног система чији је циљ, између осталог, било и јачање пограничног појаса. Реформа провинцијског уређења која је започета у VII веку одвијала се поступно. Нису истовремено укинуте све позноримске иснтитуције, нити су сви елементи тематског система уведени одједном. Напротив, период VII столећа може се посматрати као међуфаза у еволуцији византијске војно-управне организације у унутрашњости, када су истовремено функционисале позноримске и нове тематске управне форме. Формирање и обликовање клисура као пограничних војно-управних јединица је у складу с тим, такође, текло поступно, па се може пратити неколико етапа у њиховој еволуцији.

*

Први податак који се тиче клисура као војних јединица јесте Теофанова вест о извесном клисурофилаксу (κλεισουροφύλαξ) непознатог имена, који је био задужен за контролу области око Арабисоса (Ἀραβισός), важне стратешке тачке на истоку Царства, уз границу са муслиманским калифатом (податак се односи на 666/667. год.).⁴⁹³ Тај официр се помиње у вези са догађајима који су уследили након побуне стратега Арменијака, Саборија, против цара Констанса II (641–668). Обе стране у сукобу, византијски цар и устаници, желеле су тада да обезбеде наклоност калифа Муавије. Због тога су се њихови представници – изасланик Цариграда, кувикуларије Андреј, и представник устаника, Сергије – обрели на калифином двору. После разговора са изасланицима, Муавија је одлучио да подржи устанике. Након завршетка преговора на арабљанском двору у Дамаску, двојица емисара су кренули назад у Царство. На повратку је, међутим, кувикуларије Андреј, уз помоћ поменутог клисурофилакса, успео да зароби Сергија. Теофанова вест о клисурофилаксу Арабисоса је истовремено и једино сведочанство о тој дужности. Веродостојност његовог сведочанства о функцији клисурофилакса не треба, међутим, доводити у питање. Реч је о техничком термину којим је називан функционер, чија је дужност била да чува клисуре. Функција под тим називом је по свему судећи током VII столећа, убрзо по увођењу, била и укинута – у изворима се

⁴⁹³ Theophanes, 349f. У опису тих догађаја који пружа Михаило Сиријски клисурофилакс се не помиње али постоји помен Клисуре (Callisura), Chronique de Michel le Syrien II, 454. О Арабисосу, cf. Tab. Imp. Byz. II, 144f.

више не среће – а уместо ње јавља се звање клисурарха (κλεισουριάρχης). Кориговање назива дужности вероватно је последица промене надлежности старешине клисура. Уместо превасходно војничких компетенција, које су се односиле на чување теснаца и клисура, нова дужност подразумевала је управљање територијално заокруженим пограничним окрузима.⁴⁹⁴

Најранији помен нове функције везује се за 695. годину, када је извесни клисурарх Григорије Кападокијац (Γρηγόριος ὁ Καππαδόξ) учествовао у догађајима који су резултирали збацивањем цара Јустинијана II с престола.⁴⁹⁵ О њему се, међутим, не може пуно тога рећи. Надимак Кападокијац се можда односи на његово порекло, или пак проистиче из назива области којом је он као клисурарх управљао. У том случају Теофанов податак би се могао сматрати најранијим поменом кападокијске клисура. Григорија помиње још и патријарх Нићифор у *Историји* али не наводи назив његове дужности.⁴⁹⁶

О функцији клисурарха на подручју Кападокије (Καππαδοκία) у то доба сведочи и натпис настао крајем VII или почетком VIII века. На натпису који се налази у Цркви Светог Никите у данашњем Кизил-Чукуру (Kizil Çukur) у Турској помиње се Евстратије, клисурарх Зевгоса и Кладуса (Εὐστρατίου εὐκλεοῦς κλησουράρχου Ζεύγουσ καὶ Κλάδου).⁴⁹⁷ О Евстратију и његовој функцији се, међутим, не могу изрећи конкретни закључци, јер је натпис уједно и једини траг о њему. Оно што је чини се неспорно, јесте да је клисура у Кападокији, којом је можда управљао Григорије Кападокијац, потом и Евстратије, формирана с циљем да брани источну границу Царства.

Приближно у исто време, крајем VII века, на другом крају Царства, на Балкану, оформљена је стримонска клисура. О њој пише Константин Порфирогенит у *Спису о темама*, приписујући залуге за њено оснивање цару Јустинијану II, наводећи још и то да је тада у Стримону (Στρυμόν) колонизована скупина загонетних Скита.⁴⁹⁸ Имајући у виду да је поменути цар водио активну војну политику у том делу Балкана, која је резултирала

⁴⁹⁴ Појам φύλαξ, од којег је изведена кованица клисурафилак, има значење чувара, у том случају чувара клисура, Gr.-Eng. Lex., 1960. С друге стране, суфикс –άρχης, у називу дужности клисурарх, упућује на закључак да је реч о старешини /управнику клисура (као у случају турмарха и турме).

⁴⁹⁵ Theophanes, 368; Cedrenus I, 775.

⁴⁹⁶ Nicephorus, 96; Cf. *Head*, Justinian, 93.

⁴⁹⁷ *Thierry*, Les enseignements historiques, 507. Топоним Зевгос се можда односи на место Ζυγὸν Βασιλικόν, које се налазило источно од Цамандоса око 110 км од Цезареје, cf. *Ibid.*, 508.

⁴⁹⁸ De thematibus, 88–89. Клисура је обухватала подручје у доњем току реке Струме кроз које је пролазила важна саобраћајница повезујући Солун са Цариградом.

походом против Бугара и склавинија у Македонији 688/689, може се претпоставити да је формирање пограничног војно-управног округа у стримонској области непосредна последица те кампање.⁴⁹⁹ Као и Кападокија, Стримон је такође представљао стратешки важну пограничну област. Контрола доњег тока реке Струме, омогућавала је надзор над важном саобраћајницом која је водила од Солуна ка Цариграду.

Клисуре у Кападокији и Стримону су, дакле, прве осведочене јединице тог типа. Оформљене су крајем VII столећа, с циљем одбране граница, од Арабљана на истоку и Словена и Бугара на Балкану. Не постоје подаци који би указивали на то да је тада установљена још нека клисура, иако је свакако постојала потреба да се још више ојача погранични систем, како на истоку Царства – јужно и северно од Кападокије – тако и на Балкану, на прилазима Цариграду из правца долине Марице, или на путу који је водио уз обалу Црног мора.

У вези с тим треба поменути да из VIII столећа потиче печат који је припадао извесном Сисинију, хипату и клисурарху.⁵⁰⁰ Поседовање хипатске титуле, како је већ наведено, упућује на то да је реч о функционеру који је у својим рукама имао, поред војних, и цивилне, вероватно судске надлежности.⁵⁰¹

Цариград је, према томе, већ крајем VII столећа, заслугом цара Јустинијана II, приступио изградњи пограничног војно-управног система, који је у наредним вековима надограђиван. Еволуција пограничног система са клисурама пратила је опште токове развоја византијске тематске организације. Како се број тема повећавао, растао је у складу с тим и број пограничних округа – клисура.

*

Током прве половине IX века долази до значајног ширења тематске организације, оснивањем већег броја нових тематских једница.⁵⁰² Такав пракса се истовремено примећује и у развоју пограничног војно-управног система, када је основано неколико нових клисура. У првој половини IX столећа, на истоку Царства, извори бележе следеће

⁴⁹⁹ *Рајковић*, Област Стримона, 78.

⁵⁰⁰ *Schlumberger*, *Sigillographie*, 329f.

⁵⁰¹ В. стр. 75–76 у овом раду.

⁵⁰² О томе првенствено сведоче подаци о новим темама у *Тактикону Успенског*, cf. *Les listes de préséance*, 49.

клисуре: Кападокију (Καππαδοκία),⁵⁰³ Харсијанон (Χαρσιανόν),⁵⁰⁴ Колонеју (Κολώνεια)⁵⁰⁵ и Селевкију (Σελεύκεια)⁵⁰⁶.

Селевкију, Харсијанон и Кападокију, као округе којима управљају клисурарси помиње у свом спису помиње Ибн-ал-Факих (његово дело написано је око 902. год.).⁵⁰⁷ Ал-Масуди (саставио своје дело 956. год.), набраја ромејске теме, и поред њих издваја још и округе Селевкију, Харсијанон и Колонеју.⁵⁰⁸ Претпоставља се да Ал-Масуди, пишући о тим окрузима, говори уствари о клисурама.⁵⁰⁹

Ибн-ал-Факих помиње кападокијску клисуру што упућује на закључак да се његова обавештења односе на период пре 830. године јер је Кападокија тада већ била у рангу теме.⁵¹⁰ Сходно томе, могао би се извући закључак да су и клисуре у Селевкији и Харсијанону, које он помиње, такође основане пре тог датума.

Ал-Масуди пак о Кападокији говори као о једној од ромејских тема, што значи да стање ромејске администрације које он приказује, потиче из нешто млађег. Реч је о хронолошком оквиру чија је горња граница 863. година, јер је Колонеја, коју Ал-Масуди помиње као једну од клисура, те године осведочена као тема са стратегом на челу.⁵¹¹ Будући да се колонејска клисура, коју наводи Ал-Масуди, не помиње у Ибн-ал-Факиховом делу, чини се вероватним претпоставка да је она оформљена нешто касније у односу на време када су основане селевкијска и харсијанонска. Вероватно између 843. и 863. године.⁵¹² Имајући у виду разлике између два списка, неспорно је да је Ал-Масуди користио још неки извор који Ибн-ал-Факиху није био познат.

⁵⁰³ Седиште кападокијске клисуре био је град Корон, *Brooks, Arabic Lists*, 75.

⁵⁰⁴ Седиште клисуре налазило се у истоименој тврђави, *Brooks, Arabic Lists*, 76. Клисура се простирала северно од Цезареје Понтијске, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, p. 107.

⁵⁰⁵ Седиште клисуре налазило се на месту данашњег Şebin-Karahisar у Турској, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, p. 125.

⁵⁰⁶ Ибн-ал-Факих наводи да се штаб клисурарха налазио у месту Anatakiya, (Антиохија), *Brooks, Arabic Lists*, 75. Брукс, међутим, доводи то у питање, претпостављајући да је у Ибн-ал-Факиховом спису изостављен део текста, чиме је промењен контекст самог пасуса, *Brooks, Arabic Lists*, 75 n. 5. Утврђење Селевкија се налазило се на месту данашњег града Silifike у Турској, *Catalogue of Dumb. Oaks V*, p. 9.

⁵⁰⁷ *Brooks, Arabic Lists*, 67, 75–76.

⁵⁰⁸ Maçoudi, *Le livre de l'avertissement*, 241, 243,

⁵⁰⁹ *Brooks, Arabic Lists*, 69.

⁵¹⁰ Кападокија је досегла ранг теме пре 830. године, cf. *Les listes de préséance*, 348; Η Μικρά Ασία, 262 (*Lampakēs*).

⁵¹¹ *Les listes de préséance*, 349; Η Μικρά Ασία, 322 (*Sabbidēs*).

⁵¹² Око 840. године колонејски округ је имао статус турме. Будући да није поменуто на листи ромејских клисура у *Тактикону Успенског* (842–843) чини се оправданим претпоставити да је у то доба Колонеја и даље функционисала као једна од арменијачких турми. В. стр. 59–60 у овом раду.

С друге стране, *Тактикон Успенског* који је настао почетком пете деценије IX века помиње само једну клисуру на истоку – у питању је Харсијанон.⁵¹³ Изостављање Кападокије 842–843. године не чуди јер је она у то доба имала ранг теме.⁵¹⁴ То, међутим, није био случај са Селевкијом (основана пре 830), коју састављач тактикона уопште не помиње.⁵¹⁵ Изостанак те јединице са листе вероватно је последица омашке приликом састављања или преписивања списка. Иначе, клисурарси Селевкије и Харсијанона се помињу као учесници византијско-арабљанске битке код Посона 863. године.⁵¹⁶ О постојању дужности клисурарха Селевкије и Харсијанона у IX веку сведочи и неколико сачуваних печата.⁵¹⁷

Цариград је, дакле, у првој половини IX века, поред постојеће клисуре на подручју Кападокије, којом су крајем VII и почетком VIII столећа вероватно управљали Григорије Кападокијац и Евстратије, приступио формирању још три округа истог типа. На тај начин мрежом клисура постепено је покривена готово цела источна граница Царства, почев од Средоземног мора и Селевкије, преко Кападокије, Харсијанона, све до Колонеје на североистоку Мале Азије. Изложени изворни подаци, међутим, не допуштају да се у потпуности реконструише изградња система клисура на истоку Царства, почетком IX века, односно да се пружи одговор на питања када је тачно формиран сваки од поменутих округа.

Као последица офанзивније војне политике, током IX века долази до територијалног проширења Царства, што је довело до померања пограничног војног система даље на исток, стварањем нове мреже клисура. Због тога старе клисуре губе својства пограничних округа и бивају уздигнуте у ранг тема. Формирање тема на простору

⁵¹³ Les listes de préséance, 55. У оригиналном тексту се помињу клисурарси Харсијанона (у множини). Џон Бјури, потом и Икономидис, исправљају читање у једнину, *Bury, Administrative System*, 13 n. 2; Les listes de préséance, 55.

⁵¹⁴ В. стр. 59 у овом раду.

⁵¹⁵ Икономидис је сматрао да је аутор *Тактикона* грешком уместо селевкијског навео клисурарха Созопоља. Такво тумачење је одбачено након објављивањем печата созопољског клисурарха, в. стр. 103–104.

⁵¹⁶ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 258; Scylitzes, 100–101. Ромејски официр, који је у теми Харсијанон 863. године заробио сина једног арабљанског емира, у *Хроници* Теофановог настављача и Скиличиној *Историји* је назначен звањем клисурарха, док га Јосиф Генесије назива мерархом, *Genesisius*, 68–69. У научним круговима не постоји сагласност у вези са питањем коју је заправо функцију Махерас обављао у време битке код Посона. Уп. *Цветковић*, Мерарх, 8сл.

⁵¹⁷ В. у каталогу клисурарха, стр. 283–285.

бивших клисура, пратила је и изградња мреже нижих тематских јединица у њима – турми и бандона.

Важна ствар на коју треба указати јесте то што су поменуте клисуре готово по правилу настајале од турми, односно од нижих војно-управних јединица унутар тема. Константин Порфирогенит нас обавештава да је Кападокија некада била турма теме Анатолика, док је Харсијанон био турма Арменијака.⁵¹⁸ Кападокија је вероватно крајем VII века из турме трансформисана у клисуру, на чијем се челу 695. године налазио Григорије Кападокијац, потом и поменути Евстратије.⁵¹⁹ Није искључено да је у периоду од краја VII до почетка IX века кападокијски управни округ мењао административни ранг из турме у клисуру и обрнуто. Таква пракса није била неуобичајена у ромејској тематској организацији, о чему сведочи случај округа Ларисе, који је у време цара Лава VI био у рангу турме, затим клисуре, онда поново турме, да би средином X века Лариса добила статус теме.⁵²⁰ Почетком IX столећа у Кападокији је основана тема.⁵²¹ Харсијанон је пак почетком IX века, можда и раније, уздигнут из ранга арменијачке турме у ранг клисуре,⁵²² док је око седме деценије IX столећа добио статус теме.⁵²³ Када је реч о Колонеји, извори сведоче да је у доба цара Теофила турмарх Калист Мелисин управљао том облашћу.⁵²⁴ Колонеја је према томе могла бити једна од нижих војно-управних јединица унутар неке

⁵¹⁸ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

⁵¹⁹ Марта Григориу-Јоаниду, занемарујући податке о клисурарсима Григорију Кападокијцу и Евстратију, претпоставља да је кападокијска клисура основана тек крајем VIII столећа, полазећи од Теофановог, помало нејасног, податка о посебном статусу кападокијског округа, који се датује у 799. годину, *Grēgoriou-Iōannidou*, ΟΙ κλεισοῦρες, 194f. Cf. Theophanes, 475. Формирање кападокијске клисуре Ферлуга, с друге стране, ставља у прве деценије IX века, заснивајући своје становиште на подацима арабљанских географа, *Ferluga*, Le clisure, 13f.

⁵²⁰ В. стр. 65 у овом раду.

⁵²¹ В. стр. 60 у овом раду.

⁵²² Слично као и у случају Кападокије, Григориу-Јоаниду сматра да је харсијанонска клисура основана можда крајем VIII столећа, држећи се Гелцерове претпоставке да је Харсијанон издвојен из теме Арменијака након побуне те јединице против цара Константина VI 793. године, *Grēgoriou-Iōannidou*, ΟΙ κλεισοῦρες, 195; *Gelzer*, Die Genesis, 94f.

⁵²³ Икономидис сматра да је харсијанонска тема основана између 863. (помен клисурарха Харсијанона у бици код Посона) и 873. године (први помен стратега), *Les listes de préséance*, 348. У *Η Μικρά Ασία*, 299 (*Lampakēs*), помиње се период између 863. и 872. године. *Цветковић*, Мерарх, 222 н. 32, сматра да је до уздизања у ранг теме могло доћи и пре 863. године, имајући у виду податак о мерарху Махерасу у теми Харсијанон те године.

⁵²⁴ У делу Настављача хронике Георгија Монаха, као и у спису Лава Граматичара помиње се турмарх Калист, *Theoph. Cont. (Bekker)*, 805; *Leo Gr.*, 224. У *Житију 42 аморијска мученика* се наводи да је Калист управљао Колонејом, *Сказания о 42 Аморијских Мученика*хъ, 27; што наводи на закључак да је Колонеја једно време била седиште турмарха.

од малоазијских тема, по свему судећи теме Арменијака.⁵²⁵ Након тога могла је бити уздигнута у ранг клисуре. Приближно у исто време кад и харсијанонски округ, дакле око седме деценије IX века, Колонеја постаје тема.⁵²⁶

За клисуру Селевкију не постоје јасни подаци који би сведочили да је та јединица претходно имала ранг турме, међутим, њена сличност са Кападокијом, и посебно Харсијаном и Колонејом, у погледу времена настанка, као и њихова територијална повезаност (речене клисуре се међусобно граниче чинећи јединствени погранични систем који креће на југу од Селевкије у смеру ка североистоку, линијом Селевкија – Кападокија – Харсијанон – Колонеја),⁵²⁷ наводе на претпоставку да је и у случају Селевкије био примењен идентичан образац о троступном развоју округа (турма – клисура – тема). Селевкија је сходно тој претпоставци првобитно била један од турматских округа унутар Кивиреотске теме.⁵²⁸ Током прве половине IX столећа постала је клисура, а век касније и тема. Иначе, од поменутих клисура, једино селевкијски округ није уздигнут у ранг теме у IX столећу, већ је до тога дошло у наредном веку.⁵²⁹ Разлог томе треба тражити у чињеници што се ова област налазила на траси сталних арабљанских продора, па је, према томе, веома дуго задржала улогу стратешки значајног одбрамбеног пограничног округа.⁵³⁰ Дуго трајање селевкијске клисуре – у питању је период дужи од једног столећа – што није било уобичајено када су у питању друге клисуре, свакако је разлог што готово половину сачуваних печата клисурарха чине управо они који су припадали старешинама те јединице.

У исто време, почетком IX века, на другој – балканској – страни Царства, такође долази до оснивања нових војно-управних округа: неколико тема и једне клисуре –

⁵²⁵ Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, 223 n. 3; *Treadgold, Revival*, 354; Η Μικρά Ασία, 322 (*Sabbidēs*).

⁵²⁶ Свакако пре 863. године, када се први пут помиње колонејски стратег, cf. *Les listes de préséance*, 349; Η Μικρά Ασία, 322 (*Sabbidēs*).

⁵²⁷ В. карте у: *De thematibus* (на крају књиге); *Les listes de préséance* (такође на крају рада); *Haldon, Palgrave Atlas*, 70–72.

⁵²⁸ Пертузи сматра да је Селевкија у почетку (током VII–VIII столећа) била део карависијанске теме, cf. *De thematibus*, 147–148. Ту тезу није, међутим, могуће потврдити непосредним изворним подацима.

⁵²⁹ Селевкија је постала тема између 927. и 934. године, *Les listes de préséance*, 350. Сачуван је печат Никите Ксира, спатарокандидата и турмарха Селевкије (X–XI век), *Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 6.24. Узевши у обзир доба у које се печат датира (то је време када је Селевкија већ у рангу теме), вероватно је реч о једном од турмарха у теми Селевкији, не и турмарху турме Селевкије унутар кивиреотске теме.

⁵³⁰ О значају Селевкије у борби са Арабљанима, сведоче и подаци из *Списак о темама, De thematibus*, 77.

Созопол (Σωζόπολις).⁵³¹ О функцији созопољског клисурарха, сведочи помен те дужности у *Тактикону Успенског*.⁵³² Тај податак је, иначе, често био предмет дискусије у науци. Владимир Бенешевич је сматрао да се обавештење односи на клисуру Созопол у Писидији.⁵³³ Ферлуга је одбацио ту могућност првенствено због удаљености тог округа од источне границе, полазећи од становишта да се формирање клисура по правилу везивало за пограничне области.⁵³⁴ Ернст Хонигман је сматрао да је у питању био клисурарх Созоптере на истоку Мале Азије, кренувши од тезе да је аутор *Тактикона* пред собом имао предлог са скраћеницом Σωζοп (од Созоптера), коју је погрешно протумачио као Созопол.⁵³⁵ Елен Арвелер се, такође, опредељују за такво тумачење.⁵³⁶ Иконоmidис је пак сматрао да је аутор *Тактикона* грешком уместо селевкијског навео клисурарха Созопоља.⁵³⁷ Иначе, повод за дискусију у науци било је то што постојање клисуре у Созопољу није било потврђено другим изворним сведочанствима. Међутим, објављивањем печата созопољског клисурарха, пореклом из Тракије, чији се настанак датира у IX столеће,⁵³⁸ чини се да је даља расправа у вези са веродостојношћу података из *Тактикона* о клисурарху Созопоља, постала беспредметна. *Тактикон Успенског* и поменути печат, дакле, јасно сведоче о постојању созопољске клисуре на Балкану.⁵³⁹

Созопол је иначе, првобитно, имао статус турме, као део теме Тракије.⁵⁴⁰ После разграничења између Цариграда и Бугарске 815/816. године, када су Византинци предали Месимврију и друге суседне градове Бугарима, Созопол је постао важна погранична старетешка тачка што је вероватно довело до уздизања његовог ранга у војно-управној организацији.⁵⁴¹ Као штит који је бранио прилаз Цариграду из правца који је ишао уз обалу Црног Мора, Созопол је постао седиште клисурарха. Средином IX столећа долази,

⁵³¹ У деценијама на прелазу из VIII у IX столеће основане су нове теме на Балкану: Македонија, Пелопонез, Солун, Кефалонија и Драч, *Les listes de préséance*, 349–352.

⁵³² *Les listes de préséance*, 55.

⁵³³ *Benešević*, *Die Byzantinischen Ranglisten*, 156.

⁵³⁴ *Ферлуга*, *Ниже јединице*, 81.

⁵³⁵ *Honigmann*, *Die Ostgrenze*, 52.

⁵³⁶ *Ahrweiler*, *Recherches*, 82 n. 2.

⁵³⁷ *Les listes de préséance*, 54 n. 35.

⁵³⁸ Реч је о печату чији је власник био Κωνσταντίνος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σωζοπόλεως, *Jordanov*, *Corpus I*, n° 74. 1 (друга четвртина IX века).

⁵³⁹ Седиште те јединице налазио се у данашњем Созополу у Бугарској, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, p. 179.

⁵⁴⁰ О функцији турмарха Созопоља говори печат са натписом на коме се помиње анонимни σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σωζοπόλεως, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 79.1 (IX век).

⁵⁴¹ О поменутом византијско-бугарском разграничењу, cf. *Bury*, *History of the Eastern Roman Empire*, 360f.

међутим, до нове промене границе, после чега су Ромеји изнова успоставили контролу над Месимвријом. Она је тада опет постала најистуренија византијска тачка према Бугарској на обали Црног мора, што је вероватно довело до тога да се седиште созопољског клисурарха измести у Месимврију (Μεσημβρία), где ће остати до XI века.⁵⁴²

На Балкану је током IX века функционисала (и даље?) и клисура Стримон. О томе сведочи натпис са једног печата на којем се помиње Теодот, царски спатарокандидат и клисурарх Стримона. Печат се датира у крај IX столећа.⁵⁴³ Стримонски округ је, иначе, до краја IX века трансформисан у тему, што потврђује помен те јединице у *Филотејевом Клиторологиону*.⁵⁴⁴ Није познато какав је био положај стримонског округа у време састављања *Тактикона Успенског*, у коме се Стримон не помиње, што доводи до питања да ли се може говорити о континуитету стримонске клисуре из времена Јустинијана II са оном којом је управљао поменути Теодот.⁵⁴⁵ Стримонска регија је, иначе, била изложена нападима словенског становништва, као и Бугара, што је можда у неком тренутку довело до разарања тамошње византијске управе и гашења првобитне клисуре.⁵⁴⁶ У недостатку

⁵⁴² Иван Јорданов пак мисли да је после разграничења из 815/816. године основана турма Созопољ, док је клисура оформљена у време бугарске офанзиве 40-их година истог столећа, *Jordanov, Corpus I*, p. 159. Чини се, ипак, логичнијим закључак да је у тренутку када је утврђење постало наистуренија погранична тачка (815/816) у њему смештен штаб клисурарха, јер је тада свакако било потребно локалном команданту дати виши степен самосталности у одлучивању. О месимвријској клисури сведоче четири печата из периода од IX до XI века (в. у каталогу клисурарха, стр. 283, 285). Седиште те клисуре налазило се у данашњем Несебару у Бугарској, *Ox. Dict. of Byz.* II, 1347–1348 (*Browning – Cutler*).

⁵⁴³ *Zacos – Nesbitt, Seals II*, n° 318 (крај IX века).

⁵⁴⁴ *Kyriakidēs, Βυζαντινὰ μελέται*, 137, сматра да је тема оформљена пре 809. године, када су према Теофановом извештају Бугари упали у Стримон и тамо убили стратега (*Theophanes*, 484–485). Пол Лемерл је мишљења да убијени стратег није био старешина стримонског округа, већ Македоније, односно да Стримон тада још увек није био у рангу теме. Он претпоставља да је тема у Стримону основана приликом похода Алексија Мозеле око 836. године, и да се на њу односи Порфиригенитова вест о учешћу војника Тракије, Македоније и τῶν λοιπῶν δυτικῶν θεμάτων у походу Теоктиста Вријенија против Словена на Пелопонезу између 842. и 850. године, *Lemerle, Phillippe*, 118f; cf. *De Adm. Imp.* I, c 50, p. 232. Ненавођење те теме у *Тактикону Успенског*, Лемерл објашњава претпоставком да је њен постанак био временски сувише близак настанку листе па је због тога помен изостао, *Lemerle, Phillippe*, 118f. Такво тумачење прихвата и *Ферлуга*, *Ниже јединице*, 78–79. Пертузи (*De thematibus*, 166–167) пак износи став да је тема основана доста касније, полазећи од чињенице да се први помен стратега Стримона налази у *Филотејевом Клиторологиону* из 899 (*Les listes de gréséance*, 139). Никос Иконоmidис у коментару који прати издање тактикона набраја прва сведочанства о стратегу Стримона, из 899. и 904. године, али не износи став о питању када је тема могла бити основана, *Les listes de gréséance*, 352. Тема, дакле, свакако постоји на крају IX столећа, али прецизан одговор на питање када је стримонски округ уздигнут у виши административни ранг, и каква је била судбина те јединице у претходна два столећа, од времена формирања клисуре, није могуће пружити.

⁵⁴⁵ Континуитет клисура – тема од краја VII до краја IX столећа, како је то истакла Мила Рајковић, у недостатку изворних података није могуће утврдити, *Рајковић*, *Област Стримон*, 6.

⁵⁴⁶ О словенским побунама у Стримону, в. стр. 196–197. Упад Бугара у Стримон 809. године (*Theophanes*, 484–485) могао је довести до разарања стримонске клисуре.

одговарајућих сведочанства поуздан одговор на постављено питање није, међутим, могуће пружити.

*

У другој половини IX столећа Византија прелази у офанзиву против Арабљана, што је довело до значајног територијалног проширења на истоку. У новим областима Цариград је, међутим, уместо великих и пространих тема, крајем IX и током X столећа, започео са праксом оснивања мањих тематских округа – такозваних *ἀρμενιακὰ θέματα*.⁵⁴⁷ Слична тендеција приметна је и у погледу оснивања нових клисура. Уместо пространих округа попут Кападокије, нове клисуре, које су основане у том периоду, обухватале су знатно мањи простор, обично неколико суседних утврђења.

Један од њих била је Месопотамија (*Μεσσοποταμία*), коју помиње Константин Порфирогенит у *Спису о темама*, наводећи да је месопотамијска тема некада била безимена клисура.⁵⁴⁸ Месопотамијски округ је, иначе, између 899. и 901. уздигнут на ранг теме.⁵⁴⁹ Према томе клисура у тој области основана је у другој половини IX столећа.

На прелазу из IX у X столеће на истоку Царства постојао је погранични војно-управни систем са клисурама у Севастеји (*Σεβάστεια*),⁵⁵⁰ Селевкији (*Σελεύκεια*),⁵⁵¹ Ликандосу (*Λικανδός*)⁵⁵² и Леонтокоми (*Λεοντοκόμη*)⁵⁵³. Сведочанство о њима представља платни списак из доба цара Лава VI, који се налази у Порфирогенитовој *Књизи о церемонијама*. На том списку помињу се дужности клисурарха у четири поменуте територијално-управне јединице.⁵⁵⁴ Клисура Селевкија најстарија је од њих. Основана је у

⁵⁴⁷ За литературу о *ἀρμενιακὰ θέματα* в. нап. 68.

⁵⁴⁸ De thematibus, 73. Налазила се на подручју између Murad-su и Çimisgezdek-su, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 134.

⁵⁴⁹ Les listes de préséance, 349; Η Μικρά Ασία, 315 (*Loungēs*). О еволуцији административног оквира ове области могао би да посведочи и печат турмарха Мосиликија (*Μωσιλίκης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσσοποταμίας*) из IX или X века, Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 55.16. Истицање географских одредница на печатима турмарха могло је бити двојако. У питању су биле области којима је непосредно управљао власник печата, али су то, такође, могли бити и топоними којима је означавана припадност административном апарату више провинцијске јединице (В. стр. 57–58 у овом раду). Према томе, печат турмарха је могао бити власништво официра који је управљао турмом Месопотамијом унутар неке теме, али је, такође, могао бити у питању и један од турмарха теме Месопотамије.

⁵⁵⁰ Данашњи Sivas, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 128.

⁵⁵¹ В. стр. 103.

⁵⁵² Налазила се источно од Цезареје Понтијске, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 130.

⁵⁵³ Леонтокома је назив некадашње Тефрике, важног упоришта павликијана коју је цар Василије I заузео 878. године и преименовао по свом сину Лаву. Утврђење Леонтокома – данашњи Divriği – налазило се око 100 км југоисточно од Сиваса, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 161.

⁵⁵⁴ De Ceremoniis, 697.

време када и харсијанонска, пре 830. године.⁵⁵⁵ Клисура у Ликандосу формирана је око 909–910. године.⁵⁵⁶ О томе сведочи Порфирогенитова вест о ромејском официру Мелијасу, који је након повратка из избеглиштва код Арабљана – где је пребегао због учешћа у неуспелом устанку Андроника Дуке против цара Лава VI 906. године – постављен на челу новоосноване клисуре са седиштем у том граду.⁵⁵⁷ Преостале две јединице које се помињу на платном списку – Севастеја и Леонтокома – формиране су вероватно такође у доба цара Лава VI.

Током прве половине X века четири клисуре наведене на платном списку, уздигнуте су у ранг тематских округа: Севастеја је, у време повратка Мелијаса у Царство имала ранг теме,⁵⁵⁸ Ликандос, који је као клисура постојао врло кратко, постаје тема између 914–919. године (у време када је Византијом владао цар Константин VII, уз туторство царице мајке Зоје),⁵⁵⁹ Леонтокома и Селевкија су у танг тема уздигнуте свакако пре састављања *Тактикона Бенешевича* (934–944), у коме се помињу њихови стратеги.⁵⁶⁰ Поред поменутих јединица, у епоси цара Лава VI, статус клисуре краће време имали су још и Цамандос (Τζαμανδός) и Симпосион (Συμπόσιον). Обавештења о тим окрузима налазе се у 50. глави Порфирогенитовог списа *О управљању царством*. У поменутом одељку, цар наводи да је ромејски официр Исмаил, након повратка из избеглиштва код Арабљана, где је боравио заједно са горе поменутих Мелијасом, постављен на дужност клисурарха Симпосиона.⁵⁶¹ Та област је, иначе, претходно била део Ликандоса. Како је Исмаил убрзо страдао у борби са Арабљанима, Симпосион је остао напуштен. После извесног времена у њему се нашло седиште једне од турми, којом је управљао Мелијас.⁵⁶²

У истом одељку, пишући о Мелијасу, Порфирогенит наводи да је он, након именовања на место старешине новоустановљене клисуре Ликандоса, убрзо проширио византијску власт на подручје планине Цамандос где је подигао утврђење, које је постало

⁵⁵⁵ В. стр. 99сл. у овом раду.

⁵⁵⁶ De Adm. Imp. II, 191.

⁵⁵⁷ De Adm. Imp. I, c 50, p. 232; De Adm. Imp. II, 191.

⁵⁵⁸ Cf. Les listes de préséance, 349; Η Μικρά Ασία, 331 (*Kountoura Galakē*).

⁵⁵⁹ Cf. De Adm. Imp. II, 191; Η Μικρά Ασία, 307 (*Loungēs*). Икономидис сматра да се то десило око 916. године, Les listes de préséance, 350.

⁵⁶⁰ У науци нема сагласности у вези са питањем када је тачно основана тема Леонтокома. Помињу се следећи интервали: 913–935 (*Honigmann*, Die Ostgrenze, 52, 55); 921–934 (*Ferluga*, Le clisure); 934–944 (Les listes de préséance, 350); око 940 (Ox. Dict. of Byz. III, 2025 [*Foss*]). О времену оснивања селевкијске теме, в. нап. 529.

⁵⁶¹ Симпосион са идентификује са местом Sobeson-Süveš, cf. *Grégoire*, Notes épigraphiques, 85–87.

⁵⁶² De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240.

седиште још једне нове клисуре. Мелијас је према томе постао и клисурарх Цамандоса.⁵⁶³ Реч је о догађајима који су се десили око 909–910. године.⁵⁶⁴ Ликандос и Цамандос су, дакле, у време Мелијаса били обједињени под влашћу једног заповедника.⁵⁶⁵ Клисуре у Ликандосу и Цамандосу су, међутим, као и Симпосион, биле кратког века. Цамандос су 911. разорили Арабљани,⁵⁶⁶ а Ликандос је неколико година касније постао седиште теме.⁵⁶⁷

У доба цара Лава VI статус клисуре на кратко је имао и округ Лариса (Λάρισα).⁵⁶⁸ На основу Порфирогенитовог сведочења знамо да је Лариса првобитно била турма теме Севастеје. Цар Лав VI је у једном тренутку на челу ове области поставио клисурарха Ваасакиоса, чиме је измењен административни статус те војно-управне јединице. Ваасакиос је претходно, заједно са Мелијасом и Исмаилом, због учешћа у побуни Андроника Дуке против цара Лава VI 906. године, пребегао код Арабљана. Заједно са саборцима он је измолио милост од цара и вратио се у Царство, добивши на управу Ларису. Међутим, због поновне издаје и учешћа у побуни Константина Дуке 913. године ражалован је а Лариса је враћена у ранији административни статус, као турма Севастеје.⁵⁶⁹ Лариса је према томе статус клисуре имала између између 909. и 913. године. У осмој деценији X столећа, у доба цара Јована I Цимискија (969–976), Лариса је имала ранг теме. О томе говори помен лариског стратега у *Ескоријалском тактикону*.⁵⁷⁰ У недостатку других изворних података није могуће утврдити да ли је Лариса од турме непосредно уздигнута у ранг теме, или је неко време поново била у рангу клисуре, па тек онда постала тема.

Поменуте клисуре из доба цара Лава VI налазиле су се источније у односу на првобитни систем клисура. Иначе, списку клисура из времена цара Лава Мудрог треба додати и ону у Пафлагонији (Παφλαγονία). Сведочанство о њој представља одељак из

⁵⁶³ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240. Цамандос се налазио у Кападокији на подручју између Цезареје и Мелитине, Oх. Dict. of Byz. III, 2134 (*Foss*).

⁵⁶⁴ De Adm. Imp. II, 191.

⁵⁶⁵ С тим у вези треба рећи да су две тврђаве биле у једном тренутку обједињене и под влашћу патрикија (стратега) којег помиње арабљански песник Мутанаби X из века, Mutanabbī (*Vasiliev, Byzance et les Arabes II/2, 332*).

⁵⁶⁶ *Vasiliev, Byzance et les Arabes II/2, 146*.

⁵⁶⁷ De Adm. Imp. II, 191.

⁵⁶⁸ Лариса се налазила 20 км јужно од Mangulik-a, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 130.

⁵⁶⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240; De Adm. Imp. II, 191. В. стр. 55–56 у овом раду.

⁵⁷⁰ Les listes de préséance, 267. О тематској организацији у Лариси сведочи и печат једног од турмарха те теме – царског спатариа Теоктиста, Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 52.1 (IX век).

Филотејевог *Клиторологиона*, у коме се наводи да је клисурарх Пафлагоније, на исти начин као и катепан и вршилац дужности (ἐκ πρῶτου) стратега те јединице, за своје постављење плаћао цару суму од осам номизми.⁵⁷¹ Цитирана вест изазива извесну забуну јер из тог одељка следи да су упоредо деловали клисурарх, катепан и стратег истоимене теме, што није представљало уобичајену праксу у функционисању тематске управе. Ферлуга претпоставља да је разлог томе подела пафлагонијске теме на два дела, унутрашњи, којим је командовао клисурарх и приобални под управом катепана.⁵⁷² Своју тезу заснива на Ибн-ал-Факиховој тврдњи да је тема Пафлагонија имала два седишта,⁵⁷³ те је сходно томе, претпоставља Ферлуга, била састављена из два територијално-управна дела. Пример пафлагонијске клисуре одудара од осталих и по томе што се та област не налази у пограничној регији, какав је случај са свим осталим познатим клисурама. У недостатку изворне подлоге којом би се расветлило карактер те јединице, о пафлагонијској клисури није могуће рећи пуно тога. Имајући у виду чињеницу да се по свом карактеру разликује од свих осталих клисура, као и то да о њој нема других података, може се претпоставити да је била *ad hoc* карактера, и да је као таква постојала краће време на прелазу из IX у X столеће.

*

Током X века систем клисура се помера још дубље на исток. У време цара Романа I Лакапина ранг клисуре добија Авара (Ἀβάρα), која је претходно била турма Севастеје.⁵⁷⁴ У наредном ступњу војно-административне трансформације ова област је била уздигнута у ранг теме, са стратегом на челу.⁵⁷⁵ Током X столећа, основане су и клисуре Романупољ (Ρωμανούπολις) и Ханзит (Χανζῆτι), које помиње Порфиригенит, наводећи та су та два округа у време цара Романа Лакапина придодата месопотамијској теми.⁵⁷⁶ Романупољ је до 971. године постао седиште теме. Стратег те јединице помиње се у *Ескоријалском тактикону*.⁵⁷⁷ Вероватно у исто време кад и Романупољ, ранг теме досегла је и ханзитска

⁵⁷¹ Les listes de préséance, 231.

⁵⁷² Ферлуга, Ниже јединице, 82.

⁵⁷³ Brooks, Arabic Lists, 73.

⁵⁷⁴ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240.

⁵⁷⁵ Постаје тема после 951–952. године, Les listes de préséance, 360.

⁵⁷⁶ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238.

⁵⁷⁷ Les listes de préséance, 267.

јединица. На то упућује помињање ханзитског округа у тактици *De Velitatione* из друге половине X века (... τὴν τε τοῦ Χανζῆτι λεγομένην χώραν ...).⁵⁷⁸

Из X или XI века потиче сигилографски материјал који говори да су у то доба постојале и клисуре: Сотирупољ (Σωτηρούπολις),⁵⁷⁹ Тарон (Ταρόν),⁵⁸⁰ Цилиаперт (Ταρόν),⁵⁸¹ Тезервула (Τεζερβούλη)⁵⁸² и Василијада (Βασιλείας)⁵⁸³. Имајући у виду да се у *Ескоријалском тактикону* помињу стратеги Сотирупоља, Тарона и Цилиаперта, закључује се да су те јединице ранг клисура имале средином X века, свакако пре 971. године.⁵⁸⁴

Током X столећа већина дотадашњих клисура трансформисана је у теме, што је било у складу са тадашњом офанзивном политиком Цариграда.⁵⁸⁵ У новом војном уређењу, чији је носилац постала професионална тагматска војска, клисуре као јединице дефанзивног карактера више нису имале значајну улогу. Због тога се више не оснивају нове, а старе бивају трансформисане. Иако поједини печати сведоче да су неке клисуре, попут оне у Тезервули, опстале у првим деценијама XI столећа, у том се периоду свакако не може говорити о постојању организованог пограничног система клисура какав је постојао у претходним столећима. Клисуре које постоје на прелазу из X у XI век треба посматрати као последње остатке старог војно-управног система који се постепено гасио.

*

Извори сведоче да су поједине клисуре попут Кападокије, Созопоља, Харсијанона и Колонеје организоване по обрасцу, који је подразумевао примену вишеступног метода *турма – клисура – тема* приликом трансформисања округа. Први ступањ је подразумевао издвајање пограничних турми из ромејских тема, и њихово уздизање у виши административни ранг, с циљем јачања граничног појаса. Чести погранични сукоби

⁵⁷⁸ Le traité sur la guérilla, 125, 243; Three Byzantine Military Treatises, 230.

⁵⁷⁹ Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 948 (прва половина X века). Клисура се налазила у пограничном подручју према Абхазији, Oх. Dict. of Byz. III, 1930 (*Kazhdan*).

⁵⁸⁰ Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 76.4 (X–XI век). Клисура Тарон се налазила западно од језера Ван. Пре него што је интегрисан у византијску тематску организацију Тарон је имао статус полунезависне кнежевине, Catalogue of Dumb. Oaks IV, p. 168.

⁵⁸¹ Cheynet, De Tziliapert à Sébastè, 213f. Средином X столећа Цилиаперт постаје седиште теме, о чему сведочи Порфиригенитов податак у *Спису о управљању царством*, De Adm. Imp. I, с. 53, р. 286.

⁵⁸² Seibt – Zarnitz, Das byzantinische Bleisiegel, n° 3.3.7 (крај X – прва трећина XI века).

⁵⁸³ Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 134 (X век).

⁵⁸⁴ Les listes de préséance, 265, 269. Сотирупољ се у *Тактикону* наводи и под именом Βουρζώ.

⁵⁸⁵ Изузетак у том погледу представљају Созопољ и Месимврија на Балкану, као и Симпосион, Цамандос, Тезервула и Василијада на истоку, за које не постоје подаци да су икада досегли виши административни статус. Ипак, непостојање изворних података о подизању тих округа у ранг тема не мора нужно да значи да до тога у неком тренутку није дошло.

истакли су потребу за брзим деловањем локалних војних старешина и њихових јединица на терену, што је било могуће једино уз виши степен самосталности у одлучивању и спровођењу акција. То је остварено уздизањем пограничних турми у ранг клисура.

Издавањем пограничних турми и њиховим претварањем у клисуре слабљен је, међутим, регрутни потенцијал матичних тема. Цариград је због тога приступио прегруписавању нижих војно-територијалних јединица. Константин Порфирогенит пише о премештању извесних бандона или топотирисија из једне теме у другу, при чему су ови спајани и од њих формиране турме. У време цара Лава VI, наводи Порфирогенит, из теме Вукеларија у тему Кападокију, премештени су бандони Варета, Валвадона, Аспона и Акаркус, док су из теме Анатолика у тему Кападокију пребачени бандони Евдокијас, Агиос-Агапитос и Афразија. Од тих седам бандона створена је турма Комата у оквиру теме Кападокије.⁵⁸⁶ Сличне је садржине и следећи пасус у спису *De administrando imperio*, где се наводи да су у доба истог цара из теме Вукеларија у тему Харсијанон пресељени бандони или топотирисије Мириокефалон, Тимиос-Ставрос и Веринупољ, док су из теме Арменијака у тему Харсијанон премештени бандони Комодромос и Тавија. Од њих је формирана харсијанонска турма Санијана.⁵⁸⁷ Турме су, такође, могле бити премештане у целости, како то показују следећи случајеви: из Кападокије је у Харсијанон премештена турма Каси; такође и бандон Ниса са Цезарејом. То прегруписавање је спроведено у доба цара Лава VI.⁵⁸⁸ У тему Месопотамију су пребачене турма Камаха, која је до тада била у Колонеји, и турма Келзени, претходно део Халдије.⁵⁸⁹

Реч је, дакле, о прегруписавању војних снага из тема Арменијака, Анатолика и Вукеларија у теме Кападокију и Харсијанон, такође и из Кападокије у Харсијанон. Намеће се мисао да је груписање нижих јединица у теме Кападокију, Харсијанон и Месопотамију било условљено претходним слабљењем војног потенцијала тих тема издавањем турми које су уздигнуте у ранг самосталних нижих јединица – клисура. Све се то дешава у доба цара Лава VI, што води закључку да су неке од клисура које су тада основане претходно биле турме Кападокије, Харсијанона, или Месопотамије – попут Севастеје, Ликандоса или Леонтокоме.

⁵⁸⁶ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

⁵⁸⁷ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

⁵⁸⁸ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

⁵⁸⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238.

Приликом оснивања клисура углавном нису коришћени остаци позноримске територијалне организације, јер се границе клисура и седишта тих јединица најчешће нису подударали са старим, на темељима позноримске територијалне организације заснованим, црквеним провинцијама и катедрама. У већини утврђења у којима су се налазили штабови клисурарха нису постојале црквене катедре. Тамо где их је било не може се говорити о одређеном правилу на основу којег је усклађиван степен световне и црквене власти, па се тако у главним градовима појединих клисура јављају епископска седишта,⁵⁹⁰ митрополије⁵⁹¹ али и катедре аутокефалних архиепископа⁵⁹².

*

О статусу клисура и клисурарха у тематском систему важне информације пружа Ибн-ал-Факих. Пишући о селевкијском клисурарху (khisliuug), он наводи да је његов ранг нижи од стратевог. У наставку поменути географ пише да назив те дужности означава заповедника пролаза или теснаца.⁵⁹³

Иако су клисурарси имали нижи ранг од тематских стратега, клисуре су по много чему имале својства тема. О томе првенствено говоре подаци о регрутном потенцијалу кападокијске и харсијанонске клисуре, које доноси Ибн-ал-Факих. Он, наиме, пише да је под командом клисурарха Кападокије било 4000 војника.⁵⁹⁴ Одредом те јачине заповедао је и старешина клисуре у Харсијанону.⁵⁹⁵ Исти број војника имао је на располагању, с друге стране, заповедник теме Оптимата, док су се на пример у саставу тема Македоније и Тракије налазили одреди од по пет хиљада људи.⁵⁹⁶ Иначе, у Ибн-ал-Факиховом спису је

⁵⁹⁰ Κολώνεια – епископија провинције Ἀρμενία Β´ (митрополија Σεβαστεία), Notitiae, n°s 1²⁰⁶, 2²⁶⁵, 3³²⁵, 4²²¹, 7⁽²⁶¹⁾, 9⁽¹⁵⁹⁾, 10⁽¹⁷⁶⁾; Laurent, Corpus V/1, n°s 616, 617; Σωζόπολις – епископија провинције Αἰμίμοντος (митрополија Ἀδριανούπολις), Notitiae, n°s 1⁴⁴⁰, 2⁵⁰⁸, 3⁵⁸⁴, 4⁴⁵⁹, 7⁶²², 9⁴⁹⁶, 10⁵⁸⁶, 13⁶³⁷; Laurent, Corpus V/1, n°s 720–722; Ρωμανούπολις – епископија провинције Ἀρμεία (митрополија Κάμαχος), Notitiae, n°s 7⁶⁶⁶, 10⁶⁴⁶, 13⁷¹¹; Ταρών – епископија провинције τῆ Κελτζεινῆ σὸν τη Κορτζεινῆ καὶ τῷ Ταρών Ταρών, Notitiae, n°s 8⁶¹ (ἦτοι Κορτζέ), 10⁷⁰², 704, 713.

⁵⁹¹ Σεβάστεια – митрополија провинције Ἀρμενία Β´, Notitiae, n°s 1^{16.202}, 2^{15.261}, 3^{36.321}, 4^{16.217}, 5¹¹, 6¹¹, 7^{11.257}, 8¹¹, 9¹⁵⁵, 10¹⁷², 11¹¹, 12¹¹, 13¹⁷¹; Laurent, Corpus V/1, n°s 411, 412; Σελεύκεια – митрополија провинције Ἰσαυρία Παμφυλία, Notitiae, n°s 3^{67.508}, 4⁴⁹³, 6³⁶, 7³⁰, 8³¹, 10^{679.690.700} (Σμύρνης ἦτοι 8³²); Κολώνεια – митрополија, Notitiae, n°s 8⁶², 10⁶⁷⁶, 688, 697, 802, 11⁵⁸, 12⁵⁶, 13⁷⁵⁰, 798, 816; Laurent, Corpus V/1, n° 814; Τζάμανδος – митрополија 7¹¹⁷.

⁵⁹² Κολώνεια – аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 7⁸⁴, 8⁹⁸, 11¹¹⁸; Σωτηριούπολις – аутокефална архиепископија, Notitiae, n°s 7⁸⁷, 8¹⁰², 11¹²², 12¹¹⁹.

⁵⁹³ Brooks, Arabic Lists, 75. Додаје аутор списка још и то да назив дужности селевкијског старешине има значење: the king's face – како то Брукс преводи. То би, сматра Брукс, могло представљати дужност ἐκ προσώπου, Ibid., 75. n. 4

⁵⁹⁴ Brooks, Arabic Lists, 75.

⁵⁹⁵ Brooks, Arabic Lists, 75f.

⁵⁹⁶ Brooks, Arabic Lists, 73.

изостао податак о броју војника селевкијске јединице. Брукс, међутим, полазећи од Кудаминих обавештења о потенцијалу истоимене теме, сматра, да је клисурарх Селевкије располагао са 5000 регрута.⁵⁹⁷ Оно што је свакако јасно, јесте дакле да су клисуре током првих деценија IX века у погледу регрутне снаге биле изједначене са појединим темама.

Млађе клисуре, из X столећа, могу се пак у одређеној мери поредити са новим малим темама тога доба. На то упућују подаци који се тичу одеће њихових старешина. Порфирогенит пише да је клисурарсима била намењена одећа, која је на себи садржала вишеструке украсне елементе, са представама орлова или других царских симбола, који су били уобичајени и за стратеге јерменских тема. Одећа клисурарха је, притом, јасно сведочила о њиховом вишем рангу у односу на турмархе и друге, стратезима подређене, официре.⁵⁹⁸

Када је реч о висини плата клисурарха, податке у вези с тим пружа платни списак из доба цара Лава VI, који је Порфирогенит прибележио. Поменути списак садржи листу официра уз износе прихода који су им припадали – приложени су подаци о клисурарсима Севастеје, Ликандоса, Селевкије и Леонтокоме, за које се каже да су примали износ од 5 литри злата.⁵⁹⁹

Важно сведочанство о специфичном статусу клисурарха из епохе Лава Мудрог представља и податак из Филотејевог *Клиторогиона*, на основу којег сазнајемо да су клисурарси, заједно са другим високим чиновницима попут *ἐκ προσώπου* стратега или катепанима, постављани на дужност на церемонији у царској палати, плаћајући за своје постављење суму од 8 номизми. Додаје се још и то да сваки пут када клисурарси дођу у Цариград да приме плату они плаћају исту суму као приликом постављења на дужност.⁶⁰⁰ Филотејево обавештење се односи на клисурарха Пафлагоније, али нема разлога сумњати да је таква пракса важила и у случају других клисурарха из IX столећа.

Треба рећи и то да је, као и у случају других ромејских функционера, могуће било да клисурарси обављају истовремено још једну дужност. Такав је случај са турмархом и клисурархом Тарона чији је печат сачуван (датиран у период X–XI века).⁶⁰¹ Да није реч о изолованом примеру сведочи и случај више пута помињаног Мелијаса који се у једном

⁵⁹⁷ Brooks, *Arabic Lists*, 75 n. 5. Cf. Kitâb (Kodâma), 198

⁵⁹⁸ De cerimoniis, 470, 485–486; Porphyrogenitus, *Three Treatises*, 110, 126.

⁵⁹⁹ De Cerimoniis, 697. В. стр. 83 у овом раду.

⁶⁰⁰ Les listes de préséance, 231.

⁶⁰¹ В. стр. 78 у овом раду.

тренутку (око 909–910. год.) нашао на позицији клисурарха Ликандоса и Цамандоса, уједно и турмарха Симпосиона.⁶⁰²

О почасном рангу клисурарха у службеној хијерархији ромејске администрације сведоче првенствено подаци тактикона. На основу обавештења из *Тактикона Успенског* сазнајемо да су се клисурарси средином IX столећа налазили у рангу дужносника који су поседовали достојанство спатарокандидата.⁶⁰³ У Филотејевом *Клиторологиону* се такође помињу међу спатарокандидатима али и међу функционерима са рангом протоспатарија.⁶⁰⁴ Подаци из *Тактикона Бенешевича* сведоче да је на прелазу из треће у четврту деценију X столећа за клисурархе била резервисна титула протоспатарија.⁶⁰⁵

Сачувани сигилографски материјал у великој мери потврђује податке који се налазе у тактиконима. Уз то, на неколико сачувана печата, из IX и X столећа, уз дужност клисурараха помиње се титула спатарија. Један печат припадао је, притом, примикирију и клисурарху (X век), док се на једном, из VIII столећа, помиње достојанство хипата (в. у каталогу клисурарха, стр. 283–285).

Иако су клисурарсима временом додељивана виша царска достојанства, попут ранга протоспатарија, та дужност губи на значају у X веку. Имајући у виду да се главни непријатељи Царства из претходних векова – Арабљани – у то доба увелико повлаче, и да не угрожавају више у значајној мери границе Царства, Цариград реформише погранични војни систем ставрајући велике композитне округе са дукама и катепанима на челу. Старе, првенствено дефанзивне форме, попут клисура, у таквом уређењу губе своје место и постепено нестају. О девалвацији те функције пре њеног коначног нестанка сведочи то што се на дужности клисурарха не срећу припадници значајнијих ромејских аристократских родова. Сачуван је, наиме, само један печат на коме се поред имена наводи и презиме клисурарха – реч је о печату Калокира Саракинопула⁶⁰⁶ – што говори да у то доба служба клисурарха није додељивана припадницима највиших кругова византијске аристократије.

⁶⁰² В. стр. 53 у овом раду.

⁶⁰³ Les listes de préséance, 55.

⁶⁰⁴ Les listes de préséance, 147, 149.

⁶⁰⁵ Les listes de préséance, 251.

⁶⁰⁶ Ђорданов, Плиска, n° 22 = *Idem*, Corpus II, n° 639 = *Idem*, Corpus III, n° 1602 (X–XI век).

ЈЕДИНИЦЕ ПОД УПРАВОМ ДРУНГАРИЈА

О специфичном положају приморских војно-управних округа са друнгаријима (δρουγγάριος) на челу писано је већ у првим радовима о византијској тематској организацији. Тако, на пример, Шарл Дил, пишући о пореклу тематског уређења, истиче Теофанов податак о друнгарију у кивиреотској области из 698. године, као први помен једног носиоца тог звања, у чијој је надлежности било управљање посебном приморском јединицом.⁶⁰⁷ Дил је, међутим, отвореним оставио питање да ли су Кивиреоти представљали део велике поморске теме Карависијана, или се пак термини Кивиреоти и Карависијан могу сматрати синонимима у ромејској службеној терминологији.⁶⁰⁸ Теза о истоветности јединица Кивиреота и Карависијана је, међутим, у истраживањима која су уследила, одбачена. У студији о развоју тематске управе у Византији, Хајнрих Гелцер наводи да су улогу некадашње велике поморске теме Карависијана, током VIII и IX столећа наследиле јединице Кивиреота и Додеканеза, са друнгаријима као старешинама. Он, притом, ставља знак једнакости између дужности друнгарија Додеканеза и друнгарија Егејског мора.⁶⁰⁹ У коментару који прати текст Филотејевог *Клиторолгиона*, Џон Бјури такође пише о трансформацији првобитне карависијанске теме из које су издвојене кивиреотска и јединица Егејског мора са друнгаријима на челу.⁶¹⁰ Идући за Бјуријевим закључцима, у раду о нижим јединицама, Ферлуга такође помиње два тзв. друнгаријата – кивиреотски и друнгаријат Егејског мора (или Додеканеза) – који су, по његовом мишљењу, првобитно били турме, затим друнгаријати у карависијанској теми, а након њеног укидања постали су самосталне тематске јединице.⁶¹¹

Нешто другачије виђење еволуције приморских јединица имала је Елен Арвелер. Одбацујући дотадашње ставове у науци о карависијанској јединици као једној од ромејских тема, Арвелер истиче да је реч о флоти за брзе интервенције која је функционисала током VII и VIII столећа.⁶¹² Након њеног нестанка морнаричка делатност у Царству, која је до тада била под контролом карависијанског стратега, прелази у великој

⁶⁰⁷ Diehl, L'origine du régime des thèmes, 280f.

⁶⁰⁸ Diehl, L'origine du régime des thèmes, 281.

⁶⁰⁹ Gelzer, Die Genesis, 80

⁶¹⁰ Bury, Administrative System, 109.

⁶¹¹ Ферлуга, Ниже јединице, 69сл.

⁶¹² Ahrweiler, Byzance et la mer, 25.

мери, у руке старешина приморских војно-управних округа. Један од њих била је тема Кивиреота.⁶¹³ Поред ње, постојало је и неколико јединица, на челу са друнгаријима који су имали самосталан положај у тематском уређењу, и били независани од тематских стратега. Реч је о јединицама којима су руководили друнгарији Егејског мора и Додеканеза (ауторка, притом, поистовећује Додеканезе са Колпосом и Кикладима), које су после извесног времена трансформисане у теме.⁶¹⁴ Арвелер истиче, такође, и постојање јединица са друнгаријима као старешинама, које нису биле самосталне већ су чиниле део управне структуре унутар тема, какав је, по њеном мишљењу, био случај са окрузима Коса и Аталеје у кивиреотској теми.⁶¹⁵ Она помиње још и друнгарије Сицилије, за које претпоставља да су били заповедници бродовља истоимене теме.⁶¹⁶

Војно-управне јединице са друнгаријима на челу биле су предмет истраживања Елизабет Малами. Пишући о војно-административном уређењу на ромејским острвима, ауторка је издвојила функције друнгарија Колпоса, Додеканеза, Егејског мора и Коса, који су били старешине тих округа. У монографији о острвима у Византијском царству, Малами преиспитује изнете ставове о једнакости округа Егејског мора и Додеканеза са једне, и једнакости између Колпоса, Додеканеза и Киклада, са друге стране, покушавајући, такође, да одговори на поједина питања која се тичу хронологије настанка и нестанка наведених јединица.⁶¹⁷

Имајући, међутим, у виду оскудну грађу која се односи на приморске војно-управне јединице са друнгаријима на челу, на поједина питања у вези са њиховим карактером и еволуцијом ни до данас није дат одговарајући одговор. Обавештења о друнгаријима, иначе, највећим делом почивају на подацима са печата и из тактикона, уз тек по неко обавештење из извора наративног карактера, што у великој мери ограничава могућност расветљавања компетенција речених функционера.

*

Основни разлози због којих су истраживачи „друнгаријате” сврставали у посебну категорију тематских округа, јесу специфичан назив и карактер дужности њихових

⁶¹³ *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 50f.

⁶¹⁴ *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 75f.

⁶¹⁵ *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 82–83.

⁶¹⁶ *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 48. Закључци Елен Арвелер у вези са функцијом друнгарија Сицилије почивају на резултатима истраживања које је презентовао *Borsari*, *L'amministrazione del tema di Sicilia*, 133f.

⁶¹⁷ *Malamut*, *Les iles I*, 301f.

управника – друнгарија. Када је реч о називу, требало би још једном нагласити добро познату чињеницу да се у РOMEЈСКОМ царству носиоци истог звања често срећу на потпуно различитим позицијама, што је био случај и са друнгаријима. Стога је важно истаћи основне црте у еволуцији употребе тог термина у ромејској администрацији.

Чин друнгарија први пут се јавља у *Ускршињој хроници*. Први носилац тог звања био је извесни Теодот, који се помиње као део византијског посланства упућеног на двор персијског владара Сироја 628. године.⁶¹⁸ О Теодоту и његовој функцији се, међутим, не зна пуно тога. Дужност је вероватно установљена у Ираклијево време, јер се тај чин не помиње у Маврикијевом *Стратегикону*. Назив друнгарије потиче од термина друнгос којим су у *Стратегикону* називане оперативно-тактичке јединице унутар ромејских армија, чији је регрутни потенцијал износио између две и три хиљаде људи.⁶¹⁹ Пре увођења новог назива, друнгосима су командовале дуке.⁶²⁰

Чин друнгарија у средњовизантијској епоси носили су официри у тематској војсци и флоти,⁶²¹ али уједно и старешине престоничких јединица – попут друнгарија τῆς βίγλας или τοῦ ἀριθμοῦ/τῶν ἀριθμῶν⁶²² – као и заповедник централне царске флоте, познат под називом друнгарије τοῦ πλοῖμου/τῶν πλοῖμων⁶²³.

О друнгаријама у ромејској провинцијској управи првенствено сведоче подаци са сигилографског материјала и из тактикона, у којима се они обично наводе уз одређене топониме. Важно је, међутим, нагласити да навођење одређеног топонима уз звање друнгарија не мора нужно значити да је тај функционер био војно-управни старешина наведене области. Слично архонтима, друнгарији се помињу уз: 1) имена тема; 2) уз имена градова и војних одреда; 3) уз имена појединих округа у Царству, у којима у том тренутку није постојао виши војно-административни функционер, што упућује на закључак да је

⁶¹⁸ Chronicon Paschale I, 731.

⁶¹⁹ Strategikon, с. 1.4, р. 86, 88, 90.

⁶²⁰ Strategikon, с. 1.4, р. 86, 88. Поред израза друнгос и дука, у Маврикијевом *Стратегикону* помињу се као њихови синоними и појмови мира и мирарх, Ibid., с. 1.4, р. 86, 88, 90.

⁶²¹ О чину друнгарија у копненој тематској војсци пише поред осталих цар Лав VI у *Тактикама*, Taktika, с. 4.6, р. 50; с. 4.11, р. 52. В. нап. 108 у овом раду. О положају официра са чином друнгарија у тематској флоти сведоче подаци неколико ромејских трактата, Naumachica, 66–67, 77. За основне информације о чину друнгарија у ромејској војсци, cf. Oх. Dict. of Byz. I, 663 (McGeer).

⁶²² О дужности друнгарија τῆς βίγλας/τοῦ ἀριθμοῦ, cf. Bury, Administrative System, 60–62; Guillard, Recherches I, 563–587; Les listes de préséance, 331. Почев од XI столећа носиоци звања друнгарија τῆς βίγλας обављају судску делатност у Царству, cf. Oikonomidès, L'évolution, 125f.

⁶²³ О друнгарију који је командовао централном ромејском флотом, cf. Ahrweiler, Byzance et la mer, 73–76; Guillard, Recherches I, 535f. Старешина престоничке флоте се у XI столећу назива и друнгарије τοῦ στολοῦ, cf. Oikonomidès, L'évolution, 146.

управна власт у тим јединицама припадала друнгаријима. Узевши у обзир место тих друнгарија у тактиконима – припадао им је нижи хијерархијски ранг у односу на стратега – окрузи којима су они управљали сврстани су у категорију нижих војно-управних јединица.

*

Као прва група издвојени су друнгарији чија се функција наводи уз имена тема. Познати су само са сигилографског и епиграфског материјала, што отежава расветљавање њихових компетенција. О њима сведоче печати друнгарија Хеладе (VIII–X век),⁶²⁴ Опсикијаца (VIII–IX век)⁶²⁵ и Самоса (крај X – почетак XI века)⁶²⁶, као и натпис на коме се помиње дужност друнгарија Колонеје (IX–X век)⁶²⁷. С обзиром на то да осим назива дужности и личног имена не постоји ниједан други податак о реченим официрима, тешко је изрећи прецизније закључке о карактеру и опсегу њихових овлашћења. Познато је, притом, да је управна власт у наведеним темама припадала стратезима (или носиоцима других звања који су били старешине тема)⁶²⁸, као и турмарсима, те је стога мало вероватно да су поменути друнгарији вршили неки вид управне власт у њима. Ако је пак и било одређених административних компетенција у њиховим рукама, то је вероватно последица додељивања *ad hoc* овлашћења.

Постоји мишљење да су наведени друнгарији били уствари заповедници флоте у реченим темама.⁶²⁹ Такво становиште делује прихватљиво јер је углавном реч о

⁶²⁴ У питању су два печата. Њихови власници били су: Βασίλειος – δρουγγάριος τῆς Ἑλλάδος, *Catalogue of Dumb. Oaks II* n° 8.10 (VIII век); Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς στρατῶρ καὶ δρουγγάριος τῆς Ἑλλάδος, *Byzantine Seals*, Albecht Münz, p. 180, n° 1791 (IX–X век).

⁶²⁵ Власник печата био је: Στυλιανὸς – δρουγγάριος Ὀψικίου, *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 192.

⁶²⁶ Власник печата био је: Πολλυφούσκης – δρουγγάριος τῆς Σάμου, *Zacos – Nesbitt*, *Seals II*, n° 1038.

⁶²⁷ На натпису се помиње: ... βασιλικῶ στρατορί καὶ δρωγγαρίῳ Κωλονήας, *Bryer – Winfield*, *Pontos*, 145 n. 1. Натпис је пронађен у Цркви у утврђењу Şebinkarahisar, које се налази у данашњој Турској.

⁶²⁸ Такав је случај на пример са темом Опсикијаца, чији је старешина носио звање комеса, cf. *Les listes de préséance*, 348.

⁶²⁹ Речени став изнет је у коментару посвећеном дужности друнгарија Хеладе у *Catalogue of Dumb. Oaks II*, p. 27. Износи се, притом, две могућности у вези са опсегом дужности хеладског друнгарија. Прва теза почива на претпоставци да се топоним Хелада не односи на тему, већ на област Хеладу унутар истоимене теме, којом је поменути друнгарије можда управљао. Друга могућност, којој аутори дају предност, упућује на то да је поменути друнгарије био старешина хеладске тематске флоте. О снази хеладске флоте пишу, иначе, хроничар Теофан (Theophanes, 405) и Порфирогенит у *Спису о церемонијама* (*De cerimoniis*, 653; *Haldon*, *Theory and Practice*, 205). Списку друнгарија уз чију се дужност на печатима наводе називи тема, поједини истраживачи додавали су и друнгарије уз чију се функцију не наводи топоним, али су они на основу места где је печат пронађен везивани за одређене тематске јединице. Такав је случај друнгаријима Сицилије. О њима сведоче печати који су припадали следећим официрима: Εὐφύμιος –

приморским темама. Поставља се, међутим, питање да ли је друнгарије Колонеје такође био старешина флоте, имајући у виду да та тема највероватније није имала приступ мору.⁶³⁰ У вези с тим треба поменути и то што је поменути натпис на коме се помиње колонејски друнгарије пронађен у утврђењу удаљеном око 70 км од мора.

Ако се, дакле, о хеладском, опскијском и друнгарију Самоса може говорити као о заповедницима бродовља, мало је вероватно да је то био случај и са друнгаријем Колонеје. Он је, узимајући у обзир природно-географска и војно-стратешка својства колонејске теме вероватно био официр у тамошњој копненој војсци.

*

Другу заокружену скупину друнгарија у овом раду чине носиоци поменутог чина, који се наводе уз имена градова, односно утврђења, и војних јединица. Податке о „градским” друнгаријама пружају нам у највећем броју печати. Реч је о друнгаријама Тиоса (VIII век),⁶³¹ Атине (VIII–IX век),⁶³² Теологоса/Ефеса (друга половина IX века),⁶³³ Халкиде (IX век),⁶³⁴ и Хриштопоља (IX век)⁶³⁵. Поред њих, познат је и друнгарије Јерисоса, који се помиње као сведок у једној исправи Ивиронског манастира из 1008. године.⁶³⁶ Сви поменути градови се налазе на обалама мора, што упућује на закључак да су ти друнгарији вероватно били официри флоте. Да ли су они, поред командовања бродовљем које је у тим лукама било стационарано, имали и извесне управне компетенције није сасвим јасно. С

δρουγγάριος (*Borsari*, L'amministrazione del tema di Sicilia, 157 n° 14) и Ἰωάννης – δρουγγάριος (*Ibid.*, n° 15). Печати су датирани у период VIII–IX века. Арвелер је сматрала да су поменути официри били заповедници флоте у сицилијанској теми, што одговара реченој тези изнетом у *Dumbarton Oaks* каталогу, cf. *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 48.

⁶³⁰ О територијалном опсегу теме Колонеје, cf. *De themetibus*, 141.

⁶³¹ Θεόδωρος – δρουγγάριος Τίου, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, n° 10.3. Тиос је назив утврђења и епископског центра на Црном мору, у теми Пафлагонији, *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, p. 23.

⁶³² Θωμάς – δρουγγάριος Ἀθηνῶν, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2553.

⁶³³ Θωμάς – βασιλικὸς στρατῶρ καὶ δρουγγάριος τοῦ Θεολόγου, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2561; *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5, n° 135 (без имена, VIII–IX век). О односу топонима Теологос и Ефес, в. нап. 237 у овом раду.

⁶³⁴ Θεοφύλακτος – δρουγγάριος Χαλκίδος, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2587 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 48.1. Приређивачи натписа са печата у *Dumbarton Oaks* каталогу претпостављају да је реч о Халкиди у Тراقيји, а не на Еубеји, јер се друга обично помиње под именом Ἐυρίπος, cf. *Catalogue of Dumb. Oaks II*, p. 55.

⁶³⁵ Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δρουγγάριος Χριστοπόλεως, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 39.4.

⁶³⁶ У питању је био Βλάσσης δρουγγάρης Ἱερησοῦ, cf. *Actes d'Iviron I*, n° 15, p. 189. Поменути друнгарије, поменут као један од сведока на исправи којом се потврђује власништво Манастира Клими над имовином Фсезелиса, био је, иначе, неписмен, па је потпис уместо њега ставио јерисоски свештеник Георгије Разис, cf. *Ibid.*, p. 189. Није, иначе, било неуобичајено да официри буду неписмени, о чему говори један одељак из *Тактика* цара Лава VI, у коме се наглашава да би за заменика стратега једне теме требало поставити официре који умеју да читају и пишу (в. стр. 88 у овом раду). Царево инсистирање на тој особини јасно говори да официри у великом броју случајева нису били писмени.

тим у вези ваља нагласити да се у некима од тих градова јављају у истом периоду и архонти (Атина,⁶³⁷ Теологос/Ефес⁶³⁸ и Христовољ⁶³⁹), а један од њих је био и седиште турмарха (Ефес)⁶⁴⁰. У питању су, иначе, градови који се налазе на европској и азијској обали Егеја, као и један на малоазијској обали Црног мора (Тиос). Они су у географском погледу припадали темама Пафлагоније (Тиос), Хеладе (Атина), Тракесијана (Теологос/Ефес), Тракије (Халкида), Стримона (Христовољ) и Солуна (Јерисос). Остаје, међутим, отворено питање да ли су друнгарији чија се дужност везује за имена тих градова, у административном погледу били подређени стратезима поменутих тема или су они, можда, као официри флоте били у јурисдикцији друнгарија тоῦ πλοῖμου (старешине централног бродовља).

Издавај се случај друнгарија Малте, о коме сведочи печат из VII или VIII столећа. Власник печата био је извесни Νικήτας – δρουγγάριος καὶ ἄρχων Μελέτης.⁶⁴¹ Поменути званичник је вероватно био управник острва (у звању архонта) и старешина бродовља које је на њему било стационирано.

Као посебну поткатегорију треба издвојити официре са чином друнгарија који су командовали војним јединицама, стационираним на источном Средоземљу. Извори бележе неколицину таквих:

1. Апсимара, заповедника Курикиота у Кивиреотској области са чином друнгарија, потоњег цара Тиберија III (698–705);
2. Селевкијског друнгарија Сисинија;
3. Анонимног друнгарија Панфилије;
4. Друнгарија Стефана из Аталеје.⁶⁴²

Подаци Теофана и патријарха Нићифора о друнгарију Апсимару се обично истичу као први помен кивиреотске јединице, која је сходно Апсимаровој функцији сматрана

⁶³⁷ Catalogue of Dumb. Oaks II, p. 49–50.

⁶³⁸ Catalogue of Dumb. Oaks III, p. 29.

⁶³⁹ Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 107.

⁶⁴⁰ В. стр. 61, 67 у овом раду.

⁶⁴¹ Schlumberger, Sceaux byzantins 13/55, n° 203.

⁶⁴² Детаљније о тим дужносницима у наставку текста.

„друнгаријатом”.⁶⁴³ У интервалу између 698. године, када је друнгарије Апсимар преузео цариградски престо, и 732. године, у коју се датира Теофанов податак о Ману, првом познатом стратегу Кивиреота, историчари су тражили време уздицања кивиреотске јединице у ранг теме.⁶⁴⁴ Међутим, изворна сведочанства, посебно одељак из *Историје* патријарха Нићифора, упућују на мисао да су Кивиреоти већ 698. године, када је Апсимар преузео власт у Византији, имали статус теме.⁶⁴⁵

О Апсимаровој функцији, на основу које су извођени закључци о административном статусу Кивиреота крајем VII века, Теофан пише да је у питању била дужност друнгарија Кивиреота који је заповедао/припадао Курикиотима (... δρουγγάριον τῶν Κιβυραιωτῶν εἰς Κουρικιώτας ὑπάρχοντα ...).⁶⁴⁶ С друге стране, патријарх Нићифор је пружио прецизнији опис Апсимарове дужности. Он наводи како је Апсимар био старшина војне јединице Курикиота која се налазила у области Кивиреота, и помиње да су га Ромеји називали друнгарије (... στρατοῦ ἄρχοντα τῶν Κουρικιωτῶν τυγχάνοντα τῆς ὑπὸ Κιβυραιωτῶν χώρας, ὃν δρουγγάριον Ῥωμαίους καλεῖν ἔθος ...).⁶⁴⁷

⁶⁴³ По мишљењу Цона Бјурија „друнгаријат” Кивиреота је вероватно представљао самосталану управну јединицу која је постојала упоредо са темама, али је била нижег ранга, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 345. Јадран Ферлуга говори о високом степену војне и управне самосталности кивиреотског „друнгаријата” али сматра да је он био у саставу теме Карависијана, *Ферлуга*, Ниже јединице, 71. О Кивиреотима као „друнгаријату” у карависијанској теми пише и *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 23f. Сличан став имала је и *Antoniadis-Bibcou, Études d’histoire maritime*, 63f. *Grēgoriou-Iōannidou, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 218, је мишљења да су Кивиреоти у то време били део теме Анатолика, за шта је, међутим, тешко пронаћи потврду у изворима.

⁶⁴⁴ *Gelzer, Die Genesis*, 80; *Bury, Administrative System*, 109; *Bréhier, La marine de Byzance*, 6; *Ферлуга*, Ниже јединице, 73; *Antoniadis-Bibcou, Études d’histoire maritime*, 86; *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 31; *Karagiannopoulos, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους Β’*, 130. С друге стране, Шарл Дил и Константин Амандос су поистовећивали Кивиреоте са Карависијанима, те према томе формирање кивиреотске јединице датирани у другу половину VII века, *Diehl, L’origine du régime des thèmes*, 280, 284; *Amantos, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους Α’*, 310 n. 2. Марта Григориу-Јоаниду је изнела тумачење да су Кивиреоти оформљени као засебна тема у последњим годинама владавине цара Лава III (717–741) или почетком владавине Константина V (741–775), полазећи од чињенице да се термин στόλος (флота/поморска тема) у изворима тада први пут јавља уз Кивиреоте, *Grēgoriou-Iōannidou, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 221. Треба поменути и то да Јован Зонара пише како је извесни стратег Кивиреота учествовао у византијско-арабљанском сукобу из 678. године, *Zonaras III*, 224. Зонарино сведочанство је настало око 500 година након догађаја у вези са којим помиње кивиреотског стратега. Теофан и Нићифор који пишу са мање временске дистанце не помињу кивиреотског стратега у вези са тим догађајима. То, као и чињеница да се Кивиреоти не помињу у Јустинијановом писму из 687. године, разлози су што Зонарин податак о стратегу Кивиреота међу византолозима није прихваћен као релевантна у чињеница у расправама о времену формирању те теме, cf. *Grēgoriou-Iōannidou, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 207–211.

⁶⁴⁵ Такву могућност изнео је и Бјури, али се он, ипак, опредељује за тезу према којој заслуга за уздицање кивиреотског округа у ранг теме припада цару Лаву III, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 350 n. 4.

⁶⁴⁶ Theophanes, 370.

⁶⁴⁷ Nicephorus, 98.

Када помиње Кивиреоте 698. године, патријарх Нићифор уз њих наводи термин *χώρα*. Исти израз он користи и када пише о Опсикијцима и Анатолицима. На пример, када говори о Опсикији, у вези са догађајима који су се одиграли деценију раније, око 689. године, патријарх наводи: ... εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν ...⁶⁴⁸ Такође и у случају Анатолика, када описује догађаје из средине VIII столећа, пише: ... τῆ χώρα τῶν Ἀνατολικῶν ...⁶⁴⁹ Нићифор, према томе, ставља у исту раван округ Кивиреота, са окрузима Опсикијаца и Анатолика, који су у то време имали ранг тема. Он, иначе, за разлику од свог савременика Теофана, не употребљава израз тема, већ уместо тога, када пише о Опсикијцима, Анатолицима али и Кивиреотима, користи, с једне стране, израз *χώρα* мислећи на округ, или, с друге стране, термине *στράτος* и *στρατεύμα* са значењем војних одреда.⁶⁵⁰ За њега, дакле, није постојала никаква разлика у терминолошком погледу између опсикијске, анатоличке и кивиреотске јединице, већ су оне имале исти ранг у византијској војно-управној организацији. Следствено томе, Кивиреоти су, према вестима патријарха Нићифора, 698. године били једна од ромејских војно-територијалних једница истог ранга као Опсикијци и Анатолици, односно, тема.

Поред патријарха Нићифора, и Константин VII Порфирогенит на изванредан начин изједначава Кивиреоте, с краја VII века, са другим темема, конкретно са темом Тракесијана. У 47. глави *Списа о управљању царством*, Порфирогенит пише да је тадашњи ромејски цар (у питању су последње године VII столећа, при чему није наведено име цара) на Кипар вратио расељене становнике тог острва који су неколико година раније били пресељени у разне делове Царства, између осталог и у округе Кивиреота и Тракесијана (Ἀπέστειλεν δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς βασιλικόν, καὶ διεπέρασεν καὶ τοὺς ἐν Ῥωμανία οἰκῆσαντας, ἤγουν ἔν τε τῇ Κυζίκῳ καὶ τῷ Κιβυρραιωτῶν καὶ τῷ Θρακησίῳ, καὶ ἐνὸς ἡ νῆσος).⁶⁵¹ Чини се да цар писац не прави разлику између те две јединице, па се стога може претпоставити да су оне имале исти статус у византијској територијалној организацији.

⁶⁴⁸ Nicephorus, 92.

⁶⁴⁹ Nicephorus, 132.

⁶⁵⁰ Χώρα – Опсикијци (Nicephorus, 92, 116), Кивиреоти (Nicephorus, 98), Анатолици (Nicephorus, 132); *στράτος/στρατεύμα* – Опсикијци (Nicephorus, 110, 114, 118), Кивиреоти (Nicephorus, 140), Анатолици (Nicephorus, 94, 102, 120).

⁶⁵¹ De Adm. Imp. I, c. 47, p. 224. Реч је о догађају који се збио седам година после Трулског сабора, дакле 698/699. године, што упућује на помисао да је цар кога Порфирогенит помиње Тиберије III Аписмар. Постоји, међутим, и мишљење да су те мере спроведене неколико година раније, односно да иза њих стоји цар Јустинијан II, cf. De Adm. Imp. II, 181.

Тракесијани су у то доба имали ранг теме, па се сходно реченом може претпоставити да је то био случај и са Кивиреотима.

Армијска јединица (тема) Кивиреота формирана је свакако након 687. године, јер се не помиње у Јустинијановом писму папи које је састављено те године, у коме се налази листа свих тадашњих ромејских армија.⁶⁵² *Terminus ante quem* за формирање теме могла би бити 698. година, када је посведочена *χώρα* (тематски округ) Кивиреота. Реч је дакле о периоду између 687. и 698. године. Будући да је у време своје прве владавине цар Јустинијан II основао теме Тракију, Хеладу и Сицилију, као и клисуре Стримон и Кападокију, оправдано је претпоставити да је у оквиру опсежне војно-административне реформе која је тада спроведена, формирана и тематска јединица Кивиреота.

Сходно реченом, друнгарије Апсимар 698. године није био старешина кивиреотског „друнгаријата” већ заповедник курикиотске јединице (... *στратοῦ ἄρχοντα τῶν Κουρικιῶτων* ...), која је била стационирана у граду Курикосу,⁶⁵³ у теми Кивиреота.⁶⁵⁴ Курикиоти су предствљали морнаричку јединицу, о чему сведочи Теофан, који наводи да је Апсимар пре уздизања на престо, у време када је био курикиотски старешина, учествовао у поморској експедицији против Арабљана у Африци.⁶⁵⁵ Иначе, функција друнгарија Курикиота је свакако била значајна и моћна, имајући у виду да се носилац тог звања домогао царске круне.

⁶⁵² У писму су наведене: војска Опсиклијаца (*a deo conservandum obsequium*), војска Анатолика (*exercitus Orientalis*), војска Тракесијана (*exercitus Thracianus*), војска Арменијака (*exercitus Armenianus*), војска Италијана – Равенског егзархата – (*exercitus Italianus*), војска Карависијана (*Carabisiani*) као и војска Септенсијана, Сардиније и Африке – Картагинског егзархата – (*Septensiani, de Sardinia et atque de Africa exercitus*), *Sacrorum conciliorum nova XI*, 737f.

⁶⁵³ Неспорно је, чини се, да назив Курикиоти потиче од имена града Курикоса, cf. *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 50 n. 4. Пертузи сматра да су припадници те јединице били стационирани у Курикосу, али да нису нужно морали бити пореклом из тог места, *De thematibus*, 151–152.

⁶⁵⁴ Слично је донекле размишљао и Бјури, који у вези са Апсимаровом функцијом опрезно пише: *it is not clear whether he was subordinate to some who bore the title stratêgos of the Cibyraiots, or whether he was sole admiral of the Cibyraiots*, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 342. Елен Антонијадис пак сматра да на Апсимара треба гледати као на старешину Курикиота у региону Кивире, *Antoniadis-Bibcou, Études d'histoire maritime*, 96 n. 5.

⁶⁵⁵ *Theophanes*, 370. Пишући о поменутој поморској експедицији из 697. године, Теофан наводи да је на челу целокупне ромејске флоте у том тренутку био патрикије Јован. У питању је по свему судећи био стратег Карависијана. На основу тог податка изведен је закључак да су Курикиоти, односно Кивиреоти, били део управне структуре карависијанске теме, *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 23f. Сличан став имала је и *Antoniadis-Bibcou, Études d'histoire maritime*, 63f. Ипак, Теофанова вест упућује само на то да је патрикије Јован као вођа експедиције командовао свим поморским јединицама током поменуте кампање, али се из текста *Хронографије* не може закључити да је он командовао тим јединицама и у мирнодопско време. Према томе, Теофанова вест не може послужити као сигуран доказ о постојању командне лествице унутар ромејских поморских јединица тога доба, са карависијанским стратегом на челу.

На истом подручју где је био стационаран курикиотски одред деловали су у наредним столећима Сисиније, друнгарије Селевкије (VIII век)⁶⁵⁶ и анонимни друнгарије Панфилије (VIII век),⁶⁵⁷ као и друнгарије Стефан, поменут 909/910. године на једном натпису у Аталеји.⁶⁵⁸ Могло би се препоставити да су поменути функционери били наследници курикиотског старешине, односно наследници положаја чувара источне поморске границе Царства. Штаб морнаричког старешине који је командовао бродовљем у том делу Царства првобитно се налазио у Курикосу, затим је вероватно био премештен у Селевкију, а након тога у Аталеју у Памфилији, те отуда и помињање различитих топонима уз дужности друнгарија који су контролисали византијски део источног Средоземља. Иначе, после одласка флоте из Курикоса, тај округ се нашао под управом локалног турмарха, о чијој дужности сведочи неколико печата.⁶⁵⁹

Због оскудности изворних података о евентуалним административним овлашћењима наведених друнгарија није могуће изрећи прецизније закључке. Једини податак у том погледу представља поменути натпис из Аталеје, на коме се помиње друнгарије Стефан. Текст натписа сведочи да становници Аталеје друнгарију Стефану захваљују због обнове зидина, што указује на чињеницу да је у делокругу поменутог официра, поред осталог, била и обнова и изградња утврђења.

Отворено, такође, остаје и питање да ли су поменути друнгарији у источном Средоземљу били подређени кивиреотском стратегу или друнгарију тоῦ πλοῖου – као заповеднику царске морнарице и наследнику карависијанског стратега – или су пак имали самосталан положај у војно-управној организацији.

*

Трећу скупину провинцијских друнгарија представљали су официри уз чију се функцију наводе поједини окрузи у егејском архипелагу. Заједничко тим окрузима јесте

⁶⁵⁶ Σισίνιος – ὕπατος βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος Σελευκίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 3178.

⁶⁵⁷ Ἀποnymus – ὕπατος καὶ δρουγγάριος Πανφυλίας, *Cheynet*, Les sceaux byzantins du musée de Selçuk, n° 17, p. 327–328. Шене сматра да се седиште панфилијског друнгарија налазило у Аталеји.

⁶⁵⁸ *Grégoire*, Recueil des inscriptions grecques, n° 304. На основу текста натписа сазнајемо да је друнгарије Стефан обновио зидове Аталеје. Арвелер претпоставља да је реч о аталејском друнгарију који је био подређен стратегу теме Кивиреота, *Ahrweiler*, Byzance et la mer, 82–83.

⁶⁵⁹ Реч је о следећим турмарсима: Καλὸς – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Κουρίκου, *Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 8.1 (X век); Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Κουρίκου, *Zacos – Nesbitt*, Seals II, n° 937 (друга половина X века); *Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 8.2 (X век). Турма и утврђење Курикос, првобитно у кивиреотској теми, у X веку су потпадали под надлежност теме и стратега Селевкије, *De thematibus*, 77.

чињеница да у њима извори не бележе функционере са звањима вишим од друнгаријевог, што упућује на закључак да је управна власт у њима припадала управо друнгаријима. О носиоцима тих звања у изворима постоје следећи подаци:

- Друнгарије Егејског мора (του Αἰγαίοπελάγους/του Αἰγαίου) – наведен је у *Тактикону Успенског* (842–843).⁶⁶⁰ У вези с тим треба истаћи и податак из *Житија Теофана*, где се наводи да је Теофанов отац Исак, обављао дужност старешине Егејопелагита (... τῶν Αἰγαίοπελαγητῶν ἀρχῆ ...).⁶⁶¹ Обавештење се односи на период када је Теофан био дете, дакле, на 60-е године VIII столећа.⁶⁶² Отац хроничара је вероватно обављао дужност друнгарија Егејског мора. Иначе, округ под тим именом први пут се помиње на печату анонимног комеркијарија (... ἀπὸ ἐπάρχων καὶ γενικοῦ κομμερκιάριου ἀποθήκης τοῦ Αἰγαίου Πελάγους) који се датира у период 711–713. године⁶⁶³ (исту дужност обављао је и извесни Јован 713/714. године).⁶⁶⁴ Сачуван је и печат на коме се помиње τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους νήσων из 734/735⁶⁶⁵. Округ Егејског мора је током прве половине IX столећа уздигнут у ранг теме.⁶⁶⁶ О дужности друнгарија Егејског мора сведочи и неколико печата из VIII и IX столећа:

1. Ανοnymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (VIII–IX век);⁶⁶⁷
2. Ακρούλιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (VIII–IX век);⁶⁶⁸

⁶⁶⁰ Les listes de préséance, 53, 57. Друнгарије је поменут на два места. На првом као друнгарије του Αἰγαίοπελάγους, на другом на друнгарије του Αἰγαίου. Владимир Бенешевич је сматрао да на другом месту треба тражити бившег друнгарија, *Benešević*, Die Byzantinischen Ranglisten, 156; док Икономидис мисли да се на оба места помињу носиоци исте функције, на првом у категорији носилаца титуле протоспатарија, а на другом месту међу спатарокандидатима, Les listes de préséance, 56 n. 40.

⁶⁶¹ Vita Theophanis, 28.

⁶⁶² Bury, Administrative System, 109 n. 2.

⁶⁶³ Zacos – Veglery, Seals I, n° 211.

⁶⁶⁴ Zacos – Veglery, Seals I, n° 213.

⁶⁶⁵ Zacos – Veglery, Seals I, n° 249.

⁶⁶⁶ Les listes de préséance, 353.

⁶⁶⁷ Schlumberger, Sigillographie, 195 n° 10.

3. Εὐφημιανός – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (VIII–IX век);⁶⁶⁹
 4. Ἰουλιανός/Εὐφημιανός – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (VIII–IX век);⁶⁷⁰
 5. Ἰωάννης – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век);⁶⁷¹
 6. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век);⁶⁷²
 7. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век);⁶⁷³
 8. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век);⁶⁷⁴
 9. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (друга половина IX века);⁶⁷⁵
 10. Σέργιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век);⁶⁷⁶
 11. Σισίνιος – ὕπατος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (VIII век);⁶⁷⁷
 12. Φωκᾶς – πρωτοσπαθᾶριος καὶ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (IX век).⁶⁷⁸
- Друнгарије Додеканеза (тῆς Δωδεκανήσου) – једини познати носилац тог звања био је Теофилакт Рангабе, отац потоњег цара Михаила I (811–813). Теофан у *Хронграфији* помиње Теофилакτα, сврставајући га у ред дужносника који су припремали заверу против царице Ирине 780. године. Завера се завршила неуспешно а Теофилакт је са другим завереницима био

40.5.

⁶⁶⁸ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2649 (Αноним, прва половина IX века) = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n°

⁶⁶⁹ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 1887 = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 40.7.

⁶⁷⁰ *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 40.8.

⁶⁷¹ *Schlumberger, Sigillographie*, 193 n° 1.

⁶⁷² *Schlumberger, Sigillographie*, 194 n° 2.

⁶⁷³ *Gray Birch, Catalogue*, n° 17541.

⁶⁷⁴ *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 40.6.

⁶⁷⁵ *Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5*, n° 97.

⁶⁷⁶ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2360 = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 40.10.

⁶⁷⁷ *Koltzida-Makrē, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα*, n° 34.

⁶⁷⁸ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 3167 = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 40.9.

заточен и прогнан.⁶⁷⁹ О њему и његовим надлежностима се, међутим, не може пуно тога рећи, будући да је Теофаново обавештење уједно и једини податак о њему. О постојању додеканеског округа сведочи и један печат анаграфевса из IX столећа.⁶⁸⁰ Као територијалана јединица провинцијске управе Додеканези се помињу и у *Привилегији цара Алексија III Анђела Млечанима* из 1198. године.⁶⁸¹

- Друнгарије Колпоса (τοῦ Κόλλου) – наведен је у *Тактикону Успенског* (842–843).⁶⁸² Носилац истог звања био је и власник једног сачуваног печата из IX столећа.⁶⁸³
- Друнгарије Коса – осведочен је на једном печату, који се оквирно датује у VIII или IX столеће.⁶⁸⁴

У науци се доста писало о карактеру наведених јединица. У старијој литератури преовладавало је мишљење да су окрузи Егејског мора и Додеканеза заправо истоветна јединица.⁶⁸⁵ Елен Арвелер је, с друге старне, одбацила тезу о једнакости јединица Егејског мора и Додеканеза, износећи став да је реч о два посебна војно-управна округа, тврдећи још и да се округ Додеканеза може изједначити са јединицом којом је командовао друнгарије Колпоса, поменут у *Тактикону Успенског*, одмах након друнгарија Егејског мора.⁶⁸⁶ Своју тврдњу објашњава тиме што се у поменутом *Тактикону* наводе функционери који су били задужени за контролу свих приморских области у Царству, изузев јужног Егеја, односно Киклада и Додеканеза, те се, сходно томе, јурисдикција над том облашћу могла наћи једино у рукама колопског друнгарија.⁶⁸⁷ О дужности колпоског друнгарија, пре Арвелер, писао је Бјури, који је тврдио да се израз Колпос (= залив)

⁶⁷⁹ Theophanes, 454.

⁶⁸⁰ Његов власник био је: Χριστοφόρος – βασιλικὸς βεστίτωρ καὶ ἀναγραφεὺς Δωδεκανήσου, *Schlumberger, Sigillographie*, 194 n° 3 (IX век).

⁶⁸¹ *Tafel – Thomas, Urkunden*, 265.

⁶⁸² *Les listes de préséance*, 53.

⁶⁸³ Власник печата био је: Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δρουγγάριος τοῦ κόλλου, *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2202.

⁶⁸⁴ У питању је био Лав – кандидат и друнгарије Коса. Податак о том печату пружа *Laurent, Bulletin de sigillographie byzantine*, 780, али без грчког текста натписа.

⁶⁸⁵ *Gelzer, Die Genesis*, 80; *Bury, Administrative System*, 109. *Ферлуга*, Ниже јединице, 73.

⁶⁸⁶ *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 76f. Cf. *Les listes de préséance*, 53.

⁶⁸⁷ *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 80.

односи на један од залива у Мраморном мору.⁶⁸⁸ Владимир Бенешевич је, с друге стране, изнео претпоставку да је Колпос могуће тражити у Јонском или Егејском мору.⁶⁸⁹ Предочене ставове потребно је у извесној мери преиспитати. На првом месту, ваљало би се осврнути на тезу о једнакости јединица Егејског мора и Додеканеза.

Територијална јединица Егејско море оформљена је најкасније 711. године, када се помиње комеркијарије са јурисдикцијом на том подручју.⁶⁹⁰ Почев од 711. године могуће је пратити вишевековни континуирани административни развој округа Егејског мора који током IX столећа добија ранг теме. У *Тактикону Успенског* наводи се друнгарије,⁶⁹¹ док су стратеги те јединице побројани у потоњим ранг-листама ромејских званичника, почев од Филотејевог *Клиторологиона*, затим *Тактикона Бенешевича* и на крају у *Ескоријалском тактикону*.⁶⁹² О њима сведоче и бројни печати из периода од IX до XI столећа.⁶⁹³ Иако су административни ранг и територијални опсег јурисдикције старешине округа Егејског мора мењани, неспорно је, међутим, да је јединица под тим именом постојала непрекидно од почетка VIII до XI столећа.⁶⁹⁴ С друге стране, из тог периода потиче и податак о Додеканезима, прво у Теофановој *Хронографији*,⁶⁹⁵ затим и на печату једног анаграфевса из IX века,⁶⁹⁶ што говори да је додеканески округ постојао у исто време када и јединица Егејског мора, односно упоредо са њом, те је према томе тешко потврдити речену тезу о једнакости две јединице. Важно је, притом, нагласити да је Теофанов отац обављао дужност старешине – друнгарија – Егејопелагита (60-их година VIII столећа), приближно у исто време када је функцију друнгарија Додеканеза вршио Теофилакт Рангабе (780), којег Теофан помиње у *Хронографији*. Хроничар је, као син друнгарија Егејског мора, свакако морао бити упућен у питања структуре и организације приморских војно-управних округа, па је мало вероватно да би јединицу Егејског мора назвао именом Додеканеза. Стога не треба доводити у питање веродостојност његових исказа о

⁶⁸⁸ Bury, Administrative System, 110.

⁶⁸⁹ Benešević, Die Byzantinischen Ranglisten, 155.

⁶⁹⁰ В. стр. 125.

⁶⁹¹ Les listes de préséance, 53, 57.

⁶⁹² Les listes de préséance, 101, 105, 139, 247, 267.

⁶⁹³ Неки од њих објављени су у: Catalogue of Dumb. Oaks II, n°s 40.27, 28, 29, 30, 32, 33.

⁶⁹⁴ Тема Егејског мора је према Порфирогеновим подацима из *Списа о темама* обухватала Кикладе, са острвима Лимнос, Скирос, Милос, Амолгос, Тира, Тирасија и Ринија, као и Спораде, са острвима Митилина и Хиос, cf. De thematibus, 83. Део Киклада био је у саставу теме Хеладе, Ibid., 90. Граница две теме ишла је северно од острва Наксоса, *Malamut*, Les iles I, 312.

⁶⁹⁵ В. стр. 126–127.

⁶⁹⁶ В. стр. 127.

поменутом округу. Иначе, додеканески друнгарије Теофилакт Рангабе је, са другим истакнутим лицима, учествовао у завери против царице Ирине, што говори да је припадао високим круговима у Царству. Та чињеница је свакако помогла његовом сину да се пробије до највиших позиција у Цариграду и у једном тренутку домогне ромејског престола. Из тога, такође, следи да је позиција додеканеског друнгарија била значајна у структури тематског уређења. Да би се расветлили почети, односно настанак две поменуте административне јединице – Егејског мора и Додеканеза – потребно је начинити осврт на територијално-управну организацију у егејском архипелагу у претходној епоси.

У позноримском добу највећи тог архипелага налазио се у саставу провинције Кикладских острва.⁶⁹⁷ Та провинција је од времена цара Јустинијана I била подређена квестору (*questor Iustinianus exerxitus*), у чијој су надлежности биле још и провинције Скитија, Мизија, Карија и Кипар.⁶⁹⁸ Заједничко поменути окрузима на Доњем Дунаву, Егеју и источном Медитерану јесте то што су се у њима налазили важни лучки центри. Истраживачи су највећим делом сагласни да се управо из поменуте квестуре током VII столећа развила карависијанска, односно морнаричка тема.⁶⁹⁹ Треба притом, напоменути, да поједини историчари, попут Арвелер, сматрају да су Карависијани настали независно од квестуре и да немају везе са том институцијом.⁷⁰⁰ Чини се, ипак, да је аргументација која сведочи у прилог тези о еволуцији карависијанске теме непосредно из квестуре, довољно убедљива.⁷⁰¹ Трансформација квестуре у тему била је део опсежних реформи које

⁶⁹⁷ Један од управитеља те провинције био је Теодор, префекта Острва (*Theodoro, praefecto insularum*), о коме сведочи печат из VI столећа, *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2928. Грчки еквивалент те функције је звање *ἐπαρχος νήσων*. Помеута провинција је обухватала острва Сифнос, Парос, Тенос, Андорос и на истоку Самос, Хиос, Митилину и Тенедос. Поједина острва у западном делу Егаја припадала су провинцији Ахаји – Делос и Имброс. Провинција Кикладских острва се у великој мери поклапала са истоименом црквеном епархијом, с тим што нису на свим побројаним острвима постојале црквене катедре, и што је Митилина била седиште аутокефалне архиепископије, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, p. 110, 128.

⁶⁹⁸ Побројане провинције су биле под командом квестора, почев од 537. године, *Iust. Nov.*, n° 50, p. 293–294. Јован Лидијац тог дужносника назива епархом (префектом) Скитије, *Lydus*, 192–193.

⁶⁹⁹ Шарл Дил је сматрао да је карависијанска флота настала из јединице *Quaestura exercitus*, *Diehl, L'origine du régime des thèmes*, 290f. Занимљиву претпоставку у вези са поменом Карависијана у Јустинијановом писму изнео је Хајнрих Гелцер, који је предложио исправку у читању тог изрази према којој би поменуте војнике требало читати као *Calarisiani, Descriptio orbis Romani*, XLIII. Назив војног одреда према томе потицао би од имена сардинијског града Каљарија. Ипак, и сам Гелцер је убрзо одустао од те хипотезе и сложио се са Диловим тумачењем, *Gelzer, Die Genesis*, 11, 20ff.

⁷⁰⁰ Елен Арвелер је оспорила Дилово тумачење, тврдећи да су Карависијани представљали потпуно нову војну јединицу, *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 19f. В. нап. 61 у овом раду.

⁷⁰¹ *Hendy, Studies*, 651f; *Haldon, Byzantium*, 217. Реформисање флоте, и стварање поморске армије/теме Карависијана представљало је одговор на офанзиву Арабљана у Средоземљу од средине VII

су спровођене током VII столећа, када су преобликовањем позноримских армија осниване прве ромејске теме, као одговор на велику арабљанску офанзиву. Арабљанско напредовање на мору било је повод да се дотадашња квестура реформише и прилагоди новом војно-управном систему са темама. Стратег новоформиране карависијанске, односно морнаричке теме, наследио је вероватно и надлежности некадашњег квестора на подручју пет поменутих провинција. Међутим, већ до краја VII столећа, већи део тих територија нашао се изван контроле Цариграда. Скитију и Мизију су окупирали Бугари, док је на Кипру установљен византијско-арабљански кондоминијум. Поред тога, провинција Карија је вероватно била додељена на управу тракесијанском старешини.⁷⁰² Сходно томе, стратег Карависијана је непосредну управу могао остварити једино над провинцијом Кикладских острва.⁷⁰³

На прелазу из VII у VIII столеће дошло је до трансформације кикладске провинције. На такав закључак упућује чињеница што је у то доба термин Кикладска острва замењен у службеној терминологији византијске администрације изразом Егејско море или Острва Егејског мора. О томе сведоче поменути печати комеркијарија.⁷⁰⁴ У територијалној организацији Цариградске цркве појам Кикладска острва као назив провинције остаје пак у употреби у наредним столећима, у непромењеном облику.⁷⁰⁵ У црквеном уређењу средњовизантијске епохе, које је почивало на начелима установљеним у време цара Диоклецијана (284–305) и Константина I (306–337), територијални опсег и назив провинције Кикладских острва нису, дакле, мењани.⁷⁰⁶ С друге стране, увођење термина Егејско море уместо израза Кикладска острва, у војно-управном уређењу, засигурно је било у вези са преобликовањем управе на том подручју. Изградњом нових тематских институција мењена је схема позноримске територијалне организације, што је

века. Први помен стратега те јединице, налази се у другој књизи *Чуда Светог Димитрија Солунског*, и датује се у 680. годину, *Les plus anciens recueils I*, 230–231.

⁷⁰² Haldon, *Byzantium*, 219.

⁷⁰³ Халдон сматра да се јурисдикција карависијанског стратега у то време протезала и над Кипром, Haldon, *Byzantium*, 217. Острво је тада, међутим, имало статус кондоминијума па је мало вероватно да би Арабљани дозволили инсталацију значајних ромејских поморских снага на њему. Стационарање ромејске флоте на Кипру у време кондоминијума, мало вероватним сматра и *Malamut*, *Les ilies I*, 300.

⁷⁰⁴ В. стр. 125.

⁷⁰⁵ Провинција *Κυκλάδες νῆσοι* (митрополија *Ῥόδος*), *Notitiae*, n°s 1^{35.425.(444)}, 2^{34.494}, 3^{38.564}, 4^{35.443}, 5^{30, 6³⁰, 7⁶⁰³, 8⁴⁰, 9⁴⁷³, 10⁵⁶², 13⁶¹²}.

⁷⁰⁶ Територијално језгро црквене провинције Кикладских острва у средњовизантијској епоси углавном није мењано, али су у појединим периодима у састав епархије улазиле и катедре које до тада нису биле њен део, в. стр. 132 и нап. 711.

вероватно био случај и са стварањем округа Егејског мора, чије се границе нису поклапале са границама провинције Кикладских острва.

Округ Егејског мора формиран је између 697 и 711. године. Реч је, иначе, о периоду када још увек постоји карависијанска тема, па се стога може изрећи тврдња да је округ Егејског мора у почетку био део, односно нижа јединица, унутар теме Карависијана.⁷⁰⁷ С обзиром на то да се карависијанска тема након 711. године не помиње у изворима, истраживачи су, чини се, сасвим оправдано претпостављали да је у склопу реформи цара Лава III, када су трансформисане прве ромејске теме, расформирана тема Карависијана, и да је уместо ње установљено неколико јединица са друнгаријима на челу.⁷⁰⁸ После гашења теме Карависијана централном флотом је управљао друнгарије тоῦ πλοΐου, док је управу над егејским архипелагом – који је претходно био у саставу провинције Кикладских острва – преузео друнгарије Егејског мора. Иначе, карависијанска јединица је била преваходно морнаричког карактера, те стога не чуди што су одељењима која су произашла из ње командовали официри са чином друнгарија, који је био један од типичних морнаричких чиновна.

Разлог за преобликовање провинције Кикладских острва могла је бити потреба за успостављањем чвршће контроле над архипелагом који је у то време био изложен арабљанским нападима. Карависијански стратег који је командовао целокупном ромејском флотом вероватно није могао на најбољи начин да контролише архипелаг па је због тога Цариград управу над острвљем препустио другим старешинама. Могуће је да је зарад лакшег управљања то подручје већ тада било подељено на два дела: северни, којим је управљао друнгарије Егејског мора, и јужни део, где је оформљен округ Додеканеза.

⁷⁰⁷ Јадран Ферлуга претпоставља да је округ Егејског мора у почетку имао ранг турме, *Ферлуга*, Ниже јединице, 71–72. Потврду свом становишту он налази у натпису на печату на коме се помиње турмарх τῆς καθόδου. Ферлуга, наиме, сматра да је реч о печату турмарха Егејског мора, односно да се израз τῆς καθόδου односи не егејски басен, полазећи од тезе Гистава Шламбержеа, који је печат и објавио, *Schlumberger, Sigillographie*, 194 n° 7 (печат датиран у IX столеће). У одсуству одговарајуће потврде, такво тумачење, међутим, остаје у домену претпоставке. Југословенски историчар претпоставља, такође, да је поред турме Егејског мора, у саставу карависијанске теме била и турма Кивиреота. С тим у вези он помиње печат Теофила, турмарха Кивиреота, који Шламберже датира у крај VIII столећа (*Schlumberger, Sigillographie*, 261–262) повезујући турмарха Теофила са истоименим официром којег помиње хроничар Теофан (Theophanes, 465). Ферлуга, међутим, одбацује такву тумачење, истичући да је Теофил, који се помиње у *Хронографији* био стратег Кивиреота, те да се он не може поистоветити са власником поменутог печата. Ферлуга даље претпоставља да печат потиче из VII века, доказујући тиме своју тврдњу да су у то доба Кивиреоти, као и округ Егејског мора, били део карависијанске теме, *Ферлуга*, Ниже јединице, 70–71. Имајући, ипак, у виду је датирање упитно, печат не може да послужи као доказ изнете тврдње.

⁷⁰⁸ *Haldon, Byzantium*, 217 n. 33. Последњи помен карависијанске јединице у изворима односи се на 711. годину, *Liber Pont. I*, 389–390.

Такву претпоставку није, међутим, могуће недвосмислено потврдити, с обзиром на то да се први и једини познати друнгарије Додеканеза помиње тек 780. године.

Иначе, када је реч о округу Додеканеза, недостатак изворних сведочанстава не дозвољава ни да се реконструише територијални опсег те јединице. Иако поједини антички писци поистовећују Додеканезе са Кикладима,⁷⁰⁹ та чињеница није од велике помоћи, имајући у виду да појам Киклади има вишеструко значење у изворима. Географски термин Киклади се обично односи на острвље у јужном Егеју, али се у изворима срећу и подаци који упућују на то да су Киклади каткад посматрани у много ширем смислу.⁷¹⁰ Ништа једноставнија слика није ни када је реч о употреби термина Киклади у ромејској администрацији. Наиме, позноримска провинција Киклади, која је у црквеном уређењу постојала кроз читаву средњовизантијску епоху, обухватала је острва: Родос, Самос, Хиос, Кос, Наксос, Тиру, Парос, Лерос, Андрос, Тинос, Милос и Писину⁷¹¹. С друге стране, у другој половини X века оснива се посебна тема са стратегом Киклада на челу, која је захватала мали територијални појас на југу Егејског мора. Остатак Егеја био је под контролом тема Егејског мора и Самоса.⁷¹² Током XI века статус теме има и острво Хиос, које је претходно било у саставу теме Самос.⁷¹³

Додеканези као округ са друнгаријем на челу постоје, дакле, 780. године. Након тога друнгарије Додеканеза нестаје из извора. Арвелер је, чини се, у праву када тврди да је Колпос, уствари, друго име за ту јединицу, односно да се додеканески округ трансформисао у јединицу са друнгаријем Колпоса на челу.⁷¹⁴ Поставља се, међутим, питање зашто је промењен назив тог округа и да ли је тиме, уједно, промењен и његов територијални опсег? Одговори на та питања би се могли пронаћи у чињеници што је та регија, односно југ Егејског мора, била изложена честим арабљанским нападима, па су,

⁷⁰⁹ Cf. *Amantos*, Δωδεκάνησος, 244f.

⁷¹⁰ Као део Киклада помиње се на пример острво Лезбос које се налази у северном делу Егеја, *Acta graeca*, 212.

⁷¹¹ В. нап. 706. Епископија Андрос се помиње у првих пет notiција. У notiцијама 4, 9, 10 и 13 се на списку наводе и епископије Нисира и Астипалија; У notiцијама 9, 10 и 13 постоји помен епископије Икарије; У notiцијама 10 и 13 се помиње и Трахија; У notiцији 13 изостаје помен Наксоса и Пароса.

⁷¹² *Les listes de préséance*, 267. Тема Киклада је оформљена у периоду између 949. године – када је организована експедиција на Крит, у којој би своје место нашао и кикладски стратег да је та дужност у то доба постојала – и 971. године када је састављен *Ескоријалски тактикон*, у коме се помиње функција стратега Киклада. Та јединица се у званичним документима вероватно помиње још и као тема Острва, на шта упућује сигилографски материјал датиран у XI столеће, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, 129.

⁷¹³ О статусу Хиоса у том периоду сведочи печат стратега Михаила, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 41.6.

⁷¹⁴ *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 76f.

сходно томе, поједини делови те територијалне јединице прелазили из руку једне у руке друге власти, а старешина округа био приморан да мења своје седиште. Оно је 780. године било у Додеканезима, а затим 40-их година IX столећа у неком заливу познатом једноставно као Колпос. Разлог за премештање могло је бити арабљанско освајање Крита 20-их година IX века, када су муслимански освајачи стекли значајно упориште и стратешку тачку одакле су угрожавали византијске поседе у Егеју.⁷¹⁵

У неком тренутку штаб поменутог официра можда је био стациониран и на острву Кос. Следствено тој хипотези, друнгарија Коса требало би посматрати као носиоца исте дужности коју су претходно обављали друнгарији Додеканеза и Колпоса. Иначе, када је у питању друнгарије Коса, Арвелер сматра да је он био подређен стратегу Кивиреота,⁷¹⁶ што, међутим, није потврђено у изворима. У одсуству детаљнијих изворних података остаје отворено питање да ли је округ са друнгаријем Коса на челу, био наследник додеканеске и колпоске јединице, или је реч о делу кивиреотске теме, или је пак у питању нека сасвим трећа јединица унутар тематске организације.⁷¹⁷

Уместо два округа у Егеју, којима су у време састављања *Тактикона Успенског* управљали друнгарији Егејског мора и Колпоса, у Филотејевом *Клиторологиону* се помињу теме Егејског мора и Самоса на том подручју.⁷¹⁸ Арвелер је, по свему судећи, у праву када тврди да су речене теме настале управо трансформацијом два округа које помиње састављач првог тактикона.⁷¹⁹ Порфирогенит, иначе, у *Спису о темама*, наводи да је Самос некада, у време када су прве теме осниване, био седиште теме τῶν πλοῖζομένων.⁷²⁰

⁷¹⁵ О арабљанском освајању Крита, cf. *Tsougarakis, Byzantine Crete*, 30f.

⁷¹⁶ *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 82–83.

⁷¹⁷ Та питања отвореним оставља и *Malamut, Les iles I*, 303–304.

⁷¹⁸ *Les listes de préséance*, 101, 105, 139.

⁷¹⁹ *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 80f

⁷²⁰ *De thematibus*, 81. Арвелер, сходно томе, износи тврдњу да је тема Самос првобитно називана темом τῶν πλοῖζομένων, *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 80f. Тема τῶν πλοῖζομένων, међутим, није ништа друго до синоним за стару велику поморску тему Карависијана, чије је седиште у неком тренутку било на острву Самос. С тим у вези треба истаћи и став изнет у сигилографској едицији *Dumbarton Oaks Seals* где се наводи да је тема τῶν πλοῖζομένων са седиштем у Самосу основана у време када су настале прве теме, да би недуго затим била укинута. У прилог тези о постојању теме Самос у VIII веку наводи се печат Теодора, царског протоспатарија и стратега Самоса који се датира у VIII или IX столеће, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, 134. Под истим именом тема је обновљена крајем IX века. Претпоставља се, такође, да се надлежност стратега Самоса (и других приморских тема) у то доба тицала, између осталог, морнара настањеним у појединим лучким градовима, док су ти градови у административном погледу били део копнених тема. Претпоставка се односи на положај Ефеса и Адрамитиона, у којима су живели морнари теме Самос, али су два града у управном

*

Излагање о приморским јединицама, којима су управљали друнгарији у егејском басену, могуће је резимирати на следећи начин: током VII столећа као одговор на арабљанску офанзиву долази до трансформације постојећег војног и провинцијског система и започиње се са изградњом тематске управе. Реформисањем квестуре, чија се надлежност протезала над најважнијим приморским провинцијама на истоку Царства, оснива се тема Карависијан. У њеној надлежности били су централна флота, као и провинције, које је некада контролисао квестор. Територијална јурисдикција карависијанског стратега је, међутим, крајем VII столећа сведена на егејски архипелаг, односно на провинцију Кикладских острва. На прелазу из VII у VIII столеће долази до трансформације територијалне јединице Кикладска острва, и оснивања округа Егејског мора, који је у почетку био у теми Карависијана, да би након њеног укидања постао посебна војно-управна јединица под управом друнгарија. У једном тренутку, можда истовремено са оснивањем округа Егејског мора или пак нешто касније, на јужном Егеју основан је округ Додеканеза. Свакако од 780. године, а можда и раније, Егеј је, дакле, био подељен на две војно-управне јединице: Егејско море и Додеканези. Њима су управљали друнгарији. Због арабљанских освајања штаб додеканеског друнгарија је вероватно мењао седиште, па се тај официр у изворима помиње и као друнгарије Колпоса или друнгарије Коса (?). Током IX столећа два приморска војно-управна округа на Егеју уздигнута су у ранг тема. У питању су биле теме Самос и Егејско море. У наредном столећу, у скалду са новом реформом и стварањем малих тема, на подручју егејског архипелага се оснива још једна тема. У питању је јединица којом је управљао стратег Киклада, затим током XI века, и тема Хиос.

погледу били део тракесијанске теме. Сличан однос, сматрају приређивачи едиције, имали су поједини градови Опсикије у којима су били настањени морнари теме Егејског мора, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, 109.

АРХОНТИЈЕ

Објављивањем *Тактикона Успенског* (842–843), крајем XIX века,⁷²¹ научници су добили могућност да приступе детаљнијем проучавању положаја посебне категорије ромејских чиновника – архоната – који су вршили управну власт у периферним деловима Царства, у време када у тим областима још увек није било могуће оснивање тема, или се тек отпочињало са тим процесом. Сходно томе, истраживачи су писали о архонтијама или архонтатима, као једном од ступњева у војно-административном развоју појединих ромејских области, пре но што су те регије уздигнуте на ранг тема.⁷²²

У студији о нижим јединицама у тематском уређењу, Ферлуга пружа свеобухватан поглед на тај тип војно-административних јединица, покушавајући да расветли њихов положај у управном систему Царства.⁷²³ У међувремену је Елен Арвелер, у монографији о *Византији и мору*, изнела нешто другачије виђење архонтске дужности. Ауторка је, пошавши од чињенице да се архонти по правилу јављају у приморским областима, изнела став да су они уставри били морнарички официри, односно старешине флоте у тим регијама.⁷²⁴ Никос Икономидис, који је приредио ново издање *Тактикона Успенског*, наглашава разлику између провинцијских архоната, односно поглавара самоуправне муниципалне организације, поменутих у том спису, са једне стране, од архоната који су били заповедници бродовља или старешине етничких скупина у Царству, на другој страни.⁷²⁵ Своје виђење карактера дужности провинцијских архоната изнео је и Лујо Маргетић, говорећи о њима као старешинама градова у периферним деловима Царства.⁷²⁶ На положај архоната из *Тактикона Успенског*, осврнула се у новије време и Вивијен Пригент која те функционере дели у две категорије. Једну скупину, по њеном мишљењу, чине архонти чија се управна делатност везује за поједине периферне регионе у Царству, док у другу групу спадају представници аристократског слоја у појединим византијским градовима, који нису имали управне надлежности.⁷²⁷

⁷²¹ *Успенский*, Византийская табель о рангах, 98сл.

⁷²² *Bury*, Administrative System, 13.

⁷²³ *Ферлуга*, Ниже јединице, 88–93.

⁷²⁴ *Ahrweiler*, Byzance et la mer, 54f.

⁷²⁵ Les listes de préséance, 342–343.

⁷²⁶ *Margetić*, „Provincijalni arhonti”, 56–57.

⁷²⁷ *Prigent*, Notes, 410f.

У *Тактикону Успенског* се помињу: архонт Крита, архонт Далмације и архонт Кипра, док у множини аутор списа набраја архонте Халдије и Крита – Икономидис их, притом, у преводу на француски обележава као бивше архонте –, затим архонте Драча и архонте Херсона. Последњи топоним је производ Икономидисове реконструкције дела текста који недостаје. Поменути су на крају, такође, и бивши архонти свих архонтија.⁷²⁸

Истраживачи су сагласни да приликом класификације нижих војно-управних јединица унутар тематског уређења, није довољно поћи од назива дужности њиховог управника, јер се носиоци истог звања јављају на различитим дужностима. Такав је случај и са архонтима. Архонтска титула се приписује црквеним и световним достојанственицима, ромејским и страним, затим официрима, магнатима и др.⁷²⁹ Када је пак реч о архонтској функцији као техничком термину византијске провинцијске администрације издвајају се три групе ових достојанственика:

1) Архонти чија се дужност наводи уз имена појединих тема. Они су вероватно били помоћници тематских стратега задужени за цивилне, првенствено пореско-финансијске послове,⁷³⁰

⁷²⁸ Les listes de préséance, 53, 55, 57, 59.

⁷²⁹ Cf. Oх. Dict. of Byz. I, 160 (*Kazhdan*). Функцију архонта обављали су и поглавари етничких скупина у Царству. Детаљније о томе в. у посебном поглављу дисертације о нижим неромејским етничким јединицама. Треба, такође, напоменути да су звање архонта носили и вршиоци различитих дужности унутар ромејског чиновничког апарата, попут комеркијарија: Γρηγόριος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος, καιστάρχος καὶ ἄρχων τῶν κομερκίων Θεσσαλονίκης (*Schlumberger*, *Sigillographie*, 728f, n° 5 = *Konstantopoulos*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα* 5, n° 3 [VIII–IX век]); Εἰρηναῖος – διάκονος ἄρχων τοῦ βλαπτείου καὶ κομμερκιάριος Ἀβύδου (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1862 a.b = *Catalogue of Dumb. Oaks III*, n° 40.14 [VIII век]). Архонтска титула спајана је и са носиоцима других дужности, cf. *Les listes de préséance*, 316f

⁷³⁰ О њима првенствено сведочи сигилографски материјал. Власници тих печата били су:

- 1) Ανοnymus – ὕπατος καὶ ἄρχων Κιβύρραιωτῶν, *Sode*, *Byzantinische Bleisiegel II*, n° 301 (VIII век);
- 2) Ταράσιος – ὕπατος καὶ ἄρχων Κυβεραιωτῶν, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2408 (прва половина VIII века);
- 3) Γρηγόριος – ἄρχων Κολωνείας, *Панченко*, *Каталогъ*, n° 211 (IX–X век).
- 4) Λέων –σπαθαρακανιδιᾶτος καὶ ἄρχων Μακεδονίας, *Laurent*, *Sceaux byzantins* 27, 431f. n° 19 (VIII–IX век);
- 5) Βάρδας – πρωτοσπαθάριος καὶ ἄρχων Στρώμονος, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1753 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 37.1 (IX век);

Могуће је, уз резерву, на тај начин тумачити и функцију Даргослава, архонта Хеладе из VIII или IX века, познато такође на основу података са једног печата (в. нап. 1007 у овом раду). Посебну пажњу у науци изазвао је и печат чији је власник био Пётрос – ὕπατος καὶ ἄρχων Ἑλλάδος (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2300 [VIII век] = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 8.2 [VII–VIII век]). Поједини аутори, попут Икономидиса, сматрали су да је у питању био старешина једне од словенских скупина у теми Хелади, *Oikonomidès*, *L'archonte slave*, 111–118. Постоји, с друге стране, мишљење да се топоним са печата не односи на тему, већ на место под именом Хеладе унутар истоимене тематске јединице, cf. *Catalogue of Dumb. Oaks II*, p. 24. Чини се, ипак, да је реч о једном од функционера хеладске теме који није имао везе са словенском заједницом у Хелади.

2) Архонти поменути уз имена различитих градова, који су, по свему судећи, били заповедници тих утврђења, подређени такође стратезима;⁷³¹

3) Архонти који се помињу уз имена периферних области, у време када у њима још увек нису биле основане теме или се тек отпочињало са тим процесом. У тим областима често није било ромејских војно-управних функционера са вишим чином, што говори о самосталаном положају речених архоната у провинцијској управи. Будући да су имали нижи хијерархијски ранг од стратега на службеним ранг-листама ромејских званичника, територијалне јединице којима су управљали сврстане су у категорију нижих јединица (ἀρχοντίαι – како их назива састављач *Тактикона Успенског*⁷³²). Као такве оне се налазе у средишту пажње овог поглавља. Поред поменутог *Тактикона*, о њима сведочи сигилографски материјал, као и поједини наративни извори. Поред заједничких особина у погледу карактера власти тих архоната, њихове су функције у свакој од периферних регија Царства имале извесне посебности, због чега је потребно начинити појединачан осврт на сваку од архонтија.

⁷³¹ У највећем броју случајева реч је о градовима који су се налазили на обалама мора. Сходно томе, Елен Арвелер је тврдила да архонтска дужност означава морнарички чин, односно да је реч о официрима који су командовали тамошњим бродовљем, *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 54f. У вези с тим треба поменути и неколицину архоната чије се надлежност тицала појединих острва, попут Малте, Хиоса, Родоса или Скироса. Реч је о следећим функционерима:

- 1) Νικήτας – δρουγγάριος καὶ ἄρχων Μελέτης, *Schlumberger, Sceaux byzantins* 13/55, n° 203 (VII–VIII век);
- 2) Σοφρώνιος – ἄρχων Ρόδου, *Avramea, Galanē, Touratsoglou, Μολυβδόβουλλα*, 258 n° 79;
- 3) Νικήτας – ἄρχων Σκύρου, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 56.1 (IX–X век);
- 4) Αποπυμύς – βασιλικὸς κουράτωρ καὶ ἄρχων Χείου, *Laurent, Orghidan*, n° 204 (IX век);
- 5) Γεώργιος – βασιλικὸς κουράτωρ καὶ ἄρχων Χίου, *Schlumberger, Sigillographie*, 196, n° 3 (VIII–IX век);
- 6) Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτορ καὶ ἄρχων τῆς Χίου (*Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 41.1 [IX–X век]);

Помен дужности архонта Скироса постоји и у једној исправи Манастира Лавре. Реч је о акту из 1016. године, којим монахиња Гликерија, удовица кувуклисија Јована поклања имања на Скиросу игуману Лавре, Евстрагију. Међу сведоцима се помиње и Јован, бивши архонт Скироса, *Actes de Lavra I*, n° 20, p. 160. Носиоци поменутих дужности су по свему судећи били управитељи тих острва, подређени стратезима матичних тема. Архонт Малте је, уједно, обављао и дужност другарија, односно старешине бродовља стационираног на острву, док су поједини архонти Хиоса истовремено били и куратори, односно настојници царевих имања на острву, *Malamut, Les iles I*, 300.

⁷³² *Les listes de préséance*, 59.

Архонтија Далмација

На списку ромејских званичника побројаних у *Тактикону Успенског* наводе се: у класи спатарокандидата, архонт Далмације (ἄρχων Δαλματίας),⁷³³ а затим, у класи спатариија, бивши архонти Далмације (ἀπάρχοντες Δαλματίας) и осталих архонтија (καὶ λοιπῶν ἀρχοντιῶν)⁷³⁴. У *Тактикону* нема помена далматинског стратега, што говори да у време када је спис настао у Далмацији вероватно није постојала тема. На челу тамошње ромејске управе био је архонт, о чијој дужности сведоче, поред *Тактикона*, и поједини печати из VIII и IX века, који су били у власништву следећих званичника:

1. Anonymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Δαλματίας (IX век);⁷³⁵
2. Anonymus – σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Δαλματίας (VIII–IX век);⁷³⁶
3. Βρυείνιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Δαλματίας;⁷³⁷
4. Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Δερματίας (почетак IX века);⁷³⁸
5. Θεοφύλακτος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ ἄρχων Δαλματίας (прва половина IX века).⁷³⁹

Далматинска архонтија је обухватала остатке некадашње римске провинције Далмације, у којима се и након словенско-аварске најезде и досељавања Хрвата и Срба, одржала ромејска власт.⁷⁴⁰ Бежећи пред варварима далматински Романи су почетком VII

⁷³³ Les listes de préséance, 57.

⁷³⁴ Les listes de préséance, 59.

⁷³⁵ Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 14.3 (IX век);

⁷³⁶ Zacos – Veglery, Seals I, n° 2637 (750–850) = Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 14.2 (VIII–IX век).

⁷³⁷ Ferluga, L' amministrazione byzantine, 298; Seibt, Review of J. Ferluga, L' amministrazione, 339 n. 4. Печат је првобитно објавио Schlumberger, Sigillographie, 205 (датиран у средину IX века), сматрајући да је његов власник био Βρυείνιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ στρατηγὸς Δαλματίας.

⁷³⁸ Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 14.1 (почетак IX века). Печат је претходно објављен у издању Zacos – Veglery, Seals I, n° 1932 (датиран у IX век), међутим, топоним на печату тада није растумачен.

⁷³⁹ Davidson, Corinth, p. 319, n° 2697 (без датирања); Seibt, Review of J. Ferluga, L' amministrazione, 338 (прва половина IX века).

⁷⁴⁰ Проконзуларна провинција Далмација је од времена Јустинијана I (527–565) обухватала територију од Раше у Истри на северу, до Боке Которске на југу. Западну границу представљало је Јадранско море, док је у унутрашњости провинција захватала подручје скоро до реке Саве. Не може се са сигурношћу утврдити да ли је далматински управитељ крајем VI столећа био подређен равенском егзарху, Илиричком префекту или непосредно централним органима власти у Цариграду. Последњи познати управитељ провинције пре словенске најезде био је проконзул Марцелин, о коме сведочи његова преписка са тадашњим папом Гргуром I (590–604). У Марцелиновим рукама била је концентрисана цивилна и војна власт у Далмацији. Детаљније о томе в. Ферлуга, Византиска управа, 25сл. О касноантичком византијском наслеђу на простору Далмације, в. Goldstein, Bizant na Jadranu.

столећа, како пише Порфиригенит, потражили уточиште у градовима: Котору Дубровнику, Сплиту, Трогиру, Задру, као и на острвима Рабу, Крку и Цресу.⁷⁴¹ Тома Архиђакон пише да су ромејске избеглице бежале из Салоне на Шолту, Брач, Хвар, Корчулу и др. острва⁷⁴² Сигурну саобраћајну везу са Цариградом од тада је могуће било одржавати једино путем мора.⁷⁴³ Побројани приморски градови су временом постали темељ ромејске власти у Далмацији.

Мало тога се, међутим, зна о развоју и административном статусу ромејских насеобина у Далмацији током VII и VIII столећа. Иако је управа позноримске провинције Далмације, са проконзулом на челу, у великој мери страдала пред варварском најездом, део администрације наставио је да функционише. Управо на тим темељима изграђена је далматинска тема, која се први пут недвосмислено помиње у време цара Василија I (867–886).⁷⁴⁴

Као носиоце власти у далматинским градовима, пре тог периода, поред архоната, извори бележе задарског дуку Павла и далматинског префекта Јована. Задарски дука Павле (*dux Jaderae*) се помиње у *Аналима франачког краљевства* као један од учесника посланства које је 805. године посетило двор Карла Великог, у време када су Византија и Франци водили борбу за превласт на Јадрану.⁷⁴⁵ Префект Далмације Јован (*praefectus illius [Dalmatiae] provinciae*) је пак 821. године, у јеку борби између Људевита Посавског и Франака, у Задар примио градешког епископа Фортуната, Људевитовог савезника и

⁷⁴¹ De Adm. Imp. I, c. 29, p. 124.

⁷⁴² Thomas arch., 28.

⁷⁴³ De Adm. Imp. I, c. 30, p. 142.

⁷⁴⁴ De Adm. Imp. I, c. 30, p. 146.

⁷⁴⁵ *Annales regni Francorum*, 120–121. Крајем 805. године, после Божића, на двор Карла Великог у Диденхофен пристигли су, поред задарског дуке, још и дуке Венеције, Обиларије и Беат, као и Донат, задарски бискуп, а са њима и посланици Далматинаца (*legati Dalmatarum*). Задарски дука Павле је био савезник франачког владара у време када су Франци успоставили контролу над северним Јадраном. На њиховој страни били су тада и Венецијанци, који су, претходно, те исте 805. године, са поменутих дукама Обиларијем и Беатом на челу, предузели поморску експедицију против византијских поседа у Далмацији. Цариград је узвратио походом патрикија Никите 806. године, који је довео до склапања уговора Византије са италијанским краљем Пипином. Патрикије Никита је након тога дуку Беата повео са собом у Цариград као таоца, а дуку Обиларија оставио у Венецији са титулом спатариа. Убрзо је Беат, такође, добио почасну титулу (*хипата*) и врагио се у Венецију. Италијански краљ је касније опет угрозио ромејске поседе у Далмацији због чега је уследио нови поход, овог пута са кефалонијским префектом (стратегом) Павлом као заповедником. Сукоб Византије са Францима, и њиховим савезницима, окончан је склапањем мировног уговора у Ахену 812. године, којим је било предвиђено да Цариград изнова успостави контролу над далматинским градовима и Венецијом, док су Истра и Хрватска потпале под франачки утицај. В. *Живковић*, *Тактикон Успенског*, 33сл.

послао га за Цариград, о чему сведоче подаци из истог списка.⁷⁴⁶ Док се дука Павле сврстао на страну Карла Великог и Франака, префект Јован је био представник ромејске власти у Далмацији.

Ферлуга је, пошавши од чињенице да је задарски дука Павле био репрезент франачке власти у Далмацији, сматрао да његова функција дуге нема везе са ромејским уређењем у Далмацији. Своју тезу бранио је тиме што се та дужност не помиње у грчким изворима из VIII или IX века.⁷⁴⁷ Имајући, међутим, у виду да је у међувремену публикован византијски печат далматинског дуге из IX или X века (власник печата био је Εὐθίμιος – βασιλικὸς σπυλαροκανδιδᾶτος καὶ δοῦξ Δελματίας)⁷⁴⁸, јасно је да је та функција могла бити део тамошњег ромејског војно-управног апарата. Задарски дука Павле је према томе могао бити ромејски званичник, који је у једном тренутку, у светлу промењених политичких околности и односа снага на Јадрану, вероватно променио страну и приклонио се Францима, задржавши ромејску титулу.

Поставља се, међутим, питање када је и због чега установљена дужност дуге у Задру, односно Далмацији. Фридхелм Винкелман је, пишући о далматинском дуци, изнео становиште да је византијска Далмација првобитно била у рангу архонтије, затим трансформисана у дукат, да би после извесног времена стекла статус теме.⁷⁴⁹ Иконоmidис се није сагласио са таквим тумачењем, истичући могућност да је дука Далмације, познат на основу натписа са печата, уствари био заповедник неког племена у време када је Далмација већ имала ранг теме.⁷⁵⁰

Важно је напоменути да у позноримској епоси није постојала дужност дуге у Далмацији, о чему сведочи чињеница да не постоји помен тог званичника у спису *Notitia Dignitatum*, нити у било ком другом извору пре 805. године, када се помиње дука Павле. Будући да је реч првенствено о војном официру, појаву те дужности у Далмацији могуће је довести у везу са порастом значаја далматинског округа у војној политици Цариграда, након пада Равенског егзархата. Тада су ромејски поседи на Јадрану постали браник даљем продору франачког утицаја на исток. С циљем јачања западне границе, Цариград је у Далмацији вероватно инсталирао одређени број војника којима је командовао официр са

⁷⁴⁶ *Annales regni Francorum*, 154f. В. Живковић, Тактикон Успенског, 34сл.

⁷⁴⁷ Ферлуга, Византиска управа, 48–49.

⁷⁴⁸ *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 14.4.

⁷⁴⁹ *Winkelmann*, *Ämterstruktur*, 117.

⁷⁵⁰ *Catalogue of Dumb. Oaks I*, p. 47.

чином дуке.⁷⁵¹ Основни задатак те јединице била је контрола Јадранског басена и Далмације. Сходно таквом тумачењу, функција далматинског дуке могла је бити установљена у другој половини VIII столећа, после 751. године и пада Равене. Могуће је, такође, претпоставити да су одред којим је командовао задарски/далматински дука, чинили војници избегли из Италије након франачких освајања.

Непуне две деценије након византијско-франачког сукоба у којем је учешће узео задарски дука Павле, одиграли су се и догађаји у којима је учествовао поменути префект Далмације Јован (821. године). Иначе, титулу префекта аутор *Анала франачког краљевства* приписује и префекту Кефалоније Павлу, који је 810. године интервенисао дуж далматинске обале против Франака.⁷⁵² Кефалонијски префект Павле се обично сматра стратегом те теме,⁷⁵³ што упућује на закључак да је префект Јован био уствари стратег Далмације. Такво становиште, међутим, релативизује то што Ајнхард титулу префекта не користи у строго техничком смислу, приписујући је уједно и франачким званичницима.⁷⁵⁴ Имајући, притом, у виду да се Далмација не наводи на листи тема у *Тактикону Успенског*, као ни и у арабљанским листама које приказују стање ромејске територијално-управне организације у унутрашњости током прве половине IX века, истраживачи су тврдили да она још увек није имала тај административни ранг, односно да префект Јован није био стратег већ архонт или носилац неког другог звања.⁷⁵⁵

Изостанак података о далматинској теми у *Тактикону Успенског* говори да, у време када је тај спис настао, Далмација није имала тематски ранг, али се на основу те чињенице не може тврдити да она тај статус није имала раније. Могуће је, дакле, да је деценијама пре састављања *Тактикона* далматинска територијално-управна јединица имала тематски статус а онда га у неком тренутку изгубила. С тим у вези треба поменути случај кипарске теме, која је првобитно основана у време цара Василија I (867–886), затим, након свега седам година постојања била расформирана. Тамошња ромејска администрација је у таквим околностима изнова враћена у ранг архонтије. Непуно столеће касније Кипар опет

⁷⁵¹ У позноримској епоси дуке су командовале пограничним војним окрузима. У наредним столећима та дужност се такође јавља у пограничним подручјима. У питању су Италија, Сардинија и крајњи исток Мале Азије. Детаљније о тим јединицама у посебном поглављу дисертације о дукатима (стр. 161 сл).

⁷⁵² *Annales regni Francorum*, 130f.

⁷⁵³ *Les listes de préséance*, 352.

⁷⁵⁴ *Annales regni Francorum*, 154.

⁷⁵⁵ *Ферлуга*, Византиска управа, 50; *Les listes de préséance*, 353; *Margetić*, „Provincijalni arhonti”, 57 n.

стиче тематски ранг.⁷⁵⁶ Тема Крит је, такође, постојала у два наврата. Арабљанско освајање острва у IX веку је учинило крај тамошњој тематској организацији, да би у X веку тема била изнова оформљена.⁷⁵⁷ Слично је могло бити и са Далмацијом. Наиме, из Порфирогениртовог списка *О управљању царством* сазнајемо да су се далматински градови осамосталили у време цара Михаила II (820–829),⁷⁵⁸ што упућује на закључак да је пре њиховог осамостаљења у тој области функционисала ромејска управа, које је могла имати тематски оквир са стратегом на челу. Уколико је изнета претпоставка тачна, намеће се питање, када је далматинска тема првобитно основана. Несумњиво је да та јединица није постојала у време поменутих византијско-франачких сукоба у првој деценији IX столећа, јер би у случају постојања теме у Далмацији, њен стратег морао имати важну улогу у тим дешавањима. Њега, међутим, извори у то доба не помињу. Имајући у виду исход тог сукоба, и коначно враћање далматинског приморја под окриље Цариграда, чини се логичним закључак да је тема основана по скпалању Ахенског мира (812), с циљем утврђивања византијских позиција у јадранском басену. Цариград је, дакле, у новонасталим околностима донео одлуку да своје најзападније територије на Балкану ојача оснивањем тематске јединице у Далмацији.⁷⁵⁹ По устаљеном обичају из ромејске престонице је стигао стратег, који је са собом вероватно довео одређени број тематских

⁷⁵⁶ В. стр. 149–150 у овом раду.

⁷⁵⁷ В. стр. 146сл. у овом раду.

⁷⁵⁸ *De Adm. Imp.* I, с. 29, р. 124.

⁷⁵⁹ Тибор Живковић је био сличног мишљења. Он претпоставља да је тема у Далмацији основана између 817. и 821. године. Своју тезу, такође, брани тумачењем Порфирогениновог одељка из *Списа о народима* у коме цар пише да су читава Далмација и народи око ње били под влашћу Византије до времена Михаила Муцавца када су ствари кренуле на горе, *De Adm. Imp.* I, с. 29, р. 124. Живковић повезује пропаст тамошње ромејске власти са освајањима Неретљана, који су запосели поједине делове Далмације и оближња острва. Тема је, по његовом мишљењу, основана свакако после 810. године, односно, након војног похода кефалонијског префекта/стратега Павла у Далмацији. Интервал у коме је дошло до установљења теме Живковић сужава на период између 817. године, када је византијско посланство вршило разграничење са Словенима у далматинском залеђу, и 821. године, када Ајнхард помиње далматинског префекта (стратега). У прилог својој тези истиче и то што се у *Тактикону Успенског* архонт Далмације наводи испред архонта Херсона а у наредним тактиконима стратег Далмације испред херсонског стратега, што је по њему доказ да је тема Далмација основана пре херсонске, чије се пак оснивање везује за период Теофилове владавине, тачније за 833/834. годину. Живковић помиње и то што Теодор Студита једно своје писмо из 826. године упућује стратегу Вријенију, који могао бити исти исти онај Вријеније, далматински стратег, чији је печат објавио Шламберже. У прилог својим тврдњама додаје и то што су припадници породице Вријеније у време Аморијске династије обављали високе управне дужности, попут функција стратега у Далмацији и на Пелопонезу, док у време Македонаца губе на значају, *Живковић*, *Тактикон Успенског*, 31сл. Живковић, међутим, тезу о времену настанка далматинске теме надограђује на своју претпоставку о састављању *Тактикона Успенског* у доба када је Царством владао цар Михаило I Рангабе (811–813), *Живковић*, *Тактикон Успенског*, 41. Сходно таквом тумачењу, далматинска тема у *Тактикону* није поменута због тога што је спис настао пре њеног оснивања.

војника. Сходно реченом, може се претпоставити да је поменути далматински префект Јован, који је учествовао у догађајима из 821. године, био заправо стратег теме Далмације.

Далматинска тема је, међутим, престала да постоји свега десетак година по оснивању. Разлог томе треба тражити у одбијању локалне далматинске властеле да прихвати провинцијског управитеља који је послат из престонице. Још од позноримске епохе на челу далматинске управе бирани су људи из реда локалних велможа,⁷⁶⁰ па је установљење теме и довођење управитеља са стране представљало озбиљан ударац вишевековној далматинској самоуправи. Због тога се градови осамостаљују, одбијајући послушност Цариграду, о чему пише Порфиригенит.⁷⁶¹ Таква ситуација је донекле измењена пре почетка пете деценије IX века, када је састављен *Тактикон Успенског* у којем се Далмација помиње као једна од ромејских архонтија, дакле, једна од нижих тематских јединица са одређеним степеном самоуправе. Далматинска архонтија је коначно уздигнута на ранг теме вероватно у доба цара Василија I, који је умногоме појачао ромејско присуство на Јадрану, онемогућивши локалним снагама да пруже јачи отпор изасланицима централних органа власти.⁷⁶²

У вези са питањем на који начин је функционисала управа у Далмацији пре успостављања теме треба истаћи натпис са одломка преграде светилишта из Трогора, који се на основу епиграфских карактеристика може датирати у крај VIII или почетак IX века. На натпису се налази текст који почиње са: *Ego Proc...*, што је тумачено као *Ego*

⁷⁶⁰ *Ферлуга*, Византиска управа, 29–30.

⁷⁶¹ *De Adm. Imp.* I, с. 29, р. 124.

⁷⁶² Заслуге за јачање ромејске власти у тој регији и оснивање теме Ферлуга приписује цару Василију I. Оснивање теме он смешта у интервал између 867. и 878. године. Као *terminus post quem* истиче годину када су Арабљани угрозили Дубровник, због чега су Дубровчани затражили помоћ од Цариграда. Ферлуга сматра да у том тренутку није постојала тема у Далмацији јер у случају да јесте Дубровчани би се за помоћ пре свега обратили далматинском стратегу. Као *terminus ante quem* настанка теме Ферлуга пак наводи годину када је одлучено да ромејски градови у Далмацији дају данак Словенима у износу који су претходно давали стратегу, *Ферлуга*, Време постанка теме Далмације, 65сл. Поједини подаци, међутим, јасно сведоче да је и пре Василијевог доба било покушаја да се ојача византијска власт у Далмацији. Саксонац Готшалк помиње сукоб Ромеја, са стратегом на челу, против Хрвата између 846. и 848. године, *Katić*, *Saksonac Gottschalk*, 51sl. Катић сматра да је реч о далматинском стратегу. Ферлуга је пак мишљења да је у питању био драчки или кефалонијски стратег, те да далматинска тема у то доба још увек није била оформљена, *Ферлуга*, Византиска управа, 66–67. Сличног мишљења је и *Košćak*, *Prisadnost istočne obale Jadrana*, 306–307. Маргетић одбацује Ферлугину тезу, истичући да је мало вероватно да је поход у Далмацији предводио неко из удаљених тематских јединица, претпостављајући да је поменути патрикије ипак био стратег Далмације и да је сходно томе тема већ била оформљена у то доба, *Margetić*, „*Provincijalni arhonti*”, 46sl. Слично Катићу и Маргетићу и Тибор Живковић сматра да је у питању стратег Далмације, наводећи то што се у извору каже да је хрватски кнез Трпимир био тај који је ударио на Византинце и њиховог стратега (...*contra gentem Grecorum et patricium eorum*) а не обрнуто, *Живковић*, *Тактикон Успенског*, 35.

Proconsul.⁷⁶³ Из тога следи да је крајем VIII или почетком IX века у Далмацији постојала функција проконзула – иста она коју су носили управитељи провинције Далмације у позноримској епоси. Титула далматинског проконзула опстала је и у наредним столећима. Њу је носио и извесни Мадије 986. године, познат као задарски приор и proconsul Dalmatiarum.⁷⁶⁴ Његов унук Гргур се, такође, јавља са титулом приора и проконзула али без географске или етничке одреднице која би се тицала Далмације или Далматинаца.⁷⁶⁵ На основу изнетих података могуће је уз извесне резерве говорити о континуитету дужности проконзула у Далмацији од VI до XI столећа. Вишестолетни континуитет појединих позноримских титула и функција у западним покрајинама Царства није неуобичајен о чему сведочи то што се, на пример, старешина Истре, од VI столећа до 788. године, помиње у звању војног маистра. Слично је и са Сардинијом којом су од VI до IX века управљале дуке.⁷⁶⁶

Далматински проконзул је након словенско-аварске најезде вероватно прешао из Салоне у Задар, који је постао ново средиште ромејске администрације. С обзиром на то да су далматински градови због удаљености од Цариграда временом постали полунезависке економске и политичке јединице, власт проконзула у њима је сасвим извесно била ограничена. Непосредну контролу могао је остварити над Задром и ближом околином, док је над осталим градовима његова власт била у мањој или већој мери формалног карактера. Иначе, на функцију проконзула су у позноримској епоси бирани представници локалне властеле. Та пракса је вероватно настављена и током наредних векова.⁷⁶⁷ Све до почетка IX столећа Цариград у Далмацију није слао своје чиновнике већ је потврђивао и додељивао достојанства и функције локалним моћницима. Далматински старешина у том периоду је себе називао проконзулом, позивајући се на традиције старе римске управе, док је у цариградским круговима он називан архонтом. Сходно томе, може се закључити да је далматинска архонтија представљала трансформисане остатке

⁷⁶³ *Karaman*, Spomenici u Dalmaciji, 189.

⁷⁶⁴ Doc. hist. Croat., 21.

⁷⁶⁵ Doc. hist. Croat., 41.

⁷⁶⁶ В. *Ферлуга*, Византиска управа, 44.

⁷⁶⁷ Супротно реченом, Вивијен Пригент претпоставља да су далматински архонти били делегирани из Цариграда, при чему су они, сматра поменути ауторка, били подређени стратегу Кефалоније у време након оснивања те теме. По њеном мишљењу задатак далматинских архоната била је контрола источног Јадрана. Та дужност припадала је у VII столећу архонту Дукље, о коме сведочи један сачувани печат, cf. *Prigent*, Notes, 41 ff. Изнете тезе није, међутим, могуће поткрепити одговарајућим изворним сведочанствима због чега оне не могу изаћи из домена претпоставке.

некадашње позноримске провинције којима је све до формирања теме управљао проконзул/архонт са седиштем у Задру. У једном тренутку, вероватно током друге половине VIII столећа, упоредо са архонтском, у Далмацији је установљена и дужност дуге – војног старешине те области – да би након формирања теме у другој деценији IX века улогу архоната и дука преузели стратежи. Проконзул са седиштем у Задру, као управитељ града, наставио је, међутим, да функционише паралелно са стратегом и након оснивања теме.⁷⁶⁸ У његовим рукама се налазила управа над Задром, док су остали градови у теми, такође, имали своје старешине – приоре.⁷⁶⁹

Архонтија Крит

На основу података из *Тактикона Успенског* сазнајемо да је у време када је спис настао управа на острву била подређена двојници функционера – стратегу и архонту. *Тактикон* садржи обавештења о следећим кипарским дужносницима: πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Κρήτης,⁷⁷⁰ ἄρχων Κρήτης,⁷⁷¹ ἄρχοντες Χαλδίας καὶ Κρήτης⁷⁷². У научним круговима постоје извесна неслагања у вези са питањем када је критски округ уздигнут у ранг теме. Пошавши од чињенице да је на острву пронађен печат стратега, датиран у VII или VIII столеће, Стефанос Ксантудидис, који је приредио издање поменутог печата, изнео је претпоставку да је Крит у том периоду имао статус теме.⁷⁷³ Како се на печату, међутим, не наводи територијална одредница, остаје отворено питање да ли је печат можда припадао стратегу неке друге теме који је боравио на острву, као што је био случај

⁷⁶⁸ *Ферлуга*, Византиска управа, 87, сматра да је у другој половини X века управу над Далмацијом, уместо стратега, преузео задарски приор и проконзул Далмације, као највиши представник градске власти у метрополи теме. Такав став се, ипак, чини неутемељеним. Наиме, није забележен ниједан случај да власт стратега над неком од ромејских тема буде у X столећу замењена влашћу проконзула или носиоца сличних звања. Од средине X столећа, носиоци највише власти у унутрашњости били су стратежи, дуге и катепани, cf. *Krsmanović*, *Province in Change*, 75f.

⁷⁶⁹ У *Тактикону Успенског* се поред архонта помињу још и бивши архонти далматинске архонтије, *Les listes de préséance*, 59. Ферлуга је сматрао да је реч о задарским магнатима, односно припадницима највишег друштвеног слоја у главном граду далматинске архонтије, *Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, 58сл. Маргетић, с друге стране, истиче да је мало вероватно да би се у *Тактикону* нашло места за припаднике неформалне скупине градских велможа, претпостављајући да се помен архоната у множини, у *Тактикону Успенског*, односи на старешине различитих градова унутар једне територијално-управне јединице, у овом случају Далмације, што је, чини се, исправније гледиште, *Margetić*, „Provincijalni arhonti”, 48sl.

⁷⁷⁰ *Les listes de préséance*, 49.

⁷⁷¹ *Les listes de préséance*, 53.

⁷⁷² *Les listes de préséance*, 55.

⁷⁷³ Печат је био власништво стратега Стефана, *Ksanthoudidēs*, Μολύβδιαι βοῦλλαι, 177 n° 4.

са анатоличким стратегом који је 20-их година IX столећа предводио експедицију на Крит,⁷⁷⁴ или је пак печат потицао са неког писма које је послато на Крит. У питању је, дакле, могао бити печат стратега било које теме у Царству, те стога тај извор не може послужити као недвосмислени доказ тезе о оснивању критске теме у VII или VIII веку. Ипак, један други податак указује на то да је средином VIII столећа критска тема била оформљена. У питању су обавештења која је оставио састављач *Житија Светог Стефана Млађег*, о старешини острва Теофану Лардотиру, којег аутор текста ословљава титулама архисатрапа (αρχισατράπης τῆς νήσου), архонта (ἄρχων) и стратега (στρατηγός).⁷⁷⁵ Догађаји у вези са којима се помиње датују се у 764/765. годину. Иако карактер списка релативизује употребну вредност поменутих израза у својству техничких термина византијске администрације, чињеница да је у *Житију* на сличан начин, употребом титула архисатрап и архонт, ословљаван и тракесијански стратег Михаило Лахандракон,⁷⁷⁶ упућује на мисао да је састављач хагиографског списка двојицу функционера сврставао у исту категорију званичника – у овом случају тематских стратега. Према томе може се претпоставити да је критска тема постојала 60-их година VIII века.⁷⁷⁷ Дужност стратега уведена је вероватно током реформи цара Лава III (717–741) или Константина V (741–775). О носиоцима власти у критској теми сведоче и печати тројице патрикија и једног турмарха из периода од VII до IX столећа.⁷⁷⁸

У време владавине цара Михаила II (820–829) дошло је арабљанске инвазије на острво чиме је у значајној мери нарушена тамошња византијска власт. Као одговор на арабљанске нападе византијски цар је послао на острво експедицију коју је предводио

⁷⁷⁴ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 112.

⁷⁷⁵ Vita S. Steph. Jun., 1164.

⁷⁷⁶ Vita S. Steph. Jun., 1124.

⁷⁷⁷ Поред поменутог Ксантуидисовог мишљења о критској теми основаној у VII или VIII столећу, треба издвојити још и став Киријакидиса који је, пошавши од претпоставке да је *Тактикон Успенског* настао између 809. и 828, тврдио да је тема на Криту оформљена пре тог интервала, *Kyriakidēs*, Βυζαντιναὶ μελέται, 501; *Spyridakēs*, Τό θέμα Κρήτης, 67, сматра да је тема установљена у оквиру реформи цара Лава III (717–741). Сличног мишљења су и *Ahrweiler*, L'administration militaire de la Crète, 219; *Les listes de préséance*, 45; *Herrin*, Crete, 113f. С друге стране, поједини истраживачи занемарују изворна сведочанства из VIII столећа, истичући да је тематска управа на Криту у пуном смислу уведена тек у IX столећу, cf. *Bury*, Administrative System, 13–14; *Zakythēnos*, Διοικητικὴ διαίρεσις, 265; *Laurent*, Le statut de la Crète, 382f; *Tsugarakis*, Byzantine Crete, 168f.

⁷⁷⁸ О постојању развијене тематске организације на Криту у првој половини IX столећа сведочи и печат чији је власник био Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Κρήτης, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2059. Из периода од VII до IX столећа потичу и три печата патрикија, који се могу довести у везу са критском темеом, cf. *Ksanthoudidēs*, Μολύβδιναὶ βούλλαι, 31–32.

стратег Анатолика Фотин, али без успеха.⁷⁷⁹ Византија је 843. године организовала још једну експедицију против Арабљана на Криту, овог пута под вођством логотета Теокиста.⁷⁸⁰ Као ни претходна, ни та кампања није дала значајне резултате.

Иако се стратег Крита помиње у *Тактикону Успенског* тематска управа на острву је била озбиљно уздрмана па се тема убрзо гаси. Не бележе је састављачи наредна два тактикона (Филотејев *Клиторологион* и *Тактикон Бенешевича*), као ни арабљански и персијски географи у својим списима.⁷⁸¹ Обнова византијске власти на острву уследила је тек у време цара Романа II (959–963), као последица успешне војне кампање Нићифора Фоке 961. године, када је по други пут основана тема.⁷⁸²

Специфичност ромејске управе на Криту огледа се у чињеници да је упоредо са стратегом на челу администрације током VIII и IX века стајао и архонт. О архонтској дужности на Криту, поред *Тактикона*, сведоче и печати датирани у VIII и почетак IX столећа. Натписи на печатима садрже податке о следећим достојанственицима:

1. Αποnymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης (друга половина VIII века);⁷⁸³
2. Βασάκιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης;⁷⁸⁴
3. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης (крај VIII – почетак IX века);⁷⁸⁵
4. Ἰωάννης – ἄρχων καὶ παραφύλαξ Κρήτης (VIII век);⁷⁸⁶
5. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης (прва четвртина IX века);⁷⁸⁷
6. Νικήτας – ὑπατος βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης (VIII–IX век);⁷⁸⁸
7. Πετρονᾶς – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ ἄρχων Κρήτης;⁷⁸⁹

Дужност стратега уведена је вероватно током прве половине VIII столећа, свакако пре 764/765. када је забележен помен стратега Теофана Лародитра, док је функција

⁷⁷⁹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 112.

⁷⁸⁰ Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (*Bekker*), 814–815.

⁷⁸¹ Ибн-Хордадбех помиње Крит као византијски посед али не и тему, Kitâb (Ibn-Khordadbeh), 85.

⁷⁸² *Tsugarakis*, Byzantine Crete, 179f.

⁷⁸³ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2645 (друга половина VIII века).

⁷⁸⁴ *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, n° 298, је прочитао звање као ἄρχων κόρτης.

Икономидис исправља читање у облик: архонт Крита, *Les listes de préséance*, 353 n. 371.

⁷⁸⁵ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1782 (крај VIII – почетак IX века).

⁷⁸⁶ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2001 (VIII век).

⁷⁸⁷ *Laurent*, Le statut de la Crète, 383, 393 (прва четвртина IX века).

⁷⁸⁸ *Laurent*, Le statut de la Crète, 383, 393 (VIII–IX век).

⁷⁸⁹ *Laurent*, Le statut de la Crète, 383, 393.

архонта вероватно била старија. Имајући пред собом пример Далмације, може се претпоставити да је критски архонт наследник дужности некадашњег управника провинције – конзула или хипатикоса – у чијим су рукама биле акумулиране управна, судска и финансијска власт.⁷⁹⁰

Провинција Крит је у позноримској епоси била део префектуре Илирик и дијецезе Македоније. Није, међутим, познато какава је била судбина Крита након словенско-аварске најезде и рушења Илиричке префектуре. Извори не бележе постојање војних база карависијанске теме на Криту, што води закључку да карависијански стратег, који је контролисао егејски архипелаг, није имао јурисдикцију над Критом. Мало је вероватно, такође, да је хеладски стратег имао било какву надлежност над острвом јер извори о томе, такође, не пружају никакве податке. Према томе, све до оснивања теме, Крит је функционисао у виду архонтије, са архонтом на челу који је био непосредно подређен централним органима власти у Цариграду.

Након оснивања теме, власт архонта је вероватно била значајно умањена. Критски архонт је можда, попут далматинског, стварну власт остваривао једино над главним градом теме. На такав закључак указује натпис са печата на коме се помиње архонт и парафилак Крита (ἄρχων καὶ παραφύλαξ Κρήτης).⁷⁹¹ Парафилкас је функција која се обично повезује са заповедницима градова (утврђења)⁷⁹² па у овом случају натпис на поменутом печату може бити протумачен као: архонт Крита и парафилак Гортине (критског главног града)⁷⁹³ – што одговара споју функција који постоји код далматинског проконзула и задарског приора.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ О статусу и карактеру позноримске провинције Крит, cf. *Tsugarakis, Byzantine Crete*, 155–164. На Криту, иначе, у рановизантијској епоси нису биле стационарне значајне војне јединице. Војно одељење (кохорта) које је у називу садржало име Крита било је распоређено у Палестини, cf. *La Notitia Dignitatum*, 260.

⁷⁹¹ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2001 (VIII век).

⁷⁹² Као такви поменути су у Филотејевом *Клиторологиону*, *Les listes de préséance*, 161. Поред тога, парафилакси се срећу у имунитетним повељама, издатим византијским манастирима у XI веку. Сачувани су, такође, и печати појединих парафилакса, попут оних чија је дужност била везана за градове Авидос, Солун, Никеју и Ефес (Теологос). Поједини парафилакси су истовремено обављали и функције комеркијарија, као и неке друге службе у Царству, cf. *Ox. Dict. of Byz.* III, 1585 (*Kazhdan*). *Treadgold, Byzantine State Finances*, 34, сматра да су парафилакси командовали нередовним војним јединицама што је услед недостатка одговарајућих изворних података тешко доказати, поготову не у случају критског парафилакса.

⁷⁹³ *Tsugarakis, Byzantine Crete*, 177. Парафилак Гортине се разликује од носилаца истог звања који су деловали у Авидосу и другим градовима, поменутих у претходној напомени, првенствено по томе што није реч о старешини о луке, већ заповеднику утврђења у унутрашњости острва.

⁷⁹⁴ В. стр. 144 у овом раду.

За разлику од латинофоне Далмације, на Криту називи управних дужности на грчком језику у потпуности мењају оне на латинском. Критска архонтија према томе представља уствари остатке позномирске провинције Крит који су током VIII столећа трансформисани у тему, док је архонт, као један од стратегових помоћника, задржао власт над главним градом теме и у наредним вековима.

Архонтија Кипар

Кипарски архонт (ἄρχων Κύπρου), којег помиње састављач *Тактикона Успенског*,⁷⁹⁵ стајао је на челу ромејске администрације пре него што је на острву установљена тема. Поред *Тактикона* о тој дужности сведоче и печати датирани у период од VII до X столећа. Печати су били у власништву следећих архоната:

1. Θεοδόσιος – βασιλικὸς σπαθαρακανδιδᾶτος καὶ ἄρχων τῆς Κύπρου (X век).⁷⁹⁶
2. Θεόκλητος – βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχων Κύπρου (прва половина IX века);⁷⁹⁷
3. Λέων – ἄρχων Κύπρου (VII–VIII век);⁷⁹⁸
4. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθαρακανδιδᾶτος καὶ ἄρχων τῆς Κύπρου (IX–X век);⁷⁹⁹
5. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθαρακανδιδᾶτος καὶ ἄρχων τῆς Κύπρου (друга половина IX века);⁸⁰⁰

Архонт је вероватно наследио дужност старешине некадашње позноримске провинције на Кипру. Кипар је, иначе, у рановизантијској епоси (од времена цара Јустинијана I) био у саставу војне квестуре.⁸⁰¹ Провинција се потом, током VII века, нашла под окриљем карависијанске теме. Византијско-арабљанским споразумом из 685. године успостављена је двојна власт на острву. Од тада Ромеји и Арабљани заједно убирају

⁷⁹⁵ Les listes de préséance, 57.

⁷⁹⁶ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 38.2 (X век).

⁷⁹⁷ Byzantine Seals, Künker, p. 189, n° 1082 (прва половина IX века).

⁷⁹⁸ Sode, Byzantinische Bleisiegel II, n° 431 (VII–VIII век).

⁷⁹⁹ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 38.1 (IX–X век).

⁸⁰⁰ Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 852 (друга половина IX века).

⁸⁰¹ Iust. Nov., n° 50, p. 293–294.

приходе.⁸⁰² Кипарском епарху (архонту?) Ставракију, који је био задужен за сакупљање пореза, обраћа се у својим писмима патријарх Фотије.⁸⁰³

У време цара Василија I Цариград је покушао да ојача своје присуство на острву оснивањем теме али она није дуго опстала. Након свега седам година постојања, тема је расформирана.⁸⁰⁴ Остаци ромејске администрације наставили су да функционишу под архонтом који се помиње 910–911. године као учесник једне византијске поморске експедиције. У питању је био протоспатарије Лав Симватикије.⁸⁰⁵ Тек у доба цара Нићифора II Фоке, 965. године, Византија поновно успоставља пуну контролу над Кипром када је основана тема по други пут.⁸⁰⁶ Стратег кипарске теме забележен је у *Ескоријалском тактикону*.⁸⁰⁷ Коначном трансформацијом кипарске архонтије у тему, дужност архонта нестаје из извора. Функција је вероватно била укинута, или као у случају далматинске или критске јединице, сведена на управу над главним градом теме.

Архонтија Херсон

Херсонска архонтија је представљала једну од ромејских територијално-управних форми на Кримском полуострву пре оснивања тема у тој регији. Особеност тематске организације на Криму огледа се у чињеници да је на том подручју првобитно, у време цара Теофила (829–842), основана тема Климата, која је потом, средином IX века, трансформисана у тему Херсон; након тога, током X и XI столећа, основано је и неколико мањих тема, попут Боспора и Сугдеје.⁸⁰⁸

Пре оснивања теме, управа у Херсону се налазила у рукама локалних званичника који су признавали врховну власт Цариграда, али су функционисали прилично самостално. Разлог томе јесте чињеница што је степен византијског присуства на Криму умногоме умањен током VII столећа, након доласка Хазара који су постали најзначајнији

⁸⁰² Theophanes, 363. Халдон сматра да склапање споразума није утицало на јурисдикцију карависијанског стратега над Кипром, *Haldon, Byzantium*, 217. В. нап. 703 у овом раду.

⁸⁰³ Photius, *Epistulae et Amphilochia II*, 229–230, n° 278.

⁸⁰⁴ *De thematibus*, 81.

⁸⁰⁵ *De cerimoniis*, 657, 660; *Haldon, Theory*, 209, 213.

⁸⁰⁶ О византијско-арабљанској борби за острво, cf. *Oikonomidēs, Ἡ Κύπρος*, 217–374; *Kyrris, Arab-Byzantine Relations*, 149–175.

⁸⁰⁷ *Les listes de préséance*, 265.

⁸⁰⁸ Питање оснивања и унутрашње структуре поменутих тема обрадио је *Храпунов*, Администрација византијског Херсона (Дисертација), 64сл.

политички чинилац у тој области.⁸⁰⁹ Једна врста византијско-хазарског двовлашћа над том регијом условила је специфичан, полунезависан развој херсонске области.

Почетком VIII столећа градом су управљали хазарски изасланик – архонт Тудун – као и протополитис (πρωτοπολίτης) Зоила. Заједно са њима важну улогу у управљању Херсона имали су и протевони и архонти – представници локалне властеле.⁸¹⁰ У доба цара Теофила, непосредно пре оснивања теме у тој области, као властодршци у Херсону помињу се протевон (πρωτεύων), а са њим и локални магнати, збирно наведени као архонти, протевони или „градски оци” (πατέρας τῆς πόλεως).⁸¹¹ Теофиловом заслугом оснива се 30-их година IX века тема Климата, касније позната као тема Херсон.⁸¹² Херсонски протевон је, међутим, и након оснивања теме Климата/Херсона наставио да

⁸⁰⁹ О Хазарима и њиховом утицају, cf. The World of the Khazars.

⁸¹⁰ Theophanes, 377f; Nicephorus, 106f. Поменуте функционере помиње Теофан описујући казнену експедицију коју је против Херсона упутио цар Јустинијан II. Византијски владар је, сећајући се завере коју су против њега организовали становници Херсона, Боспора и других Климата, послао на Крим патрикија Маура и патрикија Стефана Асмиктоса, са великом флотом, с циљем да покоре поменуте градове. За новог управника у Херсону послао је спатариија Елијаса. Кампања коју су они предводили била је успешна. Без отпора је заузет Херсон, а становништво је у великом броју било побијено или одведено у робље. Тудун, који је као представник хазарског хагана управљао Херсоном, затим први човек града Зоила, као и још 40 угледних људи (протевона), послато је у Цариград, са породицама. Када је Јустинијан чуо да су деца била поштеђена, наредио је, пише Теофан, да се пошаље нова експедиција против Херсона. Нова флота је, међутим, страдала у бродолому. Цар је и поред тога, према писању хроничара, био спреман да опет пошаље војску, због чега су становници Херсона затражили помоћ од Хазара. Управник области Елијас је тада променио страну и решио да се супротстави Јустинијану. За новог цара извикан је тада Филип Вардан. Не желећи да дође у сукоб са Хазарима, цар је решио да постигне мир са Херсонцима. Послао је нову флоту, на челу са Георгијем Сиријцем, логотетом геникиона, префектом Јованом и Христофором, турмархом Тракесијана, у чијој пратњи је било 300 људи. Њихов задатак био је да врате Тудуна и Зоилу и да се извине хагану. Требало је, такође, да ухапсе Елијаса и Вардана. Јустинијанов план, међутим, није остварен. Посланици – логотет и префект – који су у цареву име стигли на Херсон били су убијени, а турмарх Христофор, Тудун и Зоила послати су хагану. Тудун је, међутим, на путу умро па су због тога турмарх и његови људи побијени. Филип Вардан је кренуо затим у победоносни поход ка Цариграду који је резултирао Јустинијановим зацивањем са престола и убиством.

⁸¹¹ De Adm. Imp. I, c. 42, p. 182f. Цар Теофил је, према сведочанству Константина Порфирогенита, приступио оснивању теме у Херсону, по савету Петроне Каматира, византијског стручњака који је претходно боравио на Криму и у Хазарској земљи и, упознавши се са тамошњим приликама, схватио потребу јачања византијске војне власти у тој регији. Иначе, Каматир је код Хазара био послат након захтева хагана да од Цариграда добије стручњаке који ће им помоћи у изградњи тврђаве Саркел на Волги, важне за одбрану хазарске државе од варвара. Каматир је цару саопштио да уколико жели да ојача своје присуство на Херсону није довољно да се ослања на локалне званичнике већ је потребно да пошаље стратега у ту област.

⁸¹² У науци је углавном прихваћена теза да је тема Климата заправо иста она јединица која се од средине IX столећа назива темом Херсона, Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 182. Занимљиво мишљење имао је Тибор Живковић који је сматрао да је тема Климата постојала и пре Теофилове владавине, док је у доба поменутог цара град Херсон, до тада под управом архонта, и изван теме Климата, уздигнут на ранг теме. Касније су две теме обједињене, а нова јединствена тематска јединица названа је по главном граду новог сједињеног округа – Херсону, *Живковић*, Тактикон Успенског, 12сл. Такав став је, чини се, неоснован, јер се из Порфирогенитовог списка јасно види да на Криму пре 833/834. године није било стратега ни теме, cf. De Adm. Imp. I, c. 42, p. 182f. О односу термина Климат и Херсон, в. нап. 1220 у овом раду.

делује, вероватно као старешина херсонског града, док се власт стратега протезала на ширем подручју.⁸¹³

Удаљеност од Цариграда, затим велики утицај страних политичких фактора – Хазара, потом и Руса – утицали су на природу ромејске власти на Криму, која није достигла онај ниво какав је постојао на пример у Малој Азији. На Херсону су локални функционери играли значајну улогу и након формирања теме, о чему сведочи устанак и убиство стратега 896. године.⁸¹⁴

Иако је у време састављања *Тактикона Успенског* дужност протевона била једна од најмоћнијих у Херсону, та функција није поменута у том спису, што наводи на мисао да се протевони уствари крију иза функције архонта Херсона. Иначе, архонти Херсона се у *Тактикону* помињу у множини, с тим што треба нагласити да у рукопису заправо не постоји јасан помен херсонских архоната већ се помињу οἱ ἄρχωνες, што је Икономидис протумачио као οἱ ἄρχ[οντες Χερ]ζῶνος.⁸¹⁵ Лујо Маргетић је сматрао мало вероватним да би у *Тактикону* били побројани припадници једног недефинисаног слоја градских моћника – архоната – којих је могло бити и 40.⁸¹⁶ Уместо тога он предлаже исправку читања, односно, да тај одељак треба прочитати у једнини, као ὁ ἄρχ[ων Χερ]ζῶνος.⁸¹⁷ У прилог својој тези наводи још једну сличну грешку у *Тактикону* коју је Икономидис приликом објављивања текста исправио. Реч је о помену клисурарха Харсијанона, који је у рукопису погрешно наведен у множини – у облику οἱ κλεισουργαὶ Χαρσιανοῦ.⁸¹⁸ Сходно томе, могуће је да је омашка начињена и у случају херсонског архонта.

Уколико је та теза тачна, херсонски архонт, поменут у *Тактикону*, одговарао био функцији протевона. У питању је био старешина ромејске администарције на Криму пре оснивања теме.⁸¹⁹ Након успостављања теме протевони Херсона су наставили да функционишу. С тим у вези може се повући паралела између Херсона и Далмације. Две области имале су ранг архонтије до средине IX столећа, када су уздигнуте у ранг тема.

⁸¹³ Сигилографска грађа о локалним званичницима (протевонима и киревима) у Херсону сабрана је у делу *Alekseyenko, L'administration byzantine de Cherson*, 115–117, 216–221.

⁸¹⁴ *Theoph. Cont. (Bekker)*, 360.

⁸¹⁵ *Les listes de préséance*, 57.

⁸¹⁶ *Margetić*, „Provincijalni arhonti”, 51.

⁸¹⁷ *Margetić*, „Provincijalni arhonti”, 53–54.

⁸¹⁸ *Les listes de préséance*, 55.

⁸¹⁹ *Alekseyenko, L'administration byzantine de Cherson*, 73–114, је представио неколико десетина печата херсонских архоната из VIII и прве половине IX века.

Архонти након тога више нису били управници провинција али су носиоци тих звања наставили да обављају функције старешина главних градова тема. У Далмацији је реч о проконзулу и приору Задра, док је на Криму у питању био херсонски протевон. Слично је било вероватно и са Критом где је, након успостављања теме, архонт обављао дужност старешине главног тематског града, са чином архонта и парафилакса. За разлику од стратега који су били делегирани из Цариграда, протевони или архонти су вероватно били пореклом из редова локалне властеле.

Архонтија Драч

У време састављања *Тактикона Успенског*, на челу ромејске администрације у драчкој области, поред стратега (στратηγὸς τοῦ Δυρραχίου)⁸²⁰, стајали су и архонти (ἄρχοντες τοῦ Δυρραχίου)⁸²¹. Иако се стратег Драча први пут помиње у *Тактикону*, чини се да је Ферлуга изложио сасвим уверљиву аргументацију која говори да је тема у Драчу оформљена неколико деценија раније, тачније између 813. и 818. године. Ферлуга своје закључке заснива на чињеници да се у том периоду помиње хартуларије Драча, што је неспорни доказ постојања развијене тематске администрације у тој области.⁸²² Оснивање драчке теме последица је офанзивније византијске политике на југу и западу Балкана коју је Цариград спроводио током последњих деценија VIII и почетком IX столећа, почев од похода логотета Ставракија 783. године, затим Нићифорофих колонизационих мера и других активности. Као последица те политике уследило је оснивање тема Македоније, Солуна, Пелопонеза, Кефалоније, Драча и Далмације.⁸²³

Драчка тема формирана је почетком IX столећа на остацима некадашње провинције Нови Епир, која је урушена након словенске најезде, после чега се тамошње староседелачко становништво повукло у утврђене градове и тешко приступачне планинске области.⁸²⁴ Границе теме Драча су допирале до Бара, Улциња и Скадра на северу, као и Валоне и рта Глоса на југу. За разлику од далматинске, коју су чинили само приморски градови, тема Драч је обухватала шири територијални појас у унутрашњости.

⁸²⁰ Les listes de préséance, 49.

⁸²¹ Les listes de préséance, 57.

⁸²² *Ferluga*, Sur la date de la création du thème de Dyrrachium, 83–92. Податак о драчком хипату и хартуларију Томи потиче из писма Теодора Студите драчком архиепископу Антонију, Theod. Stud. Ep. II, n° 462, p. 660.

⁸²³ Les listes de préséance, 349–350, 352–353.

⁸²⁴ *Ферлуга*, Драч и његова област, 66сл.

Разлог томе је конфигурација терена која је омогућавала драчком стратегу да своју власт прошири на околне, првенствено равничарске пределе у драчком залеђу. Новоформирана тема имала је важну улогу у контроли улаза у Јадранско море и одбрани византијских позиција које су биле изложене ударима Арабљана.

У периоду пре оснивања теме, на челу ромејске администрације у драчкој области вероватно је био архонт, односно наследник старешине некадашње позноримске провинције. На то указује сличност драчке администрације са структуром власти у херсонском округу. Наиме, Драч и Херсон, односно Климат, у време састављања *Тактикона* имали су статус теме.⁸²⁵ Упоредо са стратезима, у тим јединицама се помињу и архонти.⁸²⁶ Дуго година након оснивања тема, у тим регионима, поред стратега, делују и званичници у рангу протевона. Природи функције херсонског протевона пажња је посвећена у претходном одељку (в. стр. 151сл. у овом раду.). Када је реч о протевону Драча, о њему пише Јован Скилица описујући борбе Византинаца са Самуиловом државом. Ромејски писац наводи да је Самуило оженио ћерку драчког протевона Јована Хрисилија.⁸²⁷ У питању је био представник локалне властеле, који је своју моћ темељио на економским везама и сродству са важним политичким факторима на Балкану у то доба.

Упоредно јављање функција стратега и протевона у Драчу подсећа, дакле, на пример Херсона, али и на случај Далмације, где се помињу стратег, а са њим и проконзул и задарски приор.⁸²⁸ Имајући у виду да је у Херсону и Далмацији дужност протевона, односно проконзула, подразумевала власт над главним градом теме, може се претпоставити да је то био случај и у драчкој јединици. Док је стратег управљао читавом темом Драча, протевон је контролисао главни град теме.

⁸²⁵ Les listes de préséance, 49.

⁸²⁶ Les listes de préséance, 57.

⁸²⁷ Scylitzes, 342, 343; Prokić, Johannes Skylitzes, n° 22, p. 31 n. 99. Претходно је Самуило запосео Драч и за управника области поставио свог зета Ашота, који је био ожењен његовом ћерком Мирославом. С друге стране, према сведочењу које је сачувано у *Летопису попа Дукљанина*, Самуило је град предао свом другом зету Јовану Владимиру, који је био ожењен његовом ћерком Косаром, Летопис попа Дукљанина, 335. Предност у овом случају треба дати Скиличиним вестима, који пружа веродостојиније податке о хронологији и току Самуилових борби са Царством, в. *Ферлуга*, Драч и његова област, 85. Ашот је, међутим, у једном тренутку одрекао послушност тасту, и са женом прешао на страну Цариграда, добивши заузврат звање патрикија, док је његова супруга, Самуилова кћи Мирослава, почаствована достојанством патрикије зосте. Јован Хрисилије је, такође, одлучио да се приклони ромејском цару, тражећи од василевса титуле патрикја за себе и своје синове. Цариград је потврдно одговорио на његове молбе, међутим Јован Хрисилије је убрзо умро (1005. године). Детаљније о тим догађајима, в. *Ферлуга*, Драч и његова област, 86сл.

⁸²⁸ В. стр. 144 у овом раду.

Још једна сличност далматинске и драчке територијално-управне јединице огледа се у чињеници да су поједине функције у тим окрузима наслеђиване унутар одређених породица. Поменут је случај далматинског проконзула Мадија и његовог унука који је обављао исту функцију.⁸²⁹ У Драчу се пак неколико деценија после смрти протевона Јована Хрисилија, позиција једног од најмоћнијих људи нашла у рукама топарха Курсилија, о коме пише аутор *Летописа попа Дукљанина*.⁸³⁰ Крусилијево име несумњиво свеодочи да је био припадник исте породице као и Јован Хрисилије.⁸³¹ Поменути топарх је у време сукоба Византије са устаницима Стефана Војислава 30-их и 40-их година XI века управљао драчким округом (... Durachium totamque terram Duracinorum ...).⁸³² У једној борби код Скадра био је рањен а убрзо је и преминуо.⁸³³ Звање топарха у овом случају одговара највишем предстанвику локалног елемента у драчкој теми, што је несумњиво био и протевон Јован Хрисилије.⁸³⁴

Имајући у виду начин на који је била организована ромејска власт у Херсону и Далмацији, може се претпоставити да је драчки протевон/архонт, такође, био старешина администрације пре увођења теме, дакле, пре 813–818. године. Након тога његове су компетенције сведене на град и најближу околину. Биран је, притом, као и у случају поменутих покрајина, вероватно из редова локалне властеле.

С тим у вези, могуће је претпоставити да је помињање архоната Драча у множини, у *Тактикону Успенског*, последица грешке састављача или преписивача списка, односно да би исправно читање било: архонт Драча, дакле, у једнини. У прилог томе говори и чињеница да су у *Тактикону* збирно побројане архонтија Далмације и остале архонтије (Крит, Кипар, и Херсон)⁸³⁵ као да није било значајних разлика у начину функционисања и структури византијске управе у њима. Знајући, притом, да је у Далмацији деловао један архонт а не више њих, што је био случај и са Кипром и Критом, а по свему судећи и са

⁸²⁹ В. стр. 144 у овом раду.

⁸³⁰ Летопис попа Дукљанина, 347.

⁸³¹ Носиоци истог презимена срећу се и на другим позицијама у Царству. Никола Хрисилије је био стратег на истоку, док је Теодор Хрисилије био један од ромејских званичника у Цариграду, Виз. извори III, 161 н. 265 (*Ферлуга*); *Ферлуга*, Драч и његова област, 92–93.

⁸³² Летопис попа Дукљанина, 347.

⁸³³ Летопис попа Дукљанина, 351.

⁸³⁴ Виз. извори III, 93–94 н. 63 (*Ферлуга*).

⁸³⁵ Les listes de préséance, 59.

Херсоном, оправданом се чини и теза, да је на челу драчке администрације пре оснивања теме стајао један функционер са звањем архонта, касније навођен као протевон Драча.

*

Питање халдијских и лидијских архоната

Халдија представља јединствени пример округа забележеног у *Тактикону Успенског*, у коме се истовремено помињу стратег, дука и архонти – πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Χαλδίας,⁸³⁶ δοῦξ Χαλδίας,⁸³⁷ ἄρχοντες Χαλδίας (καὶ Κρήτης)⁸³⁸. Халдијска тема је основана, иначе, у периоду пре 824. године, на шта је указао Икономидис, пошавши од података из писма цара Михаила II Лудвигу Побожном, насталом те године, у коме се помињу дукат Халдије и дукат Јерменије (... totum Armeniae ducatum simul et ducatum Chaldaeae ...).⁸³⁹ Икономидиса је та чињеница навело на помисао да је Халдија тада имала исти статус као и арменијачка јединица, односно ранг теме.⁸⁴⁰

За разлику од стратега и дуге, дужност халдијског архонта није потврђена ни у једном другом извору.⁸⁴¹ Специфичност Халдије се огледа и у томе што за разлику од осталих архонтија, поменутих у *Тактикону*, које су се налазиле на периферним, територијално издвојеним деловима Царства, са њом то није случај. У питању је био погранични округ на истоку Мале Азије, у области где су у то доба углавном функционисале теме или клисуре.⁸⁴² У тој регији су, такође, деловали и функционери у чину дука.⁸⁴³ Тамо, међутим, није било других архонтија. Све то наводи на помисао да халдијских архоната заправо није ни било, и да су они грешком забележени у *Тактикону*.

Сличну мисао изнео је и Икономидис. Он је пошао од тога што се халдијски дука и архонти у *Тактикону Успенског* помињу на два места, оба пута поред критских

⁸³⁶ Les listes de préséance, 49.

⁸³⁷ Les listes de préséance, 53.

⁸³⁸ Les listes de préséance, 49, 53, 55.

⁸³⁹ Sacrorum conciliorum nova XIV, 419.

⁸⁴⁰ Les listes de préséance, 349. Халдијски дукат се помиње у контексту догађаја који се односе на устанак Томе Словена, па се може претпоставити да је тема била основана и коју годину раније. Ворен Тредголд пак одбацује Икономидисово становиште, *Treadgold, Notes*, 280. О времену оснивања халдијске тематске јединице постоје и друга тумачења. Бјури је оснивање теме довео у везу са походом цара Теофила 837. године у области Понта, *Bury, History of the Eastern Roman Empire*, 261. *Живковић*, *Тактикон Успенског*, 18, пак истиче поход Лава, стратега Анатолика, 811. године, који се помиње код Теофана (*Theophanes*, 497), као догађај који је створио могућност оснивања теме у Халдији.

⁸⁴¹ О функцијама халдијских стратега и дука сведочи сигилографски материјал, cf. *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, n°s 32.36–43 (стратези); *Zacos – Veglery, Seals I*, n°s 3088a, 3226a (дуке).

⁸⁴² В. у поглављу о клисурама, стр. 99сл.

⁸⁴³ В. у поглављу о дукатима, стр. 177–178.

функционера – халдијски дука помиње се са критским архонтом у класи протоспатарија,⁸⁴⁴ а затим су, у класи спатарокандидата, поменути архонти Халдије и Крита⁸⁴⁵. Иконоmidис сматра да је аутор *Тактикона* имао намеру да, наводећи архонте Халдије и Крита у класи спатарокандидата, у множини, уствари помене бивше носиоце дужности халдијског дуке и критског архонта.⁸⁴⁶ Сходно том тумачењу, дужност халдијског архонта, као ни халдијска архонтија, нису никада ни постојале.

У изворима се помињу и архонти позноримске провинције Лидије. О постојању дужности лидијског архонта сведоче два печата који су припадали следећим функционерима: *Θαλάσσιος – στρατηλάτης καὶ ἄρχων Λύδιας*⁸⁴⁷ и *Μαυριάνος – ἄρχων Λυδίας*.⁸⁴⁸ Лидија је, иначе, у позноримској епоси била провинција унутар префектуре Истока и дијецезе Азије.⁸⁴⁹ Територија те провинције се касније нашла у саставу тракесијанске теме.⁸⁵⁰ Пре увођења тематске управе у тој области, Лидијом су, у складу са начелима позноримског провинцијског уређења управљали цивилни и војни функционери, који се на поменутиим печатима помињу као архонт и стратилат. Таласијев печат показује да је могуће било да се две дужности нађу у рукама истог лица. Помен лидијског архонта је, према томе, још једна потврда тезе да су позноримске функције провинцијских цивилних намесника – проконзула, конзула и других – у византијској администрацији врло рано, већ током VII stoleћа, замењене грчким изразом архонт. Такав је случај био са далматинским проконзулом, критским конзулом или хипатикосом и др. носиоцима сличних функција.

Будући да је Лидија врло рано, као позноримска провинција, уклопљена у тракесијанску тему, и да се није налазила на периферном делу Царства, већ у унутрашњости Мале Азије, она сходно тим карактеристикама, не може бити сврстана у категорију архонтија којој су припадале Далмација, Крит, Кипар, Херсон или Драч.

*

Војно-управни органи у архонтијама су, једнако као и тамошње црквене структуре, функционисали у оквирима територијалне организације која је почивала на остацима

⁸⁴⁴ Les listes de préséance, 53.

⁸⁴⁵ Les listes de préséance, 55.

⁸⁴⁶ Les listes de préséance, 54 n. 33.

⁸⁴⁷ Voegtli, Die Fundmünzen, 72 n° 2 (почетак VIII века).

⁸⁴⁸ Zacos – Veglery, Seals I, n° 1489 (VII век) = Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 24.1 (VII–VIII век).

⁸⁴⁹ La Notitia Dignitatum, 151.

⁸⁵⁰ De thematibus, 67.

позноримског наслеђа. Цариград је, притом, тежио уједначавању система власти у различитим архонтијама, што је на крају и постигнуто њиховом трансформацијом у теме. С друге стране, када је реч о црквеним структурама, сличан процес није било могуће остварити. Постојале су, и опстале су, значајне разлике у структури и хијерархијском положају међу катедрама које су деловале на подручју архонтија. Оне су, уз то, припадале и различитим црквеним сферама.

Црквене столице у далматинској архонтији налазиле су се у јурисдикцији Рима, што је био случај и са катедрама у Драчу и на Криту до 733. године, када су оне, у време иконокластичких сукоба, пренете у надлежност цариградског патријарха.⁸⁵¹ Цариградском првосвештенику су биле подређене и катедре на простору Херсонске архонтије, док је црква на Кипру имала статус аутокефалије.

Побројане катедре су биле различитог хијерархијског ранга. На подручју Далмације је након словенске најезде и урушавања значајног дела позноримских структура, место наследника салонитанског митрополита преузео сплитски епископ. Водећу улогу на том подручју имао је, међутим, старешина црквене катедре у Задру, у коме се налазило седиште војних и цивилних органа архонтије. Питање формалног првенства међу далматинским епископским столицама коначно је решено на првом сплитском сабору 925. године; тада је сплитски епископ стекао право да се назива архиепископом и митрополитом.⁸⁵² Митрополитски ранг имала је и катедра у Драчу.⁸⁵³ Крит је, такође, представљао једну од православних митрополија,⁸⁵⁴ док су на подручју Херсонске архонтије постојале аутокефалне архиепископије подређене Цариграду⁸⁵⁵. Старешина кипарске аутокефалне цркве имао је ранг архиепископа.⁸⁵⁶

*

Природу ромејске власти у нижим јединицама тематског уређења, са рангом архонтија – о којима је било речи – карактерише неколико заједничких именитеља. У

⁸⁵¹ Grumel, L'annexion de l'Illyricum, 191–200; Anastos, The Transfer of Illyricum, 14–31.

⁸⁵² Коматина, Црква и држава, 52сл.

⁸⁵³ Митрополија Δυρράχιον, Notitiae, n°s 320.300, (провинција Ἡπειρος πρώτη) 7^{42.643} 8⁴⁴ 9⁵¹⁷ 10⁶⁰⁷ 1¹⁴⁴ 12⁴² 13⁶⁶¹; cf. Laurent, Corpus V/1, n°s 736–738.

⁸⁵⁴ Митрополија ἡ Κρήτη/ὁ Κρήτης, Notitiae, n°s 2^{10.207} 3^{14.239} 4^{39.486} 5³⁷ 8^{46.54} 10^{466.682} 11³¹ 12^{30.(43)} 13^{468.480} 14⁵⁰; cf. Laurent, Corpus V/1, n°s 619–623.

⁸⁵⁵ Аутокефална архиепископија Χερσών, Notitiae, n°s 1⁶² 2⁶⁶ 3⁸² 4⁶³ 5⁶⁷ 7⁷² 8⁸⁶ 11¹⁰⁶ 12¹⁰⁹ 14⁹³; аутокефална архиепископија Βόσπορος, Notitiae, n°s 1⁶³ 2⁶⁷ 3⁸³ 4⁶⁴ 5⁶⁸ 7⁹⁰ 8¹⁰⁵ 11¹²⁵ 12¹²² 14¹⁰⁷; аутокефална архиепископија Σουγδία, Notitiae, n°s 7⁹⁸ 8¹¹⁴ 11¹³³ 12¹²⁹ 14¹¹⁴.

⁸⁵⁶ Laurent, Corpus V/2, p. 307–316.

питању су територијално-управне јединице у периферним деловима Царства, које су након словенско-аварске најезде, досељавања Бугара и арабљанске офанзиве остале одсечене од језгра Византије. Њихова саобраћајна веза са Цариградом била је могућа једино путем мора. У време када је Цариград отпочео са оснивањем првих тема – у Малој Азији и на југу Балкана – у Далмацији, Криту, Кипру, Херсону и Драчу није било могуће увести нову тематску управу у пуном облику. Тамошња ромејска управа се због тога темељила на старој позноримској администарцији, која је у већој или мањој мери страдала током непријатељских најезди.

Свака од побројаних регија имала је, притом, одређене специфичности у свом развоју па се, сходно томе, управа у тим јединицама обликовала према политичким, војним, економским, деомографским, етничким и другима потребама сваке од њих. Ипак, заједничко тим јединицама било је то што се на челу управе у свакој од њих налазио функционер који се у грчким изворима помиње као архонт. Понегде је задржао истовремено и стари – римски – облик функције, попут проконзула у Далмцији. У питању је латинофона провинција, па не чуди што су се стари римски називи функција одржали столећима.

У рукама провинцијских архоната биле су првенствено управне и пореско-финансијске надлежности – што се посебно види на примеру кипарског архонта.⁸⁵⁷ Архонти су по свему судећи били и војни заповедници. Имајући, међутим, у виду да у архонтијама није било значајних војних одреда, они су вероватно командовали јединицама локалне милиције.⁸⁵⁸ Изузетак у извесној мери представља Далмација, у којој је у једном тренутку, упоредо са архонтском, установљена и функција дуге – војног заповедника – који је командовао значајнијим војним одредом.

⁸⁵⁷ Ферлуга је довео у везу архонтску дужност са позноримском институцијом *defensor civitatis*, истичући да су архонти преузели улогу некадашњих дефензора. Своју тезу заснива, између осталог, и на чињеници да су дефензори у Јустинијановим новелама називани термином *ἄρχων*, *Феруга*, Ниже јединице, 89–90. Маргетић, с друге стране, детаљно анализирајући еволуцију надлежности дефензора, одбацује такву могућност, тврдећи да је њихова јурисдикција након Јустинијановог доба претпела значајну трансформацију и била сведена на испостављање исправа с јавном вером. Ту делатност су, притом, обављали у заједници са члановима курија, тачније остацима позноримских градских курија, *Margetić*, *Defensor civitatis*, 95sl.

⁸⁵⁸ Истакнуто је на почетку поглавља о архонтијама да је Елен Арвелер носиоце архонтског звања сматрала заповедницима флоте. Своју тезу заснива је на чињеници да се њихова јурисдикција по правилу тицала приобалних регија. Чини се, ипак, да је Маргетић у праву када такав став одбацује, постављајући питања: зашто онда таквих архоната нема у свим приморским областима, на пример на Пелопонезу, и зашто у појединим регијама извори бележе архонте у множини, иако у тим јединицама нису постојала базе византијског бродовља, *Margetić*, „*Provincijalni arhonti*”, 51–52.

Архонти су, иначе, бирани из редова локалне властеле, и заједно са магнатима из истог друштвеног слоја управљали су архонтијама, признавајући врховну власт Цариграда. Такав самоуправни систем се мења оснивањем тема, када Цариград шаље своје провинцијске намеснике, инсталирајући уједно одреде тематских војника, чији је циљ био да успоставе чвршћу контролу над тим областима, и обезбеде границе Царства. Таква политика изазива побуне локалних моћника, попут оне у Далмацији, у време Михаила II, када су далматински градови одрекли послушност цару, или пак побуне на Херсону крајем IX столећа. Цариград је временом, ипак, успео да надјача локалне политичке снаге, успевши да ограничи власт домаћих архоната на подручје главног града теме. Архонти тиме губе дотадашње надлежности, које прелазе у руке стратега, а архонтије као управне форме престају да постоје. Уместо намесничких дужности, наследници некадашњих архоната се срећу као старешине главних тематских градова и носиоци титула протевона, приора или парафилакса.

Када је реч о почасном рангу провинцијских архоната, у *Тактикону* се критском приписује протоспатаријски ранг а осталима ранг спатарокандидата.⁸⁵⁹ С друге стране, цитирана сигилографска грађа сведочи да је највећи број носио титулу спатарија. Поједини су, притом, имали ранг протоспатарија, спатарокандидата или стратора.⁸⁶⁰ С тим у вези треба истаћи да се на печатима, поготову у случају херсонских званичника, често среће и достојанство хипата.⁸⁶¹ Када је реч о бившим архонтима, подаци из *Тактикона Успенског* говоре да су они у највећем броју носили титуле спатарија.⁸⁶² Ако се пође од Икономидисовог тумачења да на месту где се помињу архонти Халдије и Крита треба читати бивше архонте, у том случају бивше архонте Крита треба посматрати као носиоце ранга спатаокандидата.⁸⁶³

⁸⁵⁹ Les listes de préséance, 53, 57.

⁸⁶⁰ В. стр. 138, 147, 149 у овом раду.

⁸⁶¹ *Alekseyenko*, L'administration byzantine de Cherson, 73f.

⁸⁶² Les listes de préséance, 59.

⁸⁶³ Les listes de préséance, 55, 54 n. 33.

ДУКАТИ

Немогућност истовременог увођења тематског војно-територијалног уређења у свим областима које је Цариград контролисао разлог је што су на појединим подручјима и након VII века функционисале војно-административне структуре засноване на позноримском наслеђу. Једну од њих представљају дукати – војно-управни окрузи којима су управљали носиоци позноримског официрског чина дуге.

Назив функције дука (δοῦξ) латинског је порекла.⁸⁶⁴ У изворном облику гласио је *dux*. Као технички термин у ромејском провинцијском уређењу почиње да се употребљава у време цара Диоклецијана (284–305).⁸⁶⁵ Основна дужност носилаца тог звања било је командовање војним јединицама рапорешеним у пограничним провинцијама. На основу података сачуваним у *Notitia Dignitatum* могуће је реконструисати мрежу касноантичких дуката – војних округа – који су функционисали дуж римских граница.⁸⁶⁶ Важно је нагласити да су дуге тада биле задужене искључиво за војна питања, док су цивилне компетенције у њиховим провинцијама биле у рукама посебних чиновника.⁸⁶⁷ Улога дука у Царству је, међутим, временом расла, првенствено због учесталих варварских најезди које су нарушавале елементе византијске власти у унутрашњости, истичући потребу за све већом улогом војних функционера у управљању провинцијама. То се посебно запажа на примеру организовања власти на подручју Италијанске и Афричке префектуре, односно Равенског и Каратагинског егзархата, у којима су војни функционери стекли превагу у односу на цивилне дужноснике.⁸⁶⁸ С тим у вези треба истаћи да је цар Јустинијан I (527–565), приликом обнове ромејске власти у Африци, у свим тамошњим реокупираним провинцијама установио дужност дуге, одступајући на тај начин од начела функционисања власти у Афричкој дијецези какво је постојало у време састављања *Notitia*

⁸⁶⁴ Les listes de préséance, 344.

⁸⁶⁵ За основне податке о еволуцији звања дуге у византијском војно-административном апарату в. одредницу о дукама у *Ox. Dict. of Byz.* I, 659 (*Kazhdan*).

⁸⁶⁶ На истоку је било распорешено 13 дука – у египатској, источној, понтијској и тракијској дијецези, као и на подручју префектуре Илирик (*La Notitia Dignitatum*, 150, 151); док је у западном делу Царства функционисала мрежа са 12 војних округа са дукама на челу од Африке до Британије (*La Notitia Dignitatum*, 312).

⁸⁶⁷ У провинцијама у којима су били распорешени војни одреди са дукама на челу, цивилна власт је припадала следећим чиновницима: *consulares*, *praesides*, *correctores*, *La Notitia Dignitatum*, 151f, 313f.

⁸⁶⁸ *Острогорски*, Равенски егзархат, 130сл.

Dignitatum – када су на том подручју дуке деловале у само две провинције.⁸⁶⁹ Слично је вероватно било и на тлу Италије.⁸⁷⁰

Када је реч о положају дука у византијском војном систему у позноримској епоси, треба поменути и податке које пружа Маврикијев *Стратегикон*. У спису који садржи податке о унутрашњој структури ромејских армија тога доба, наводи се да су оне по правилу биле подељене на ниже оперативно-тактичке јединице – мере (μέρος) – а оне пак на по три друнгоса (δρουγγος) или мире (μοῖρα), којима су командовале дуке (δοῦξ) или мирарси (μοιράρχης).⁸⁷¹

Позноримско војно уређење, са темељима постављеним у епоси царева Диоклецијана (284–305) и Константина Великог (306–337), у великој је мери страдало током VII столећа пред налетом освајача са истока и словенско-аварских хорди на Балкану, што је навело Цариград да спроведе велику војно-административну реформу. Један од сегмената те реформе представљало је прегруписавање старих ромејских армија и стварање нових војних округа. У појединим деловима Царства није, међутим, испрва било могуће спровести реформе у пуном облику. Такав је био случај са Италијом. Удаљеност од центра државе и јаки аутономни локални елементи допринели су очувању позноримских војно-управних институција у тој регији дуже него што је то био случај на истоку Византије. Инсталирање нових тематских установа које су представљале одраз цариградског војно-административног централизма, текло је због тога веома споро а у појединим деловима Италије никада није остварено. У немогућности да власт у Италији организују по моделу какав је примењен у Малој Азији, властодршци у Цариграду били су приморани да се ослоне на институције и функције старог типа – равенског егзарха и њему подређене војне и цивилне провинцијске функционере.

Слабљењем и коначним нестанком егзархата средином VIII столећа, остаци византијске власти у Италији сведени су на неколико округа у приобалним деловима

⁸⁶⁹ У време састављања *Нотиције* дуке су биле распоређене у провинцијама Мавританији Цезарејској и Триполитанији (*La Notitia Dignitatum*, 314), док је у време цара Јустинијана Великог мрежа дуката обухватала целу Афричку префектуру, са окупацима Триполитаније, Бизацене, Нумидије, Мавританије и Сардиније, *Cod. Iust. I*, 27.

⁸⁷⁰ За разлику од Афричке префектуре, за коју су сачувана прецизна обавештења о структури тамошње власти у време Јустинијана I (в. претходну нап.), у случају префектуре Италије не располажемо изворном грађом која би омогућила реконструкцију војних и управних органа након Јустинијанове рестаурације. Цар Јустинијана I је желео да ојача војни систем на читавој територији коју је контролисао Цариград, због чега је приступио реформи постојеће војне управе, cf. *Bréhier*, *Les institutions*, 339.

⁸⁷¹ *Strategikon*, c. 1.3, p. 86, 4, p. 88.

Апенинског полуострва. На челу тих јединица налазили су се по правилу официри са звањем дука. Дуке су, уједно, били главни носиоци власти и на оближњој Сардинији, након разарања Афричког, односно Картагинског егзархата. Италијански дукати, заједно са оним на Сардинији, су на тај начин током VIII столећа постали основне територијално-управне јединице на најзападнијим подручјима Царства у којима, уз изузетак Сицилије, у том тренутку још увек није било уведено тематско уређење са пуним капацитетом.⁸⁷² Будући да су старешине тих округа на хијерархијској лествици ромејских чиновника заузимале нижи положај од тематских стратега,⁸⁷³ поменути дукати се сврставају у ред нижих јединица војно-административног уређења у Византији.

Приближно у исто време када извори бележе функционисање византијских дуката у Италији и Сардинији, носиоци звања дуке јављају се и у другим деловима Царства, попут Халдије, Колонеје или Далмације. Њихове су се компетенције, међутим, у значајној мери разликовале од делокруга носилаца истог звања на крајњем западу Ромејске државе, због чега је у овом раду начињен појединачни осврт на сваку од тих функција.

Важно је нагласити да су компетенције дука у тематском уређењу умногоме промењене средином X столећа. Од тада је звање дука додељивано носиоцима највиших командних дужности у Царству, у чију је надлежност потпадало управљање великим композитним војним окрузима у пограничним деловима Византије.⁸⁷⁴ У следећој етапи еволуције те функције, током XI и XII века, звање дука било је намењено провинцијским, односно тематским намесницима широм Царства.⁸⁷⁵ Од краја XI века ту су титулу – у форми велики дука (μέγας δούξ) – носиле старешине ромејске морнарице.⁸⁷⁶ Треба, такође, напоменути да се титула дука приписује у једном случају и старешини неромејске етничке скупине. У питању су били словенски Милинзи на Пелопонезу.⁸⁷⁷ Будући да је реч о податку који је сачуван у делу хагиографског карактера (у питању је *Житије Св. Никона*) поставља се питање веродостојности обавештења о звању милиншког старешине; поготову ако се зна да су Милинзима претходно управљали, као и у случају других

⁸⁷² Детаљније о појединачним дукатима у наставку текста.

⁸⁷³ О томе јасно сведочи положај калабријског дуке на лествици чиновника приказаној у *Тактикону Успенског*, *Les listes de préséance*, 57.

⁸⁷⁴ О положају дука након реформе војно-управног уређења током X века в. литературу у нап 68.

⁸⁷⁵ *Ангелов*, К вопросу о правителях фем, 60.

⁸⁷⁶ *Guilland*, *Recherches I*, 542f.

⁸⁷⁷ *Life of Saint Nikon*, 190, 206.

словенских племена на југу Балкана, архонти.⁸⁷⁸ Уз то, треба напоменути да се звање дука са специфичним описом те дужности среће и у Псеудо-Симеоновом и Кекавменовом спису. Поменути аутори ту дужност приписују старешинама професионалних тагматских одреда Схола и Екскувита.⁸⁷⁹

Предмет проучавања, чији су резултати изложени у наставку текста, били су на првом месту византијски дукати који по карактеру припадају категорији нижих јединица тематског уређења. Израз дукат (δουκᾶτον) у употреби је, иначе, од позноромиске епохе када су тим термином означавани погранични војни окрузи.⁸⁸⁰ Са тим значењем дукате помиње и Константин Порфиrogenит у *Спису темама*, говорећи о старом војно-територијалном уређењу у држави.⁸⁸¹ Исти писац дукатима, међутим, у *Спису о управљању царством* назива и посебну категорију византијских војно-административних округа, пре него што су они уздинути на ранг тема. Такав је случај са дукатом Калабрије.⁸⁸² С друге пак стране, у појединим случајевима писци, првенствено они западне провинције дукатима називају ромејске теме.⁸⁸³ На крају треба додати да је код византијских аутора, конкретно у делу Ане Комнине, израз дукат употребљен као назив за крсташку кнежевину са седиштем у Антиохији, с почетка XII века.⁸⁸⁴

*

Феномен дуката као нижих јединица тематског уређења није заузео превише простора у досадашњим истраживањима ромејске провинцијске администрације

⁸⁷⁸ В. стр. 195–196 у овом раду.

⁸⁷⁹ У спису чије се ауторство приписује Псеудо-Симеону титула дуке наводи се уз име старешине јединице Схола, Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (*Bekker*), 742. Кекавмен пак на посредан начин звање дука доводи у везу са одредом Екскувита, наводећи да је његов деда Никулица пре доласка на положај архонта хеладских Влаха обављао дужност дуке и доместика екскувита Хеладе, Кекавмен, 280, 282. Несумњиво је реч функцији у чијој је надлежности било командовањем професионалним јединица унутар хеладске теме. С тим у вези треба поменути да је у студији о византијској сигилографији Шламберже објавио печат хеладског дуке из VIII или IX века, који би се могао на неки начин довести у везу са функцијом коју је обаљао Никулица. Натпис на печату садржи текст: Θεοδώρῳ δουκί Ἑλλάδος, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 168, n° 10 = *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5, n° 39. Ипак, у новије време Шламбержеово становиште је одбачено; према новом читању текст натписа гласи: Θεοδώρῳ διοικητῆ Ἑλλάδος, *Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1628 = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 8.8 (VII–VIII век).

⁸⁸⁰ Кирил Скитопољски који је живео у VI столећу помиње дукат Палестине, *Kyrrillos von Skythopolis*, 150. Филосторгије (IV–V век) бележи дукат Александрије, *Philostorgius*, 167.

⁸⁸¹ *De thematibus*, 62.

⁸⁸² *De Adm. Imp.* I, с. 50, р. 236. Порфиrogenит израз δουκᾶτον помиње и са значењем резиденције венецијанског дуке-дужда, *De Adm. Imp.* I, с. 28, р. 120.

⁸⁸³ *Sacrorum conciliorum nova XIV*, 419: ... totum Armeniae ducatum simul et ducatum Chaldaee ... са значењем тема Арменијака и Халдије. В. стр. 156 и нап. 944. у овом раду.

⁸⁸⁴ *Anna Comnena*, 421.

средњовизантијског периода. Треба, међутим, истаћи студију о нижим јединицама Јадрана Ферлуге, који је први међу византолозима присупио истраживању дуката на целовит начин. У складу са до тада објављеним изворним сведочанствима, он је приказао карактер и историјат дуката у Калабрији, Сардинији, Халдији и Колонеји.⁸⁸⁵ Будући да поменути византолог није био у прилици да сагледа обимну сигилографску грађу о том феномену, која је научној јавности постала доступна након публикавања његовог рада, истраживачи су данас у прилици да прошире, и у извесној мери коригују сазнања и закључке до којих је он дошао. С тим у вези посебно је илустративан пример Ферлугиног гледишта о функцији далматинског дуге. Ферлуга је, наиме, коментаришући помен задарског (далматинског) дуге у *Аналима франачког краљевства*, негирао могућност постојања те дужности у ромејском војно-управном апарату, сврставајући поменутог официра у ред франачких дужносника. Свој закључак темељио је на чињеници да није сачуван ниједан извор византијског порекла који би сведочио о постојању те дужности у ромејском тематском уређењу.⁸⁸⁶ Објављивањем печата Еуфимија, дуге Далмације, изнета тврдња је, међутим, релативизирана.⁸⁸⁷

Најважније податке о дукама и дукатима као нижим тематским јединицама, у кратким цртама пружио је и Никос Икономидис у коментару који прати издање четири тактикона.⁸⁸⁸ Нешто детаљнији приступ тој тематици имала је Вера фон Фалкенхаузен у студији о византијској управи у јужноиталијанским обалстима – у којој се осврнула на историјски развитак и место калабријског, отрантског и напуљског дуката у византијском војно-управном уређењу.⁸⁸⁹ Питања у вези са карактером и положајем тих јединица обрађивана су и у делима других научника којима је у средишту пажње била византијска Италија са околним острвима, попут Жила Гаја, Андре Гијуа, Жан-Мари Мартана, Вивијен Пригент, Салватореа Козентина и др.⁸⁹⁰ С друге стране, када је реч о носиоцима звања дуге у Халдији и Колонеји, у литератури се подаци о њима углавном сведе на кратке цртице у делима општег карактера, попут обимне публикације о малоазијским

⁸⁸⁵ *Ферлуга*, Ниже јединице, 85–88.

⁸⁸⁶ *Ферлуга*, Ниже јединице, 88; *Исти*, Византиска управа у Далмацији, 48–49.

⁸⁸⁷ *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 14.4. В. стр. 140 у овом раду.

⁸⁸⁸ *Les listes de préséance*, 342, 344, 349, 351.

⁸⁸⁹ *Falkenhausen*, *Untersuchungen*, 5f.

⁸⁹⁰ Радове поменутих аутора в. на списку литературе.

темама.⁸⁹¹ О дукама као посебној категорији византијских официра и чиновника у периоду између VII и IX столећа, и дукатима који су представљали специфичну категорију нижих јединица заснованим на позноримском наслеђу, након Ферлугине студије све до данас није, међутим, посвећен ниједан засебан рад. Главни разлог томе је свакако оскудна изворна грађа којом истраживачи располажу.

Када је реч о изворном материјалу треба нагласити да за разлику од осталих типова нижих јединица које су обрађене у тези, грађа о дукатима у значајној мери потиче из текстова писаним на латинском језику. С тим у вези је и проблем који произлази из чињенице да се у латинским текстовима израз *dux* користи са вишеструким значењем. Ту титулу, наиме, западни писци приписују византијским чиновницима који су обављали дужност дука, али и онима који су заправо били стратежи ромејских тема. Неколико је таквих примера, попут стратега Кефалоније или Херсона, који се у изворима наводе уз титулу *dux*.⁸⁹² У латинским текстовима тај појам се редовно наводи и уз имена владара других држава, попут арабљанских емира.⁸⁹³ Побројане проблеме који произлазе из терминолошке специфичности текстова западне провенијенције могуће је у извесној мери превазићи идентификацијом дука и дуката из латинских текстова, са онима који су поменути у изворима грчког порекла, првенствено у сигилографској грађи. Печати са натписима на грчком језику који садрже ромејске титуле и функције недвосмислено говоре о припадности њихових власника ромејском чиновничком апарату. С тим у вези треба истаћи до су до данас научној јавности презентовани печати дука Калабрије, Отранта, Напуља, Рима и Сардиније, као и печати далматинског и халдијског дуке. Будући да је сваки од византијских дуката имао свој особени историјски развитак они ће у наставку бити представљени појединачно:

⁸⁹¹ Η Μικρά Ασία, 288f, 322 (*Sabbidēs*).

⁸⁹² Илустративан је пример херонског старешине Нићифора који се у *Житију Св. Константина* помиње као *Nicephorus princeps/dux civitatis*, *Grivec – Tomšič*, *Constantinus et Methodius*, cap. 5, p. 61 (126), док о њему с друге стране сведоче печати на којима је истакнута његова дужност стратега: Νικηφόρος – βασιλικός σλαβάρκαυδιδάτος καὶ στρατηγός Χερσῶνος, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 82.19 (IX–X век)/Νικηφόρος – βασιλικός πρωτοσλαθάριος καὶ στρατηγός Χερσῶνος, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 82.20 (IX век), cf. *Prosop. der mittel- byz. Zeit* (641–867), n° 5331. Када је реч о Кефалонији, у *Аналима Франачког краљевства* се у вези са византијском експедицијом против Франака на Јадрану помиње *Paulus – Cefaloniae praefectus/dux*: *Annales regni Francorum*, 127 (809. г.), 130 (810. г.). Реч је о дужноснику који се у науци сматра првим познатим стратегом кефалонијске теме, *De thematibus*, 174; *Les listes de préséance*, 352.

⁸⁹³ Помен арабљанског емира у форми *dux Saracenorum* постоји у *Gesta episc. Neapol.*, cap. 54, 429 (податак се односи на IX век).

Дукат Сардиније

У време састављања списка *Notitia Dignitatum* крајем IV или почетком V столећа провинција Сардинија била је део префектуре Италије.⁸⁹⁴ Уследила је током V века најезда Вандала са севера Африке који су покорили острво⁸⁹⁵ Административна зависност Сардиније од центра на северу афричког континента остала је на снази и након рестаурације византијске власти на острву у доба цара Јустинијана I. Сардинија је тада, наиме, стављена под јурисдикцију префекта Африке, потом и картагинског егзарха. Поред цивилног, на острву је Јустинијан Велики установио уједно и дужност војног старешине – дуке.⁸⁹⁶ Седиште цивилног управитеља било је у Каљарију, док је дука резидирао у Форуму Трајанију (*Forum Traiani*).⁸⁹⁷ Будући да су Арабљани крајем VII столећа заузели Картагину и учинили крај тамошњем егзархату, од тог доба су прекинуте све везе Сардинијана са центром на северу афричког континента, чиме је Сардинија стекла самосталан положај унутар ромејског војно-управног апарата. Изворни подаци не допуштају да се говори о евентуалној потчињености цивилне и војне администрације на острву равенском егзарху или сицилијанском стратегу, након пада Картагине.⁸⁹⁸ Сва

⁸⁹⁴ La *Notitia Dignitatum*, 314.

⁸⁹⁵ О детаљима вандалског освајања у другој половини V века cf. *Cosentino*, *Byzantine Sardinia*, 336f.

⁸⁹⁶ *Cod. Iust. I*, 27. Жан-Мари Мартан наглашава да су и током VII столећа сардинијским острвом истовремено управљали цивилни (*praeses, iudex*) и војни дужносници (*dux, magister militum*), са позноримским звањима, *Martin*, *L'Occident chrétien*, 632 n. 131.

⁸⁹⁷ *Cosentino*, *Byzantine Sardinia*, 338.

⁸⁹⁸ Говорећи статусу сардинијског управног округа у византијском тематском уређењу треба поменути Ибн-Хордадбехов податак о сардинијском старешини којег он помиње на листи ромејских патрикија/стратега. Ибн-Хордадбех истиче да је у Византији било 12 патрикија/стратега, од којих су шесторица резидирали у престоници, а преосталих шест имали своје штабове у унутрашњости. Говорећи о другој шесторици – провинцијским функционерима – арабљански географ помиње стратега Амориона, стратега Арменијака, стратега Анкире, стратега Тракије (округа који се налази у близини престонице, напомиње географ), затим стратега Сицилије и на крају стартега Сардиније и острва, *Kitâb (Ibn-Khordadhbeh)*, 80–81. Икономидис је цитирани одељак издвојио из целине Ибн-Хордадбеховог списка, сматрајући да је реч о посебном делу, који је настао независно од остатка текста, *Oikonomidès, Une liste arabe*, 122. Тај закључак је без сумње исправан, јер не само да изнети подаци не одговарају стању тематске организације у IX веку, када Ибн-Хордадбехов рад настаје, већ су у супротности и са претходним излагањем арабљанског писца, у коме се наводи да је Царство било подељено на 14 тема, *Kitâb (Ibn-Khordadhbeh)*, 77–80. Никос Икономидис је теме са седиштем у Амориону и Анкири идентификовао са Анатолицима и Опсикијцима, што је чини се неспорно. Према томе, када помиње шесторицу старатега, арабљански географ уствари мисли на заповеднике тема Анатолика, Арменијака, Опсикије, Тракије, Сицилије и Сардиније. Помен сицилијанске теме навео је Икономидиса на закључак да цитирана листа тема одражава стање након 692. године, јер тада тема Сицилија још увек није била основана, док као *terminus ante quem* истиче 695. годину када је већ била оформљена тема у Хелади, које нема на списку, *Oikonomidès, Une liste arabe*, 123f. Спорно је, међутим, у том случају зашто арабљански географ поред теме Тракије не помиње и малоазијске Трајкесијане, имајући у виду да су они у то време као посебна тема засигурно постојали. Спорно је, такође, и то што се на листи не помиње заповедник војске у Италији (равенски егзарх), који је био у истом рангу са стратезима тога доба. Треба стога још једном приступити анализи података који се налазе у цитираном

власт на острву нашла се тада у рукама дука. У изворима постоје подаци о двојци носилаца тог звања из VII, односно IX века. У питању су: Κωνσταντῖνος – ὕπατος καὶ δοῦξ ... τῆς Σαρδῶν νήσου,⁸⁹⁹ и Θεόδωτος – ὕπατος καὶ δοῦξ Σαρδίνιας.⁹⁰⁰ Иако су дуге првенствено били војни дужносници, имајући у виду тенденцију интегрисања цивилних надлежности у рукама официра, односно истицање војних испред цивилних функционера, може се претпоставити да су сардинијске дуге биле надређене целокупном цивилном чиновничком апарату на острву током VII и VIII столећа.⁹⁰¹

С обзиром на то да нису сачувана изворна сведочанства, не може се говорити о непосредној зависности сардинијских управитеља од Равене, но ипак, са падом тог ромејског војног и политичког центра у руке Лангобарда 751. године, отпочело је слабење византијског утицаја на острву. Преломни тренутак који је довео до коначног изласка Сардиније из сфере византијске власти била је арабљанска офанзива почетком IX века, која је навела Сардињане да се окрену Франачкој и од ње затраже помоћ у одбрани острва од муслимана. С тим у вези треба поменути посланство Сардињана које је послато на двор Лудвига Побожног 815. године у циљу придобијања подршке франачког

тексту. Важна ствар која запада за око јесте чињеница да географ изричито каже да таква војна структура (12 стратега, 6 у унутрашњости) постоји у дужем временском периоду (превод са фр: Les patrices des Romains sont toujours au nombre de douze, dont six resident a Constantinople, les autres dans les provinces). Та чињеница, међутим, не одговара Икономидисовом гледишту да листа одражава стање у војној организацији у кратком временском периоду између 692. и 695. године. Структура од шест провинцијских армија, каквом је географ приказује, одсликава стање ромејске војске током већег дела VII столећа. Наиме, након нестанка Илиричке војске, односно од Ираклијевог доба, па све до почетка владавине цара Јустинајана II, постојало је шест армијских јединица у Царству: Опсикијска, Анатоличка, Тракијска, Арменијачка, Италијанска (Равенски егзархат) и Афричка (остаци војске Картагинског егзархата). Такво стање приказано је и у Јустинајановом писму папи из 687. године (у писму се као седма јединица помиње флота Карависијана, Sacrorum conciliorum nova XI, 737f). Свега пар година након тога ромејско војно уређење се у великој мери мења формирањем нових јединица. Према томе арабљанска листа о којој је реч несумњиво одражава стање из времена пре него што су спроведене реформе цара Јустинајана II. Будући да се на списку помиње армија Тракије на Балкану, листа вероватно одражава стање које је постојало пре трансфера тракијске војне команде у Малу Азију. Дакле, пре средине VII столећа. То би могло бити време када су се Арабљани први пут сукобили са Царством – 30-их година VII века. Пред њима се тада нашла ромејска војна сила подељена у шест провинцијских армија. Треба, притом, нагласити да су команданти две од тих шест јединица, имали у штабове у областима које Византија, у време када географ саставља спис, дакле, средином IX столећа, више није контролисала. Реч је о Африци и Италији. Због тога географ, да не би изазвао забуну код својих савременика, вероватно преправља поједине податке, па уместо тих топонима помиње Сардинију и Сицилију, које су у војно-стратегичком погледу наследиле улогу Италијанске и Афричке војне јединице.

⁸⁹⁹ *Guillou*, *Inscriptions*, n° 230 (VII век).

⁹⁰⁰ *Schlumberger*, *Sigillographie*, 222 n° 1 (IX век) = *Laurent*, *Vatican*, n° 112 (VII–VIII век).

⁹⁰¹ Један од старешина целокупне војне и цивилне администрације на острву био је и чиновник поменут на маргини једног латинског рукописа, који се датира у VII или VIII столеће. Његова титула гласи: ἀπὸ ἐπάρχων δοῦξ Σαρδίνιας. Податак о поменутом натпису преузет је из *Martin*, *L'Occident chrétien*, 633.

владара.⁹⁰² Обраћање франачком владару уместо властима у Цариграду недвосмислено сведочи о самосталној политици Сардиније тих година. О самосталном деловању Сардињана сведочи и њихова кореспонденција са римским папама током IX столећа.⁹⁰³ Јасна потврда тезе о изласку Сардиније из сфере византијске власти почетком IX века јесте одсуство сардинијских управитеља са листе ромејских дужносника у *Тактикону Успенског* (842–843). Време изласка сардинијског дуката из оквира ромејске провинцијске администрације треба, према томе, тражити у другој половини VIII или првим деценијама IX столећа.

Независност острва несумњиво је потврђена навођењем сардинијског архонта на листи страних владара са којима су ромејски цареви одржавали везе. У питању је листа из 915. године, сачувана у Порфирогенитовом *Спису о церемонијама*.⁹⁰⁴ О деловању архоната на Сардинији сведоче, притом, и поједини натписи на грчком језику из XI столећа.⁹⁰⁵ Реч је свакако о независним владарима, који су са Цариградом одржавали културне, и у извесној мери политичке везе.

Дукат Калабрије

У позноримском војно-административном уређењу термин Калабрија био је, заједно са именом Апулије, део назива провинције која је захватала југоисток Апенинског полуострва. На челу калабријско-апулијске провинције у време састављања списка *Notitia Dignitatum* налазио се коректор, подређен префекту Италије.⁹⁰⁶ Рушењем ромејске власти на Полуострву након варварског освајања Италије у V столећу, старе римске територијално-управне форме нестају, међу њима и калабријско-апулијска провинција. Уследила је у наредном столећу рестаурација византијске власти, али је дело цара Јустинијана Великог убрзо било нарушено лангобардским освајањима. Оснивањем

⁹⁰² Острво је 812. године било изложено арабљанским нападима, због чега Сардињани шаљу посланство франачком владару Лудвигу Побожном са молбом да им помогне у борби против муслимана, *Annales regni Francorum*, 143. Cf. *Martin*, *L'Occident chrétien*, 633.

⁹⁰³ У питању су преписке различитих световних властодржаца и црквених великодостојника на острву са римским папама током IX столећа: папом Лавом IV, *Leonis Ep.*, n° 17, 45 (поменут *Leo iudex*, 851, 853. г.), 32, 48 (поменут Јован, архиепископ Каљарија, 850/854, 857. г.); папом Николом I, *Liber Pont.* II, 162 (поменути су *iudices*); папом Јованом VIII, *Iohannis VIII Ep.*, n° 27 (поменути су *principibus Sardiniae*, 873. г.).

⁹⁰⁴ *De cerimoniis*, 690. Cf. *Martin*, *L'Occident chrétien*, 631–637.

⁹⁰⁵ На њима су поменути архонти *Σαλοῦσιος* (*Guillou*, *Inscriptions*, n°s 223, 231) и *Τωρκωτόριος* (*Guillou*, *Inscriptions*, n°s 218, 223, 231).

⁹⁰⁶ *La Notitia Dignitatum*, 314.

лангобардског краљевства и зависних кнежевина, византијски поседи у Италији су сведени на подручје Равенског егзархата у средишњој и северној Италији, и приобалне територије на југу Апенинског полуострва, на којима је власт функционисала у оквиру дуката. Један од њих био је Калабријски. За разлику од позноримске епохе, калабријска територијално-управна јединица након VII столећа није захватала југоисток већ се простирала на југозападном делу Полуострва, односно на шпицу тзв. италијанске чизме. Реч је о подручју које је све до данас задржало назив Калабрија.⁹⁰⁷ Седиште калабријског дуката чије се оснивање доводи у везу са деловањем цара Констанса II (641–668),⁹⁰⁸ налазило се у граду Ређу.⁹⁰⁹

Изворни подаци о структури ромејске власти у Италији непосредно након лангобардских освајања прилично су штурни па се не могу у потпуности реконструисати међусобне хијерархијске везе између егзарха у Равени и других носилаца власти. Чини се ипак логичном претпоставка да су сви византијски дукати на подручју Италије, барем до оснивања сицилијанске теме крајем VII века, били потчињени егзархатској команди у Равени. Оснивањем теме на Сицилији, која је постала темељ византијског присуства у средишњем Медитерану, територијално-управне јединице на југу Италије, полазећи од њиховог географског положаја, биле су подређене стратегу на оближњем острву. Јасну потврду изнете тезе пружа Порфиригенит који, у 50. глави *Списа о управљању царством*, наглашава да је тема (стратигија) Калабрија некада била дукат у сицилијанској теми (Ἰστέον, ὅτι ἡ Καλαβρία στρατηγὶς δουκᾶτον ἦν τὸ παλαιὸν τῆς στρατηγίδος Σικελίας).⁹¹⁰

Калабријски дука (δουξ Καλαβρίας) наведен је у класи спатарокандидата у *Тактикону Успенског* (842–843).⁹¹¹ О тој дужности сведоче и печати. Дужност калабријског дуге на њима углавном је праћена достојанствима протоспатарија, спатарокандидата или спатарија, док у једном случају носилац тог звања поседовао и титулу хипата.⁹¹²

⁹⁰⁷ Ох. Dict. of Byz. I, 365 (*Kazhdan – Bruce-Hitchner*). Територија на којој је функционисао калабријски дукат у позноримској епоси била је део провинције Луканије и Брита, cf. *La Notitia Dignitatum*, 314.

⁹⁰⁸ *Gay*, L' Italie méridionale, 6–7.

⁹⁰⁹ *Falkenhausen*, Untersuchungen, 5–6.

⁹¹⁰ *De Adm. Imp.* I, c. 50, p. 236.

⁹¹¹ *Les listes de préséance*, 57.

⁹¹² Изворна, понајвише сигилографска, грађа сведочи о следећим носиоцима звања калабријског дуге:

Значај и место Калабрије у ромејском управном систему су у великој мери промењени након арабљанске инвазије на Сицилију 20-их година IX века. Управа сицилијанске теме услед тога премештена је у једном тренутку на Калабрију чиме је та област стављена под непосредну контролу сицилијанског стратега.⁹¹³ Чвршћа интеграција

1. Anonymus – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5, n° 117 (VIII–IX век);
2. Anonymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2649a (750–850. г);
3. Anonymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος, δοῦξ Καλαβρίας καὶ κατεπάνω τοῦ θεοφυλάκτου στρατοῦ Σικελίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2650 (IX век);
4. Anonymus – πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Laurent*, Vatican, n° 105 (IX век);
5. Anonymus – ὕπατος, βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 9, n° 117a (VIII–IX век);
6. Βασίλειος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.1 (IX век);
7. Βασίλειος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 220, n° 3 (VIII–IX век);
8. Βασίλειος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 221, n° 6 = *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5, n° 116 (IX век);
9. Γρηγόριος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1976 (750–850. г) = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.3 (VIII–IX век);
10. Θεοδόσιος – πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 220 (VIII–IX век);
11. Θεόδοτος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 220 n° 3 = *Gray Birch*, *Catalogue*, n° 17517 (VIII–IX век);
12. Θεόδοτος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2488 (750–850. г) = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.7 (VIII век);
13. Θεοφυλάκτος – σπαθαροκανδιδάτος καὶ δοῦξ Καλαυρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2551 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.8 (IX век);
14. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 221 n° 7 (IX век);
15. Μαρριανός – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαυρίας, (Anonymus) *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2626 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.4 (750–850. г);
16. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, n° 253 (крај IX века);
17. Νικηφόρος – πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Prosop. der mittel- byz. Zeit* (641–867), n° 5298 (VIII–IX век);
18. Πέτρος – ... καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 220 n° 4, n. 3 (VIII–IX век);
19. Πέτρος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.6 (IX–X век);
20. Πέτρος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Zacos – Nesbitt*, Seals II, n° 271 (крај IX века);
21. Πέτρος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.5 (IX век);
22. Πέτρος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαυρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2310 (750–850. г);
23. Σέργιος – ἀπὸ ἐπάρχον καὶ δοῦξ Καλαβρίας, *Guillou*, *Inscriptions*, n° 132 (VIII–IX век);
24. Στέφανος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ δοῦξ Καλαυρίας, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2397 (750–850. г);
25. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ δοῦξ Καλαυρίας, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 4.2 (IX–X век).

⁹¹³ О теми Сицилији, cf. *Falkenhausen*, *Untersuchungen*, 26–27. Доказ тезе о сједињавању команди представља и сведочанство о Алексију коме писци приписују обављање дужности стратега и дуке Сицилије у време цара Теофила (*Theoph. Cont. – Ps.-Symeon [Bekker]*, 630)/стратилата и дуке Сицилије (*Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (Bekker)*, 794). Специфичан спој дужности може се објаснити тезом да је у питању официр који је командовао здруженим штабом као стратег Сицилије, уједно и дука Калабрије, слично Потосу који је био стратег Сицилије и турмарх Калабрије, након што је калабријски дукат трансформисан у турму, в. наредну нап.

Калабрије у тему Сицилију огледа се у томе што калабријска јединица губи ранг дуката и постаје турма – обична нижа војно-управна јединица унутар теме. С тим у вези треба истаћи да је у неколико случајева старешина сицилијанске теме уједно био и управник калабријске турме, о чему сведочи сигилографски материјал.⁹¹⁴ На тај начин остварено је сједињење две команде.⁹¹⁵

Територијална надлежност сицилијанско-калабријских стратега је почетком X века након пада последњих византијских упоришта на Сицилији сведена искључиво на територије које су се налазиле на Апенинском полуострву.⁹¹⁶ Посебна тема под именом Калабрије основана је до средине X столећа.⁹¹⁷ Стратег те јединице поменут је и у *Ескоријалском тактикону*.⁹¹⁸

Дукат Венеције

Именима Венеције и Истре називана је позноримска провинција која је захватала подручје на којем се током средњовизантијске епохе развио венецијански дукат – претеча потоње Млетачке републике. Провинцијом која је у касној антици била део Италијанске префектуре управљао је старешина са звањем конзула.⁹¹⁹ Такво уређење нашло се на удару варварских најезди које су током V столећа довеле до рушења ромејског војно-административног система у Италији. Уследила је у наредном VI столећу Јустинијанова рестаурација власти у тој регији, но ипак, резултати његове активности на пољу обнове административних структура нису потрајали, будући да су у значајној мери били нарушени лангобардским освајањима. Након формирања Лангобардског краљевства и мањих зависних државица, остаци ромејске управе у средишњој и северној Италији

⁹¹⁴ Објављен је печат чији је власник био Πόθος – τουρμάρχης Καλαβρίας καὶ στρατηγὸς Σικελίας, *Schlumberger, Sigillographie*, р. 216, n° 8 = р. 734 (X век); С друге стране, сачуван је печат анонимног сицилијанског стратега који је уједно био и турмарх из периода између VIII и X века. Иако није позната територијална надлежност дужности турмарха, имајући пред собом пример стратега и турмарха Потоса, може се претпоставити да је и аноним о коме је реч такође био сицилијански стратег и турмарх Калабрије (Ανοnymus – τουρμάρχης καὶ στρατηγὸς Σικελίας, *Gray Birch, Catalogue*, n° 17842).

⁹¹⁵ За разлику од Фалкхнаузен која говори о здруженој сицилијанско-калабријској теми, Икономидис је мишљења да су две теме – Сицилија и Калабрија – функционисале одвојено и паралелно, *Les listes de préséance*, 356 n. 384.

⁹¹⁶ Последње византијско упориште на Сицилији – Таормина – пало је у руке Арабљана 902. године, *Острогорски, Историја*, 250.

⁹¹⁷ Калабријска тема као засебна војно-управна јединица свакако постоји у време састављања *Списак о управљању царством* средином X века, будући да је Порфиогенит помиње у 50. глави свог дела, *De Adm. Imp. I*, с. 50, р. 236.

⁹¹⁸ *Les listes de préséance*, 265.

⁹¹⁹ *La Notitia Dignitatum*, 313.

концентрисани су око равенског егзарха, под чијом контролом је било и подручје Венеције. Венецијанским округом управљао је тада војни магистар (*magister militum*).⁹²⁰

Постепена еманципација Венеције од Равене и Цариграда отпочела је већ током првих деценија VIII столећа. У време почетака иконоборачке кризе Венеција је заједно са другим градовима у Егзархату учествовала у побуни против иконокластичке политике цара Лава III. Том приликом Венецијанци су, одбацујући послушност војном магистру и чиновницима из Цариграда, за свог вођу изабрали дуку Урсуса. Иако је цар Лав III успео да сломи побуну италијанских иконофила, увидевши снагу локалних политичких и војних елемената у Венецији, одлучио је да изабраном дуки призна власт над градом, доделивши му притом титулу хипата⁹²¹. На тај начин установљена је дужност, односно титула венецијанског дуче коју су у наредним столећима носили и владари независне Венецијанске републике. Почев од Урсуса, у ред тих дужносника бирани су припадници локалне властеле. Цариград на ту функцију није слао своје људе већ је само потврђивао избор локалне аристократије. Иако су у почетку паралелно са дукама власт вршили и војни магистри њихов утицај је временом бивао све мањи.⁹²² Коначно, укидањем дужности војних магистара целокупна цивилна и војна власт на подручју дуката нашла се у рукама венецијанских дука.

Падом Равене 751. убрзан је процес осамостаљивања Венеције од цариградске власти. Повлачење Византије било је у вези и са продором франачког утицаја. Франци су крајем VIII и почетком IX века успоставили контролу над Лангобардским краљевством као и над Истром, Венецијом и Далмацијом.⁹²³ Иако је Венеција Ахенским миром из 812. године, којим је окончан франачко-византијски сукоб, формално остала у саставу Царства, убрзо је кренула путем дефинитивне независности од Цариграда. Доказ томе је чињеница да њени управници нису навођени на листама ромејских чиновника – тактиконима. Поврх свега, почетком X столећа венецијански дука, односно дужд, се у Порфирогенитовом *Спису о церемонијама* помиње на листи страних владара.⁹²⁴

*

⁹²⁰ Nicol, *Byzantium and Venice*, 5. Град је према легенди основан 25. марта 421. године. Коначно обликовање венецијанског округа као византијског дуката, с друге стране, остварено је након лангобардске инвазије у VI столећу, *Ibid.*, 4f.

⁹²¹ Nicol, *Byzantium and Venice*, 10.

⁹²² Nicol, *Byzantium and Venice*, 10f.

⁹²³ *Острогорски*, *Историја*, 202.

⁹²⁴ *De cerimoniis*, 690. Cf. *Martin*, *L'Occident chrétien*, 624f.

С друге стране, Истранска област, која је у позноримској епоси била део јединствене венцијанско-истранске провинције, делила је до краја VIII столећа сличну судбину са Венецијом, али је од тада кренула путем посебног историјског развоја. Након Јустинијанове рестаурације и лангобардског освајања значајног дела Италије, које је резултирало окупљањем византијских поседа под влашћу равенског егзарха, Истром је, као и у случају Венеције, управљао војни магистар. Године 788. Истру су освојили Франци чиме је за сва времена окончано византијско присуство у тој области. У питању је време када се франачка власт проширила над читавим северним Јадраном. Међутим, за разлику од Венеције, која је Ахенским мировним уговором из 812. године, макар формално враћена под окриље Цариграда, Византинци су тим уговором коначно признали франачку власт над Истром чиме је та област и *de iure* изашла из оквира византијске провинцијске администрације.⁹²⁵

Дукат Напуља

Напуљски дука (δουξ Νεαπόλεως) резидирао је у граду који је током позноримске епохе био део провинције Кампаније и префектуре Италије. Град је током V века потпао под власт Острогота да би столеће касније Јустинијан Велики рестаурисао тамошњу византијску власт. У другој половини VI века долази до лангобардског продора и стварања кнежевине Беневент у непосредном залеђу Напуља чиме су византијски поседи сведени на град са непосредном околином.⁹²⁶ Почев од средине VIII века устаљен је обичај да на позицију дуге, односно старешине војне и цивилне управе у Напуљу буде биран представник локалне аристократије.⁹²⁷

Напуљски округ је у почетку формално био део Равенског егзархата, потом од краја VII века и сицилијанске теме.⁹²⁸ Низ значајних догађаја у VIII и почетком IX столећа

⁹²⁵ Осврт на положај Истре у византијском тематском уређењу пружио је *Ферлуга*, Ниже јединице, 93–94. Почетком IX столећа Истром као франачком територијалном јединицом управља дукс.

⁹²⁶ Ох. Dict. of Byz. II, 1436–1437 (*Kazhdan, Bruce-Hitchner, Kinney*).

⁹²⁷ *Martin*, L'Occident chrétien, 627. Cf. *Falkenhansen*, Untersuchungen, 9.

⁹²⁸ У изворима су забележени подаци о следећим византијским управитељима Напуља, који су носили звање дуге:

1. Iohannes – dux Neapolitanus, Liber Pont. I, 91, 400–401; magister militum, Gesta episc. Neapol., cap. 36, p. 424 (716/717. г.);
2. Stephanus – dux Neapolitanus (754/5–766/7. г.), епископ (767–800), Gesta episc. Neapol., cap. 42, p. 425f; *Laurent*, Corpus V/1, n° 918; *Guillou*, Inscriptions, n° 120.

водили су, међутим, постепеном слабљењу византијске власти у тој области. Реч је о иконокластичкој кризи, паду Равене, франачком напредовању у Италији и, коначно, арабљанској инвазији на Сицилију. Сараценско рушење тематске власти на Сицилији уздрмало је темељ тамошњег византијског присуства што је пресудно утицало на одлуку Напуља да крене путем самосталног деловања. Недвосмислена потврда тезе о изласку напуљског дуката из оквира цариградске власти је одлука дуче Напуља Андрије да се удружи са сицилијанским Арабљанима против Беневента 842–843.⁹²⁹ Управо у то доба сачињен је *Тактикон Успенског*, у коме нема помена напуљског старешине што је, такође, јасна потврда тезе о изласку Напуља из оквира Ромејског царства. Почетком X столећа састављен је поменути одељак из Порфирогенитовог *Списа о церемеонијама* који садржи листу страних владара, међу њима и напуљског дуче.⁹³⁰ Владари независног Напуља, као и у случају венецијанских властодржаца, задржали су и током наредних столећа титулу која је припадада византијским управитељима тог округа.

Дукат Отранта

Печат Јована, дуче Отранта (Ἰωάννης – δούξ Ὑδροῦντος) представља сведочанство о функционисању још једног византијског дуката у јужној Италији.⁹³¹ Град у коме се налазио штаб поменутог официра, пре остроготског освајања Италије био је део калабријско-апулијске провинције. Под окриље Царства враћен је у време Јустинијанове рестаурације власти на Апенинском полуострву. Између 710/711. и 758. власт у граду и околини држали су Лангобарди, да би након тога Византија изнова успоставила контролу у тој области. Столеће касније Отранто је био на удару Арабљана, који су на кратко заузели део јужне Италије, али је успео да им се одупре.⁹³²

-
3. Theoctistus – magister militum, dux, *Gesta episc. Neapol.*, cap 50, p. 428 (818. г.);
 4. Theodoros – protopstharis, dux, *Gesta episc Neapol.*, cap. 50, p. 428, cap. 53, p. 428–429 (IX век);
 5. Ανδρέας – βασιλικὸς ὑπατος καὶ δούξ Νεαπόλεως, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 225 n° 3 (IX век);
 6. Γεώργιος – δούξ Νεαπόλεως, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 225 n° 1 (IX–X век);
 7. Γρηγόριος – δούξ Νεαπόλεως, *Schlumberger*, *Sigillographie*, 225 n° 2 (IX век);
 8. Θεόδωρος – ὑπατος καὶ δούξ Νεαπόλεως, *Guillou*, *Inscriptions*, n° 121 (VIII век);
 9. Κοσμάς – δούξ Νεαπόλεως, *Laurent*, *Vatican*, n° 106 (VII век);

⁹²⁹ Ibn al-Aṭīr (*Vasiliev*, *Byzance et les Arabes I*, 363).

⁹³⁰ De cerimoniis, 690. Cf. *Martin*, *L'Occident chrétien*, 627f.

⁹³¹ *Laurent*, *Vatican*, n° 108.

⁹³² *OD Ox. Dict. of Byz.* В III, 1541 (*Brown – Kinney*).

Виталијан Лоран који је објавио печат отрантског дуче Јована сматра да је дукат основан након опсежне војне и политичке делатности цара Василија I у јужној Италији, у интервалу између 875. и 892. године, када је оформљена византијска тема Лангобардија, којој је у административно-територијалном погледу Отранто припадао.⁹³³ С друге стране, Вера фон Фалкенхаузен је мишљења да време настанка дуката треба тражити у периоду између 758. године, када је град реокупиран од Лангобарда, и почетка IX столећа.⁹³⁴ Изостанак помена отрантског дуче у *Тактикону Успенског* она објашњава претпоставком да је Отранто у међувремену припојен калабријском дукату. Будући да је поменути печат једино сведочанство о отрантском дуци, односно дукату, није могуће изрећи јасан закаључак у вези са временом и начин формирања те јединице.

Дуче у Далмацији, Халдији и Колонеји

Далмација – У изворној грађи сачувана су сведочанства о двојици носилаца звања дуче на подручју Далмације. Један од њих је био задарски дуча Павле (*dux Jadere*), који се помиње у *Аналима франачког краљевства* као учесник посланства које је 805. године посетило двор Карла Великог, у време када су Византија и Франци водили борбу за превласт на Јадрану.⁹³⁵ Други дуча из Далмације познат је на основу натписа на печату из IX–X века. У питању је Εὐθίμιος – βασιλικὸς σπαθαρακανδιᾶτος καὶ δοῦξ Δελματίας.⁹³⁶

Ферлуга је у студији о византијској управи у Далмацији изнео тезу да функција задарског дуче коју је обављао Павле нема везе са ромејским уређењем у Далмацији. Сматрао је да је Павле титулу добио од франачког владара као експонент његове власти у Задру и Далмацији. Оправдање за изнето становиште налазио је у чињеници да византијски извори не садрже податке о функцији дуче на том подручју током VIII или IX века.⁹³⁷ С обзиром на то да је након објављивања његове студије публикован византијски печат далматинског дуче, Феругино становиште је релативизовано. Задарски дуча Павле

⁹³³ *Laurent, Vatican*, 109–110.

⁹³⁴ *Falkenhausen, Untersuchungen*, 6–8.

⁹³⁵ *Annales regni Francorum*, 120–121. Задарски дуча, је заједно са бискупом града и посланицима Далматинаца, као и венецијанским дучама Обиларијем и Беатом крајем 805. године стигао на двор Карла Великог. У питању је један у низу догађаја који су обележили франачко-византијску борбу за превласт на Јадрану почетком IX столећа, окончану склапањем мировног уговора у Ахену 812. године. В. нап. 745 у овом раду.

⁹³⁶ *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 14.4.

⁹³⁷ *Ферлуга*, Византиска управа, 48–49.

је, чини се, био византијски официер који је у једном тренутку, у време франачког продора на Јадран, одлучио да се приклони Францима, задржавши ромејску титулу. На сличан начин под окриље врховне власти франачког владара нашла се и суседна Венеција са дукама на челу.

Када је реч о карактеру власти задарског, односно далматинског дуче, у науци у вези са тим питањем није постигнута сагласност. У поглављу о далматинској архонтији, истакнуто је Винкелманово виђење о византијској Далмацији која је по његовом мишљењу првобитно била у рангу архонтије, након тога трансформисана у дукат, да би после извесног времена стекла статус теме.⁹³⁸ Супротно Винкелману, Никос Икономидис је сматрао да је дука Далмације, заправо био старешина неког неромејског племена у време када је Далмација већ имала ранг теме.⁹³⁹

Будући да се у изворној грађи не постоје подаци о функцији дуче на подручју Далмације пре догађаја из 805. године, може се претпоставити да је увођење те дужности спроведено непосредно пре тога. Разлог томе свакако је могао бити у вези са порастом значаја далматинског округа у војној политици Цариграда након пада Равенског егзархата и изласка Франачке на Јадран. Тада су у Цариграду вероватно одлучили да на подручје далматинског округа инсталирају пограничне војне одреде, са дуком на челу. Дужност далматинског дуче је према томе вероватно уведена у другој половини VIII столећа.

Имајући у виду да је цивилна власт на византијским територијама у Далмацији била концентрисана у рукама проконзула/архонта, у надлежности дуче, чији је штаб био у Задру, вероватно је било командовање војском без ингеренција у питањима из цивилне управе. Након формирања теме у тој регији током друге деценије X столећа улогу проконзула/архоната и дука преузели су стратежи. Администрација са стратегом на челу убрзо је, међутим, током владавине цара Михаила II престала да функционише а власт је након побуне и осамостаљивања далматинских градова прешла у руке проконзула као представника локалне аристократије.⁹⁴⁰ Цариград је после извесног времена успео да обнови своју власт над далматинском архонтијом чији се старешина помиње у *Тактикону*

⁹³⁸ Winkelmann, Ämterstruktur, 117.

⁹³⁹ Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 47.

⁹⁴⁰ Детаљнији осврт на еволуцију администраивних структура на подручју византијске Далмације, в. на стр. 138сл.

Успенског,⁹⁴¹ да би у време цара Василија I била обновљена и тема у Далмацији. Проконзул са седиштем у Задру је, међутим, и поред оснивања теме, наставио да функционише паралелно са стратегом, али само као управитељ града.⁹⁴² Са друге стране, дужност дуге је вероватно била укинута, док су његове компетенције, односно управљање тамошњим војним одредима пренете у руке стратега.

Халдија – Халдијски дука (δοῦξ Χαλδίας) наведен је на листи ромејских дужносника у *Тактикону Успенског*,⁹⁴³ у време када је Халдија имала ранг теме.⁹⁴⁴ О тој дужности сведоче и печати.⁹⁴⁵ Пре успостављања халдијске теме, та област била је у виду турме интегрисана у арменијачку тему.⁹⁴⁶ Халдијске дуге су, према томе, били функционери који су деловали у области, у којој је тематско уређење било успостављено у пуној мери. Сходно реченом, о њима се може говорити као војним дужносницима, који за разлику од италијанских дука нису имали управне, већ искључиво војне надлежности. Старешине цивилних органа у Халдији били су стратеги и турмарси. Разлог за установљење дужности халдијског дуге није могуће јасно утврдити. Могуће је претпоставити да су носиоци звања дуге у Халдији представљали наследнике позноримских дука који су деловали на крајњем истоку Царства,⁹⁴⁷ затим након арабљанских освајања повучени дубље у унутрашњост византијске територије, да би у неком тренутку били распоређени на подручју Халдије. За

⁹⁴¹ Les listes de préséance, 57.

⁹⁴² В. стр. 143–144 у овом раду.

⁹⁴³ Les listes de préséance, 53.

⁹⁴⁴ Халдијска тема је основана, вероватно, пре 824. године, на шта је указао Икономидис, ослањајући се на податак који садржи помен халдијског дуката – по Икономидисовом тумачењу заправо теме – у писму цара Михаила II Лудвигу Побожном из 824. године. У том извору помињу се дукат Халдије и дукат Јерменије (... totum Armeniae ducatum simul et ducatum Chaldeae ..., Sacrorum conciliorum nova XIV, 419), што је поменутог научника навело на закључак да је Халдија тада имала исти статус као и арменијачка јединица, односно ранг теме, Les listes de préséance, 349. О проблему оснивања халдијске теме, в. стр. 156 у овом раду.

⁹⁴⁵ Власници печата били су:

1. Αποnymus – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ δοῦξ Χαλδίας, *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 3226a (IX век);
2. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δοῦξ Χαλδίας, *Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 9*, n° 158a (VIII–IX век);
3. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ δοῦξ Χαλδίας, *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 3088a (крај VIII века).

⁹⁴⁶ De thematibus, 138. Треба, међутим, напоменути да о турми сведочи једино печат халдијског турмарха (Αποnymus – σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Χαλδίας, *Schlumberger, Sigillographie*, 289) који је можда био старешина халдијске турме у арменијачкој теми; али није искључена могућност да је заправо у питању један од турмарха теме Халдије, без јасно одређених територијалних надлежности унутар халдијске тематске јединице – у том случају печат не може бити употребљен као аргумент у прилог тези о постојању халдијске турме.

⁹⁴⁷ Листу дука које су биле распоређене на истоку Царства пружа *La Notitia Dignitatum*, 150, 151.

такву хипотезу, ипак, не постоји непосредна потврда у изворној грађи. На крају одељка о халдијским дукама треба нагласити да је њихова надлежност свакако била повезана са пограничним војним деловањем па се може претпоставити да је та функција послужила као узор за установљење високе командне дужности дука у новооснованим композитним војним окрузима на истоку Царства током X столећа.⁹⁴⁸

Колонеја – За разлику од халдијског и далматинског дуге, дужност дуге Колонеје (δοῦξ Κολωνείας) није осведочена на печатима. Једини познати носилац тог звања, Калист Мелисин, помиње се у *Актурама 42 мученика из Амориона*.⁹⁴⁹ У другим изворима се он, међутим, наводи као турмарах.⁹⁵⁰ Византијски официр Калист се, иначе, истако у борби против манихејаца и Арабљана на истоку Царства, али је након пада Амориона био заробљен и потом послат у Сирију где је придружен заробљеницима које су Арабљани раније заточили.⁹⁵¹

Имајући у виду да је спис у коме се помиње дужност колонејског дуге хагиографског карактера поставља се питање веродостојности информације о тој дужности. Уколико је заиста постојао, колонејски дуга је попут халдијског несумњиво био старшина пограничног војног одреда у Колонеји, без надлежности из цивилне сфере, будући да је том подручју деловала тематска управа са турмарсима, клисурарсима, затим и стратегом на челу. Колонеја је, наиме, око 840. године имала статус турме, а убрзо након тога и клисуре.⁹⁵² Будући да није поменута на листи ромејских клисура у *Тактикону Успенског* (842–843) чини се оправданим претпоставити да је у то доба Колонеја и даље функционисала као једна од арменијачких турми. Средином столећа, свакако пре 863. године када се први пут помиње њен стратег, Колонеја је уздигнута на ранг теме.⁹⁵³

*

⁹⁴⁸ Халдијски дуга као један од носилаца највиших војно-командних дужности у Царству помиње се у *Ескоријалском тактикону*, након антиохијског и месопотамијског дуге, а испред катепана Месопотамије и Италије, као и испред дуга Солуна, Адријанупоља и тематских стратега, *Les listes de préséance*, 263.

⁹⁴⁹ У поменутом спису Калисту се приписује и обављање дужности комеса схола. Састављач тог дела Калиста притом наводи са презименом Мелисин, *Сказаня о 42 Аморијских Мученикахъ*, 23, 29, 50. В. нап. 412. у овом раду.

⁹⁵⁰ *Theoph. Cont.* – *Georg. Mon. Cont.* (*Bekker*), 805; *Symeon Log.*, 227. Треба додати још и да Јован Скилица и Јован Зонара помињу Калистову титулу патрикија, *Scylitzes*, 78; *Zonaras III*, 379.

⁹⁵¹ Cf. *Vasiliev*, *Byzance et les Arabes I*, 171, 230; *Lemerle*, *Pauliciens*, 86f; *Treadgold*, *Revival* 454.

⁹⁵² *Brooks*, *Arabic Lists*, 69. В. стр. 59–60, 102–103 у овом раду.

⁹⁵³ Cf. *Les listes de préséance*, 349; *Η Μικρά Ασία*, 322 (*Sabbidēs*). Треба поменути да је сачуван и натпис на коме се помиње дужност дунгарина Колонеје из IX или X века, *Bryer – Winfield*, *Pontos*, 145 n. 1. В. стр. 118 у овом раду.

Побројане дукe и дукати могу бити подељени у две основне скупине. Једну чине дукe у Италији и на Сардинији, док су у другу групу сврстане дукe Халдије, Колонеје и Далмације. Подела је заснована, поред територијалних, на три основне разлике које постоје међу њима:

1) Дукe у Италији и Сардинији су деловале на подручјима на којима су и током позноримске епохе били распоређени носиоци тог звања. Према томе, може се говорити о једној врсти континуитета када је реч о тој институцији. С друге стране, дукe у Халдији, Колонеји и Далмацији се јављају на подручјима у којима током касне антике нису постојали дукати па се о њима може говорити као категорији новооснованих тематских функција, уведеним током VIII и IX столећа;

2) У сардинијском и италијанским дукатима извори не бележе носиоце цивилних управних функција који су имали виши хијерахијски ранг од тамошњих дука, што води закључку да су дукe биле старешине не само војне, него и целокупне цивилне власти у тим територијалним јединицама. У прилог изнетој тези говори и то што је административно уређење у тим подручјима почивало на начелима установљеним у време функционисања егзархата када су војне старешине имале предност у односу на цивилне. Изнети закључак поткрепљује, такође, и то што су по осамостаљивању неких дуката, попут Венеције или Напуља, поглавари тих државица наставили да носе управо титуле дука, које су очигледно биле предвиђене за носиоце целокупне власти у тим окрузима и пре стицања независности. На другој страни, дукe у Халдији и Колонеји су деловале у областима у којима је тематско уређење било уведено у пуном капацитету и где је целокупна власт била подређена стратезима и турмарсима, због чега на дукe треба гледати искључиво као на војне официре без управних компетенција. Слично је било и у Далмацији где је цивилна управа била у рукама проконзула/архонта док је дука, такође, био само војни командант;

3) Дукати у Италији и Сардинији су се, уз изузетак калабријског, током IX столећа осамосталили, што није био случај са Халдијом, Колонејом и Далмацијом које су управо у IX веку чврсто интегрисане у тематски систем. Историјски развој византијских дуката у Италији и Сардинији текао је, иначе, у два основна смера. Већина тих територијалних јединица кренула је путем постепене еманципације од Цариграда, чему је умногоме допринело слабљење византијског присуства у Италији у време иконоборачке кризе и

посебно након пада Равенског егзархата 751. године. Уз то, на повлачење Византије утицао је и продор Франака и Арабљана у средишњем Медитерану. Због свега тога већ од првих деценија IX столећа власт византијског цара у већини тамошњих дуката није прелазила формални оквир. На такав закључак јасно упућују подаци из *Тактикона Успенског* у коме се на листи ромејских дужносника помиње само један италијански дука – дука Калабрије.⁹⁵⁴ О осамостаљивању италијанских дуката недвосмислено сведоче и подаци у Порфирогеновом *Спису о церемонијама*, у одељку из 915. године који садржи листу страних владара са којима је Цариград одржавао везе. На листи страних владара побројани су, поред осталих, дуке Венеције и Напуља, а уз њих и архонти Сардиније, Амалфија и Гаете, као и кнежеви Капуе и Салерна.⁹⁵⁵ Иако су неки од њих одржавали културне и у извесној мери политичке везе са Цариградом, независност која је одликовала њихов политички положај не дозвољава да буду уврштени у категорију византијских провинцијских чиновника.

*

Дукати су, иначе, почивали на позноримским управним формама, услед чега је у извесној мери могуће говорити о јединственој територијалној подлози на којој су деловали војно-управни и црквени органи у тим окрузима. Црквене катедре у различитим дукатима, међутим, нису имале једнаке хијерархијске рангове. Притом се од времена иконоклазма део дуката налазио под јурисдикцијом Цариграда, док је већина остала у римској духовној надлежности. Граница између Римске и Цариградске цркве у Италији, која је успостављена 30-их година VIII столећа, постала је век касније спољна граница византијске власти на крајњем западу. Наиме, територије Сицилије и јужне Италије, односно Калабрије и Апулије, које су у црквеном погледу након 733. године постале део цариградске духовне сфере, уједно су биле и једине области на којима је век након тога опстала византијска власт. С друге стране, дукати на подручјима која су остала изван духовне сфере Цариградске патријаршије кренули су путем независности од ромејских владара. Реч је о Сардинији, Напуљу и Венецији. Катедре на тим просторима су остале у црквеној јурисдикцији Рима што је несумњиво утицало на то да тамошње политичке структуре своје деловање усмере ка зближавању са политичким центром

⁹⁵⁴ Les listes de préséance, 57.

⁹⁵⁵ De cerimoniis, 690. Cf. *Martin*, L'Occident chrétien, 617f.

западног хришћанског света – Франачком. Црквене катедре у дукатима су се међусобно разликовале и по унутрашњој структури и хијерархијском рангу. На подручјима која су се након 733. године нашао под окриљем цариградског патријарха, функционисале су калабријска митрополија, основана почетком IX столећа,⁹⁵⁶ и аутокефална архиепископија у Отранту, која је у IX веку, такође стекла митрополитски ранг⁹⁵⁷. С друге стране, када је реч о катедрама у римској црквеној сфери, Сардинија је представљала митрополију,⁹⁵⁸ док је у Напуљу било седиште епископа, који су током X века, када се град више није улазио у саставу Византије, стекли архиепископски ранг⁹⁵⁹.

ЈЕДИНИЦЕ ПОД УПРАВОМ ТУРМАРХА ФЕДЕРАТА, ЛИКАОНИЈЕ И ПАМФИЛИЈЕ

О посебном статусу турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије у ромејском провинцијском систему сведоче подаци *Тактикона Успенског* (842–843) и Филотејевог *Клиторологиона* (899), у којима се они наводе одвојено од тематских турмарха.⁹⁶⁰ Били су сврстани у посебну категорију официра, заједно са клисурарсима, што упућује на закључак да су имали одређени степен самосталности у провинцијској управи. У *Тактикону Успенског* су наведени турмарх Федерата (τουρμάρχης φιβεράτων) и турмарх Ликаоније (τουρμάρχης Λυκαονίας), као носиоци спатарокандидатског почасног ранга.⁹⁶¹ У *Клиторологиону* се са истим достојанством помињу турмарх Федерата (σπαθαροκανδιδῶτος

⁹⁵⁶ Калабријска митрополија основана је након Седмог васељенског сабора (787), вероватно на самом почетку IX столећа. О тој црквеној јединици сведочи помен њених старешина у епископским notiцијама Цариградске цркве, cf. Καλαβρία/Καλαυρία: митрополија Ῥήγιον, Notitiae, n°s 3^{44.632}, 6⁴¹ 7^{31.536}, 8³³, 9³⁹⁷, 10⁴⁷⁸, 13⁵¹⁸, 14³⁴; митрополија Ἁγία Σεβηρίνα, Notitiae, n°s 7⁶⁷³, 8⁵¹, 9⁵⁴⁴, 10⁶⁵³, 13⁷²⁰, 14⁵⁶; Καλαβρία, Notitiae, n°s 10⁽⁶⁵⁴⁾, 12³¹; cf. *Laurent*, Corpus V/1, n°s 906–911 (Καλαβρία), n°s 903–905 (Ῥήγιον).

⁹⁵⁷ Архиепископија Ἰδροῦς/Υδροῦς, Notitiae, n°s 7⁶⁸, 8⁸², 11⁵⁶, 14⁸⁸. Отранто је у трећој четвртини IX стекао ранг митрополије, cf. Notitiae, n°s 6⁴², 8⁵⁹, 9⁵⁶¹, 10^{675.800}, 12⁵⁴, 13^{748.813}; cf. *Laurent*, Corpus V/1, n° 921 (архиепископија), n° 922 (митрополија).

⁹⁵⁸ *Laurent*, Corpus V/1, n°s 916, 917.

⁹⁵⁹ *Laurent*, Corpus V/1, n°s 918–920.

⁹⁶⁰ У изворима су забележене различите форме назива јединице којом је управљао турмарх Федерата. У тактиконима се функција федератског турмарха среће у облику τουρμάρχης φιβεράτων, Les listes de préséance, 55, 149. На печату царског спатарја Насера, турмарха Федерата, јавља се облик τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 3148. У наративним изворима се, такође, срећу различити облици. У *Хроници* Теофановог настављача – τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων, *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 38; док Генесије користи форму τουρμάρχης φοιβεράτων, *Genesisius*, 8.

⁹⁶¹ Les listes de préséance, 55.

καὶ τουρμάρχης τῶν φιβερατῶν) и турмарх Ликаоније и Памфилије (σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Λυκαονίας καὶ Παμφυλίας).⁹⁶² Поред тактикона о носиоцима поменутих звања сведоче, такође, и наративни извори, као и сигилографска грађа.

*

Турмарси Федерата – Први познати носилац звања федератског турмарха (τουρμάρχης τῶν φοιδεράτων) био је Тома Словен, кога је на ту дужност поставио цар Лав V (813–820).⁹⁶³ Треба, међутим, нагласити, да је и сам цар Лав, пре доласка на престо, неко време командовао федератском јединицом, с тим што се у изворима његово заповедништво над Федератима не везује за дужност турмарха. Лава је на ту функцију, иначе, као вид награде именовао цар Нићифор I (802–811), након његове одлуке да напусти побуњенике Вардана Турчина, који су намеравали да са престола збаци Нићифора.⁹⁶⁴ Вараднова побуна коју је Лав у почетку подржавао а затим учествовао у њеном гушењу окончана је 803. године.⁹⁶⁵ Деценију касније, после повлачања са престола василевса Михаила I (811–813), Лав Јерменин постаје нови византијски цар а свог саборца Тому Словена поставља на дужност турмарха Федерата.⁹⁶⁶ По угледу на свог претходника на позицији федератског старешине, Тома Словен је у једном тренутку, такође, покушао да се домогне цариградског трона. Он је у зиму 820/821. године кренуо у узурпацију, које је, међутим, завршена неуспешно. Устанак је сломљен 823. године.⁹⁶⁷ Поред Томе, познато је још двоје носилаца звања федератског турмарха. У питању су царски спатариије Насер⁹⁶⁸ и царски спатарокандидат Самуило,⁹⁶⁹ о којима сведоче печати из IX, односно IX–X столећа.

Федератска јединица је у IX веку била распоређена на подручју теме Анатолика, о чему сведоче подаци Теофановог настављача. У цитираном спису се наводи да се Лавов штаб налазио у анатоличком граду Евхаита, који је вероватно представљао седиште

⁹⁶² Les listes de préséance, 149.

⁹⁶³ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Genesisius 9; Scylitzes, 13; Zonaras III, 340.

⁹⁶⁴ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 16; Genesisius 8; Scylitzes, 11; Zonaras III, 318.

⁹⁶⁵ Детаљније о току побуне, cf. *Treadgold, Revival*, 131f.

⁹⁶⁶ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Genesisius 9; Scylitzes, 13; Zonara III, 340.

⁹⁶⁷ Хуан Сињес Кодоњер пружа ново тумачање тих догађаја, износећи претпоставку да су Тома Словен који је предводио побуну и турмарх Федерата Тома заправо две различите личности, cf. *Signes Codoñer, Emperor Theophilos*, 34–35, 183–196.

⁹⁶⁸ *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 3148 a. b. (прва половина IX века).

⁹⁶⁹ *Wilson, Tourmarch*, p. 57, fig. 4. (IX–X век).

федератске јединице.⁹⁷⁰ Тома је као турмарх Федерата, такође, обитавао у теми Анатолика.⁹⁷¹

Будући да у изворима о турмарсима Федерата не постоје подаци који се односе на период старији од IX века, може се, уз извесну резерву која проистиче из оскудности изворног материјала, закључити да је та функција управо тада, односно почетком IX века, установљена. Назив јединице којом су поменути турмарси командовали је, међутим, пуно старији и потиче од термина којим су у позноримској епоси називане савезничке трупе Римске империје.⁹⁷² Име Федерата пренето је током наредних столећа у тематски систем по угледу на друге позноримске војне јединице, попут Опсикијаца, Оптимата или Вукеларија, које су своја имена поделиле са новооснованим тематским окрузима.⁹⁷³ Иако термин Федерати упућује на то да је реч о јединици коју су чинили страни, савезнички војници, треба имати у виду да су већ у Прокопијево време у састав федератског војног одреда поред странаца – варвара – били примани и ромејски грађани.⁹⁷⁴ Према томе, сам назив не може бити потпора тврдњи да су Федерати у IX столећу били сачињени од странаца, како то претпоставља Бјури.⁹⁷⁵ Томе у прилог сведочи и чињеница да савремени византијски писци који говоре о јединицама неромејског порекла, укљученим у византијски тематски систем, називе тих јединица јасно доводе у везу са племенским именима – помињу на пример словенске архонтије, персијске турме, архонтију Влаха итд.⁹⁷⁶ Према томе, да су федератску јединицу у IX веку чинили припадници одређеног, неромејског етноса, њен назив би вероватно био уподобљен имену тог племена. С тим у вези треба нагласити да су дужност старешине Федерата током IX столећа обављали Јерменин Лав, Словен Тома и извесни Насер који је несумњиво био арабљанског порекла. Јасно је, дакле, да на ту дужност нису постављани припадници одређене етничке скупине, већ ромејски грађани без обзира на своје порекло. Сходно томе, о Федератима у IX столећу не може бити речи као страним војницима који су као савезници ратовали на страни Цариграда.

⁹⁷⁰ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 20.

⁹⁷¹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 78.

⁹⁷² *Maspero*, Φοιδεράται, 97–109.

⁹⁷³ Вукеларији, Ох. Dict. of Byz. I, 316 (*McGeer*.); Опсикијци, Оптимати, Ох. Dict. of Byz. III, 1528–1529 (*Foss*).

⁹⁷⁴ Procopius, 11.3, p. 102.

⁹⁷⁵ *Bury*, Administrative System, 64.

⁹⁷⁶ В. стр. 199, 227, 235 у овом раду.

Да би се расветлила природа те јединице од помоћи може бити један податак из Кудаминог списка. Описујући ромејско војно-административно уређење, арабљански географ помиње четири престоничке тагме, при чему једну од њих назива *fidaratiyin*. Михаел Јан де Гоеје је, преведећи Кудамин спис, речени термин превео изразом *Skoutarioi* (σκούτάριοι).⁹⁷⁷ Бјури његов превод сматра несмотреним, тврдећи да Кудамин заправо мисли на Федерате,⁹⁷⁸ што је, чини се, исправно запажање имајући у виду етимолошку сличност два израза – *fidaratiyin* и *φοιδεράτοι*. Успенски је пак сматрао да Кудамини Федерати представљају уствари старо име за престоничку тагму Хиканата (*ἱκανάτοι*). Бјури је, међутим, засигурно у праву када тврди да се Федерати не могу поистоветити с Хиканатима будући да две јединице, почев од почетка IX века, делују истовремено.⁹⁷⁹ Јасно је, дакле, да се Кудамин податак заправо односи на Федерате, који су у тактиконима наведени као јединице са турмарсима на челу. Поставља се, сходно реченом, питање када су и на који начин Федерати од престоничке гардијске јединице каквом их описује Кудамин трансформисани у провинцијску турму, на челу са турмарсима који су забележени у тактиконима.

Ако се има у виду да је од времена цара Лава V на челу Федерата стајао дужносник са чином турмарха – чином који је био искључиво везан за провинцијске а не престоничке јединице – и да су Федерати већ од Нићифоровог доба били стационарани у теми Анатолика а не у престоници, оправданим се чини изнети тезу да је њихово пресељење из престонице остварено најкасније у доба цара Нићифора I. Према томе Кудамини обавештења о Федератима потичу из епохе која је томе претходила.

С обзиром на то да Теофанов настављач наводи како је цар Нићифор I на дужност федератског старешине поставио Лава не наводећи притом да је реч о дужности турмарха, могуће је извући закључак да је Лав тада преузео команду над престоничком тагмом, која је накнадно премештена у унутрашњост, а њен старешина тек по пресељењу (после 803), у складу са војно-провинцијском номенклатуром добио чин турмарха. Имајући, притом, у виду да се у време владавине цара Нићифора I у изворима први пут среће помен

⁹⁷⁷ Kitâb (Kodâma), 197.

⁹⁷⁸ Bury, *Administrative System*, 48 n. 1, 64.

⁹⁷⁹ Bury, *Administrative System*, 64. Дужност доместика Хиканата установљена је у време цара Нићифора I, Bury, *Administrative System*, 63f; *Les listes de préséance*, 332.

хиканатске престоничке тагме, може се претпоставити да је нова јединица основана да би преузела улогу Федерата који су тада премештени у Малу Азију.

Иако је федератска јединица након пресељења, у територијалном погледу припадала анатоличкој теми, она је имала посебан положај, о чему јасно сведоче подаци тактикона. Федерати су према томе почетком IX века, после побуне 803. године постали турма са посебним положајем, који су очували корз читаво IX столеће, свакако до 899. када су забележени у Филотејевом *Клиторологиону*.

*

Турмарси Ликаоније и Памфилије – Јединица којом су командовали турмарси Ликаоније формирана је вероватно од скупине ликаонијских војника који су имали важну улогу у слому Вардановог устанка против цара Нићифора I 803. Ликаоњани су били ти који су вођу побуњеника, Вардана Турчина, ослепили.⁹⁸⁰ Разлог за учешће војника из удаљене Ликаоније у превирањима у Цариграду могуће је довести у везу са Нићифоровим пореклом. Он је, наиме, био родом из Кападокије,⁹⁸¹ области која се налазила у суседству Ликаоније, па се може претпоставити да је цар желео своју сигурност на двору да обезбеди уз помоћ војне јединице која је била сачињена од његових земљака. Будући да о ликаонијској војној јединици нема података у изворима који се односе на период пре Варданове побуне 803. године, могуће је претпоставити да је она управо тада, као вид награде, добила посебан статус у провинцијској организацији, о чему сведоче подаци *Тактикона Успенског*.

Посебан положај који су имали у *Тактикону Успенског* Ликаоњани су очували кроз читаво IX столеће. Наглашено је већ да је и у време састављања *Клиторологиона* 899. постојала функција турмарха Ликаоније, тада у форми турмарха Ликаоније и Памфилије. У складу са уобичајеном праксом када је ромејско војно-управно уређење у питању, територијални опсег и административни статус провинцијских јединица су повремено мењани,⁹⁸² што је очигледно био случај и ликаонијском јединицом. Средином или током друге половине IX столећа (свакако после 842–843) надлежност турмарха Ликаоније проширена је и над суседном Памфилијом, која је претходно функционисала под окриљем

⁹⁸⁰ Theophanes, 480–481; Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 18; Genesisius 8; Scylitzes, 10; Zonara III, 304.

⁹⁸¹ *Treadgold*, Revival, 127.

⁹⁸² О променама административног ранга појединих територијално-управних јединица у тематском систему – турми и клисура – в. стр. 54сл, 110сл. у овом раду.

кивицеотске теме.⁹⁸³ С тим у вези треба поменути и печат извесног Михаила, царског протоспатарија и турмарха Памфилије,⁹⁸⁴ чија се дужност може довести у везу са функцијом турмарха Ликаоније и Памфилије. Ликаонија је, иначе, попут Федерата, у територијалном погледу, такође, припадала теми Анатолика.⁹⁸⁵

Иако је турма Ликаоније (касније Ликаоније и Памфилије) представљала новоустановљену јединицу, Цариград се приликом њеног формирања у извесној мери ослањао на традицију истоимених јединица које су имале посебан статус у Царству током рановизантијске епохе. С тим у вези треба поменути да је крајем IV или почетком V века Памфилијом⁹⁸⁶ управљао *consul*, а Ликаонијом⁹⁸⁷ *praeses*.⁹⁸⁸ Реч је о стартешинама цивилне управе. У доба цара Лава I (457–474) у тим провинцијама установљене су и посебне војне команде са комесима на челу. Комеси су, притом, били подређени војном команданту Истока (*magister militum per Orientis*).⁹⁸⁹ Нове реформе уследиле су у доба цара Јустинијана I. Он је 535. године управу над цивилним и војним пословима у Ликаонији сјединио у рукама једног функционера – претора.⁹⁹⁰ Исти цар је, међутим, непуне две деценије касније (553), установио посебну функцију ликаонијског војног старешине – дуге.⁹⁹¹

Формирање посебних војно-командних дужности ликаонијских и памфилијских комеса, потом и ликаонијског дуге, у тим областима узроковано је било њиховим стратешким положајем и потребом да се обезбеди сигурност становништва која је била

⁹⁸³ Catalogue of Dumb. Oaks II, p. 175.

⁹⁸⁴ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2198 (IX век) = Catalogue of Dumb. Oaks II, 73.1 (IX век). Још један печат би се можда могао довести у везу са функцијом управника памфилијске турме. Његов власник био је Анопутус – *πλατάρоκαυδιδάτος καὶ ἐκ προσώπου Παμφυλίας*, *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 3228 (друга половина IX века). Памфилија никада није стекла статус теме, па се може претпоставити да је анонимни носилац звања *ἐκ προσώπου* био уствари вршилац дужности управника турме. Управљање турмом у својству *ἐκ προσώπου* није било непознато у тематском уређењу. Поменут је случај Теодора *ἐκπροσώπων τὴν τοῦρμαν τῆς Αἰνεΐας* у солунској теми с краја X века, *Actes d'Iviron I*, n° 10, p. 169–170. В. стр. 77 у овом раду.

⁹⁸⁵ *De thematibus*, 61.

⁹⁸⁶ Памфилија је од времена Константина Великог имала статус провинције. Седиште се налазило у Перги. У црквеној организацији постојале су две провинције са именом Памфилије – са митрополитским седиштима у Сиди и Перги, cf. *Ox. Dict. of Byz.* III, 1568 (*Foss*).

⁹⁸⁷ Ликаонија је у време цара Диоклецијана (284–305) била подељена између Писидије и Исаврије. Око 370. године оснива се засебна ликаонијска провинција са седиштем у Икониону, *Ox. Dict. of Byz.* II, 1258 (*Foss*).

⁹⁸⁸ *La Notitia Dignitatum*, 151, 152.

⁹⁸⁹ *Jones*, *Later Roman Empire II*, 609. У V веку војни заповедник Истока је био надређени дугама и комесима што није био случај у време састављања *Notitia Dignitatum*, када су они били потчињени директно цару.

⁹⁹⁰ *Iust. Nov.*, n° 25, p. 195f.

⁹⁹¹ *Iust. Nov.*, n° 145, p. 711f.

угрожена учесталим нападима непријатеља.⁹⁹² Стање у тој регији није било много другачије ни у IX веку када су те области биле на удару арабљанских војски, што је свакако утицало на одлуку да се у Ликаонији оснује засебан војни округ и специјална самостална командна дужност турмарха.

*

Наглашено је већ да су турме Федерата, Ликаоније и Памфилије у географском погледу биле део анатоличке теме, али да положај њихових старешина у тактиконима јасно указује на то да је реч о јединицама са посебним положајем у управи (попут клисура). Разлог за добијање специјалног статуса могуће је потражити у заслугама тих јединица током гушења Варданове побуне 803. Занимљиво је, међутим, то што су оне у административном погледу биле издвојене из анатоличког округа, но и поред тога нису узиднуте на ранг тема, већ су наставиле да функционишу као јединице са турмарсима на челу.

Такви случајеви нису били неуобичајени у ромејској администрацији. С тим у вези треба поменути обавештња која пружа *Notitia dignitatum*, настала крајем IV или почетком V века, о провинцијама Ахаје и Азије. Те јединице су у територијалном погледу припадале македонској и азијској дијецези, али су имале самосталан положај у провинцијској управи о чему сведочи положај њихових управника – проконзула – на поменутој листи дужносника.⁹⁹³ Упркос самосталном положају оне су, ипак, задржале административни ранг провинција. Нису, дакле, уздигнуте на ранг дијецеза.

Значај турми Федерата, Ликаоније и Памфилије је током X столећа, у време војно-управне реформе, у великој мери опао, па се њихове старешине више не наводе на листама ромејских чиновника. То, међутим, не значи да су те јединице у X веку престале да постоје. Последњи помен Федерата у изворима везује се за 1043. годину и устанак Георгија Манијакиса када се помињу Писиђани и Ликаоњани у вези са тагмом Федерата.⁹⁹⁴ Тагмама су у то доба називане византијске професионалне војне јединице,

⁹⁹² Jones, Later Roman Empire II, 609.

⁹⁹³ La *Notitia Dignitatum*, 150.

⁹⁹⁴ Scylitzes, 426. Писиђани су долазили из области Писидије која је у позноримској епоси имала статус провинције. Административни развој те јединице умногоме подсећа на еволуцију ликаонијске јединице. Писидија је, попут Ликаоније у позноримској епоси првобитно имала статус провинције на челу са цивилним дужносником чије је звање гласило – praeses, La *Notitia Dignitatum*, 152. Цар Лав I (457–474) уводи дужност писидијског комеса који је био војни старешина те провинције, Jones, Later Roman Empire II, 609. Јустинијан I године 535. године спаја управу над цивилним и војним пословима у Писидији у рукама

које су постојале и унутар тема, попут тагми Тракије и Македоније, чије се присуство везује за ромејске поморске експедиције на Сирију и Крит у првој половини X столећа.⁹⁹⁵

Када је реч о карактеру функција, односно компетенцијама турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије, у недостатку детаљнијих изворних података није могуће изнети јасне и конкретне закључке. Научници су том проблему приступали опрезно, избегавајући да се јасно одреде у вези са питањем да ли је реч о војно-управним јединицама или су у питању били војни одреди чије старешине нису имале управне компетенције. У коменатру који прати издање четири тактикона, Икономидис истиче да су Федерати и Ликаоњани почетком IX столећа представљали две ромејске тагме, односно професионалне војне јединице.⁹⁹⁶ Арвелер пак сматра да су у надлежности турмарха Федерата били и одређени цивилни послови, наводећи као доказ својој тврдњи одељак из *Хронике* Теофановог настављача,⁹⁹⁷ у коме аутор наводи да је Тома Словен, као турмарх Федерата, у време побуне против цара Михаила III, својим саборцима дао одређене повластице, између осталог и пореске природе, што је Арвелер навело да помисли да су у његовим рукама биле акумулиране и извесне надлежности из пореске сфере.⁹⁹⁸ Изловани податак Теофановог настављача, ипак, не опредељује недвосмислено природу турмархових компетенција, већ само упућује на то да је један побуњеник могао у ванредним околностима посегнути, или узурпирати, елементе пореске власти у области коју је контролисао. Делокруг провинцијских старешина у вези са питањима пореског карактера посве је упитан и када су стратеги у питању, па стога цитирани податак треба узети са великом резервом.

претора (Iust. Nov., n° 24, p. 189f), а затим 535. установљава функцију војног заповедника – дуге – у тој области, Iust. Nov., n° 145, p. 711f. Писидију је могуће довести у везу и деловањем извесног патрикија/стратера (bitriq [патрикије] Qadaydiya = Fizidiya [Писидија]), cf. Vasiliev, Arabes II/1, 82f.

⁹⁹⁵ De cerimoniis, 666, 668, 669; Haldon, Theory, 221, 223.

⁹⁹⁶ Les listes de préséance, 343.

⁹⁹⁷ Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer), 78.

⁹⁹⁸ Ahrweiler, Recherches, 30 n. 2.

III НИЖЕ НЕРОМЕЈСКЕ ЕТНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ

АРХОНТИЈЕ СЛОВЕНА

Историјски развој словенских заједница које су током VI и VII столећа населиле делове Византијског царства текао је различитим путевима.⁹⁹⁹ Хрвати и Срби, који су се настанили на подручју римске провинције Далмације, успели су временом да изграде своје самосталне државне заједнице. С друге стране, словенска племена у басену доњег Дунава потпала су крајем VII века под власт новодосељених Бугара и заједно са њима учествовала у обликовању бугарско-словенске државе.

За разлику од Хрвата, Срба и подунавских Словена и Бугара, који су живели на ободу, односно периферији ромејског света, Словени који су населили јужне делове Балкана били су у већој мери изложени византијском војном, политичком, верском и културном утицају, што је Цариграду омогућило да их потчини и укључи у византијско друштво и управни систем.

⁹⁹⁹ Време досељавања јужних Словена на Балкан проблем је који је у науци често претресан, са потпуно супротстављених становишта. Носиоци старије, првенствено грчке историографије, умањивали су значај словенске сеобе с почетка VII столећа. Константинос Сатас је сматрао да Словени у то време нису доспели даље од обронака Хема (планине Балкан), *Sathas, Documents, XVIII*. Њихово присуство у јужним крајевима тумачено је као последица колонизаторских мера ромејских царева из VII и VIII века. Дионисиос Закитинос је био мишљења да је сеоба у VII веку била ограниченог карактера, при чему су досељени Словени били занемарљив етнички чинилац у хеленској средини на југу Балкана. Појаву словенских племена на Пелопонезу, поменути историчар доводио је у везу са колонизаторским мерама цара Константина V, које су спровођене да би се ублажиле последице куге која је покосила становништво на Пелопонезу после 746–747. године, *Zakythēnos, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, 33; *Idem, Le despotat grec*, 21. Сличан став имао је и *Kyriakidēs, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, 16. Насупрот њима, полазећи од вести *Монемвасијске хронике* о 218 година словенске превласти на Пелопонезу, Бјури а за њим Петер Харанис као и Франтишек Дворник тврдили су да је до досељавања дошло још крајем VI века, *Bury, History II*, 114f; *Charanis, The Chronicle of Monemvasia*, 163; *Dvornik, Les slaves*, 45–46. Заступници тезе о сеоби у VI столећу били су, поред осталих, и Фрања Баришић, и у новије време Ворен Тредголд, в. *Баришић*, Чуда Светог Димитрија Солунског, 52; *Treadgold, History of the Byzantine State and Society*, 229. Георгије Острогорски пак пише о местимичној сеоби крајем VI и великој словенској бујици која је преплавила Балкан почетком VII века, *Острогорски*, Византијско царство и околни свет у VII веку, 38. Сличног мишљења је био и Вајтман који говори о два велика таласа насељавања: првом, који се одиграо крајем VI века, и другом, у време Ираклијеве владавине, *Weithmann, Politische und ethnische Veränderungen*, 17. Пре десетак година објављена је монографија Тибора Живковића о јужним Словенима на Балкану, од насељавања до времена цара Василија II, прва такве врсте после више деценија, у којој аутор износи теорију о два велика насељеничка таласа, при чему први датира између 613. и 615. године, а други око 630. када су се на Балкану населили Срби и Хрвати, *Живковић*, Јужни Словени, 435. Поред осталог, Живковић у својој књизи пружа и приказ резултата старије историографије о питањима словенске сеобе.

Њихово покораванье одвијало се поступно. Оствариванье тог циља заснивало се у почетку на делатности органа централне власти, у виду спровођења војних кампања које су биле пресудне за успостављање врховне власти над територијама насељеним Словенима. Међутим, у даљем току интеграције истакнута је улогу локалних власти – стратега и њима подређених гарнизона. Под надлежношћу тематских функционера биле су различите војно-управне јединице кроз које је Словене требало интегрисати у ромејску државу и друштво. Управо те административне јединице, које су се налазиле на југу Балкана, односно на територији Македоније, средишње и јужне Грчке, и Пелопонезу, представљају предмет овог поглавља.

*

Први корак на плану реокупације изгубљених земаља и интеграције затеченог словенског живља представљали су војни походи, које су византијски цареви водили против склавинија,¹⁰⁰⁰ почев од средине VII столећа.¹⁰⁰¹ Ти походи су за резултат имали, с једне стране, поробљавање дела словенског живља, док је појединим словенским племенима, са друге стране, била наметнута врховна власт Цариграда.¹⁰⁰² Наметање

¹⁰⁰⁰ Термин склавинија, који се у старијој литератури везивао за Македонију или делове Бугарске, уствари је општијег карактера, и односи се на територијално заокружене целине, насељене словенским живљем, са владарем на челу. У питању су зачеци државних организација, *Живковић*, Словени и Ромеји, 93.

¹⁰⁰¹ Реч је о великим војним походима које су предводили цареви Констанс II 657/8. (Theophanes, 347; о походу пишу и источни писци, в. Виз. извори I, 221 н. 8 [*Рајковић*]), Јустинијан II 688/689. (Theophanes, 364; Nicephorus, 92; Georg. Mon. II, 729), Константин V 758. (Theophanes, 430), као и логотет дрома Ставракије у име царице Ирине и малолетног цара Константина VI 783. године (Theophanes, 457; Cedrenus II, 21; Leo Gr., 4–7). Поред тих похода извори бележе још неколико војних кампања, које су спровођене најчешће као одговор на побуне словенских племена. Више детаља о тим кампањама, в. *Живковић*, Јужни Словени, 117сл, 204сл.

¹⁰⁰² Главни извор информација о повести византијско-словенских сукоба, хроничар Теофан, описујући поход цара Константина V из 758. године, наглашава разлику између покорених склавинија и оних које су признале врховну власт цара (Τούτω τῷ ἔτει Κοωνσταντῖνος τὰς κατὰ Μακεδονίαν Σκλαβινίας ἠχμαλώτευσεν, καὶ τοὺς λιποῦς ὑποχειρίους ἐποίησεν). *Lombard*, Constantin V, 44, је истакао тај податак наглашавајући разлику између покорених племена која су пресељавана и оних која су признала врховну власт, оставши у својим насеобинама. Покораванье и колонизација дела словенског живља, с једне стране, и наметање врховне власти осталим склавинијама, с друге, обележили су вероватно и остале поменуте походе. На то несумњиво упућује чињеница да је део словенског живља после Констансове кампање пребачен у Азију. Иако Теофан у вези са првим у низу похода не говори о пресељењу, до таквог закључка може се доћи посредним путем, односно на основу вести истог аутора који помиње 5000 Словена у Малој Азији неколико година касније. Писац помиње Абделрахмана, арабљанског заповедника Емисе у Сирији, који је напао Византију уз помоћ придружених Словена, који су претходно одрекли послушност цару, Theophanes, 348. Узевши у обзир да је Констансова војна акција први и до тада једини духват против јужнобалканских склавинија, о којем постоје подаци у изворима, претпоставља се да су малоазијски Словени управо тада били колонизовани. То је уједно и први помен Словена у Малој Азији, Виз. извори I, 222 н. 10, 223 (*Рајковић*). Са друге стране, поједина племена су вероватно постигла неку врсту мировног споразума са Цариградом након Констансовог похода (Виз. извори I, 200 н. 38а [*Баршић*]; *Живковић*, Јужни Словени, 212сл). Јустинијан II је, такође, поробљене Словене као колонисте преселио у Малу Азију, тачније у

врховне власти је била почетна степеница у интегрисању тих скупина у ромејску државу и друштво. У даљем току интеграција Цариград се у већој мери служио политичким и дипломатским методима, уместо употребе оружане силе, јер значајне војне ресурсе који су коришћени током похода није било могуће у континуитету држати у словенским областима.¹⁰⁰³ Политичко-дипломатске методе су на првом месту подразумевале увођење словенских старешина у ред византијских чиновника, као и њихово покрштавање. Византијски цар је словенским старешинама признавао власт над њиховим племенима, институционализујући ту власт додељивањем, по правилу, функције архонта. Дужност архонта је обично била праћена и одговарајућим дворским достојанством. На тај начин словенски прваци су прихватили примат универзалног хришћанског царства са ромејским царем на челу. Словенским старешинама је то одговарало јер су на тај начин могли да легализују и ојачају своју власт над сународницима. Међутим, права намера византијског двора била је да истисне домаће прваке, додељујући, кад год је то било

опсикијску област, о чему овог пута Теофан јасно сведочи, Theophanes, 365–366; Виз. извори I, 227 (*Рајковић*). О пресељењу Словена сведоче и Nicephorus, 92; Georg. Mon. II, 729. Cf. *Komatina*, Settlement of the Slavs in Asia Minor, 33–42, који претпоставља да је међу Словенима пресељеним у Малу Азију било и Срба. С тим у вези треба на овом месту поменути и печат са натписом у коме се помињу Словени у Битинији (τῶν ἀνδρᾶς δόντων Σκλαβῶν τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας), *Панченко*, Памятник Славян в Вифинии, 25; Cf. *Schlumberger*, Sceau des esclaves, 277, који је предложио следеће читање поменутог натписа: τῶν ἀνδράποδων Σκλαβῶν τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας. *Острогорски*, Историја, 144, н. 4, претпоставља да је печат из 694/5. године. Нелојалност Словена досељених у Малу Азију показала се још једном. Наиме, они су се као и њихови сународници три деценије раније приклонили Арабљанима у рату против Византије овога пута 691/692. године, Theophanes, 367; Nicephorus, 92; Georg. Mon. II, 729. Опсикијски Словени су, иначе, очували свој идентитет и у наредним столећима. У првој половини X века они учествују у кампањама против Арабљана у Сирији и на Криту, које описује Порфиригенит у *Спису о церемонијама*. Заповеднике опсикијских Словена (Σθαβησιάνοι) цар назива кефалијама, помињући тројицу носилаца тог звања, De cerimoniis, 662–663, 666, 669; *Haldon*, Theory, 217, 222, 223. Не може се, међутим, пуно тога рећи о карактеру њихове заједнице и статусу унутар опсикијске теме. Извори су у том погледу прилично оскудни. Извесно је, међутим, да су се по устројству разликовали од остатка опсикијске теме, коју су чинили страстиоти организовани у турмама, друнгосима и бандонима. Тројица поменутих кефалија су можда били водећи земљопоседници у словенској заједници, што им је давало извесно првенство у руковођењу племенском скупином, *Haldon*, Theory, 261 n. 80. Последњи у низу великих похода који су током VII века VIII вођени против јужнобалканских Словена био је онај којим је руководио Ставракије 783. године, Theophanes, 457; Cedrenus II, 21; Leo Gr., 4–7. Један од главних резултата тог похода било је покоравње пелопонеских Словена. Они су се, међутим, у време цара Теофила и његовог сина Михаила III побунили и одбацили власт Ромеја. Као одговор на ту побуну, организован је поход Теоктиста Вријенија који се датира у 843. годину. Порфиригенит наводи да је резултат Теоктистове кампање било покоравње Словена Пелопонеза, изузев Милинга и Језерита, који су остали непоробљени али су признали врховну власт Цариграда. Наметнуте су им, притом, одређене војне и пореске обавезе, De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234. В. *Живковић*, Јужни Словени, 131сл.

¹⁰⁰³ Треба имати у виду да је у истом периоду када се одиграла завршна етапа сеобе Словена, на источним границама Царства настала муслиманска држава која је у наредним вековима била главна преокупација Цариграда у спољној политици. С тим у вези, проблем Словена на Балкану био је од секундарног значаја за Царство, па се његовом решавању могло приступати само у временима када је на снази био мировни уговор или затишје у односима са Арабљанима, в. *Острогорски*, Историја, 125сл, 165сл.

могуће, дужност архонта чиновницима ромејског порекла, чиме је отворан пут за хеленизацију склавинија. Такву политику посебно илуструје један одељак из *Тактика* Лава VI у коме аутор пише како је његов отац, цар Василије I, Словене подредио ромејским архонтима, погрчио их и покрстио, придобивши их на тај начин да се боре на њиховој страни.¹⁰⁰⁴ Нема разлога сумњати да је активност коју Лав VI приписује свом оцу представљала уобичајену праксу у византијској политици према словенским племенима на Балкану и у претходним столећима.

Преломни тренутак за чвршћу интеграцију склавинија у ромејски провинцијски систем било је стварање тема на Балкану. Формирањем тема у значајној мери је ојачано византијско војно присуство у тим деловима Царства. Насељавањем војника били су онемогућени пљачка и даље напредовање словенских племена унутар византијске територије. Поред тога, увећани регрутни потенцијал био је и темељ за јачање ромејске власти над склавинијама у тим деловима Царства. Окружени војним снагама балканских тема, словенске старешине су биле приморане да се повинују захтевима Цариграда и постану део ромејског чиновничког апарата.

Следствено томе, убрзо по оснивању прве теме на Балкану – Хеладе (формирана између 687. и 695.¹⁰⁰⁵ – установљена је и прва словенска војно-управна јединица, која је била укључена у ромејски провинцијски систем на југу Полуострва. Реч је о територијално-управној јединици Велегезита, која се налазила на простору око Тебе и Димитријаде.¹⁰⁰⁶ О стварању велегезитске управне јединице сведочи печат Тихомира, царског спатариа и архонта Велегезита (Τιχωμίρος – βασιλικὸς σπαθάριος ἄρχων τῶν Βελεγεζίτων), датиран у прву половину VIII века.¹⁰⁰⁷ Полазећи од чињенице да су

¹⁰⁰⁴ Taktika, с. 18. 95, р. 470.

¹⁰⁰⁵ *Острогорски*, Постанак, 65

¹⁰⁰⁶ Les plus anciens rescueils I, 214. Велегезити су били једно од пет словенских племена учесника у нападу на Солун око 615. године, Les plus anciens rescueils I, 175. У време словенске опасности Солуна 674–677. године, били су у пријатељским односима са Царством, али вероватно у извесној мери независни од Цариграда. На то указује чињеница да им се у време опасности, Солуњани обраћају са намером да од њих купе прехранбене производе, Les plus anciens rescueils I, 214.

¹⁰⁰⁷ *Seibt*, Seigel, 28. Могуће је, уз извесну резерву, на тај начин тумачити и функцију Даргослава, архонта Хеладе из VIII или IX века, познатог такође на основу података са једног печата. Прво што је, међутим, проблематично у том случају јесте читање натписа на печату, пре свега имена. Наиме, постоје неслагања међу стручњацима како је заиста гласило име архонта: Δαρυδεκάβογ (Schlumberger, Sceaux byzantins 2/7, n° 4) или Δαρυασκάβογ (*Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, n° 49). *Malingudis*, Σλάβοι, 47 п. 45, сматра да је реч о извесном Драгославу. У питању је, по свему судећи, словенско име које је након метатезе ликвиде трансформисано у облик Драгослав, Catalogue of Dumb. Oaks II, р. 23. Када је реч о карактеру његове дужности треба поменути Констандопулосову тезу да је Даргослав био архонт града или

Велегезити живели на подручју средишње Грчке, може се изрећи закључак да је пресудна улога у процесу њихове интеграције била у рукама управо војно-административног апарата хеладске теме.¹⁰⁰⁸ Посредан доказ тезе да се политички развој велегезитске скупине ослањао на тему Хеладу, јесте и то што крајем VIII века њихов старешина – Ακάμηρος ὁ τῶν Σκλαβίνων τῆς Βελζητιίας ἄρχων – активно суделује у политичким догађајима у тој теми.¹⁰⁰⁹ Њега су становници Хеладе наговорили да ослободи синове цара Константина V, који су били заточени у Атени, и једног од њих прогласи за цара. Царица Ирина је, међутим, спречила побуну шаљући своје људе који су заверенике ухватили и ослепели.¹⁰¹⁰ Иако се Акамирова замисао није остварила, сама чињеница да архонт једног словенског племена узима учешће у породичним размирицама ромејске династије јасно говори о томе да је он био активан судеоник политичког живота у Царству, у који је био укључен путем административних структура теме на коју су Велегезити били упућени у територијалном погледу.¹⁰¹¹

области под именом Хелада, која није била идентична са темом Хеладом. Такву конструкцију гради на основу помена места Хеладе код Страбона и Константина Порфириогенита, *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, n° 49. Винкелман је пак мислио да су хеладски архонти, међу њима и Драгослав, управљали темом Хеладом у време када је дужност стратега била суспендована, *Winkelmann*, *Ämterstruktur*, 93f. У науци ипак преовладава став да је реч о словенском старешини. Треба, с тим у вези, истаћи мишљење Вернера Зајпта који је претпоставио да је реч о заповеднику свих Словена теме Хеладе, *Seibt*, *Rezensionen*, 211. *Oikonomides*, l'archonte slave, 111–118, на основу тог печата, као и печата Петра, хипата и архонта Хеладе, претпоставља да је постојала посебна словенска архонтија у Хелади, која није имала везе са Велегезитима. С обзиром на то да се Петров печат датира у почетак VIII столећа, сходно изнетој тези изводи се и закључак да су Словени у Хелади врло рано интегрисани и христијанизовани, деценијама пре Ставракијевог похода, или делатности цара Василија I, *Catalogue of Dumb. Oaks II*, p. 23. *Живковић*, *Јужни Словени*, 235–236, претпоставља да је Даргослав био словенски старешина који је после Ставракијевог похода из 783. године, када је византијска власт у Хелади оснажена, добио звучно звање архонта али без конкретних дужности или ингеренција. Архонти етничких скупина у Хелади обично су навођени уз име теме али и свог етницитета, попут архонта Влаха Хеладе или архонта Вихита Хеладе, што је приметно и *Живковић*, *Јужни Словени*, 236–237. Према томе, Даргослав је вероватно обављао одређену дужности у теми, која није морала имати везе са словенском архонтијом. Тако нешто није било немогуће имајући у виду да су Словени у Византији могли доћи и до много значајнијих функција, попут Никите Словена који се успео на патријаршијски престо (766–780), или Томе Словена који је умало постао цар 20-их година IX столећа. Свему треба још додати и чињеницу да извори, првенствено *Тактикон Успенског* (842–843) сведоче да су паралелно са стратегом у одређеним темама деловали и архонти као цивилни дужносници, чија дужност није била етнички одређена, *Les listes de préséance*, 49, 53, 57. В. у поглаљу о архонтијама (стр. 135сл).

¹⁰⁰⁸ Везу између формирања теме Хеладе и велегезитске архонтије истако је и *Oikonomides*, *A note on the Campaign of Staurakios*, 62–63.

¹⁰⁰⁹ Виз. извори I, 235 н. 65 (*Рајковић*), истиче да се термин Велзитија односи на земљу коју су настањивали Велегезити, што прихвата и *Живковић*, *Јужни Словени*, 234. С друге стране, аутори превода и коментара Теофанове хронике, *Chronicle of Theophanes (Mando – Scott)*, 562 н. 5, остављају отвореним питање да ли се иза Велзитије крије земља Велегезита или Верзита.

¹⁰¹⁰ *Theophanes*, 473sq.

¹⁰¹¹ *Graebner*, *The Role of the Slavs*, 92, је указао на то да није реч о словенској побуни која је за циљ имала независност већ напротив, намеру да се Словени интензивније укључе у политички живот Византије.

На сличан начин, након формирања теме са седиштем у Солуну (тема постоји 824. године)¹⁰¹² створени су услови за укључивање неколико тамошњих словенских племена у тематски апарат, у виду посебне архонтије.¹⁰¹³ Реч је о Дрогувитима и Сагудатима, који су били настањени западно од Солуна у правцу Верије.¹⁰¹⁴ Сведочанство о словенској архонтији теме Солун забележио је Константин Порфирогенит у *Књизи о церемонијама*. Цар пише како су представници Словена поменуте солунске архонтије (Σκλάβοι Θεσσαλονίκης ἄρχοντίας) били део посланства које је боравило код цара Михаила III (842–867).¹⁰¹⁵ Реч је, дакле, о војно-управној јединици Дрогувита (Δρουγουβίται) и (или) Сагудата (Σαγουδάται).

Није било много другачије ни на Пелопонезу. Византијска власт над већим делом Полуострва обновљена је крајем VIII или почетком IX века, услед чега је дошло до оснивања засебне теме на том простору.¹⁰¹⁶ То је био предуслов да преостола непокорена

Израз Ἑλλαδικοί који Теофан користи када говори о учесницима побуне, био је повод за извесне расправе у науци. Наиме, Бјури је изнео тумачење према коме су тим термином називани становници теме Хеладе, *Bury, Helladikoi*, 80–81. Међу њима, је могло бити и Словена у значајном броју, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 483. С друге стране, *Charanis, Term Helladikoi*, 615–620, сматра да су тим изразом називани становници Хеладе и Пелопонеза, полазећи од значења термина Хелада у античкој и позноримској епоси. Имајући у виду да Теофан тај израз користи и када помиње Агалијана, турмарха (теме) Хеладика (Theophanes, 405), исправније је, чини се, Бјуријево тумачење по којем је реч о становништву теме.

¹⁰¹² Les listes de préséance, 352.

¹⁰¹³ *Живковић*, Јужни Словени, 250–251, сматра да је процес уклапања македонских Словена у византијски управни систем окончан до краја IX века. Побуну Словена из околине Солуна, која се догодила око 927. године, о којој је траг оставио Лиутпранд Кременоски, *Живковић* доводи у везу са тадашњим византијско-бугарским ратом.

¹⁰¹⁴ Les plus anciens recueils I, 229, 233; *Caminiates*, 8. Дрогувити и Сагудати су учествовали у опсади Солуна око 615. године, као и у опсади града 70-их година истог столећа, *Les plus anciens recueils I*, 175, 214. Чињеница да се у једном купопродајном уговору из 897. године и једном пратктику из 1085. помињу топоними χωρίον τῶν Δραγαβοῦντων (*Actes de Lavra I*, n° 1, p. 90) и τοῦ Δραγοβιτζοῦ (*Actes de Lavra I*, n° 49, p. 254), лоцирани источно од Солуна, била је повод да поједини истраживачи препознају два одвојена племена: Дрогувита, настањених западно, и Драговита (Драговића) источно од Солуна, в. *Виз. извори I*, 187 н. 3 (*Баришић*); *Живковић*, Јужни Словени, 195 н. 547.

¹⁰¹⁵ De cerimoniis, 634–635. Вероватно је реч о времену после 865. године, јер цар Михаило III посланике прима сам а не са мајком, под чијим је туторством био до те године, *Виз. извори II*, 76 н. 284 (*Ферјанчић*). Податак о Словенима солунске архонтије Закитинос је тумачио претпоставком да је реч о кнежевини која се налазила под управом византијских чиновника, *Zakythēnos*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 31. *Наследова*, Македонские Славне, 86, је довела у везу Словене из солунске архонтије, за коју она претпоставља да је имала статус полунезависне кнежевине, са Словенима које је у устанку против РOMEЈА предводио ексархонт из *Житија Георгија Декаполита*. Податк из житија се датира у 836/7. годину, cf. La vie de saint Grégoire Décarolite, 36–37. Приређивач текста житија Дворник претпоставља да су учесници побуне могли бити Дрогувити, *Ibid.*, 36. Тибор *Живковић*, са друге стране, сматра да су то једнако могли бити и Стримонци, Ринхињани или чак Смољани, в. *Живковић*, Јужни Словени, 244 н. 727.

¹⁰¹⁶ У науци постоје извесна неслагања о питању времена настанка теме Пелопонез. Цон Бјури је сматрао да је за оснивање речене теме заслужан цар Нићифор I, имајући у виду његову широку политичку и црквену активност на Пелопонезу, cf. *Bury, History of the Eastern Roman Empire*, 378. Сличног је мишљења био и Закитинос, cf. *Zakythinus, Le thème de Céphalonie*, 310. Тредголд, такође, истиче Нићифорову заслугу за

словенска племена, настањена на Тајгету – Милинзи (Μηλιγγοί) и Језерити (Εζερῖται)– током прве половине IX века буду организовани као војно-управне јединице са архонтима на челу.¹⁰¹⁷

Исти принцип примењен је и у Епиру. По формирању теме Никопол у другој половини IX столећа,¹⁰¹⁸ Словени из тог дела Царства – Вајунити¹⁰¹⁹ – бивају такође организовани у оквиру територијално-управне јединице са архонтом на челу.¹⁰²⁰ Познат је печат Илариона, царског протоспатарија и архонта Вагенитије (Εἰλαρίων – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ ἄρχων τῆς Βαγηνητίας), датиран у IX или X столеће.¹⁰²¹

Следећи та начела, може се, такође, претпоставити да је по оснивању теме у Стримону крајем IX столећа (прво сведочанство о стримонској теми постоји у *Клиторологиону*)¹⁰²², и тамо дошло до организовања словенског живља – Стримонаца и Ринхињана – у оквир посебне архонтије.¹⁰²³ Познато је, наиме, да су се 904. године у јурисдикцији стратега Стримона налазила околна словенска племена. Тада је Никита, опуномоћеник солунског стратега Лава, због арабљанског напада на град, затражио војну помоћ од Словена и њихових архоната, који су, како Каменијат јасно истиче, били у надлежности солунског и стратега Стримона.¹⁰²⁴ С друге стране, сви подаци о

формирање теме, прецизирајући да је до тога дошло 809/810. године, cf. *Treadgold, Revival*, 136. С друге стране, *Острогорски*, *Постанак*, 73, је сматрао да је речена тема настала после 784. године, као последица Ставракијевог похода. *Živković*, *The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus*, 153, оснивање датира у период између 784–788. године, посматрајући тај чин као део активне политике царице Ирине према западу.

¹⁰¹⁷ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234. Детаљније о Милинзима и Језеритима, в. *Живковић*, *Јужни Словени*, 131сл.

¹⁰¹⁸ Les listes de préséance, 351.

¹⁰¹⁹ Вајунити се помињу у опсади Солуна око 615. године, *Les plus anciens recueils I*, 175. У науци је одавно прихваћено да је појам Вагенитија изведен управо од назива вајунитског племена, cf. *Lascaris, Vagenitia*, 423f.

¹⁰²⁰ *Живковић*, *Јужни Словени*, 237.

¹⁰²¹ *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 5, n° 105; *Tab. Imp. Byz.* III, 119. *Schlumberger, Sceaux*, n° 48, предлаже датирање у X или XI век. Банеску је 1938. објавио печат Теодора, царског спатарија и архонта, претпостављајући да се архонтска функција односи на Вагенетију. Степен оштећености печата (ἄρχ[ov]τι [Βαγ]ενετ[ι]ας), међутим, не дозвољава да се такво становиште прихвати као коначно. Банеску, притом, печат датира у VII или VIII столеће, *Bănescu*, *O colecție de sigilii bizantine inedite*, 2–3.

¹⁰²² Les listes de préséance, 352.

¹⁰²³ Стримонци и Ринхињани, који су живели у долина река Струме и Ринхиоса, први пут се помињу у вези са опсадом Солуна из 674. године. Првуд, старешина Словена са Ринхиоса је уочи поменуте опсаде боравио у византијском Солуну, док га Ромеји нису заточили због завере против Царства коју је наводно припремао. Уследило је његово тамновање у Цариграду, одакле је Првуд успео да се спасе бекством. Касније је ухваћен и убијен што је поменути Словенима послужило као повод за напад на ромејски Солун. Њима су се придружили Сагудати, потом и Дрогувити, cf. *Les plus anciens recueils I*, 214.

¹⁰²⁴ *Caminiates*, 38; *Виз. извори I*, 270 (*Рајковић*). Пад са коња и тешка повреда која је из тога проистекла, онемогућила је солунског стратега Лава да командује одбраном града у доба арабљанске опсаде 904. па је његове дужности преузео је царски изасланик Никита. Каменијат, говорећи о стримонским

стримонским Словенима пре тог датума се односе на њихову непријатељску делатност према Царству,¹⁰²⁵ што упућује на закључак да је управо оснивањем теме учињен крај њиховој самосталности и отпору према царској власти. Сведочанство о Михаилу Карсеру из 1062. године, архонту склавоархонтије (Μιχαήλ ὁ Καρσέρης κὲ ἄρχων τῆς Σκλαβοαρχοντίας)¹⁰²⁶, лоциране на подручју теме Стримон, може бити доказ постојања војно-управне јединице словенског етничког карактера, формиране можда већ крајем IX века, која је у одређеној форми постојала све до средине XI века.¹⁰²⁷

Оно што је, међутим, важно истаћи, када је интеграција Словена у питању, јесте чињеница да ромејска власт над словенским архонтијама на југу Балкана у почетку није била чврста и постојана. Словенске заједнице су од VII до X столећа често покретале устанке против византијске власти. Заузетост Цариграда на истоку, или због борби са Бугарима на Балкану, пружала је прилику Словенима да се у одређеном тренутку осамостале. Важан политички фактор који је утицао на развој јужнобалканских склавинија, поред Византинаца, од краја VII века били су, дакле, и Бугари. Ширење њиховог утицаја на централне и јужне делове Балканског полуострва, погађало је у знатној мери суседне словенске етнархије. Једна од њих, Верзитија (Βερζητία), била је, према Теофановом сведочењу, циљ бугарског напада 773. године. Кан Бугара је тада намеравао да пошаље 12000 својих војника да покоре Верзитију и преселе њено становништво у Бугарску.¹⁰²⁸ Верзити су, иначе, били једно од пет словенских племена која су у VII веку доспела на југ Балкана (заједно са Дрогувитима, Сагудатима,

Словенима, иначе, употребљава израз σιμνάρχοι. *Живковић*, *Јужни Словени*, 249, је, чини се, у праву када тврди да се у овом случају не може говорити о независним Словенима који су били у политичком савезу са Царством, већ да је реч о војсци Словена из савезничке (суседне, пријатељске) теме. С друге стране, *Таркова-Займова*. *Sur quelques aspects de la colonisation slave*, V, 120, мишљења је да су стримонски Словени били нека врста федерата у то доба.

¹⁰²⁵ Након слома опсаде Солуна (677) у којој су учествовали, Стримонци и Ринхињани око 680. поново ратују против Ромеја, нападајући византијске бродове, *Les plus anciens rescueils I*, 220f. Словени са Стримона су и век касније (797) дигли устанак против Царства, користећи нестабилност изазвану вероватно византијско-бугарским ратом, *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, 49.

¹⁰²⁶ *Actes d'Iviron II*, n° 35, p. 104.

¹⁰²⁷ *Крсмановић*, Податак о словенској архонтији из XI века, 76, оставља отвореном могућност да су Византинци након реокупације склавинија, прихватили затечену словенску организацију прилагођавајући је свом административном апарату и терминологији. Она, такође, наводи пример још неколико архонтија у стримонској и солунској теми, из XI и XII века, које су биле насељене словенским становништвом, истичући могућност да је реч о територијално-административним јединицама сличног типа каква је била и Склавоархонтија Михаила Карсера, в. Исто, 72сл.

¹⁰²⁸ *Theophanes*, 447.

Велегезитима и Вајунитима).¹⁰²⁹ Населили су, највероватније, територијални појас око Битоља, Прилепа, Кичева и Велеса.¹⁰³⁰ У науци се обично узима да су Верзити, у време када је поменути поход планиран, признавали врховну власт Цариграда. Таква теза почива на чињеници да је ромејски цар био унапред обавештен о плановима Бугара да нападну Верзитију, као да је реч о нападу на ромејску територију. Следствено том становишту, наметање врховне власти Цариграда Верзитима могло је да уследи након војног похода цара Константина V (741–775) у Македонији 758. године.¹⁰³¹ У изворима нема, међутим, података о статусу Верзитије у ромејском управном систему. Ипак, могуће је претпоставити да су Верзити, по угледу на друге словенске скупине у том делу Царства, били организовани у виду самоуправне архонтије.¹⁰³²

Попут Верзита, Смољани су, такође, били једно од словенских племена које се налазило на граници сфера бугарског и византијског утицаја. Најстарије свеодочанство о њима представља натпис из Филипопоља, на коме пише да је бугарски кан Пресијам (836–852) послао војску на њих.¹⁰³³ Као и у случају Верзита, извори не пружају пуно обавештења о историјату и административном статусу смољанске заједнице. Када су Смољани и њихов положај у питању, постоји могућност успостављања извесне аналогije са појединим словенским архонтијама на југу Балкана, будући да је под именом Смољана, током XI века, функционисала тема,¹⁰³⁴ слична онима које су у називу, такође, носиле имена некадашњих склавинија, попут тема Драгувитије, Велегезитије или Вагенистије.¹⁰³⁵ Сходно томе, могућим се чини претпоставка да су Смољани у почетку, по угледу на поменуте словенске заједнице, такође били организовани у виду засебне, на етничком принципу засноване архонтије.

*

На челу словенских војно-управних јединица унутар ромејских тема по правилу су се налазили функционери са звањем архонта.¹⁰³⁶ Поменути су архонт Велегезита Тихомир, архонт Велзитије Акамир, архонт Вагенистије Иларион, као и Михаило Карсер, архонт

¹⁰²⁹ Les plus anciens recueils I, 175.

¹⁰³⁰ Живковић, Јужни Словени, 197 н. 552.

¹⁰³¹ Живковић, Јужни Словени, 229.

¹⁰³² Такав став дели и Живковић, Јужни Словени, 229 н. 672.

¹⁰³³ Вељевлиев, Inschriften, n° 14.

¹⁰³⁴ В. стр. 203 у овом раду.

¹⁰³⁵ В. стр. 201–202 у овом раду.

¹⁰³⁶ Cf. Ferluga, Archon, 254f.

склавоархонтије. Поред наведених словенских стрешина, постоје сведочанства још и о архонтима Милинга и Језерита, чија имена нису позната.¹⁰³⁷ За разлику од Тихомира и Акамира чија имена недвосмислено указују на њихово словенско порекло, преостали архонти о којима је реч су можда били хеленизовани Словени али је исто тако могуће да су у питању ромејски чиновници. Функција архонта била је праћена титулама царског спатариа и царског протоспатариа, како то показују примери Тихомора и Илариона. Те титуле су, иначе, често била додељиване турмарсима, те се стога могу сматрати уобичајеним достојанствима за заповеднике нижих војно-управних јединица у тематском систему.¹⁰³⁸

Словенске војно-управне јединице су, имајући у виду звање њихових старешина, имале ранг архонтија. У случају словенског округа из околине Солуна (Σκλάβοι Θεσσαλονίκης ἄρχοντίας), као и на примеру Склавоархонтије у Стримону (Σκλαβοαρχοντήα), то је јасно и наведено. Називи архонтија почивали су обично на племенским именима (Велзитија, Вагенитија). Када је реч о архонтијама у темама Солуна и Стримона, тамо се не помињу племенски називи, већ се архонтије одређују називом теме или уз одредницу склаво/словенска архонтија. Разлог за то може бити чињеница што је у тим архонтијама живело више племена, те стога није издвајан назив само једног од њих (у солунској су били настањени Дрогувити и Сагудати а у стримонској архонтији Стримонци и Ринхињани).

Архонти словенских архонтија су били непосредно потчињени тематским стратезима. То се закључује из Порфирогенитове вести о устанку Милинга и Језерита у *Спису о управљању царством*, где цар пише како су се они побунили против пелопонеског стратега одбијајући му послушност на коју су били обавезни.¹⁰³⁹ О потчињености словенских старешина стратезима сведочи и детаљ из Каменијатовог описа арабљанске опсаде Солуна из 904. године. У том спису је наведено како се солунски заповедник, у намери да добије помоћ од стримонских Словена, обратио стратегу Стримона у чијој су се надлежности они налазили.¹⁰⁴⁰ Јован Каменијат такође пише и да су Дрогувити и Сагудати

¹⁰³⁷ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234

¹⁰³⁸ Детаљније о титулама, в. стр. 93сл. у овом раду.

¹⁰³⁹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234

¹⁰⁴⁰ Caminates, 19, 20, 38.

били у јурисдикцији солунске управе,¹⁰⁴¹ што је још један доказ тезе о нижем и подређеном положају словенских архонтија према тематским властима.

Две основне обавезе словенских архонтија према Цариграду биле су пружање помоћних војних одреда и плаћање пореских намета. О војним дужностима Словена, сведочи поменути одељак из *Тактика* Лава VI, где аутор поред осталог пише како су потчињени Словени ратовали на страни Византинаца.¹⁰⁴² О томе говоре и други извори. У 50. глави списа *De administrando imperio* Константин Порфирогенит пише како су пелопонески Словени – Милинзи и Језерити – у време цара Романа I Лакапина, одбили да извршавају војне дужности, из чега се јасно види да је то била једна од њихових главних обавеза према Цариграду.¹⁰⁴³ Пружање помоћних војних одреда била је обавеза и Словена из теме Стримон, као и Дрогувита и Сагудата, који су потпадали под надлежност солунског стратега, пише Јован Каменијат.¹⁰⁴⁴

Када је реч о пореским обавезама Словена, о њима такође сведоче Порфирогенит и Јован Каменијат. Цар писац наводи да су Милинзи и Језерити у IX и X веку, од времена Теокистовог похода 843. године, плаћали годишњи данак – пактон – у износу од 60, односно 300 номизми, на нивоу заједнице.¹⁰⁴⁵ У једном тренутку, након гушења њихове побуне у време цара Романа I, стратег Пелопонеза је одлучио да им износ данка повећа на по 600 номизми.¹⁰⁴⁶ Међутим, из страха да та одлука не изазове нове немире међу пелопонеским Словенима, као и због страха да се они не удруже са другим Склависијанима (Σκλαβησιάνοι), цар је повукао одлуку а данак је враћен на претходни износ.¹⁰⁴⁷ На овом примеру се читава флексибилност царске политике у погледу утврђивања обавеза аутономних етничких скупина. Нејаднак износ данка највероватније је проистицао из разлике у бројности или војне и привредне снаге поменутих племена.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴¹ Caminiates, 8.

¹⁰⁴² Taktika, с.18. 95, р. 470.

¹⁰⁴³ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 232, 234

¹⁰⁴⁴ Caminiates, 19, 20, 38.

¹⁰⁴⁵ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 232, 234.

¹⁰⁴⁶ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 232, 234. Побуна је избила у време када је пелопонеском темом руководио стратег Јован Протевон. У међувремену је, међутим, постављен нови стратег, протоспатарије Кринит Аротрас, који је угушио побуну и повећао дажбине. Кринит је, затим, премештен у Хеладу, док је на чело теме Пелопонеза постављен протоспатарије Варда Платипод.

¹⁰⁴⁷ De Adm. Imp. I, с. 50, р. 232, 234

¹⁰⁴⁸ Hopf, Geschichte Griechenlands, 127; Von, La Péloponnèse byzantine, 63. Живковић, Јужни Словени, 132, у свом, како и сам каже слободнијем тумачењу, наводи да се, узевши у обзир изједначавање данка у доба Романа Лакапина, разлози за то не могу тражити у њиховој бројности, снази или економским

Важно је истаћи и чињеницу да је о висини данка могао да одлучује и тематски стратег, што још једном потврђује тезу о непосредној подређености етничких архонтија тематским властима, а не органима централне управе у Цариграду. Пореске обавезе постојале су, иначе, и код других Словена на југу Балкана. То потврђује Каменијатова вест да су Другувити и Сагудати, насељени у селима у околини Солуна, имали обавезу плаћања данка солунској управи.¹⁰⁴⁹

*

Словенске архонтије су биле територијално заокружене целине. У њима је вероватно постојао примитивни облик управног апарата, са „чиновницима” који су били подређени архонту и помагали му у управљању архонтијом. Ипак, из тих словенских самоуправних јединица се нису развиле независне државне форме, као што је био случај са хрватским и српским кнежевинама. Напротив, Цариград је временом успео да њихову самоуправу сведе на минимум или је у потпуности укине. Занимљиво је, међутим, да су неке од тих територијално-управних форми, и поред тога што су вероватно изгубиле словенско обележје, опстале у провинцијској организацији Царства све до почетка XIII столећа. Наиме, поједине словенске архонтије, попут Другувитије, Велегезитије и Вагенитије су временом трансформисане у теме. У питању су, заправо, биле мале теме, које су по површини и рангу њихових старешина биле сличније некадашњим нижим тематским јединицама него ли класичним ромејским темама.

Прва у низу архонтија која је била уздигнута на ранг теме јесте Другувитија (Дρουουβιτεία). То се десило средином X столећа, свакако пре 971. године, када је у *Ескоријалском тактикону* забележен другувитијски стратег.¹⁰⁵⁰ Занимљиво је, међутим, да је до 1204. године, административни ранг другувитијске јединице био снижен, па се она на помње као тема/провинција већ као хартуларат у теми/провинцији Верији (Provincia Verie, cum chartularatis tam Dobrochubista quam et Sthlanica).¹⁰⁵¹ Другувитија и Верија су 971. године, према *Ескоријалском тактикону* биле јединице истог ранга – теме.¹⁰⁵² Разлог за укључивање другувитијске јединице у састав теме/провинције Верије могао је бити

предиспозицијама, већ да је нижи данак Милинга био последица тога што је само део њих, а не сви, век раније признао власт цара.

¹⁰⁴⁹ Caminiates, 8.

¹⁰⁵⁰ Les listes de préséance, 267.

¹⁰⁵¹ *Tafel – Thomas*, Urkunden, 485; Partitio terrarum, 221, 278. На сличан начин и у повељи цар Алексија III Млечанима, *Tafel – Thomas*, Urkunden, 267.

¹⁰⁵² Les listes de préséance, 267.

евентуални демографски пад у Другувитији који је довео до тога да она, имајући у виду њен регрутни и порески потенцијал, више није испуњавала услове да буде у рангу теме.¹⁰⁵³ Важно је напоменути да се изрази тема или провинција крајем XII века односе на територијалне јединице унутар византијског фискалног система, за разлику од претходних столећа када је тема представљала основну јединицу војно-управног уређења у унутрашњости Ромејске државе.

У XII столећу ранг теме добија и велегезитска јединица о чему сведоче *Повеља цара Алексија III Млечанима* из 1198. године, у којој се помиње *Prouincia Velechatie*,¹⁰⁵⁴ као и *Спис о подели Ромејског царства* из 1204. у коме постоји помен *Prouincia Velechatie*¹⁰⁵⁵. У *Спису о подели Царства* се помиње и Вагенеција али без навођења административног ранга.¹⁰⁵⁶ Међутим, у документу *Refutatio Marini Zeni* из наредне, 1205. године, помиње се *Provincia Vagenicia* али и *Catepanikum Vagenetie (Dimisimus comuni Venecie prouinciam Dirrachij cum chartolarato Glauenizi, et prouinciam Vagenecie, et Corfu cum tota eius insula. Nec sunt enim sub Dirrachio uidelicet Sfinarsa, [cum] chartolarato de Glauenetis, quod chartolaratum potest esse cum tribus uel quatuor casalibus, et Ablona: est catepanikum Vagenetie, et habet unum chartolaratum de Gliki...)*.¹⁰⁵⁷ Катепаникиони су временом постали основне територијално-управне јединице провинцијске организације у Царству, наследивши улогу тема.¹⁰⁵⁸ Стога не чуди што се у цитираном документу катепаникион и провинција/тема Вагенеција стављају у исти ранг. У хрисовуљи цара Теодора Анђела из 1228. године Вагенеција је означена као тема, као и у списима охридског архиепископа Димитрија Хоматина.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵³ Икономидис претпоставља да се Другувитија налазила северно од Солуна (*Les listes de préséance*, 357), међутим, чињеница да се поменути хартуларат везује за помен веријске теме упућује на то да тему Другувитију такође треба тражити у суседству Верије, дакле, западно а не северно до Солуна. Икономидис, поред тога, доводи у везу другувитијску јединицу са епархијом Другувита чији се епископ први пут помиње 879. године као суфраган солунског митрополита. Грчки византолог додаје још и то да другувитијску тему не треба повезивати са јеретичким Другувитима који су настањивали подручје филипопољске области у наредним столећима, *Les listes de préséance*, 357.

¹⁰⁵⁴ *Tafel – Thomas*, Urkunden, 265.

¹⁰⁵⁵ *Tafel – Thomas*, Urkunden, 488; *Partitio terrarum*, 222, 285.

¹⁰⁵⁶ *Partitio terrarum*, 220.

¹⁰⁵⁷ *Tafel – Thomas*, Urkunden, 570. Будући да назив хартуларата Глики вероватно потиче од назива истоимене реке познате и као Άχέρων, која се улива у Јонско море северно од Крфа, претпоставља се да се управо на том подручју налазила тема Вагенеција, *Partitio terrarum*, 264.

¹⁰⁵⁸ *Максимовић*, Провинцијска управа, 43сл.

¹⁰⁵⁹ *Acta et diplomata Graeca medii aevi III*, n° 30, p. 127; *Chomatenos*, n° 37, 44, 95, 104, 133.

Поменуто је да је током XI века у ранг теме уздигнут и округ Смољана. Сачуван је акт стратега Смољана, уједно и солунског и серског апографевса Јована Катафлорона из 1079. године.¹⁰⁶⁰ Тема Смољана помиње су и у *Типику* Георгија Пакуријана из 1083. године.¹⁰⁶¹ Не може се са сигурношћу рећи какав су административни ранг Смољани имали пре XI stoleћа, али је сасвим могуће да су представљали једну од јужнобалканских словенских архонтија.¹⁰⁶²

Насупрот поменутиим архонтијама које су трансформисане у теме, изгубивши, притом, аутономан статус у тематском систему, заједница Милинга на Пелопонезу је успела да свој идентитет и особен управни положај очува и током наредних stoleћа. С тим у вези треба поменути податак сачуван у *Житију Светог Никона Метеонтиа* у којем се, као милиншки вођа у XI веку, помиње дука Антиох.¹⁰⁶³ Иако се функција дуге у то доба обично сврстава у ред највиших провинцијских намесника, у случају Антиоха несумњиво је реч о племенском старешини чија је јурисдикција почивала на две основне компоненте – етничкој и територијалној.¹⁰⁶⁴

*

Важну улогу у интеграцији Словена у ромејско друштво имала је и црква. Најубедљивије сведочанство које говори о улози хришћанства у процесу интеграције Словена представља Каменијатово запажање да је светим крштењем сиктско племе постало слично хришћанском народу, и да су тиме били окончани немири између њих и Ромеја.¹⁰⁶⁵ С тим у вези, изградња црквене организације у словенским земљама била је један од основних предуслова за њихово чвршће везивање за Цариград. Словени су уклапани у постојеће оквире црквене организације где год је то било могуће, потпадајући

¹⁰⁶⁰ Actes de Lavra I, n° 39, p. 223.

¹⁰⁶¹ Lemerle, Le typikon de Gregoire Pakourianos, 155f.

¹⁰⁶² Живели су вероватно на подручју северозападно од Дрме, *Живковић*, Јужни Словени, 246.

¹⁰⁶³ Life of Saint Nikon, 190, 206. Не може се са сигурношћу одговорити на питање да ли су у то доба Милинзи били покрштени, или су и даље одолевали настојањима Цариграда да их приведу својој вери, чувајући остатке своје старе паганске религије. *Avramea*, Le Magne byzantine, 57, сматра да су Милинзи поменути у *Житију* христјанизовани, док, с друге стране, Тибор Живковић претпоставља да је реч о паганима, *Живковић*, Јужни Словени, 158.

¹⁰⁶⁴ Специфичан идентитет успели су да очувају и у време када су западноевропски ритери загосподарили Пелопонезом, Ох. Dict. of Byz. II, 1334–1335 (*Pritsak*). Језрити се, иначе, за разлику од Милинга, не помињу у наредним stoleћима, али постоји сведочанство о епископији Езера 1340. године, која је можда имала везе са језеритском етничком скупином, Acta et diplomata Graeca medii aevi I, n° 97, p. 218.

¹⁰⁶⁵ Caminiates; Виз. извори I, 268–269 (*Рајковић*).

под јурисдикцију епископа оближњих градова.¹⁰⁶⁶ Међутим, било је и случајева када су осниване нове црквене катедре са превасходном улогом у погледу христијанизације Словена. На Пелопонезу је у IX столећу оформљена Патраска митрополија, која је постала стуб црквене организације међу тамошњим Словенима.¹⁰⁶⁷ Такође, почев од X века, осниване су катедре чија се територијална јурисдикција вероватно поклапала са границама појединих словенских архонтија. Реч је о епископијама Дрогувита,¹⁰⁶⁸ Сагудата,¹⁰⁶⁹ Смољана¹⁰⁷⁰ и Вајунита¹⁰⁷¹. Поред њих, извори бележе постојање и неколико епископија које у свом имену, такође, садрже речи словенског порекла, али се те црквене јединице не могу довести у везу са деловањем засебних словенских архонтија.¹⁰⁷²

АРХОНТИЈА СЕРМИСИЈАНА И БУГАРА

Крајем VII века на подручје Царства, у близини Солуна, досељена је специфична етничка група такозваних Кермисијана (Κερμησιάνοι/Κεραμησιώνοι) о којима је сведочанство оставио писац *Чуда Светог Димитрија Солунског*.¹⁰⁷³ Убрзо по досељавању, део Кермисијана је, заједно са тамошњим Бугарима, укључен у ромејски провинцијски систем у виду посебне јединице са архонтом на челу, о чему сведочи сачувани печат старешине те јединице.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁶ *Коматина*, Црквена политика, 289 н. 275.

¹⁰⁶⁷ *Коматина*, Оснивање Патраске и Атинске митрополије, 50.

¹⁰⁶⁸ Δρουγουβίτεια/Δουργουβίτεια/Δραγουβίτεια – епископија провинције Θεσσαλία (митрополија Θεσσαλονίκη), Notitiae, n°s 7²⁹⁹, 9¹⁸⁵, 10^{218, (542)}, 13^{228, 824, 827}.

¹⁰⁶⁹ Σαγυδάνεια ἤτοι Πέτρα – епископија провинције Θεσσαλία (митрополија Θεσσαλονίκη), Notitiae, n° 13⁸²⁸. Вероватно је у питању епископија Сагудата, *Живковић*, Јужни Словени, 252.

¹⁰⁷⁰ Σμόλαινα/ενα – епископија провинције Μακεδονία (митрополија Φίλιπποι), Notitiae, n°s 7⁶¹⁸, 9⁴⁹², 10⁵⁸², 13⁶³².

¹⁰⁷¹ О постојању те епископије сведочи помен епископа Вагениције Стефана, који је учествовао на Фотијевом сабору 879. године, Sacrorum concilioium nova XVII, 376. Узевши у обзир да нема других података о тој црквеној јединици, у питању је вероватно била катедра ефемерног карактера, која је после извесног времена уступила јурисдикцију над тамошњим Словенима, некој од суседних епископија, *Коматина*, Црквена политика Византије, 289 н. 275.

¹⁰⁷² О тим епископијама в. *Коматина*, Црквена политика, 288–289. *Живковић*, Јужни Словени, 251 сл.

¹⁰⁷³ Les plus anciens recueils I, 228f.

¹⁰⁷⁴ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 934.

Кермисијани или Сермисијани (Σερμησιῖάνοι) – што је исправанији облик њиховог етничког имена, имајући у виду да је тај етноним изведен од имена града Сирмијума¹⁰⁷⁵ – били су потомци Ромеја, које је словенски вођа Хацон, приликом пљачкашког похода по Илирику и Тракији у другој деценији VII столећа, заробио и повео са собом у Панонију.¹⁰⁷⁶ Заробљени Ромеји и њихови потомци су током вишедеценијског боравка у аварској земљи, и поред мешања са Бугарима, Аварима и другим народима, очували своју веру и језик. Такође, за то време нису изгубили свест о свом ромејском пореклу, као ни жељу да се врате у домовину. После 60 година боравка северно од Саве, око 680. године,¹⁰⁷⁷ предвођени Кувером¹⁰⁷⁸, они долазе на Балкан и настањују се у околини

¹⁰⁷⁵ У Тугаровом издању одељка из *Чуда Светог Димитрија Солунског* види се да је писац користио два облика тог етнонима: Κερμησιῖάνοι и Κεραμισῖάνοι, Tougard, De l'histoire profane, 192, 202. У тексту *Чуда* који је објављен у оквиру едиције Patrologia Graeca 116, 1365f, среће се само облик Κερμησιῖάνοι, док је Лемерл у најновијем издању исправио читање у форму Σερμησιῖάνοι (Les plus anciens recueils I, 228f), која се среће на поменутом печату, Zacos – Veglery, Seals I, n° 934. Облик Сермисијани је исправна верзија етнонима, што потврђује чињеница да се тај термин среће на сигилографском материјалу, за разлику од појма Кермисијани, који се јавља у извору наративног карактера. Појам Кермисијани настао је, по свему судећи, укрштањем имена Сермисијани и назива Керамисијског поља (Κεραμισῖος κάμπος), где су се они по доласку населили. О укрштању говори то што на једном месту аутор *Чуда* пише облик Кермисијани, који се осим у почетном слову подудара са Сермисијани, а на другом месту писац наводи Керамисијани, дакле са још једним словом а, не би ли тај термин уподобио називу поменутог Керамисијског поља. Према томе, реч је о Сермисијанима настањеним на Керамисијском пољу, а Керамисијани су били плод контаминације двају имена. Облик Σερμησιῖάνοι у основи вероватно има вулгарнолатински рефлекс лат. придева *sirmiensis* од *Sirmium*. У познатолатинском топоним је несумњиво гласио *Sermium*, што потврђује његов пословењени лик *Ср(и)јем*. Захвалио бих на овом месту проф. др Александру Ломи, академику САНУ, на корисним саветима и сугестијама које ми је упутио у вези са односом етнонима Сермисијани и Кермисијани.

¹⁰⁷⁶ Заробљеници су били пореклом из провинција: обе Паноније, обе Дакије, Дарданије, Мизије и Превалитане. Поред њих, део Сермисијана потицао је и из провинција Тракије и Родопа, Les plus anciens recueils I, 228.

¹⁰⁷⁷ Фрањо Баришић је смтрао да је реч о последњим годинама владе цара Константина IV. Он помиње интервал од 680. до 685. г., в. Виз. извори I, 211 (*Баришић*). Пол Лемерл сматра да се сеоба Керамисијана одиграла између 678. и 685. године, Les plus anciens recueils II, 161. Треба рећи да је у старијој литератури присутно било и становиште да 60 година треба рачунати од аварске најезде из 70-их и 80-их година VI столећа, али и став да тих 60 година треба бројати од 688. године када су се, такође, одиграле борбе око Солуна. Детаљније о ставовима у старијој литератури, в. *Баришић*, Чуда Димитрија Солунског, 128сл. Међу бугарским медијистима, који су са посебном пажњом проучавали питања у вези са Куверовом сеобом, постоји мишљење да се тај догађај одиграо 686. године, Историја на Бугарија II, 107 (*Петров*). О различитим гледиштима у бугарској литартури в. *Ангелов*, Образоване на бугарската народност, 207. Треба додати и мишљење Тибора Живковића који сматра да се сеоба одиграла 679. године, непосредно после завршетка арабљанске опсаде Цариграда, и досељавања Бугара, *Живковић*, Јужни Словени, 219сл.

¹⁰⁷⁸ О личности Кувера не постоје детаљни изворни подаци, но и поред тога био је честа тема у историографији, понајвише код бугарских медијиста. *Милев*, Кубрат, 576; *Златарски*, Историја на Бугарската држава I/1, 112, 121, сматрали су да је реч о четвртом сину бугарског кана Куврата. Иако се у новије време том питању приступа оперезније, па се у Историја на Бугарија II, 107 (*Петров*), само наводи да је реч о великашу бугарског порекла, и даље је заступљена теза о Куверу као Кувратовом сину, в. *Съботинов*, Епископија Котия, 198. У српској историографији такође нема сагласности када је о том питању реч. Фрања Баришић, који је са посебном пажњом изучавао *Чуда Светог Димитрија Солунског*, истиче да теза о Куверу као Кувратовом сину, иако није без приговора, има утемељење у изворним подацима, Виз.

Солуна, у подручје тзв. Керамисијског поља (Κεραμίσσιος κάμπος).¹⁰⁷⁹ Кувер, кога је на позицију старешине сермисијанске заједнице поставио аварски владар, искористио је жељу Сермисијана за повратком у постојбину, покренувши велику сеобу. Хаган се томе успротивио, због чега је дошло и до борби. Сермисијани су на крају, ипак, заједно са Бугарима и припадницима неких других племена, успели у својој намери да се врате на Балкан.

По доласку на Керамисијско поље, многи од њих су хтели да иду у своје родне градове: Солун, Цариград и градове у Тракији. Кувер то, међутим, није допуштао. Он је ступио у контакт са Цариградом и од византијског цара издејствовао издавње наредбе словенским Дрогувитима који су живели у суседству, према којој су припадници поменутог словенског племена имали обавезу о да снабдеју храном Кувера и његову заједницу. Сермисијани су на тај начин ступили у контакт са Дрогувитима, од којих су узимали жито, али и добијали информације о близини Солуна, после чега су многи од њих са женама и децом кренули у тај ромејски град. Из Солуна су их Ромеји лађама одвозили у Цариград. Да би то спречио, Кувер је одлучио да једног од својих војвода, Маура, пошаље у Солун, са задатком да тамо, претварајући се да је пребегао на ромејску страну, припреми терен за освајање града. Кувер је намеравао да после освајања града загосподари целом облашћу, затим околним острвима, а након тога крене у обрачун са царем. Поступајући по договореном плану, Маур се у Солуну представио као одметник од Кувера те је убрзо од

извори I, 212 н. 57 (*Баришић*). *Поповић*, Куврат, Кувер и Аспарух, 113сл, присталица је тумачења по коме је Кувер био син кана Куврата. С друге стране, *Живковић*, Јужни Словени, 220, н. 641, одбацује такву могућност. Постоји још неколико занимљивих теза за које је, међутим, тешко пронаћи потврду у изворима; таква је Грегуарова теза да су бугарски кан Куврат, сермисијански заповедник Кувер, али и Поффрирогенитов Хорват иста особа, *Grégoire*, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, 108f. Такво становиште не може, међутим, бити поткрепљено одговарајућим доказима. Више детаља о том проблему, в. *Баришић*, Чуда, 132сл.

¹⁰⁷⁹ Реч је о потезу који се налазио западно од Солуна и граничио се са земљом коју су настањивали Дрогувити. У *Чудима Светог Димитрија* се наводи да су Керамисијани по доласку успоставили везе са Дрогувитима од којих су се снабдевали храном и преко њих дознали вести о близини Солуна, *Les plus anciens recueils I*, 228. Дрогувити су, иначе, живели западно од Солуна, у равници која се протеже ка Верији, *Les plus anciens recueils I*, 229, 233; *Caminiates*, 8. Уп. *Живковић*, Јужни Словени, 194–195 н. 546 и 547. У науци је углавном прихваћено становиште да се загонетно поље налази на подручју Пелагоније, и да је његово име у вези са античким градом Керамеа (Κεραμεία/Сегатеа) који се налазио на путу између Охрида и Стобија, cf. *Ricl*, *New Greek Inscriptions*, 151. О том проблему се иначе доста писало. *Милев*, Кубрат, 576; *Charanis*, *Ethnic Changes*, 38; *Таркова-Займова*, *Sur les rapports*, 76; *Санкова-Петкова*, *Bulgarians and Byzantines*, 47; *Дујчев*, *Die Rolle des bulgarische Volkstums*, 90, су присталице тезе да је реч о Битољском пољу. *Lemerle*, *Invasions et migrations*, 297, предност даје области око града Прилепа. *Златарски*, *История I/1*, 149, је мишљења да је реч о потезу између Битоља и Прилепа. Сличног мишљења је и *Grégoriou-Iōannidou*, *Το ἐλεγεῖοδιὸ τοῦ Κοῦβερ*, 70.

Византинаца био почаствован титулом конзула/хипата и добио управу над свим Серамисијанима који су прешли на ромејску страну. Куверов план о заузећу Солуна био је ипак осујећен због доласка ромејског стратега Сисинија са флотом у град. Штавише, Маур је био приморан да ради на придобијању Серамисијана и њиховом безбедном преласку на византијску територију. Он се потом се обрео и у Цариграду, где га је цар почаствовао звањем архонта.¹⁰⁸⁰ Сведочанство о Мауру и његовој функцији постоји још и на једном печату, с краја VII или VIII почетка века, из чијег натписа сазнајемо да је његово звање у једном тренутку гласило архонт Серамисијана и Бугара (Μαύρος – πατρικίος καὶ ἄρχων τῶν Σερμησαίωνων καὶ Βουλγάρων).¹⁰⁸¹ Међутим, када су његове праве намере о заузећу Солуна биле откривене, Маур, кога је ромејским властима и самом цару одао син, био је ражалован и заточен у једном трачком утврђењу, далеко од својих војника којима је до тада командовао.¹⁰⁸² По завршетку приповедања о Мауру, писац *Чуда Светог Димитрија Солунског* Серамисијане више не помиње. Загонетна скупина након тога нестаје из извора.

*

О административном статусу сермисијанске заједнице, не може се пуно тога рећи. Маурово архонтско звање се у почетку свакако није тицало јурисдикције над Серамисијанима на Керамисијском пољу, јер је том облашћу владао Кувер, већ само над Серамисијанима који су пребегли у Византију. Није, притом, довољно јасно како се даље одвијала Маурова каријера. Маур се, наиме, у једном тренутку поново нашао у милости цариградског двора. То знамо јер га као једног од учесника ромејске казнене експедиције на Херсон 711. године помиње у свом спису хроничар Теофан. Иако Теофан не помиње Серамисијане, већ патрикија Маура назива Бесом, у науци је одавно утврђено да је посредниста личност са сермисијанским великашом о коме је писао писац *Чуда*.¹⁰⁸³ У изворима, међутим, нема података о томе на који начин је Маур рехабилитован.

Могуће је да је до рехабилитације дошло након ступања новог цара на престо 685. године. На такву помисао упућује то што је нови ромејски владар Јустинијан II у једном тренутку, чини се, посегнуо за савезништвом са Серамисијанима. Након похода против склавинија и Бугара у Македонији 688/689. године, он је приступио организовању клисуре

¹⁰⁸⁰ Les plus anciens recueils I, 228.

¹⁰⁸¹ Zacos – Veglery, Seals I, n° 934.

¹⁰⁸² Les plus anciens recueils I, 233.

¹⁰⁸³ Les plus anciens recueils II, 152f; Chronicle of Theophanes (*Mango – Scott*), 530 n. 4.

у Стримону, у коју су насељени загонетни Скити. О њима је траг оставио Константин Порфиrogenит у *Спису о темама*, наводећи да су припадници те скупине колонизовани у стримонску област у време цара Јустинијана II.¹⁰⁸⁴ Колонизација је несумњиво спроведена непосредно након поменутог Јустинијановог похода.¹⁰⁸⁵ Насељавање те скупине имало је за циљ јачање византијских положаја у Стримону, важној стратешкој тачки на путу од Солуна ка престоници, те је стога потребно било населити становништво одано Цариграду. Тешко је стога поверовати да су ти Скити уствари Словени, јер би тиме Цариград ојачао словенску позицију у области у којој је словенски живаљ већ био доминантан етнички елемент, притом непријатељски настројен ка Ромејима.¹⁰⁸⁶ Такође, није логично да се иза Порфиrogenитових Скита крију Бугари,¹⁰⁸⁷ јер се зна да је цар Јустинијан II у повратку са поменутог похода, на путу од Солуна ка Цариграду био поражен од Бугара.¹⁰⁸⁸ Ирационално би било стратешки важан погранични појас населити непријатељски расположеним становништвом. С друге стране, имајући у виду да је Цариград дуже време настојао да Сермисијане преведе на ромејску страну, могуће је да су управо они били колонисти који су насељени у стримонском округу. Етнонимом Скити Порфиrogenит је, вероватно, желео да истакне њихов особени идентитет који се разликовао од ромејског, али и словенског и бугарског. Чињеница да су они у Царство пристигли из подунавских крајева могла је цару писцу послужити као оправдање да их назове управо скитским именом. Сермисијани су, иначе, очували свест о свом ромејском пореклу, и сходно томе били одани цару. Уз то, показали су се као добри ратници, поготову ако се зна да су успели да одбију нападе аварског хагана који је хтео да их спречи у намери да се врате на Балкан. Због тога Цариград свакако није желео да пропусти прилику да сермисијанску скупину искористи у циљу јачања свог провинцијског одбрамбеног система, а то је могло бити учињено управо њиховом колонизацијом у Стримону, тада пограничном округу – клисури – који је представљао ромејски штит према

¹⁰⁸⁴ De thematibus, 88–89.

¹⁰⁸⁵ Рајковић, Стримон, 3.

¹⁰⁸⁶ О тезама које истичу једнакост поменутих Скита са Словенима, в. Виз. извори II, 75 н. 278 (Ферјанчић).

¹⁰⁸⁷ Златарски, Историја I/1, 160, је сматрао да се иза сведочанства о Скитима крију македонски Бугари.

¹⁰⁸⁸ Имајући у виду правац Јустинијановог похода који је водио ка Солуну, сукоб са Бугарима из којег је цар иако поражен, вероватно је била борба са Куверовим, а не Аспаруховим Бугарима, Историја на Бугарија, 110 (Петров). Бешевлиев, Надписите околу Мадарския конник, 40сл, сматра да су Куверови Бугари били у некој врсти заједнице са Аспаруховом протодржавом.

склавинијама. Да би придобио Сермисијане, цар је можда искористио Мауров ауторитет међу саплеменицима, па га је с тим циљем ослободио, вративши му неке од ранијих почести.

С тим у вези поставља се питање када је настао поменути печат архонта Сермисијана и Бугара, који је припадао Мауру. Да ли у време цара Константина IV (668–685), односно пре него што је Маур ражалован, или је Маур ту функцију добио након рехабилитације у доба цара Јустинијана II. Друга могућност се чини вероватнијом јер се на печату помињу и Бугари. Натпис, дакле, сведочи да је Маур заповедао и Бугарима, о чему нема података у *Чудима Светог Димитрија*. Према томе, могуће је да је након рехабилитације Маур опет почаствован управом над Сермисијанима, уједно и над Бугарима у Македонији.

Није, међутим, могуће пружити одговор на питање да ли је Маур успео у неком тренутку да потисне Кувера или његове наследнике и загосподари целокупном сермисијанском заједницом у Македонији. Без одговора остаје, такође, и питање да ли је Маур 711. године, када га као учесника похода на Херсон помиње Теофан, и даље био заповедник Сермисијана (и Бугара) или је команда над њима била ипак изван његовог делокруга, јер га хроничар наводи само уз помен титуле патрикија, али не и уз наведену дужност.

Уз све то ваља нагласити да се титуле које се у изворима наводе уз помен Мауровог имена – реч је о достојанствима хипат и патрикије – сврставају у ред високих дворских достојанстава тога доба, што говори да је Маур био истакнута личност и део високих војних кругова у Царству. Такав ауторитет он је вероватно црпео из снаге јединице којом је заповедао. Према томе, може се закључити да су Сермисијани, са тамошњим Бугарима, представљали битан војни и политички чинилац у Македонији крајем VII и почетком VIII столећа. У недостатку изворних података не може се, међутим, говорити о даљој еволуцији сермисијанско-бугарске архонтије у околини Солуна.¹⁰⁸⁹

*

¹⁰⁸⁹ О потенцијалној вези и етничком континуитету Сермисијана и потоњих византијских Влаха, говорио је М. Цветковић, читајући саопштење „Сермисијани – Преци Мегленских Влаха? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва” на Бугарско-српском научном скупу „Средновековите Балкани: контакти и обмен” (Софија, октобар 2015). Проширена верзија саопштења требало би да буде штампана у зборнику радова са поменутог скупа, који ће бити штампан током 2017. године, под именом „Балканите като световен крџтопџт: контакти и обмен. Доклади от Бџлгаро-срџбска конференция (София 1–2 окт. 2015 г.)”.

Посебно је питање на који начин су Сермисијани били укључени у црквени живот Царства. Занимљиво је, у вези с тим, мишљење археолога Владислава Поповића који је досељавање Сермисијана на Керамисијско поље, односно у околину Битоља (Пелагонију), довео у везу са деловањем тамошње епископије у Стобију. Црквена катедра у Стобију је, сматрао је Поповић, вероватно представљала духовно средиште Ромеја повратника који су, како састављач *Чуда Светог Димитрија* пише, и поред вишедеценијског боравка у аварској земљи, остали привржени својој вери.¹⁰⁹⁰ Надлежност епископа Стобија се могла евентуално тицати јурисдикције над Сермисијанима који су живели на Керамисијском пољу; с друге стране, њихови саплеменици који су пребегли у Солун, Цариград, или друге ромејске градове, у црквеном погледу постали су део пастве локалних епископа у чијим су епархијама живели. Иначе, епископ поменуте стобијске епархије учествовао је у раду црквених сабора у Цариграду 681. и 692. године.¹⁰⁹¹ Након тога, Стоби се више не помиње као седиште једне од епископских катедре. Разлог нестанка те епископије није познат.

Тешко је поверовати да је епископија укинута јер су тамошњи верници – Сермисијани – напустили хришћанство. Ако су успели да очувају своју веру у аварском Срему, у паганском окружењу, мало је вероватно да би се одрекли Христове вере у тренуцима када су се населили на самим границама Ромејског царства, у непосредној близини Солуна, где је хришћанство било далеко присутније. Као могуће решење за ишчезавање епископије Стоби може бити то што су Сермисијани у једном тренутку, вероватно, напустили то подручје, због чега је, као и на многим местима у унутрашњости Балкана, престала потреба за постојањем посебне црквене катедре.

Разлог за евентуалну нову сеобу Сермисијана могла је бити поменута колонизација у Стримон, или пак најезда неког ратоборног племена. Када је реч о најездама различитих племена такви случајеви нису представљали реткост у то доба. Под притиском освајача и пљачкаша људи су често били приморани да беже и траже спас у добро брањеним градовима или у тешко приступачним планинама. Тако су, на пример, многи Ромеји из унутрашњости Балкана приликом словенско-аварске најезде спас тражили у планинским масивима или приморским градским центрима. С друге стране, када је Цариград почео да обнавља своје позиције на Полуострву, многа словенска племена су насељавала планинске

¹⁰⁹⁰ Поповић, Куврат, Кувер и Аспарух, 119.

¹⁰⁹¹ *Sacrorum conciliorum nova* XI, 673, 993.

масиве бежећи пред ромејском војском. Илустративан пример представља случај словенског племена Милинга. Као и други Словени, и они су по досељавању на Балкан населили равничарске пределе; међутим, у време византијске реконквите Пелопонеза, крајем VIII и почетком IX века, Милинзи беже на високи и тешко приступачни Тајгет.¹⁰⁹² Слична судбина могла је у неком тренутку снаћи и Сермисијане.

ЈЕДИНИЦА ПОД УПРАВОМ КАТЕПАНА МАРДАИТА И МАРДАИТСКЕ ТУРМЕ

Племе Мардаита (*Μαρδαίται*) је током VII века било значајан чинилац у византијско-арабљанским односима на источној граници Царства. У наредним столећима они су били важан део ромејских поморских снага у Малој Азији и на Балкану. Њихов етнички идентитет и порекло, међутим, и даље представљају предмет контроверзи у науци. Поједини истраживачи су порекло мардаитске заједнице везивали за племе Марда које је живело у Персијској држави.¹⁰⁹³ С друге стране, постоји теорија о јерменским коренима мардаитског племена, коју заступа Хартс Бартикјан. Порекло Мардаита он види у јерменској области *Mardali*, сматрајући да су по њој добили име.¹⁰⁹⁴ Ипак, већина научника дели мишљење да назив те скупине не потиче од одређеног етнонима или топонима већ да је изведен од израза који је на арапском и арамејском језику означавао побуњеника.¹⁰⁹⁵

С тим у вези треба рећи да поједини истраживачи сматрају како су Мардаити статус побуњеника стекли пружајући отпор владајућој православној већини у Царству, и да су, према томе, они преци хришћанске скупине маронита. Такво становиште је, међутим, у новије време углавном одбачено, јер се ни на који начин не може доказати

¹⁰⁹² De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234. Уп. *Живковић*, Јужни Словени, 112сл.

¹⁰⁹³ *Paparrēgoroulou*, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* III/1, 248.

¹⁰⁹⁴ *Bartikian*, *Ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῶν Μαρδαίτων*, 28f.

¹⁰⁹⁵ *Bury*, *History of the Later Roman Empire* II, 312; *Chronique de Michel le Syrien* II, 455 n. 4; *Amantos*, *Μαρδαίται*, 130.

побуњенички став Мардаита према Цариграду или цариградској цркви. Напротив, они су се доказали као верни савезници ромејског цара.¹⁰⁹⁶

Мардаити су, по свему судећи, били идентични са племеном Al-Jarājimah, које помињу источни извори, како је то одавно приметио Теодор Ноелдек.¹⁰⁹⁷ Реч је о етничкој скупини која је настањивала византијско-арабљански погранични појас на прелазу из VII у VIII столеће. Такав став, који је у науци данас углавном прихваћен,¹⁰⁹⁸ полази од чињенице да се најранији подаци о Мардаитима, из византијских извора, у великој мери поклапају са обавештењима о племену Al-Jarājimah које пружа арабљански писац из IX века, Ал-Баладхури (Al-Balādhuri). Из Теофанове *Хронографије* сазнајемо да су у 9. години владавине цара Константина IV (668–685), ратујући на византијској страни, Мардаити упали у Либан и заузели простор од Црне планине до Светог града, заробивши том приликом пуно света, након чега је уследило склапање мировног уговора којим су се Арабљани на челу са калифом Муавијом обавезали на плаћање годишњег данка Ромејима.¹⁰⁹⁹ Ал-Баладхури, с друге стране, пише да су Ромеји у једном тренутку искористили заузетост калифа Авимелеха Ибн-Марвана у Ираку и напали Арабљане на простору Либана, тачније на подручју Al-Lukām-a, односно Црне планине. У нападу су им се придружили ратници из племена Al-Jarājimah, који су живели у граду Al-Jurjūma. Притиснут византијском офанзивом калиф је пристао на мир и плаћање трибута Царству.¹¹⁰⁰ Тезу о идентичности Мардаита и племена Al-Jarājimah недвосмислено потврђује и антиохијски патријарх Дионисије из IX века. На основу његових обавештења, које је преузео Михаило Сиријски, првосвештеник Антиохије у XII веку, сазнајемо да су у 9. години владе Константина IV, Ромеји – познати као Mr̄douē (Мардаити) или Liphourē, односно Gargūmouē (Al-Jarājimah) како их називају Сиријци – заузели територију од галилејских планина све до Црне планине.¹¹⁰¹ Према томе, побуњенички карактер мардаитске заједнице, који проистиче из њиховог етнонима, није био усмерен против Византије и православне цркве, већ је првенствено био у вези са њиховим одбијањем да

¹⁰⁹⁶ Детаљније о ставовима маронитских писаца који су бранили теорију о једнакости Мардаита и маронита, као и о аргументима који су супротстављани тој тези, cf. *Moosa, Relation*, 597f.

¹⁰⁹⁷ *Noeldeke, Zur Geschichte der Araber*, 82.

¹⁰⁹⁸ Cf. *Canard, Djaradjima*, 456–458; *Moosa, Relation*, 597f.

¹⁰⁹⁹ *Theophanes*, 355; cf. *De Adm. Imp. I*, c. 21, p. 84.

¹¹⁰⁰ *Origins of the Islamic state (Al-Balādhuri)*, 247.

¹¹⁰¹ *Chronique de Michel le Syrien II*, 455.

признају власт арабљанских освајача који су 30-их година VII века запосели Сирију и околне области, у којима су Мардаити живели.

Живот на граничном подручју између два царства, условио је да бављење ратничким занатом постане основно обележје заједнице мардаитских хришћана. Као такви они су били значајан фактор у ромејско-арабљанским односима. Византинци су их користили у војним кампањама против муслимана, о чему говоре Теофан и поменути сиријски извори. Мардаити су били стуб одбране ромејског истока.¹¹⁰² Из тих разлога Арбаљани су инстистирали да се они уклоне са пограничних подручја, што су кроз мировне уговоре са Цариградом, али и насилним путем у великој мери успели.

Споразумом између калифа Авимелеха и цара Јустинијана II 688. године, било је, поред осталог, предвиђено да Византија измести 12000 Мардаита из пограничних

¹¹⁰² Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη II, 45, је изнео тезу да су Мардаити представљали посебну врсту граничара – ἀπελάται – који су на подручје Сирије насељени у доба цара Јустинијана I. Cf *Stratos*, Τὸ Βυζάντιον τ. Ε', 48. Када је реч о пореклу Мардаита, треба рећи још и то да је пре неколико година изнета занимљива хипотеза која је у супротности са свим дотадашњим становиштима. У питању је рад Дејвида Вудса, у коме он износи претпоставку да су Мардаити уствари били ромејски војници, који су у једном тренутку, након сукоба са Цариградом, пребегли у арабљанску државу. Непуне две деценије након бекства, сходно мировном уговору између Византије и Калифата из 685. године, Мардаити су, сматра Вудс, били приморани да се врате у отаџбину. Вудс своју теорију поткрепљује вестима анонимног сиријског хроничара о мировном уговору између Византинаца и Арабљана склопљеном крајем VII века, којим је била предвиђена обавеза муслиманског владара да врати заробљенике и ромејске дезертере у Византију. У прилог тези да су дезертери били управо Мардаити, Вудс истиче то што се они помињу на подручју на којем су неколико деценија касније били насељени словенски пребези из Царства. Према његовом тумачењу тај део Сирије Арабљани су користили као место за насељавање избеглих ромејских војника. У питању је, сматра Вудс, област код града Συγθῆς-а, односно Хагиупоља (Светог града), који се помиње у Теофановој *Хронографији*. Иначе, град који Теофан помиње уз придев свети у науци је обично идентификован са Јерусалимом. Вудсова реконструкција се даље наставља претпоставком да су Мардаити након доласка/повратка у Византију постали део ромејске флоте што је, имајући у виду тежину морнаричке службе, сматра аутор, била казна за њихово одметништво. Дезертирање и прелаз на арабљанску страну, претпоставља даље Вудс, догодили су се у време побуне ромејског стратега Саборија 667. године. Ромејске дезертере, који су тада пребегли у Сирију, локално становништво називало је μαρδοϋε – побуњеницима. Касније по повратку у Царство, сматра Вудс, задржали су тај назив, који постаје њихов етноним. Чињеницу да Теофан и други извори јасно говоре како су Мардаити ратом освојили територију Либана од Арабљана, а не мирољубивим насељавањем, Вудс покушава да објасни претпоставком, да су Теофан и други писци користили изгубљени сиријски извор али су податке које су имали пред собом интерпретирали тако што су повед о Мардаитима – ромејским дезертерима из VII века – прилагодили представи о мардаитским морнарима из свог времена, када су Мардаити били познати као верни савезници Царства. Према томе, претпоставља Вудс, млађи хроничари су издају Мардаита покушали да прикрију причом како су они у Либан уствари дошли не као дезертери већ као освајачи, *Woods*, *Corruption and Mistranslation: The Common Syriac Source on the Origin of the Mardaites* (http://www.syriacstudies.com/AFSS/Syriac_Articles_in_English/Entries/2011/1/9_Corruption_and_Mistranslation__The_Common_Syriac_Source_on_the_Origin_of_the_Mardaites_David_Woods.html). Тешко је, међутим, поверовати да је ромејско становништво после свега неколико година или деценија боравка у арабљанској држави изградило посебан идентитет а као своје ново етничко име прихватило погрдан назив којим их је називало тамошње локално становништво. Вудсове хипотезе не могу бити прихваћене јер не постоје чврсти докази који би такве тврдње јасно поткрепили.

подручја.¹¹⁰³ Теофан је ту обавезу сматрао неповољном за ромејску страну, јер је по његовом мишљењу на тај начин ослабљена источна граница Царства, од Мопсуестије до провинције Четврте Јерменије.¹¹⁰⁴

Међутим, и поред пресељења, део Мардаита је остао у пограничним областима и током наредних деценија, представљајући и даље претњу за арабљанске поседе. Теофан, помиње Мардаите који 691. године још увек изазивају страх код Арабљана.¹¹⁰⁵ Мардаити су били присутни на граници и почетком наредног столећа. На основу података из Ал-Баладхуријевог списка сазнајемо да припадници племена Al-Jarājimah 707. године (89. године по хиџретској ери) још увек живе у Сирији. Арабљански калиф је тада одлучио да коначно разори град Al-Jurjūma, који је представљао средиште њихове заједнице. Припадници племена Al-Jarājimah били су због тога принуђени да се раселе. Њима је том приликом понуђено да ратују на арабљанској страни, без обавезе да напусте хришћанство. Уз то, добили су право на новчани, и доходат у храни, од калифа.¹¹⁰⁶

На основу мировног уговора из 688. године део Мардаита је пресељен са источне границе Царства дубље у унутрашњост Ромејске државе. Теофан не прецизира у којој су се области Мардаити населили, али из других извора, првенствено на основу Порфирогенитових списка, знамо да су они у наредним столећима живели у Аталеји, у теми Кивиреота, као и у „западним темама” – Пелопонезу, Никополу и Кефалонији. Мардаити Аталеје и они на Балкану чинили су посебне војно-управне јединице, те су следствено томе засебно представљени у овом раду.

*

Мардаити Аталеје (Μαρδαῖται τῆς Ἀταλίας) – У 50. глави списка *De administrando imperio* Константин VII Порфирогенит помиње мардаитску јединицу у теми Кивиреота којом је у доба цара Лава VI командовао катепан Ставракије Платис. Цар помиње Мардаите описујући ситуацију у којој се вршилац дужности (ἐκ προσώλου) стратега теме Кивиреота, протоспатарије Евстатије, жалио Лаву VI због тога што је мардаитски капетан Ставракије Платис одбијао да се повинује његовим наређењима, и што је издавао наредбе на начин примерен старешини теме. Евстатије се жалио цару тврдећи да такво стање није

¹¹⁰³ Theophanes, 361; De Adm. Imp. I, c. 22, p. 92, 94. Cf. Dölger, Regesten I, n° 257, p. 31.

¹¹⁰⁴ Theophanes, 363; De Adm. Imp. I, c. 22, p. 94.

¹¹⁰⁵ Theophanes, 365.

¹¹⁰⁶ Origins of the Islamic state (Al-Balâdhuri), 249.

одрживо, односно да није могуће да у теми Кивиреота постоје два стратега.¹¹⁰⁷ Из тога следи да је катепан Мардаита у теорији требало да буде подређен кивиреотском заповеднику. Међутим, одбијање послушности стратегу говори да су у пракси ствари функционисале другачије. Одбијање послушности уједно је и јасан показатељ моћи мардаитског катепана која је свакако проистицала из регрутног потенцијала јединице којом је командовао.¹¹⁰⁸

Неспоразум двојице функционера разрешен је одлуком цара Лава VI да смени мардаитског катепана Ставракија Платиса, и да мардаитску јединицу стави под непосредну команду кивиреотског стратега протоспатарија Евстатија. Реч је о догађајима који су се одиграли 909–910. године.¹¹⁰⁹ У време цара Александра (912–913), Лавовог брата и наследника, на положај стратега Кивиреота постављен је патрикије Никита. Никита је, позивајући се на старо пријатељство са њим, од цара затражио да на позицију мардаитског катепана постави његовог сина, спатарокандидата Аверикија. Цар Александар је на Никитину молбу потврдно одговорио, па су се Мардаити убрзо нашли под Аверикијевим заповедништвом.¹¹¹⁰

Значајан војни потенцијал мардаитског одреда је свакако био разлог што је нови стратег желео да на челу те јединице види свог сина, и тиме оствари пуну контролу над Мардаитима. Намера му је била да онемогући евентуалну опозицију својој власти на начин како је то Ставракије Платис чинио кивиреотском стратегу Евстатију.

Као и друге војне функционере сличног ранга, старешину Мардаита постављао је цар, на посебној церемонији у Христотриклинијуму, што се јасно закључује из цитираног одељка Порфирогенитовог *Списа о управљању царством*. Цар говори о Мардаитима у време владавине цара Лава VI, међутим, он јасно истиче да је таква пракса постојала од раније.¹¹¹¹ Можда већ од 688. године када је по слову византијско-арабљанског уговора део Мардаита био измештен са источне границе.¹¹¹²

¹¹⁰⁷ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240, 242.

¹¹⁰⁸ Уп. *Ферлуга*, Ниже јединице, 75.

¹¹⁰⁹ De Adm. Imp. II, 192.

¹¹¹⁰ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 242.

¹¹¹¹ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240, 242.

¹¹¹² Џон Бјури претпоставља да је посебну мардаитску јединицу у Аталеји са катепаном на челу формирао Тиберије III. Бјури, такође, претпоставља да је део мардаитских војника граничара био насељен у то доба и на Кипру, *Vury*, History of the Later Roman Empire II, 356 n. 3. Поменути цар је био пореклом из кивиреотског округа, те је стога посебан нагласак ставио на јачање ромејског присуства у тој области. Бјури,

Константин Порфирогенит у још једном свом делу говори о аталејским Мардаитима. Реч је о одељку из *Књиге о церемонијама* у коме цар описује ромејске војне експедиције на Сирију и Крит из прве половине X века (910–911, 949). Учесници тих војних подухвата били су, поред осталих, и аталејски Мардаити. Мардаити су били организовани као војно-поморска јединица са катепаном као заповедником, под чијом командом су се налазиле њихове галије – ратни веслачки бродови.¹¹¹³ Један од задатака мардаитског катепана био је да, у сарадњи са Кивиреотима, надгледа поморски пут који је водио ка Сирији.¹¹¹⁴ Морнаричка делатност била је, дакле, основни занат мардаитских војника. Због тога је, вероватно, старешина те скупине имао звање катепана, које је било прилагођено морнаричкој номенклатури, а не звање архонта, уобичајено за заповеднике етничких скупина. О дужности мардаитског катепана сведоче и четири сачувана печата, на којима се помињу:

1. Θεοδόσιος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κατεπάνω τον Μαρδαϊτῶν (IX–X век);¹¹¹⁵
2. Θεόφιλος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κατεπάνω τῶν Μαρδαϊτῶν (друга половина IX века);¹¹¹⁶
3. Θεόφιλος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κατεπάνω τῶν Μαρδαϊτῶν (друга половина IX века);¹¹¹⁷
4. Λέων – ἀνθύπατος, πατρικίος, βέστης καὶ κατεπάνω Μαρδαϊτῶν (X–XI век).¹¹¹⁸

С обзиром на то да се након X столећа аталејски Мардаити не помињу у наративним изворима, није могуће изрећи прецизније закључке о карактеру и даљој судбини њихове јединице.

*

Мардаити западних тема (Μαρδαῖται τῶν τῆς δύσεως θεμάτων) – Податке о Мардаитима балканских тема оставио је, као и у случају аталејских Мардаита, цар

такође, помиње могућност да је већ Тиберије III кивиреотског заповедника уздигао на ранг стратега, *Bury, History of the Later Roman Empire II*, 350 n. 5.

¹¹¹³ De cerimoniis, 656, 660, 668; *Haldon, Theory*, 209, 213, 223.

¹¹¹⁴ De cerimoniis, 660; *Haldon, Theory*, 213.

¹¹¹⁵ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 70.2.

¹¹¹⁶ *Zacos – Nesbitt, Seals II*, n° 331.

¹¹¹⁷ *Zacos – Nesbitt, Seals II*, n° 901.

¹¹¹⁸ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 70.1.

Константин Порфирогенит. У питању су обавештења која су сачувана у Порфирогенитовој биографији цара Василија I, као и у *Књизи о церемонијама*.

Први помен пелопонеских Мардаита везује се за њихово учешће у одбрани Сиракузе од арбљанског напада 877/878. године. Одред мардаитских морнара са Пелопонеза чинио је тада део ромејске флоте која је покушала да одбрани град од Сарацена. Ромеји су, међутим, доживели неуспех, а град се нашао у рукама муслимана.¹¹¹⁹ Недуго затим пелопонески Мардаити су учествовали и у поморској експедицији коју је против Арабљана предводио ромејски војсковођа Насер. Реч је о кампањи која је представљала одговор Цариграда на арабљанско пустошење Кефалоније и Закинта. У питању су догађаји из 880. године. Описи поменутих операција налазе се у спису *Vita Basilii*.¹¹²⁰

Неколико деценија касније, током похода на Сирију и Крит из 910–911. и 949. године пелопонески Мардаити, овога пута заједно са Мардаитима још две западне теме – Никопоља и Кефалоније – учествују у борби против Арабљана, као део ромејске флоте. Подаци о поменутих мардаитским јединицама налазе се у 44. и 45. глави *Књиге о церемонијама*.¹¹²¹

Поједини истраживачи, попут Амандоса, сматрали су да Мардаити западних тема немају много сличности са малоазијским племеном Мардаита које помиње Теофан, истичући да је у време када пише Порфирогенит термин Мардаити изгубио етничку компоненту, и да је коришћен само као назив за посебну категорију војника – морнара – који су постојали у поморским темама у Царству.¹¹²² Такву тезу заступа и Бартикјан.¹¹²³ Насупрот њима, научници попут Закитиноса и Арвелер стављају знак једнакости између малоазијских Мардаита, о којима пише Теофан, и потоњих Мардаита на Балкану.¹¹²⁴ Такав

¹¹¹⁹ *Vita Basilii*, 242.

¹¹²⁰ *Vita Basilii*, 224. *Zakynthēnos*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 91; *Bon*, Le Péloponnèse, 75, су сматрали да Насеров поход треба датирати у 881. годину. *Guilland*, Recherches II, 171f, мисли да је кампања спроведена 879. године. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II/1, 96–99, се опредељује за 880. што прихвата и Жан-Клод Шене (John Skylitzes [comm. *Cheynet*], 149, n. 129), као и Ихор Шевченко који је приредио критичко издање пете књиге *Хронике* Теофановог настављача (*Vita Basilii*, 224). Детаљније о византијско-арабљанским сукобима тих година, cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II/1, 96–99.

¹¹²¹ *De cerimoniis*, 655, 656, 666, 668; *Haldon*, *Theory*, 207, 209, 221, 223.

¹¹²² *Amantos*, Μαρδαίται, 136.

¹¹²³ *Bartikian*, Ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῶν Μαρδαίτων, 38–39.

¹¹²⁴ *Zakynthēnos*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 91–92; *Ahrweiler*, Byzance et la mer, 399–400. Закитинос и Арвелер пружају, такође, осврт на различите ставове о том проблему у старијој литератури, попут Фалмерајерове тезе о Мардаитима као прецима пелопонеских Маниота (Маињана), или Сатасове тезе о

став је, чини се, оправдан, јер византијски писци ни на који начин не говоре о постојању било какве разлике између Мардаита у VII столећу, и оних из IX и X века. Живот у грчкој средини је, свакако, утицао на то да се њихов етнички идентитет у одређеној мери трансформише – можда су били и асимиловани – али чињеница да су имали посебан статус у војно-управном систему сведочи да их је карактерисала извесна особеност која их је раздвајала од већинских Грка у Византији.

У науци, иначе, још увек није утврђено време када су Мардаити пресељени у западне теме. Мало је вероватно да је до тога дошло крајем VII века – онда када је склопљен споразум Авимелеха и цара Јустинијана II – јер Цариград у то доба није имао чврсту власт на подручју Пелопонеза и Епира. Тешко је због тога поверовати да је тада, упоредо са колонизацијом Мардаита у Аталеју, део њих био пресељен на Балкан. Власт Цариграда на Пелопонезу утврђена је читаво једно столеће после Јустинијановог и Авимелеховог споразума, тачније након Ставракијевог похода који је окончан покорвањем значајног дела Пелопонеза 783. године.¹¹²⁵ Према томе, време стационирања мардаитског гарнизона на југу Балкана било је могуће остварити у интервалу између 783. и 877/878. године, када се они тамо први пут јављају.

Једине колонизационе мере спроведене на Пелопонезу у том периоду, о којима постоје подаци, јесу оне које је предузео цар Нићифор I (802–811). Реч је о насељавању војника из различитих делова Царства, о чему сведоче подаци *Монемвасијске хронике*. Аутор хронике говори о досељавању, поред осталих, и Тракесијана, Јермена и извесних Кафира у тему Пелопонез (... Καφίρους τε καὶ Θρακισίους καὶ Ἀρμενίους καὶ λιπυούς ἀπὸ διαφόρων τόπων ...).¹¹²⁶ Ако се пође од Харанисове хипотезе да се иза Кафира уствари крију становници теме Кивиреота,¹¹²⁷ могло би се претпоставити да су то заправо били аталејски, односно, кивиреотски Мардаити. Харанис је, иначе, сматрао да је аутор *Монемвасијске хронике*, пишући о том догађајима, имао пред собом податке о досељеницима, при чему су они из теме Кивиреота у предлошку наведени у скраћеној форми као Кивири (Κιβύρρ/Κοίβαρ), што је хроничар погрешно преписао као Кафири.¹¹²⁸

једнакости између Мардаита и позновизантијских гардиста миртаита. *Bon*, *La Péloponnèse*, 76, се не опредељује јасно ни за једну од изнетих теза.

¹¹²⁵ За детаље о оснивању теме Пелопонез, в. нап. 1016.

¹¹²⁶ *Cronica di Monemvasia*, 22.

¹¹²⁷ *Charanis*, *Chronicle of Monemvasia*, 154 n. 50.

¹¹²⁸ *Charanis*, *Chronicle of Monemvasia*, 154 n. 50.

У науци није постигнута сагласност у вези са питањем ко се налази иза загонетних Кафира. Делгер је одбацио Харанисово тумачење о једнакости Кафира и Кивиреота.¹¹²⁹ Пол Лемерл је био мишљења да назив те скупине потиче од арабљанске речи кафир која је имала значење преобраћеника, те да су стога речени Кафири вероватно били преобраћени муслимани који су прешли на хришћанство и након тога колонизовани на Пелопонез.¹¹³⁰ Ламброс и Васиљев су тражили везу између тих Кафира и Кавира који се срећу у другим изворима (Порфирогенитовом *Спису о народима*, *Хроници* Теофановог настављача, Генесијевом спису, Скиличиној *Историји*, *Историји* Нићифора Вријенија).¹¹³¹ Дујчев који је приредио критичко издање *Монемвасијске хронике* се није јасно определио ни за једно решење.¹¹³²

Имајући у виду да се у цитираном одељку *Монемвасијске хронике* Кафири наводе у равни са Тракесијанима, који су били становници тракесијанске теме, као и Јерменима, вероватно припадницима арменијачке теме,¹¹³³ чини се исправним Харанисово тумачење по којем је и име Кафир изведено од назива одређене теме. Реч је у том случају о теми Кивиреота. Међу Кивиреотима који су тада пресељени свакако је могло бити и аталејских Мардаита. Према томе, може се претпоставити да је управо цар Нићифор I био заслужан за пресељење малоазијских Мардаита на Балкан. Поменути цар је, иначе, предузимао опсежне колонизаторске мере широм Царства. Спровео је насељавање ромејских стратиота из Мале Азије у област јужнобалканских склавинија. Нићифор I је организовао и повратак Пелопонежана из Италије, где су пребегли након словенске најезде у VI веку,

¹¹²⁹ Делгер одбацује Харанисову претпоставку у кратком приказу његовог рада о *Монемвасијској хроници* и питању словенских насеобина у Грчкој, cf. *Dölger*, *Charanis*, 218–219.

¹¹³⁰ *Lemerle*, *La Chronique*, 20 n. 28. Таквог мишљења је и *Treadgold*, *Revival*, 162. Тибор Живковић прихвата Лемерлово тумачење, а преобраћенике – Кафире – доводи у везу са варварима на Пелопонезу који су у једном тренутку одбацили хришћанску веру и дигли побуну против Царства, о чему сведоче подаци у спису *Vita Basilii*, *Живковић*, *Јужни Словени*, 128 n. 287; cf. *Vita Basilii*, 218.

¹¹³¹ *Lampros*, *Τὸ πρὸ κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν*, 113 n. 1; *Васиљев*, *Славяне въ Греции*, 657 n. 2. Порфирогенит помиње народ турског порекла под именом *Κάβαροι*, *De Adm. Imp. I*, c. 39, 40, p. 174, 176; cf. *De Adm. Imp. II*, 148. Теофанов настављач, Генесије и Скилица међу учесницима устанка Томе Словена помињу *Καβεῖροι*, *Theoph. Cont.*, 55; *Genesius*, 24; *Scylitzes*, 32. У коментару Скличине *Историје*, Шене истиче да је реч о становницима античког града Кивире, потоње Неокесарије на Понту, *John Skylitzes (comit. Cheynet)*, 35 n. 37. Харанис сматра да би тај етнимим требало читати као *Σαβεῖροι*, јер се такав облик налази у рукопису Генесијеве *Историје*, *Charanis*, *Chronicle of Monemvasia* 154 n. 50. Нићифор Вријеније помиње нехришћанске *Καβεῖροι* у XI веку на истоку, *Nicephorus Bryenius*, 95.

¹¹³² *Cronica di Monemvasia*, 23 n. 68.

¹¹³³ Харанис оставља отвореним питање да ли је аутор *Хронике*, помињући Јермене, мислио на становнике теме Арменијака или етничке Јермене, *Charanis*, *Chronicle of Monemvasia*, 155 n. 51. Дујчев се, такође, не опредељује у вези са тим проблемом, *Cronica di Monemvasia*, 23 n. 70.

натраг у своју постојбину.¹¹³⁴ Њихово враћање имало је за циљ јачање византијске власти и присуства на Пелопонезу, и надјачавање словенског етничког елемента. Насељавање Марадита могуће је посматрати на исти начин.

Ако се вратимо Порфирогенитовим вестима о борбама око Сиракузе, и Насеровој експедицији, када се по први пут помињу Мардаити Пелопонеза, пада у очи то што цар писац у том одељку не помиње Мардаите са Кефалоније, нити оне из Никопоља. Први помен кефалонијских и никопољских мардаитских јединица у вези је са експедицијом из 949. године, при чему се Мардаити западних тема, без поименичног навођења тих јединица, помињу и у време похода из 910–911. године.¹¹³⁵ Будући да се „западне теме” помињу у множини, Мардаити су тада свакако, поред Пелопонеза, били присутни и у друге две теме на Јонском мору, па се 910–911. година може узети као *terminus ante quem* њиховог стационарања у Никпољу и Кефалонији. Пресељење се вероватно није десило пре поменуте Насерове експедиције 880. године, јер никопољски и кефалонијски Мардаити у том походу нису учествовали. Сходно томе трансфер у Никопољ и Кефалонију би требало датирати између 880. и 910–911. године. Колонизација је могла уследити непосредно након Насеровог похода, односно као последица те војне кампање, с циљем јачања ромејских војних капацитета у Кефалонији и оближњој епирској обали које су биле изложене нападима арабљанске морнарице.

Мардаити западних тема су били организовани у оквиру јединица на челу са турмарсима. Порфирогенит у опису кампања на Крит и Италију, на једном месту, помиње три мардаитска турмарха.¹¹³⁶ Ако се, притом, зна да су Мардаити били насељени у три балканске теме, чини се логичним закључак да је у свакој од њих постојала по једна мардаитска јединица са турмархом на челу.

Када се говори о војном потенцијалу, треба рећи да је у експедицији из 910–911. учествовало 5087 Мардаита западних тема: 87 официра (3 турмарха, 42 друнгарија и 42 комеса) и 5000 војника.¹¹³⁷ У походу из 949. године било је укупно 3000 мардаитских

¹¹³⁴ О колонизационим мерама цара Нићифора I, cf. *Treadgold, Revival*, 157f.

¹¹³⁵ De cerimoniis, 655 (Мардаити запада), 656 (Мардаити запада), 665 (Мардаити западних тема Никопоља, Пелопонеза и Кефалоније), 668 (Мардаити западних тема); *Haldon, Theory*, 207, 209, 221, 223.

¹¹³⁶ De cerimoniis, 656; *Haldon, Theory*, 209.

¹¹³⁷ Порфирогенит пружа и платни списак, према којем је Мардаитима запада (4087 људи) за учешће у кампањи следовало 4 кентирија, 66 литри и 32 номизме. Поред тога, 1000 војника требало је да добије по 8 номизми, De cerimoniis, 655; *Haldon, Theory*, 207, 206 n. 15. На другом месту, Порфирогенит пише о надканди приликом мобилисања, и наводи да је тројници мардаитских турмарха припадало по 36 номизми, 42

војника у три теме на Балкану.¹¹³⁸ Сходно томе, број регрута у једној мардаитској јединици варирао је од 1000 до 2000. Тај број у општим цртама одговара број војника у једној тематској турми тога доба.¹¹³⁹

Иако су Мардаити на западу били подељени по темама, у војним експедицијама учествовали су као целина, на шта упућује њихово збирно навођење као „Мардаити западних тема”. Тезу да су живели у одвојеним темама, а у походима функционисали као целина потврђује и Порфиригенит који пише да је током похода из 949. године на челу свих мардаитских јединица западних тема био један официр – патрикије Кринит, чија је плата износила је 36 литри.¹¹⁴⁰

Ваљало би додати и то да специфична организација балканских Мардаита – подељених у оквиру турми у три теме на Балкану – одговара устројству тзв. персијских турми, које су после неуспеле побуне против цара Теофила, распоређене по темама широм Царства.¹¹⁴¹ Постојање етничких турми, иначе, није било неуобичајено у тематској структури Царства, што потврђују подаци о турмама Гота, Бугара и Евидита (више реч о тим јединица биће у наставку текста). На крају треба рећи и то да у територијалној организацији цариградске цркве нису постојале јединице еквивалентне мардаитским војно-управним формама. Мардаити су према томе, по досељавању – у Аталеју, касније и на Балкан – били укључени у постојећу црквену структуру.

ЈЕДИНИЦА ПОД УПРАВОМ ЕКСУСИЈАСТА ПЕРСИЈАНАЦА И ПЕРСИЈСКЕ ТУРМЕ

Византијски војни систем у доба цара Теофила (829–842) ојачан је укључивањем неколико хиљада Персијанаца/хурамита који су избегли са територије Арабљанског калифата. Хурамита – припадници верско-политичког покрета пореклом из Персије – су претходно, под вођством Бабека 816/817. године, покренули устанак против власти

другарија по 12 н, 42 комеса по 6 н, а обичним војницима по 4 номизме, *De cerimoniis*, 656; *Haldon*, *Theory*, 209, 208 n. 21.

¹¹³⁸ *De cerimoniis*, 665, 668; *Haldon*, *Theory*, 221, 223. Сваког месеца Мардаити, њих 3000 требало је да примају по 1 номизму, што на нивоу од 4 месеца чини укупну суму од 166 литре и 48 номизми.

¹¹³⁹ О регрутном потенцијалу турми, в. стр. 36–37 у овом раду.

¹¹⁴⁰ *De cerimoniis*, 668; *Haldon*, *Theory*, 223

¹¹⁴¹ В. стр. 226–228 у овом раду.

Абасидске државе. Пуне две деценије након тога одолевали су покушајима Арабљана да слома њихов отпор. У међувремену је, независно до Бабека, још један хурамитски вођа покренуо борбу против абасидске власти. Реч је о побуни у области Цибал из 833/834. године, коју је предводио Насер, војсковођа курдског или персијског порекла. Његов устанак, је међутим, за разлику од Бабековог био убрзо сломљен, па је Насер спас потражио у Византијском царству.¹¹⁴²

У науци је одавно утврђено да је Насер, којег помињу арабљански, јерменски и сиријски писци, истоветна личност са војсковођом Теофобом који се среће у византијским изворима. Иако поједини ромејски писци доносе легендарне приче о Теофобовом пореклу, чини се неспорним да је Теофоб уствари име које је Насер добио по доласку у Царство и преласку у хришћанство.¹¹⁴³

Насер/Теофоб је по преласку на византијску страну учествовао у кампањама које је Теофил предузимао против Арабљана. Војници које је са собом довео Насер, чинили су посебну јединицу у византијској војно-провинцијској организацији. У једном тренутку, међутим, ти војници су отказали послушност цару, и истакли жељу да њихов вођа постане нови византијски цар. Побуна о којој је реч одиграла се након битке код Дазимона 838. године. Уследила је Теофилова реакција која се одразила на положај те скупине у ромејском војно-административном апарату. Уместо јединствене целине, хурамити су као последица казне били подељени у неколико мањих јединица. Сходно томе, у овом раду биће одвојено посматране две етапе у процесу укључивања хурамита у тематски систем. Прва се односи на период пре њихове побуне, друга покрива период након слома тог устанка.

*

Персијанци/хурамити у Византији пре побуне против цара Теофила – Византијски писци пружају различите податке о преласку хурамитских војника у Царство. Симеон логотет и Настављач хронике Георгија монаха доносе готово идентичан текст у коме се наводи да је Теофоб прешао на ромејску страну, водећи са собом 14000 Персијанаца који су организовани у турме – тзв. турме Персијанаца. Теофоб је, притом, по доласку ожењен

¹¹⁴² *Rekaya*, Mise au point sur Théophobe, 43f.

¹¹⁴³ *Grégoire*, Manuel et Théophobe, 186f.

царевом сестром.¹¹⁴⁴ С друге стране, у списима Теофановог настављача, Псеудо-Симеона, Јосифа Генесија и Јована Скилице налази се вест да је Теофоб почаствован титулом патрикија и браком са царичином сестром због заслуга у превођењу Бабека и његових 7000 устаника на византијску страну. Према тим сведочанствима, Бабек је због страха од Арабљана, у договору са Теофобом, одлучио да пребегне у Царство, водећи са собом војнике са којима је био стациониран код Синопе. Придошли Персијанци, наводе поменути писци, организовани су у јединствен одред – тагму – и стављени под контролу цара. Истакнутим војницима додељене су тада почести а склопљени су и бракови персијских војника са Ромејкама.¹¹⁴⁵

Вест о Бабековом преласку на византијску страну је посве упитна, пошто арабљански и уопште источни извори, који представљају главни извор информација о његовом деловању, о томе не говоре. Штавише, ти извори јасно упућују на то да борбу Ромеја, на чијој су страни били Теофоб и његови хурамита, против Арабљана 30-их година IX века, са једне, и Бабеков устанак против калифата, с друге стране, треба посматрати одвојено.¹¹⁴⁶ Податак о Бабековом доласку на ромејску територију треба према томе посматрати са посебним опрезом. Чини се да су поменути византијски писци из X столећа, наводећи да је славни Бабек прешао на ромејску страну, желели да увеличају значај и снагу тадашње Византије, уносећи његово име у опис догађаја који се уствари односи на долазак мање значајног хурамитског вође Насера у Царство.¹¹⁴⁷

Извори нису јединствени ни у вези са питањем колики је био регрутни потенцијал хурамитске јединице у Царству. Цитирани подаци сведоче да је страну Цариграда пребегло 14000, односно 7000 хурамита, чему треба додати и податке Генесија, Теофановог настављача и Скилице, о 30000 Персијанаца који су покренули побуну против цара након битке код Дазимона 838. године, и за новог владара извикали свог заповедника Теофоба.¹¹⁴⁸

Ворен Тредголд који се бавио бројним стањем и структуром византијске војне организације тог периода, сматра да писци пружају тачне податке, односно да се број

¹¹⁴⁴ Symeon Log., 218; Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (*Bekker*), 793.

¹¹⁴⁵ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 162; Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (*Bekker*), 626–627; Genesisus, 38; Scylitzes, 66–67.

¹¹⁴⁶ *Rekaya*, Mise au point sut Théophobe, 66.

¹¹⁴⁷ Такав став дели и Жан-Клод Шене, cf. John Skylitzes (comm. *Cheyret*), 68 n. 64.

¹¹⁴⁸ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Genesisus, 40–41; Scylitzes, 73–74.

хурамитских војника заиста може мерити десетина хиљада, те да је њихов долазак у Византију поспешио војну реформу, која је за резултат имала јачање тематске организације. Сходно томе, повећање регрутног потенцијала омогућило је византијску офанзиву против Арабљана која је уследила током IX века. Тредголд сматра да је првобитни број од 14000 хурамита накнадно допуњен са још 16000 Бабекових присталица који су пребегли у Византију након његовог заробљавања у Арабљанској држави.¹¹⁴⁹

Жан-Клод Шене, с друге стране, доводи у питање тачност податка о 30000 људи, сматрајући да је тај број нереалан и вишеструко увећан. Он истиче чињеницу да је Бабекових хурамита у Азербејдану према подацима источних извора било много мање, те да је сходно томе тешко поверовати да је више десетина хиљада њихових сабораца пребегло у Царство. Шене, такође, поставља питање економско-финансијске изводљивости инсталирања једног војног одреда од више десетина хиљада људи у ромејску војску. Наводи и чињеницу да је на исход битке код Дазимона пресудно утицало то што је арабљанска војска била појачана одредом од 10000 турских коњаника, па поставља питање како је могуће да они надјачају три пута бројније хурамите. Притом, истиче Шене, поједини извори помињу учешће одреда од свега 2000 војника под заповедништвом Теофоба у поменутој бици.¹¹⁵⁰

Не би, ипак, требало потцењивати значај персијске јединице нити њену бројност, посебно због тога што је хурамитски вођа Теофоб по доласку у Царство награђен руком царева сестре и високим достојанством патрикија.¹¹⁵¹ Теофоб је поред тога вероватно био и носилац титуле ексусијаста. Податак о поменутој титули потиче са натписа на једном печату на којем се помиње Θεοφόβος – ἐξουσιαστής Περσῶνος.¹¹⁵² Иначе, титулом ексусијаста Византинци су током X и XI века обично ословљавали владаре суседних

¹¹⁴⁹ *Treadgold, Revival*, 295, 312f.

¹¹⁵⁰ *Cheyne, Théophile*, 40f. Cf. *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 162, 164; *Chronique de Michel le Syrien III*, 95.

¹¹⁵¹ Шене сматра да није ипак реч царевој, већ о царичиној сестри – Ирени, *John Skylitzes (comm. Cheyne)*, 69 n. 65.

¹¹⁵² Печат је првобитно објављен са натписом који је указивао на то да је био власништво достојанственика под именом: Θεοφόβος – ἐξουσιαστής Χερσῶνος, *Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2526. Међутим, Вернер Зајлт, у приказу Закосове и Веглерије публикације, истиче да је реч о ексусијасту Персијанаца, cf. *Byzantinoslavica 36/2 (1975) 212*. Зајлтово тумачење прихвата и Жан Клод Шене, који још истиче и могућност да је Теофоб можда био власник и печата, откривеном у Трапезунту, на којем се помиње његово име уз титулу патрикија, *Cheyne, Théophile*, 48; cf. *Dunn, Handlist*, 4. Шене, иначе, сматра да је Теофоб првобитно добио титулу ексусијаста, да би тек након тога уследио брак са принцем и додељивање титуле патрикија, која се не помиње на печату, *Cheyne, Théophile*, 49.

држава и народа, попут Абхазије и Аланије у Закавказју, или емире Африке, који су столовали у Тунису и Египту.¹¹⁵³

Теофоб, који је био заповедник једне од етнархија у Царству, није, дакле, по уобичајеној пракси био уврштен у ред архоната, попут старешина сличних јединица на Балкану (словенских, влашке, вихитске, ебидитске, сермисијанске и бугарске), већ је почастован звањем ексусијаста, које је било прилагођено духу дипломатске традиције са источњачким народима, што говори о високом рангу хурамитске јединице у ромејском војно-управном систему. Сродство са царевом породицом, и висока титула били су свакако условљени снагом и значајем Теофобове војске, која се могла упоредити са војскама суседних народа и држава.

Шене пак, с друге стране, сматра да је Теофобова титула ексусијаста била почасног карактера и да није, као у случају кавкаских владара, подразумевала конкретну власт. Као аргумент у прилог свом тумачењу наводи да су поједини великаши, који су у XII веку живели у Пизи, поседовали то достојанство, али да они нису имали у својим рукама управне надлежности у том италијанском граду.¹¹⁵⁴ Чини се ипак да је у Теофобовом случају, имајући у виду мању временску дистанцу и територијалну блискост, примереније поређење са владарима кавкаских држава него са Пизом.

О карактеру хурамитске јединице се не може, међутим, пуно тога рећи. Разлог за то јесте ограничена изворна подлога. Познато је да су хурамити по доласку у Царство настањени на подручју теме Пафлагоније, на потезу између Амастре и Синопе.¹¹⁵⁵ Прешли су тада у хришћанство и били уклопљени у постојећу црквену организацију. Није, дакле, оформљена посебна црквена јединица у чијој би се јурисдикцији они налазили. Живели су измешани са локалним становништвом, склапајући бракове са ромејским удовицама. Њихове истакнуте старешине почастоване су, притом, одговарајућим титулама.¹¹⁵⁶ Хурамитска јединица на челу са ексусијастом је, међутим, функционисала свега неколико година. Након устанка против Теофила долази до њеног расформиравања.

*

¹¹⁵³ *Cheyne*, La place de la Serbie, 93f ; *Коматина*, Византијска титула Константина Бодина, 63сл.

¹¹⁵⁴ *Cheyne*, Théophile, 48–49.

¹¹⁵⁵ *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 178, 180; *Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (Bekker)*, 636–637; *Genesius*, 40–41.

¹¹⁵⁶ *Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer)*, 160, 162; *Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (Bekker)*, 626–627; *Genesius*, 38; *Scylitzes*, 66–67.

Персијанци/хурамити у Византији после побуне – Тешко је утврдити тачан разлог хурамитске побуне против цара Теофила након битке код Дазимона 838. године. Источни извори побуну уопште и не помињу. С друге стране, византијски писци који пишу о тим догађајима, углавном не наводе разлоге због којих је устанак подигнут. Јован Скилица је једини изузетак у том погледу. Он истиче да је разлог незадовољства међу Персијанцима било неисплаћивање плата.¹¹⁵⁷ Побуни је, пише такође Скилица, претходила одлука цара Теофила да се, након битке код Дазимона, врати у престоницу, инсистирајући да заједно са њим пође и Теофоб. О томе сведоче и други византијски извори. Тада су Персијанци на подручју између Синопе и Амастре одлучили да одбију послушност цару и за новог василевса извикали су Теофоба.¹¹⁵⁸ Византијски извори, међутим, не наводе због чега је цар одлучио да се врати у Цариград, и тражио да у престоницу са собом поведе и Теофоба.

Одговор на то питање би могла бити чињеница коју сазнајемо из списка Михаила Сиријског где се наводи да је Теофил пожурио у престоницу због гласина о својој наводној смрти које су се тамо рашириле.¹¹⁵⁹ Росер, који је истакао тај податак, сматра да се Теофил уплашио да великаши и народ у Цариграду, након пораза у бици од Арабљана, не доведу на престо Теофоба. Због тога је цар, сматра Росер, тражио од Теофоба да са њим пође у Цариград.¹¹⁶⁰ Уследила је побуна Персијанаца, коју Теофоб, како то извори сведоче, није подржао. С друге стране, Шене сматра да је разлог побуне био страх Персијанца да не буду изручени Абасидском калифу, по слову уговора о миру, о којем се преговарало са Арабљанима. Податке о тим преговорима, такође, пружа Михаило Сиријски.¹¹⁶¹ Имајући, међутим, у виду да извори нису ипак најјаснији када је у питању тачан разлог хурамитске побуне, на то питање није могуће са сигурношћу одговорити.

Извори нису прецизни ни када је реч о начину на који је побуна окончана. Јосиф Генесије сведочи да је цар опростио Теофобу.¹¹⁶² С друге стране, Теофанов Настављач

¹¹⁵⁷ Scylitzes, 73–74.

¹¹⁵⁸ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (*Bekker*), 636–637; Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (*Bekker*), 803; Symeon Log., 225; Genesisius, 40–41; Scylitzes, 74.

¹¹⁵⁹ Chronique de Michel le Syrien III, 95.

¹¹⁶⁰ Rosser, Theophilus' Khurramite policy, 269f.

¹¹⁶¹ Cheynet, Theophile, 44f. Cf. Chronique de Michel le Syrien III, 96.

¹¹⁶² Genesisius, 40–41.

говори о Теофобовом хапшењу и тамновању у Вукелеонској палати, као и о егзекуцији.¹¹⁶³ У списима Симеона Логотета и Георгија Монаха такође се помиње егзекуција.¹¹⁶⁴

После слома побуне, хурамитска јединица је растурена и подељена у турме (τοῦρμα Περσῶν) од по 2000 људи, које су рапоређене у различитим темама.¹¹⁶⁵ На тај начин цар је желео ослаби снагу хурамита, и онемогући понављање сличних ситуација у будућности. Ворен Тредголд сматра да је размештањем персијских турми учињен значајан корак у јачању ромејске тематске организације.¹¹⁶⁶ Шене, на другој страни, распоређивање Персијанаца по различитим темама сматра упитним. Његово је мишљење да је постојала само једна персијска турма.¹¹⁶⁷ Шене у вези с тим помиње и печат извесног Адријана, турмарха Персијанаца (τουρμάρχης Πέρσας), из IX века, који би по њему можда могао бити турмарх персијске турме након Теофобове смрти.¹¹⁶⁸ Читање натписа на печату, међутим, код истраживача није у потпуности усаглашено. Постоје, наиме, и тезе да је реч о турмарху Преслава (τουρμάρχης Περσλάβας),¹¹⁶⁹ из X века, те стога треба бити обазрив у изношењу закључака заснованим на том извору. Шене помиње, такође, и један натпис на коме се налази податак о турмарху Спадијату. Имајући у виду персијски корен тог имена, он сматра да је Спадијат можда био један од заповедника персијске турме.¹¹⁷⁰ Није, међутим, најјасније да ли је реч о имену особе, односно турмарха, или је пак у питању назив турме.

Чини се да је Тредголдово становиште исправније, јер сви писци који пишу о тим догађајима помињу персијске турме у множини. Оформљене око 840. године, те су турме опстале вероватно до средине X века, имајући у виду сведочанства Генесија и Теофановог настављача.¹¹⁷¹ Старешине тих јединица су поред команде над војним одредима, имале можда и извесне управне компетенције. Таква мисао произлази из чињенице да су Персијанци читаво столеће чували свој идентитет и функционисали као заједница са

¹¹⁶³ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180.

¹¹⁶⁴ Symeon Log., 225; Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (*Bekker*), 803.

¹¹⁶⁵ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Genesisus, 40–41.

¹¹⁶⁶ *Treadgold*, Revival, 312f.

¹¹⁶⁷ *Cheyne*, Theophile, 49.

¹¹⁶⁸ *Cheyne*, Theophile, 49. Cf. *Laurent*, Perses, 286.

¹¹⁶⁹ Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 69.2.

¹¹⁷⁰ *Cheyne*, Theophile, 49f. Француски историчар, на крају, додаје још и то да су Персијанци и након слома устанка имали изванредан значај на цариградском двору, истичући као доказ улогу једног Персијанца у време цара Василија I, *Cheyne*, Theophile, 48. Cf. *Beldiceanu-Steinherr – Thierry*, Une tourma 401f; *Oikonomidès*, Inscription, 502.

¹¹⁷¹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Genesisus, 41.

етничким и социјалним особеностима, које су их делиле од Ромеја. Због своје специфичности Персијанци су у тематски систем могли бити уклопљени једино путем посебних управних органа.¹¹⁷²

¹¹⁷² У науци постоји теза да се од једне групе Персијанаца, настањених у Македонији у време цара Теофила, формирала посебна етничка група позната под именом Турака Вардариота, cf. *Janin, Les Turcs Vardariotes*, 437–449. Најстарија свеочанства о тој заједници представљају епископске notiције Цариградске цркве у којима се наводи епископ Вардариота или Турака (Βαρδάριωται ἤτοι Τοῦρκοι), као један од суфрагана Солунског митрополита (провинције Θεσσαλία), *Notitae*, 7³⁰⁸, 10²²⁸, 13⁸³². Полазиште за тезу о једнакости Турака–Вардариота и Персијанаца представља одломак Псеудо-Кодиновог трактата у коме се наводи да су Вардариоти, тада увелико познати као гардисти на цариградском двору, били персијског порекла. Њих је, наводи се у том извору, неки ромејски цар населио на Вардару, cf. *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, ed. *J. Verpeaux*, Paris, 1966, 181, 182, 210. С тим у вези треба поменути и занимљиво тумачење о пореклу имена Вардара, из којег произлази да се у корену тог хидронима налазе две персијске речи Вар и Дар, чији се спој може превести као велика река, *Иванов, Аксиос – Велика, Вардар*, 17–28. Проблем са тезом о једнакости Вардариота и Персијанаца представља чињеница што се паралелно са етнонимом Вардариоти редовно наводи и име Турака. Турски име се, притом, у изворима никада не наводи као синоним за Персијанце, док се супротно томе Турци редовно описују персијским именом, *Ox. Dict. of Byz.* III, 1631 (*Kazhdan*), 2100 (*Zachariadou*). Поред тога, проблем са таквим тумачењем представља и чињеница што су Персијанци по наређењу цара Теофила расељени у темама широм Царства, док се припадници загонетне скупине Вардариота срећу само у долини Вардара. С друге стране, постоји теза о мађарским коренима Вардариота, будући да се Мађари у изворима редовно помињу као Турци. Томе у прилог сведочи и податак да се хришћанска епархија на подручју насељеном Мађарима назива Туркија. Објављени су, уз том, и печати протосинкела и проедра Туркије као и епископа Турака, који се доводе у везу са хришћанском организацијом на том подручју, *Laurent, Corpus V/1*, n°s 472, 473. С тим у вези посебну пажњу привлачи и чланак Никоса Икономидиса у коме је он, полазећи од арабљанских извора, покушао да докаже тезу о мађарском пореклу вардариотске заједнице, *Oikonomides, Vardariotes*, 1–8. Икономидис је мишљења да су Вардариоти насељени приликом мађарског похода на Балкан 934. године. Ипак, и то тумачење има одређене недостатаке. Наиме, вардариотска епископија се јавља у у notiцији цариградског патријарха Николе, пре првих инвазија Мађара, *Notitae*, 53f. Виталијан Лоран који је заступао тезу о мађарским коренима Вардариота, у својим старијим радовима изнео је могућност да се иза тог етнонима крију заправо Турци пореклом из Азије, а не Мађари, *Laurent, Ο Βαρδάριωτῶν ἤτοι Τοῦρκων*, 275–289. У недостатку недвосмислених изворних потврда није могуће одредити се ни за једну од изнетих теза. Оно што је, међутим, јасно јесте да су Вардариоти имали посебан положај у територијално-управној организацији Васељенске патријаршије. Детаљније о вардариотској епископији, cf. *Kyriakidēs, Ἡ Αχρῖδῶ καὶ ἡ ἐπισκοπὴ τῆς*, 251–258; *Konidarēs, Ἡ πρώτη μνεῖα τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδάριωτῶν Τοῦρκων*, 87–94, 236–238. С друге стране, нису сачувани савремени изворни подаци о посебном положају вардариотске заједнице унутар тематског уређења у Царству. У *Спису о подели Царства* с почетка XIII столећа помиње се *Provincia Vardarii (Partitio terrarum)*, 211, 277), међутим, у недостатку изворних података не може се расветлити време и начин формирања те територијално-управне јединице. У позној Византији припадници вардариотске скупине су обављали дужност гардиста на двору. Њихов старешина носио је звање примикирија, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, ed. *J. Verpeaux*, Paris, 1966, 182. Будући да не постоје, односно, нису познати подаци о посебном управном положају Вардариота у тематском систему, попут оног какав су уживале друге етничке скупине о којима је писано у дисертацији, у овом раду је изостало посебно поглавље о вардариотској скупини. Вардариоте, притом, не треба доводити у везу са носиоцима звања βαρδάριος, који су обављали пореско-финасијске дужности у солунској теми, cf. *Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II*, 222–223 n. 461.

АРХОНТИЈА МАИЊАНА

У оквиру посебне војно-управне јединице у ромејском тематском систему, са архонтом на челу, функционисала је и заједница пелопонеских Маињана, чије име потиче од назива утврђења Μαῖνη. Маињани су, како пише Порфиригенит у 50. глави *Списа о управљању царством*, потицали од старих Римљана, али су због паганске религије којој су били одани до Василијевог времена, називани Хеленима.¹¹⁷³ Насељавали су предео на врху Малеје, у близини Езероса. У питању је рт Тенер југу Пелопонеза, између Месинског и Лаконског залива.¹¹⁷⁴ Земља у којој су живели, пише Порфиригенит, била је безводна и непроходна. Међутим, управо је неприступачност терена омогућила њихово вишевековно одолевање хришћанским утицајима из Цариграда. Маињани су, иначе, како тврди цар, живели од узгоја маслина. Порфиригенит још наводи да се они од давнина покоравају цару и плаћају данак од 400 номизми. Архонта им, притом, шаље стратег Пелопонеза, од кога Маињани примају наредбе.¹¹⁷⁵

Редови које је написао Порфиригенит једина су сведочанства о административном статусу маињанске заједнице у тематском систему. Према томе, не може се пуно тога рећи о карактеру њихове војно-управне јединице. Може се устврдити да је маињанска заједница уобличена након доласка Словена крајем VI и почетком VII столећа, када су остали изоловани од остатка Царства.¹¹⁷⁶ Једина веза са другим ромејским поседима била је путем мора. Суштинско уклапање Маињана у ромејски систем отпочело је након обнове византијске власти на Пелопонезу крајем VIII и почетком IX века.¹¹⁷⁷ Тих година је вероватно установљена пракса да им архонта шаље локални стратег. Подређеност њиховог старешине локалном стратегу одговара принципима функционисања и других, првенствено словенских, етничких архонтија у византијском провинцијском уређењу на Балкану. Уз то постојала је и поменута обавеза плаћања пактона у износу од 400 номизми,

¹¹⁷³ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236. Предраг Коматина доводи у везу Порфиригенитове вести са подацима *Монемвасијске хронике*, где се наводи да су по доласку на Пелопонез, Словени тамо затекли благородне народе и Хелене, истичући да се иза Хелена, које помиње аутор хронике, крију уствари Маињани, *Коматина*, Црквена политика Византије 14, 291сл. Cf. Cronaca di Monemvasia, 18. Arethas of Caesarea, 192–193.

¹¹⁷⁴ Cf. Von, Le Péloponnèse byzantine, 71.

¹¹⁷⁵ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 236.

¹¹⁷⁶ Детаљније о питањима у вези са насељавањем Словена на Пелопонезу, в. *Живковић*, *Јужни Словени*, 55сл.

¹¹⁷⁷ О оснивању теме Пелопонез, в. нап. 1016.

слично као и код пелопонеских словенских племена Милинга и Језарита. Поред новчане, може се стога претпоставити да је, као и у случају Милинга и Језерита, постојала и обавеза слања помоћних војних одреда Цариграду.¹¹⁷⁸ Маињани су, иначе, успели да очувају своју аутономију и идентитет све до франачког освајања у XIII веку.¹¹⁷⁹

*

Посебан вид интеграција Маињана у ромејско друштво представљало је оснивање засебне епископије. Изворна сведочанства о епископу Маине, који је био један од суфрагана Коринтске митрополије, постоје у Дарузесовим notiцијама Цариградске цркве, под редним бројевима: 7, 8 и 9.¹¹⁸⁰ Поменути сведочанства се односе на период с краја IX и почетка X столећа, што одговара Порфиригенитовој тврдњи о Василијевим заслугама за њихово покрштавање. Маињани су хришћанску веру, дакле, прихватили у доба цара Василија I, на сличан начин као и Неретљани. Уследило је и оснивање епископије. Претходно је, иначе, јурисдикција над њиховим округом припадала Монемијасијској епископији са Генером, која је полагала право на ту област као наследник ранохришћанске Лакедемонске епископске катедре.¹¹⁸¹ Разлог због којег хришћанство није продрло међу Маињане све до Василијевог времена, иако је након реокупације Пелопонеза крајем VIII и почетком IX века византијско присуство у тим областима било

¹¹⁷⁸ De Adm. Imp. I, c. 50, p. 232, 234. В. стр. 200 у овом раду.

¹¹⁷⁹ Bon, Le Péloponnèse byzantine, 71f, пружа податке о обичајима Маињана, користећи се поред осталог, и подацима из текстова путописаца који су оставили сведочанства о тој заједници. Бон такође пружа и увид у старију литературу о маињанској скупини. Поменути аутор је, иначе, у монографији о византијском Пелопонезу, податке о Маињанима представио у одељку у коме говори о становништву југоисточног Пелопонеза, где је поред Маињана навео и Цаконе (Τζάκωνες). Порекло и карактер цаконске скупине, међутим, још увек нису у потпуности расветљени. Пишући о Цаконима, састављач *Монемијасијске хронике*, доводи њихово порекло у везу са „Лакедемоњанима”, Cronaca di Monemvasia, 14, 16. У студији о Цаконима, Карзас пак одбацује везу Цакона са Лаконијом или савременим цаконским дијалектом. Он, такође, сматра да њихово порекло нема везе са Пелопонезом. Наводи још и то да назив цакон води порекло од термина διάκων – διάκονος са значењем војника у утврђењу. Истиче, такође, да се они у почетку јављају у Малој Азији, да би их ромејски цареви у VIII веку преселили на византијско-бугарску границу. Претпоставком да су били павликијани, Карзас објашњава то што се термин цакон истиче као синоним за јеретика. Током IX века већи број Цакона среће се на Пелопонезу. Тада се формира термин Цаконија са територијалним а потом и етничким значењем, cf. Caratzas, Les Tzacones; Ahrweiler, Les termes Τζάκωνες, 243f, има слично мишљење. Она, такође, мисли да појам цакон означава војника, али порекло тог израза налази у арапској речи *џака* – *сџака*.

¹¹⁸⁰ Notitiae, n°s 7⁴⁹⁵; 9³⁷⁸; 10⁴⁴⁸; 13⁴⁴⁴. Cf. Laurent, Corpus V/1, n°s 583, 584.

¹¹⁸¹ *Коматина*, Црквена политика, 292–293. У вези са проблемом християнизације Маињана, треба поменути да у старијој литератури постоји став да покрштавање није спроведено у време цара Василија I, имајући у виду да се детаљи о томе не помињу у *Животопису Василијевог*, Bury, The treatise De adminitrando imperio, 572. Такође, у прилог таквој тези истиче се и Генесијев податак из X века да је све до тог времена било неверних у области Хелоса (Езера), Genesisius, 83. Cf. De Adm. Imp. II, 187.

знатно осетније, вероватно је била иконоборачка криза која је онемогућавала снажнију мисионарску делатност.

АРХОНТИЈА ВЛАХА

Византијски писац из XI столећа Кекавмен сведочи о постојању дужности архонта Влаха, у ромејској војној организацији у време цара Василија II (976–1025).¹¹⁸² Поједини извори с краја XII и почетка XIII века сведоче пак о постојању територијално-управне јединице у ромејском провинцијском систему под именом Влахија.¹¹⁸³ Сходно томе о Власима се може говорити као једној од етничких скупина које су на посебним основама била инкорпорисане у византијски војно-управни апарат.¹¹⁸⁴

Порекло влашких заједница у Византији још увек није у потпуности расветљено. Разлог за то представља, пре свега, чињеница што су обавештења о Власима у писаним изворима средњег века, када се они појављују на историјској позорници, прилично оскудна. Истраживачи су због тога своје закључке о најранијој историји Влаха најчешће конструисали служећи се резултатима лингвистичких, етнолошких и археолошких проучавања. С друге стране, проблем у изучавању порекла Влаха представља и то што су историчари балканских историографских школа „влашко питање” често посматрали као саставни део историје својих народа, негирајући на тај начин средњовековним Власима етничку особеност.¹¹⁸⁵

¹¹⁸² Кекавмен, 280, 282.

¹¹⁸³ *Tafel – Thomas, Urkunden*, 266, 486: *Partitio terrarum*, 221, 281–282.

¹¹⁸⁴ Термин Влах, иначе келтског порекла, преко германских и словенских језика доспео је на Балкан. У германским језицима означавао је припаднике келтског народа, Римљане или једноставно странце, *Stănescu, Byzantinovlachica I*, 433. Међу Словенима, тим етнонимом у почетку су називани припадници романског говорног подручја, а касније је добио и социјалну компоненту, поставши назив за посебну категорију становништва – сточаре и караванције. О правном статусу влаха – сточара у српским земљама, в. *Мишић*, Законске одредбе о Власима, Збсл.

¹¹⁸⁵ Примера ради, међу грчким историчарима постојала теза да су Власи потомци романизованих Грка, односно да су настали мешањем аутохтоног грчког становништва и римских војника који су били стационирани на Балкану. У мањој или већој мери такво становиште затупљено је и у новијој литератури, cf. *Lazaros, Η αρμοιωνική*, 12–15; *Hatzopoulos, Photicie, colonie romaine*, 97–105. У румунској историографији, с друге стране, општеприхваћена је теза да су Власи били део јединственог етничког корпуса са данашњим Румунима. Међу румунским историчарима, међутим, постоје извесна неслагања у вези са питањем да ли су Власи на југу Балкана аутохтоно становништво (такав став има *Scarlatou, Blakan Vlachs*, 17f), или су на простор данашње Грчке досељени са севера (в. стр. 233 у овом раду). Занимљиво је такође и то што се у румунској историографији среће и став да су Самуило и његова браћа комитопули били влашког порекла.

Најстарији писани извори који сведоче о пореклу византијских Влаха помињу њихов долазак у Царство са севера, тачније из Панонске низије. Први међу њима, Кекавмен, помиње сеобу Влаха са простора између Саве и Дунава, у Епир, Македонију и Хеладу.¹¹⁸⁶ О досељавању Влаха на Балкан са севера говори и дело под називом *Опис источне Европе*, анонимног аутора, с почетка XIV века, где се наводи да су Власи, потомци римских пастира, како их описује Аноним, првобитно живели у Панонији, да би потом прешли на Балкан и населили простор између Солуна, Македоније и Ахаје.¹¹⁸⁷ Вести о Власима у реченом спису преузете су делом из угарске традиције. Наиме, у делу Анонима Угарског, писаном на прелазу између XII и XIII века, постоји белешка о народима које су Мађари затекли на простору Паноније у време досељавања – поред Словена и Бугара, помињу се и Власи, односно римски пастири.¹¹⁸⁸ О римским пастирима који су некада живели у Панонији говори и доминиканац Рикард, чији је спис настао 30-их

Таква теза полази од чињенице да сви они имају старозаветна јеврејска имена, што је, иначе, по подацима путописца из XII века, Бењамина из Туделе, била одлика Влаха на Балкану, cf. *Năsturel, Vlacho-Balcanica*, 222f. Цитирани рад садржи детаљне податке у вези са ономастиком Влаха у XI и XII веку. О повезаности средњовековних Влаха са суседним балканским народима, и њиховој међусобној измешаности посебно сведочи кованица којом се у *Јањинској хроници* одсликава етничка припадност извесног војног заповедника у Епиру – *Σερβοαλβανιτοβουλγαρόβλαχος*, cf. *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων*, с. 41, р. 101. Детаљније о проблему порекла балканских Влаха у историографији, cf. *Winnifirth, Vlachs; Mirdita, Vlasi u historiografiji*.

¹¹⁸⁶ Кекавмен доводи у везу њему савремене Влахе са античким народима Дачанима и Бесима који су насељавали простор прекодунавске Дакије, као и територију Тракије, в. Кекавмен, 268, 561 н. 1063, 1064; cf. *Gyoni, L'oeuvre de Кекавменос*, 96f. Друга важна ствар коју Кекавмен наводи јесте то што у суседству влашке постојбине, у околини Саве и Дунава, у време када он пише живели Срби. Литаврин који је приредио критичко издање Кекавменовог списка, доводи у питање такво запажање, истичући да у се то време српска држава налазила на простору Дукље, Кекавмен, 561–562, н. 1066. Пишчеву тврдњу о присуству Срба у Подунављу током XI века истраживачи су често доводили у питање. Чини се, међутим, да је поменути Кекавменов исказ веродостојан будући да и други изворни подаци указују на постојање српских насеобина у тој области, о чему је писала *Коматина*, Срби на путу крсташа, 60.

¹¹⁸⁷ Анонимов *Опис источне Европе*, 102.

¹¹⁸⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum I*, 45. Податке о Власима, римским пастирима (*pastores Romanorum*) преносе и *Gesta Hungarorum Simona de Keze* (друга половина XIII века), као и мађарске хронике из XIII, XIV и XV века (*Chronicon pictum Vindobonense, Chronicon Posoniense, Chronicon Dubnicense, Chronicon Budense*), в. *Mirdita, Vlasi u historiografiji*, 47. Недавно је објављен чланак пољског историчара Ришарда Гжешика о Власима и римским пастирима који се помињу у делу Анонима Угарског, у коме он износи тезу о анонимовим Власима, као прецима потоњих Влаха који су живели у басену доњег Дунава, односно данашњој Румунији, јасно их раздвајајући од тзв. римских пастира за које истиче да су уствари били франачки/германски свештеници који су потпадали под надлежност архиепископије у Салцбургу. Појам пастир се према његовом мишљењу, дакле, не односи на сточаре већ на свештенике, односно духовне пастире. Његова теорија се заснива на поређењу вести Анонима Угарског са вестима из руске хронике у којој се говори о владавини Влаха над Словенима у Панонији, *Grzesik, Vlasi and Pastores Romanorum*, 25–34. С обзиром на то да се тзв. римски пастири у изворима по правилу везују за Влахе, односно Романе, а никад за Германе, изнето становиште не делује убедљиво.

година XIII века.¹¹⁸⁹ Да су Власи у време досељавања Мађара живели на простору Панонске низије, сведочи и руска хроника *Повест минулих лета* или *Несторова хроника*, с почетка XII века, у којој се говори о мађарском заузимању влашке и словенске земље након доласка у Панонију.¹¹⁹⁰ Поменути извори упућују, дакле, на закључак да је на подручју Панонске низије, у време досељавања Мађара, крајем IX столећа, постојала насеобина Влаха. Одатле се они потом селе ка југу, насељавајући територије Византијског царства.

Поједини истраживачи су били мишљења да узрок влашке миграције ка југу треба тражити у инвазији Печенега (934. год.) на њихову постојбину.¹¹⁹¹ Еуген Станеску је пак изнео претпоставку да је део панонских Влаха одлучио да се настани на Балкану, након учешћа у мађарским војним експедицијама јужно од Дунава, током прве половине X века. На исти начин, сматра Станеску, на југу Балкана заснована је и насеобина Турака Вардариота, који су се по завршетку мађарских војних похода такође трајно настанили у Византији. Станеску, међутим, не одбацује ни поменуту теорију о инвазији Печенега као могућем узроку влашке сеобе.¹¹⁹²

Пресељење Влаха у Византију могло се, међутим, догодити и убрзо након доласка Мађара у Панонију 896. године. На такву мисао упућује одељак из треће књиге *Чуда Светог Димитрија Солунског*, на основу којег сазнајемо да је у Лариси, односно на простору Хеладе, почетком X века била настањена специфична етничка скупина чији су припадници говорили романским језиком. Наиме, у вези са арабљанском опсадом Солуна 904. године, у *Чудима* се описује сцена у којој Солуњани, бежећи из града пред муслиманским освајачима, наилазе на једну групу ходочасника из Ларисе. Свети Димитрије и Свети Ахилије, који су том приликом, према легенди, предводили Солуњане и Ларишане, одлучили су да због опасности од Арабљана спас потраже у Ахилијевом граду – Лариси – чије становништво писац *Чуда* назива Ἰταλῶται. Изузев њиховог старешине, они нису говорили грчки језик.¹¹⁹³ Адониос Рисос је сматрао да су поменути

¹¹⁸⁹ *Аннинский*, Известия венгерских миссионеров, 95; *Королюк*, Славяне, Влахи, Римляне и римские пастухи, 139–158.

¹¹⁹⁰ *Повесть временных лет* I, 10сл; cf. *Dvoichenko-Markov*, Russian Primary Chronicle, 175–187.

¹¹⁹¹ Такви закључци засновани су на археолошким истраживањима која упућују на то да је под притиском Печенега дошло до пресељења становништа које је до тада живело у приобаљу доњег тока Дунава, cf. *Comşa*, Die bulgarische Herrschaft, 422; *Diaconu*, Despre, 1121f.

¹¹⁹² *Stănescu*, Byzantinovlachica I, 436f.

¹¹⁹³ *Miracula* III, 1389.

Ларишани говорили романски језик и да су они уствари били Власи.¹¹⁹⁴ Такво тумачење је, чини се, сасвим оправдано. Иначе, у време када је састављен спис о *Чудима Светог Димитрија Солунског*, термин Влаха као назив за припаднике романске језичке популације у Византији још увек није био у употреби код грчких писаца, те отуда не чуди коришћење термина Италиоти.¹¹⁹⁵ Иако је употреба тог израза Рисосу послужила као ослонац за тезу да су ларишки Власи били потомци досељеника из Италије, у изворима ипак не постоји сведочанство које би потврдило тезу о досељавању романског становништва из Италије у Ларису.¹¹⁹⁶ Напротив, Кекавмен и други поменути извори јасно сведоче о досељавању тесалијских Влаха са севера. Термин Италиоти, сходно томе, не треба посматрати као одраз географског порекла ларишких Влаха, већ као последицу тога што је Грцима језик Ларишана био сличан језику којим су говорили становници Италије.

Према томе, помен Италиота у Лариси 904. године могао би се тумачити као најстарије писано сведочанство о присуству Влаха у Хелади. Ако се, притом, узму у обзир поменути обавештења која упућују на то да су они у Хеладу дошли након досељавања Мађара у Панонији, сеоба Влаха би се могла сместити у временски оквир између 896. и 904. године.

*

Власи су се населили на ромејској земљи вероватно уз дозволу Цариграда, јер извори не сведоче да је почетком X века било војних сукоба између Ромеја и досељених панонских Влаха. Цар Лав VI је, вероватно, био тај који је Власима доделио земљу за

¹¹⁹⁴ *Risos, Vlachs of Larissa, 202–207.*

¹¹⁹⁵ У византијским изворима етнимим Влаха први пут се среће у делима писаца XI столећа, Јована Скилице и Кекавмена, у опису догађаја с почетка владавине цара Василија II, Scylitzes, 329; Кекавмен, 280, 282. У претходним вековима, међутим, код византијских писаца није постојао општеприхваћени израз као назив за становнике Византије који су говорили различитим дијалектима насталим из латинског језика. У вези с тим ваља поменути сведочанство о Власима које се налази у једном акту навпактског митрополита Јована Апокавка из 1221. године, у коме се говори о извесном Влаху Аврилиону Константину, за кога писац каже да је Ῥωμαίων ἄποικος, а за Аврилионове сународнике наводи да се они данас (у време састављања акта) називају Власима (Βλάχους τοῦτο τὸ γένος ὁ καινὸς ὀνόμασεν ἄνθρωπος), *Béès, Unedierte Schriftstücke, 60–62.*

¹¹⁹⁶ Рисос се у свом тумачењу ослања на један одељак списка Јована Кинама, у коме византијски историчар из XII века, пишући о ромејској војној експедицији против Мађара 1166/1667. године, помиње на византијској страни и контингент Влаха који је предводио Лав Ватац. Говорећи о њиховом пореклу, Кинам пише да су они били потомци досељеника из Италије (ἐξ Ἰταλίας ἄποικοι), *Cinnamus, 260.* Поједини истраживачи, попут Николе Јорге, сматрали су да Кинам помиње Влахе из прекодунавске Влашке, *Iorga, Roumains el Grecs, 1.* Банеску је пак сматрао да су у питању Власи са простора између планине Балкан и Дунава, који су две деценије касније учествовали у устанку Петра и Асена, *Banescu, Les premiers témoignages byzantins, 305–306.* Cf. *Stănescu, Les "Blachoi" de Kinnamos et Choniates, 585–593.*

насељавање на простору теме Хеладе. Знајући, притом, да је једна од обавеза Влаха у Царству била обављање војне службе, чини се оправданом претпоставка да је та обавеза уговорена у време када су се Власи доселили, као један сегмент уговора који је ромејски двор склопио са досељеницима.¹¹⁹⁷ Иначе, пружање помоћних војних одреда царској војсци била је уобичајена пракса у односима између ромејског двора и негрчких племена на Балкану тога доба, што потврђује случај словенских племена из околине Солуна и Стримона.¹¹⁹⁸

Када је реч о административном статусу влашке заједнице у Царству, извори не откривају пуно тога. Познато је, међутим, да је старешину влашке војне јединице у време цара Василија II постављао цар. Кекавмен пише о свом претку Никулици, архонту Влаха Хеладе (ἄρχων τῶν Βλάχων Ἑλλάδος), којег је, у четвртој години своје владавине, цар Василије II, поставио на ту дужност, преместивши га са дотадашње функције дуке (δοῦξ) и доместика ексувита Хеладе (δομέστικός τῶν ἐξκουβίτων Ἑλλάδος).¹¹⁹⁹ Разлог томе био је, како пише Кекевмен, што цар није могао да постави на позицију стратега Хеладе извесног Петра, рођака немачког владара, јер је био странац, већ му је доделио место доместика ексувита, на којем се до тада налазио Никулица.¹²⁰⁰ Никулица је заузврат постао архонт, односно заповедник Влаха у истој теми.¹²⁰¹ Стрешинство над одредом ексувита Хеладе,

¹¹⁹⁷ Постојање војних контигената Влаха у структури византијске војске потврђује и сведочанство о учешћу Влаха у византијском походу на Сицилију 1027. године, *Annales Baresnes*, 53. Крајем истог столећа, тачније 1090/1091. године, као номади, Власи су били део војске цара Алексија I Комнина, која се борила против Печенег. Ана Комнина наводи да је њен отац регрутовао Бугаре као и оне, којима је био карактеристичан номадски живот, који се зову Власима, *Anna Comnena*, 242. Cf. *Gyoni*, *Le nom de "Vlahoi" dans l'Alexiade*, 241–252. Као посебан одред, јављају се и у походу цара Манојла I Комнина (1143–1180) против Мађара 1166/1167, *Cinnamus*, 239. В. претходну напомену.

¹¹⁹⁸ У време арабљанске опсаде Солуна 904. године, Словени солунске и стримонске теме имали су обавезу да пошаљу војне јединице као испомоћ у одбрани града, *Saminiates*, 19, 20, 38. В. стр. 199–200 у овом раду.

¹¹⁹⁹ Постоји мишљење да је Никулица, којег помиње Кекавмен, идентична личност са Скиличиним Николицом, који је био заповедник Сервије у време рата Самуила са Византијом, cf. *Stănescu*, *Byzantinovlachica I*, 425. Скиличин Николица је 1001. или 1002. године бранио Сервију пред налетом Василијевих трупа. Тврђаву није успео да сачува, а Византинци су га одвели у Цариград. Тамо је, међутим, прешао на византијску страну и био почаствован титулом патрикија. Николица се касније опет одментнуо од ромејског цара и по други пут био заточен, након неуспешног покушаја да заузме тада византијску Сервију, *Scylitzes*, 344. Литаврин је у коментару који прати критичко издање Кекавменовог списка изнео став да су постојале три личности са именом Никулица, при чему је, сматра Литаврин, реч о припадницима три генерације исте породице, односно о деди, оцу и сину. Никулица прве генерације је био дука и доместик ексувита Хеладе, а затим архонт Влаха, осведочен у Кекавменовом спису, његов син, о коме пише Скилица, био је заповедник Сервије, а унук, вођа устанка у Лариси 1066. године, в. Кекавмен, 52сл.

¹²⁰⁰ О пореклу и каријери поменутог Петра не могу се изрећи конкретни закључци, имајући у виду да је Кекавменова вест уједно и једино сведочанство о њему, в. Кекавмен, 584, н. 1149.

¹²⁰¹ Кекавмен, 280, 282.

указује на то да је реч о искусном ромејском официру. Из Кекавменовог обавештења следи, такође, и закључак да заповедник влашке јединице није нужно морао бити пореклом из те заједнице, односно локални старешина, већ су на ту дужност постављани и ромејски званичници који су претходно обављали различите функције у Царству. С друге стране, ваља истаћи и чињеницу да Никуличино име, тачније суфикс –ица указује на то да је вероватно реч о припаднику влашког етноса.

Милитаризовани систем провинцијске организације – давање управних надлежности војним функционерима – који је карактерисао Византију тог доба, намеће тезу да је архонт Влаха Хеладе имао поред војних и извесне цивилне компетенције, односно да је управљао територијално заокруженом целином у којој су били настањени поменути Власи. На то упућује и чињеница да се за Хеладу везује не само присуство војног старешине и њему подређене јединице, већ и повеће скупине влашког живља, жена, деце и старих, о чему сведочи Кекавмен када пише о устанку Ларишана против фискалних мера цара Константина X Дуке 1066. године.¹²⁰²

У прилог тези о постојању територијално-управне јединице са влашким етничким карактером, као доказ могу да послуже сведочанства о провинцији/теми Влахији (Prouincia Valachie), која постоје у *Повељи цара Алексија III Анђела Млечанима*¹²⁰³ из 1198. и *Спису о подели Ромејског царства*¹²⁰⁴ из 1204. године. У одељку о словенским архонтијама наглашено је да је у Царству постојала пракса да се војно-управне јединице негрчких племена (етничке архонтије) после извесног времена у потпуности уклопе у ромејски управни систем, бивајући трансформисане у теме. У два поменута документа из 1198. и 1204. помињу се и провинције (теме) Велехатија и Вагенечија, које су формиране на темељу словенских архонтија Велегезита и Вајунита (в. стр. 202 у овом раду). Према томе, корене провинције (теме) Влахије која је постојала на прелазу из XII у XIII столеће свакако треба тражити у административном оквиру организовања влашке заједнице у Хелади с краја X столећа.¹²⁰⁵ У недостатку изворних података не може се, међутим,

¹²⁰² У време устанка жене су биле са стадима у планинама „Бугарске”, Кекавмен, 252сл. О значењу појма Бугарска у овом случају, в. нап. 1208 у овом раду.

¹²⁰³ *Tafel – Thomas, Urkunden*, 266. У том документу, после Влахије, помиње се хартуларат (пореско-административна јединица) Езер, назван вероватно по Езеви, коју помиње Ана Комнина у *Алексијади*, као место насељено Власима крајем XI века, *Anna Comnena*, 154.

¹²⁰⁴ *Tafel – Thomas, Urkunden*, 486; *Partitio terrarum*, 221, 281–282.

¹²⁰⁵ Појам Влахија у изворима се први пут помиње у делу јеврејског путописца Бењамина из Туделе, који пише 60-их година XII века. Путујући кроз Тесалију, он помиње област настањену Власима, о којима

пружити одговор на питање када је архонтија Влаха преобликована у тему Влахију. Најшири хронолошки оквир у вези с тим представља раздобље XI и XII stoleћа.

*

Посебан вид институционализовања Влаха у Царству било је њихово уклапање у црквену организацију у виду посебне епископије. У једној од три повеље цара Василија II, којима је утемељена Охридска архиепископија, помиње се епископ Влаха као суфраган Охридског архиепископа. Епархија се помиње под називом Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων.¹²⁰⁶ Из Василијеве повеље сазнајемо и то да је охридски архиепископ имао право да убире каноник καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων.¹²⁰⁷ Термин Бугарска се у овом случају односи на подручје архиепископије.¹²⁰⁸

Навођење етничке одреднице у називу епископије јасно упућује да су припадници влашке скупине били доминантан део пастве. С друге стране, податак да охридски архиепископ убире каноник од свих Влаха целе Бугарске, наводи на мисао да су Власи у црквеном погледу посматрани као целина, без обзира на то у ком делу охридске дијецезе

оставља прилично негативан приказ. Пише да су полудивљи горштакци који силазе са планина и пљчакју народ. Иако су хришћани, Бењамин тврди да они слабо држе до своје вере, The Itinerary of Benjamin of Tudela, 11. Треба рећи да такво виђење Влаха није изолован пример. Наиме, нимало лепшу слику о Власима није оставио ни Кекавмен, који такође истиче њихове лоше особине, описујући их као превртљиве и лажљиве, Кекавмен, 268сл. Константинос Сулис сматра да је Влахија коју помиње Бењамин обухватала простор између Ламије, Домокса и Алмироса, односно област око планине Отриос, cf. *Soulis*, Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, 492. Од краја XII века, израз Влахија се помиње као назив за Бугарску државу, на простору између Дунава и планине Балкана, *Soulis*, Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, 491 п. 3. У то време, с друге стране, као назив за Тесалију, јавља се израз Велика Влахија – Μεγάλη Βλαχία. Први међу византијским писцима који Тесалију назива тим именом био је Никита Хонијат. Описујући области које су после 1204. године припале Бонифацију Монфератском, Nicetas Choniates, 841. Именом Велика Влахија Тесалију називају и Георгије Акрополит и Георгије Пахимер, Acropolites, 43, 61; Pachymérès I, 117. Израз Велика Влахије, притом, није био само географски назив, већ је имао и карактер техничког термина византијске администрације. Наиме, постојала је управна јединица под тим именом којом је 1276. године управљао кефалија Раул Комнин, Acta et diplomata Graeca medii aevi IV, n° 38, p. 420. В. Максимовић, Византијска провинцијска управа, 81; *Ферјанчић*, Тесалија, 67. Велику Влахију помиње и хроничар IV крсташког рата Анри де Валансјен, cf. Henri de Valenciennes, , 49. Сулис сматра да Валансјен мисли на област којом су управљали бугарски великаши Слав и Борил, *Soulis*, Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, , 493 п. 2. После Пахимера у изворима се навођење Велике Влахије везује за прекодунавску државу Влаха. С друге стране, у Византији се јављају топоними Μικρὰ Βλαχία (у Етолији) и Ἄνω Βλαχία (између Епира и Тесалије), cf. *Soulis*, Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, 494; *Soulis*, Thesasailian Vlachia, 273.

¹²⁰⁶ Notitiae, n° 13⁸⁵⁶. У старијим издањима, попут, *Gelzer*, Ungedruckte I, 257, среће се облик Βρεανόγης. Жан Дарузес који је приредио ново критичко издање *Нотизија* наводи облик са словом γ уместо τ. У новијој литератури је прихваћено Дарузесово читање назива епископије, в. *Бубало*, Влаха епископ или влахоепископ, 212 н. 68. Сведочанство о епископији Влаха садржи и запис са једног грчког рукописа из XI века на којем се помиње Ἰωάννης ἱερεὺς τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων, *Мошин*, Рукописи, 227.

¹²⁰⁷ *Gelzer*, Ungedruckte II, 46.

¹²⁰⁸ Црквена провинција Бугарска, односно Охридска архиепископија обухватале је велики део некадашње Самулиове државе, односно простор средишњег Балкана, в. *Коматина*, Појам Бугарске, 41сл.

су боравили. Према томе, надлежност влашког епископа се, поред одређеног, територијално заокруженог подручја који се доводи у везу са топонимом Вреанога, тичала уједно и власти над целокупном влашком заједницом у Бугарској. Имајући у виду трансхумантни начин живота и велику покретљивост становништва, сасвим је разумљиво да је надлежност влашког епископа морала имати такав, посебан карактер. Наиме, у току једне летње сезоне влашки сточари и кириџије пролазили су границе неколико епископија, при чему је мало вероватно да је епископ кроз чију су земљу пролазили могао остваривати духовну надлежност над њима.¹²⁰⁹

Један од разлога за оснивање посебне епископске столице био је вероватно и језик којим су Власи говорили. За разлику од већинског словенског и грчког становништва у Охридској архиепископији, Власи су говорили романским језиком, што је, разуме се, изискивало и одржавање свештених обреда на начин који би њима био разумљив и прихватљив. Тако нешто могуће је било организовати само у оквиру посебне црквене јединице, какава је била епископија Влаха.

Треба рећи да ни до данас није са сигурношћу утврђено где се налазило седиште њиховог епископа. Топоним Вреанога није, дакле, поуздано убициран. Поједини истраживачи попут Силвиа Драгомира и Мађаша Ђонија истицали су као могућа решења област око данашњег Врања, или око Доњих или Горњих Врановца код Прилепа.¹²¹⁰ Ђорђе Бубало је пак мишљења да се топоним односи на планински масив, односно

¹²⁰⁹ Током XI и XII века Власи се јављају дубље у унутрашњости Балкана, изван граница Тесалије и Хеладе. Ана Комнина на посредан начин потврђује присуство Влаха у унутрашњости Полуострва, говорећи о Дачанима који су живели на ободима планине Балкан крајем XI столећа, *Anna Comnena*, 456. Појава Влаха на ширем простору Балкана током XI и XII века последица је полуномадског начина живота, односно такозване трансхумантности, cf. *Gyóni*, *La transhumance des Vlaques*, 29–42. Трансхумантни начин живота, односно велика покретљивост Влаха утицала је и на њихово бављење транспортном делатношћу, јер је производе који су били плод узгоја стоке, као и неке друге требало допремати у разне делове Царства. Постоји још неколико сведочанстава у грчким средњовековним изворима, која Влахе описују као сточаре. Песма Теодора Продрома настала у XII веку, помиње влашки сир, који се могао срести на трпезама у Цариграду, *Roemes prodromiques en grec vulgare*, 55–56. Сточарски начин живота потврђује и вуна коју су Власи производили. У *Алексијади*, Ана Комнина уз Влахе наводи одреднице: номади и пастири, *Anna Comnena*, 242. Трансхумантност влашког живља довела је до развоја самоуправних институција које су они са собом преносили широм Балкана и среће Европе, cf. *Luković*, *Self-Government Institutions*, 51f.

¹²¹⁰ Силвиу Драгомир је сматрао да би се седиште влашке епископије могло тражити око данашњег Врања, полазећи од етимолошке сличности два назива. То подручје је крајем XII века потпало под српску власт, па је касније седиште епископије, по његовом мишљењу, померено ка југу, према Прилепу. Мађаш Ђони је изнео претпоставку да се седиште ове епископије налазило у селима Горњи или Доњи Врановци код Прилепа, док је појас под њеном јурисдикцијом обухватао битољску област, *Gyóni*, *L' évêché vlaque*, 148–159, 224–233 (становиште С. Драгомира предочено је на основу интерпретације М. Ђонија у поменутом раду).

планине Βαρνοῦς и Βέρβο на северу Грчке, а да је само седиште епископа било у Хлерину, што су као једну од могућности истакли и Драгомир и Ђони.¹²¹¹ Таква становишта заснована су првенствено на етимолошкој сличности назива тих места са топонимом који се везује за епископију Влаха.

Будући да Василије II на простору некадашње Самуилове државе није дозвољавао формирање посебних војно-управних јединица заснованих на етничком принципу,¹²¹² у таквим околностима црква је Власима пружиала могућност да се као заједница окупе.¹²¹³ На подручју Тесалије било је, међутим, другачије. Тамо је током X столећа оформљена архонтија Влаха, па није постојала потреба да се оснива посебна епархија са влашким етничким карактером, већ су они укључени у постојећу црквену инфраструктуру.

¹²¹¹ Бубало, Влахо епископ или влахоепископ, 217сл.

¹²¹² О начинима организовања византијске власти на подручју некадашње државе Самуила и његових наследника, в. Максимовић, Организација византијске власти, 31сл; Крсмановић, О односу управне и црквене организације, 17сл.

¹²¹³ Еуген Станеску је био мишљења да су се Власи Бугарске по својим социјално-економским особеностима разликовали од осталих Влаха у Царству и да је због тога једино за њих била основана и посебна епископија са влашким именом. Наиме, Станеску је сматрао да су Власи Бугарске били ћелатори (сточари и караванције) а Власи Хеладе, с друге стране, војници, *Stănescu, Byzantinovlachica I, 430*. Румунски историчар је претпоставио да је Цариград за Влахе ћелаторе у Бугарској, због њиховог полуномадског живота, основао засебну црквену катедру. Чини се, међутим, да Станеску није у праву када повлачи црту између влашких заједница у Бугарској (Охридској архиепископији) и Хелади, засновану на њиховим међусобним привредним и друштвеним разликама, јер су и у Тесалији, дакле на подручју теме Хеладе у XI веку, живели поред војника такође и Власи сточари, О томе јасно сведочи Кекавмен који, говорећи о Власима Тесалије, наводи: ... Εἰς τὰ ὄρη Βουλγαρίας. Οὕτως γὰρ ἔχουσι τύπον ἴνα τὰ τῶν Βλάχων κτήνη καὶ αἱ φαμίλιαι αὐτῶν εἰσὶν ἀπὸ Απριλλίου μηνὸς ἕως Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐν ὑψηλοῖς ὄρεσι καὶ ψυχροτάτοις τόποις, Кекавмен, 258. За њих, међутим, није основана посебна епископија већ су у погледу црквене организације потпадали под надлежност митрополије са седиштем у Лариси. Иначе, подела на сточаре и војнике о којој говори Станеску одговара начину на који су биле организоване влашке скупине у средњовековној Србији. Српске средњовековне повеље, које представљају један од основних извора за проучавање устројства влашке заједнице, упућују на то да је, и поред разлика у правима и обавезама које се сусрећу на властелинствима, могуће пратити развој две категорије Влаха, у српским актима најчешће познатим под називима – ћелатори и војници, в. Мишић, Законске одредбе о Власима, 38. Унутрашња структура влашких јединица у Србији је вероватно представљала одраз некадашње влашке организације у Царству. Потврду томе налазимо у чињеници да извори заиста говоре о византијским Власима као војницима, с једне стране, и сточарима и кирицијама на другој старни. О војничкој служби је било већ речи (в. нап. 1197 у овом раду). Када је реч о сточарској и кирицијској делатности, треба навести помен Влаха *путника* у Скилициној *Историји*. Пишући о Самуиловом устанку, Јован Склица помиње занимљив догађај који се збио 976. године, на самом почетку побуне комитопула. Он наводи како је најстарији син комеса Николе, Давид, страдао μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας εἰς, καὶ τὰς λεγομένας Καλάς δρῦς παρὰ τινῶν Βλάχων ὀδιτῶν, Scylitzes, 329. У науци је углавном прихваћено тумачење према ком се под изразом Βλάχοι ὀδιτοὶ уствари налази посебна категорија влашког становништва – ћелатори. Појам ὀδός, који се налази у корену ове речи, са значењем пут, одговара румунском термину *cale*, *Stănescu, Byzantinovlachica I, 413sq*. Румунски, односно, влашки израз *кале* налази се пак у корену термина *ћелатор*, који је у српским средњовековним актима означавао категорију Влаха, посвећених транспортној и пастрирској служби.

ТУРМА ГОТИЈА

Печат царског спатариија Лава, турмарха Готије (Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τοῦρμάρχης Γωτίας), објављен 1996. године заслугом Николаја Алексејенка,¹²¹⁴ сведочи о постојању посебне, на етничком принципу засноване, војно-управне јединице унутар тематске организације на Криму, кроз коју су тамошњи Готи били интегрисани у ромејски војно-административни систем. Печат по свему судећи потиче из друге половине X века, прецизније, из периода након 970/971. године када је цар Јован I Цимискије (969–976), победивши Русе и Печенеге, омогућио јачање ромејског утицаја на Криму.¹²¹⁵

У претходним столећима степен византијског присуства у тој области се често мењао. Темељ ромејске власти на Криму утврдио је цар Јустинијан I (527–565). Иако је и пре његове епохе Византија била у одређеној мери присутна у Херсону, за ширње тамошњих византијских посела и организовање провинцијске организације заслужан је био управо поменути цар. Власт Цариграда на Криму у доба Јустинијана Великог почивала је на гарнизонима који су били под заповедништвом дуче у Херсону.¹²¹⁶

Велика криза која је потресла Царство у VII столећу одразила се и на византијску власт на Криму, која је током VIII и прве половине IX века била сведена на симболично присуство у Херсону. Уместо изасланика централне власти, управа се налазила у рукама локалних органа.¹²¹⁷ Византијски поседи су у том периоду били изложени великом притиску Хазара који су представљали најзначајнији политички чинилац у том делу света.¹²¹⁸

Околности се битно мењају у доба цара Теофила (829–842) који је заслужан за оснивање теме са седиштем у Херсону. Стратег те тематске јединице наведен је у *Тактикону Успенског* као стратег Климата.¹²¹⁹ Убрзо се, међутим, тај израз губи у званичној администрацији а тема постоја позната под именом града Херсона.¹²²⁰

¹²¹⁴ Alekséenko, Un tourmarque de Gothie, 271–275.

¹²¹⁵ Alekséenko, Un tourmarque de Gothie, 275.

¹²¹⁶ Храпунов, Администрација византијског Херсона (Дисертација), 64сл.

¹²¹⁷ О херсонској архонтији, в. стр. 150–153.

¹²¹⁸ Резултати новијих истраживања о различитим аспектима историје Хазара изложени су у зборнику The World of the Khazars.

¹²¹⁹ Les listes de préséance, 49.

¹²²⁰ Оснивању теме на Криму претходила је одлука цара Теофила да у ту област пошаље Петрону Каматира, византијског градитеља, који је цара убедио да уколико жели да појача византијско присуство у тој области мора да приступи оснивању засебне теме, De Adm. Imp. I, с. 42, р. 182, 184. В. нап. 811 у овом

У међувремену, током IX и посебно у X веку, водећу улогу на Криму, уместо Хазара, презимају Руси и Печенези, који су вршили притисак не само на кримске поседе Царства већ су угрожавали и византијске територије на Балкану.¹²²¹ Цар Јован I Цимискије је успео да отклони опасност од Руса, поразивши њиховог кнеза Свјатослава.¹²²² Он је залужан и за реформу тематске организације на Кримском полуострву, где је, по угледу на друге пограничне области Царства, започео са оснивањем мањих тема, са стратезима на челу. У *Ескоријалском тактикону* који се везује за Цимискијеву епоху, помињу се стартези Херсона и Боспора.¹²²³ Крајем X или почетком XI века, основана је и дужност стратега Сугдеје.¹²²⁴

*

Развој општих војно-политичких прилика на Криму утицао је и на положај тамошње готске заједнице. Готи су током VIII и IX stoleћа признавали власт Хазара. Хазарску доминацију сменила је током X века превласт Руса. У другој половини истог stoleћа најзначајнији политички фактор на полуострву постају Ромеји, па Готи још једном мењају врховног господара.¹²²⁵

На челу готске скупине, крајем VIII и почетком IX века, у време када су они признавали врховну власт Хазара, налазио се старешина који се у византијским изворима помиње као кир (κῆριος),¹²²⁶ док је Готима после 971. године, у време кад потпадају под

раду. Стратег Климата се први пут помиње у *Тактикону Успенског*, *Les listes de préséance*, 49. У свим потоњим тактиконима, уместо стратега Климата, наводи се дужност стратега Херсона. Икономидис сматра да је у питању само промена назива функције без суштинске промене карактера власти тог функционера, *Oikonomides*, *Le "système" administrative byzantin en Crimée*, 321. Цукерман пак сматра да је разлог појаве херсонског стартега смањење опсега византијске власти, која је била ограничена само на Херсон, уместо као до тада на ширу регију Климата. До тога је дошло, сматра он, око 860–861. године, *Цукерман*, К вопросу о ранней истории фемы Херсона, 319сл. Сорочан је сличног мишљења с тим што он ту промену датује у интервал од 850–860. године, *Сорочан*, *Византийский Херсон*, 1153–1154. Било је, међутим, научника који су сматрали да појава стратега у Херсону има везе са нестанком дужности херсонског архонта, односно са нестанком херсонске самоуправе, која је замењена тематском администрацијом, cf. *Sokolova*, *Les sceaux byzantins de Cherson*, 99, 100. *Шене*, *Поздний архонт на пример Херсона*, 315; *Алексеенко*, *Архонтия Херсона*, 486, такође, сматрају да је дужност херсонског архонта замењена стратеговом. Слично је било и на Криту или Кипру, где се уместо архонтије оснивају теме са стратезима на челу.

¹²²¹ О односу Цариграда са Печенезима, cf. *Malamut*, *L'image byzantine des Petchénègues*, 116–117.

¹²²² *Острогорски*, *Историја*, 281–282.

¹²²³ *Les listes de préséance*, 267, 269.

¹²²⁴ На једном напису помиње се стратег Херсона и Сугдеје, в. *Латъшев*, *Сборник греческих надписей*, бр. 8. Поред тога о теми у Сугдеји сведоче и шест печата тамошњих стратега, в. *Храпунов*, *Администрация византийского Херсона (Диссертация)*, 132.

¹²²⁵ *Vasiliev*, *The Goths in the Crimea*, 87f.

¹²²⁶ Према *Житију Св. Јована Готског*, године 787. године, Хазари шаљу гарнизон у Дору, због устанка Гота, који су предводили њихов кир и архонти, уз подршку Јована, готског епископа. Хазари су тада

власт Цариграда, управљао турмарх, као један од функционера византијске војне организације.

Турма Готија представљала је војно-управни округ на југозападном делу Кримског полуострва, са седиштем вероватно у граду Дори, где је столовао и готски архијереј.¹²²⁷ Готски турмарх је, имајући у виду начела функционисања тематске организације тога доба, морао бити подређен неком од стратега; можда оном који је столовао у Херсону, имајући у виду да је херсонски старешина вероватно имао извесно првенство у односу на стартеге у Боспору и Сугдеји.¹²²⁸

Готију, међутим, не треба сврстати у ред уобичајених турми какве су постојале у старим ромејским темама. У случају Готије највероватније није било класичне тематске организације са стартиотима и стратиотским имањима. Готску турму свакако нису чинили досељени ромејски војници, већ је реч о помоћном војном одреду који је био састављен од локалног становништва. Њихова особеност се заснивала на етничким и социјалним посебностима које су их раздвајале од остатка ромејске популације. У питању је, дакле, специфична етничка турма која се као таква може упоредити са мардаитским, персијским или турмом Бугара.

Не може се, међутим, пуно тога рећи о карактеру и даљој судбини те јединице имајући у виду да су изворна сведочанства прилично оскудна. Турма вероватно није опстала дуги низ година, јер је током XI столећа Царство почело да узмиче са својих дотадашњих позиција на Криму. Готи су у XI веку били изложени притиску новог политичког и војног чиниоца у јужно-руским степама – Кумана.¹²²⁹ Постепено повлачење Царства са Крима условило је и укидање готске турме. Готска територијално-управна јединица стога никада није у потпуности интегрисана у тематски систем, као што је то на пример био случај са влашком или словенским етнархијама које су временом

успели да слома отпор устаника. Уследила је одмазда хагана, приликом које је разорена Дора, а готски епископ заробљен и заточен у Фули. Он је потом успео да побегне одагле, након чега је живео у Амастриди где је и умро, *Auzery*, *La Vie de St. Jean de Gothie*, 2.81–85; cf. *Huxley*, *On the Vita of St John of Gotthia*, 161–169. Почетком наредног столећа, године 808. старешину Гота помиње у једном од својих писама и Теодор Студита, cf. *Theod. Stud. Ep. I*, n° 31, p. 88.

¹²²⁷ Дора је средњовековни Мангуп на југозападу Крима, *Nicéphorus*, p. 101, n. 31. В. *Алексеенко*, Готия, 230–235.

¹²²⁸ О првенству сведочи положај у *Тактикону Успенског*, *Les listes de préséance*, 267, 269. О византијској управи у Херсону, cf. *Alekseyenko*, *L'Administration byzantine de Cherson*.

¹²²⁹ *Vasiliev*, *The Goths in the Crimea*, 136f.

инкорпориране у тематско уређење у виду мањих тема (в. стр. 201–203, 236–237 у овом раду).

*

Када је реч о положају Гота у црквеној организацији, треба истаћи да се Цариград трудио да на Криму синхронизује делатност војно-управних и црквених органа власти. Тако су три града у којима су столавали стратеги – Херсон, Боспор и Сугдеја – били уједно и седишта аутокефалних архиепископа.¹²³⁰

Када се говори о укључивању Гота у војно-управно и црквено уређење, ситуација је била нешто другачија. Готска војно-управна јединица је имала статус турме, дакле нижи ранг у односу на остале ромејске јединице на Криму. Готска црквена јединица је, с друге стране, више пута мењала свој административни ранг од VIII до X столећа. Извори сведоче о готском епископу у VIII веку, са седиштем у Дори.¹²³¹ Средином наредног IX века, оформљена је митрополија Готије, замишљена као велика дијецеза која је требало да обухвати већи број варварских скупина на Криму, јужној Русији и Закавказју. Међутим, такава замисао Цариградске цркве није остварена. Митрополија Готије није дуго опстала.¹²³² Након укидања митрополије долази до оснивања готске аутокефалне архиепископије, чиме се њен ранг изједначава са другим црквеним катедрама Цариградске цркве на Кримском полуострву.¹²³³ У погледу војно-управног уређења Готски округ, међутим, никада није изједначен са другим ромејским административним јединицама на Криму.

¹²³⁰ *Коматина*, Црквена политика, 304сл.

¹²³¹ Епископ Готије се не помиње у најстаријим notiцијама Цариградске цркве, међутим о његовом постојању сведоче подаци из *Житија Св. Јована Готског*. Наиме, на иконоборачком сабору 754. епископ Готије је био постављен на положај митрополита Хераклеје Трачке, па је тиме столица у Готији остала упражњена. Тамошње становништво је због тога желело да епископ Јован буде њихов архијереј. После Јовановог повратка из Јерусалима, где је боравио три године, он одлази на рукоположење у Ивирију, након чега преузима епископски трон у Готији, *Auzery*, *La Vie de St. Jean de Gothie*, 2.79. Као разлог за чин рукоположења готског епископа у Ивирији, у старијој литератури се истиче то што су Готи желели да њиховог епископа рукоположи православни архијереј, какав је био Ивирски. Међутим, проблем са таквим становништем јесте то што су православни били и они у, за Готе, много ближим центрима попут Херсона, Боспора и Никопсије, в. *Коматина*, Црквена политика, 306 н. 366. На сабору 787. године учествовао је Кирило, заступник Никите, епископа Готије, cf. *Sacrorum conciliorum nova* XII, 994, 1095, 1154; XIII, 137, 365, 384; *Darrouzès*, *Listes épiscopales du concile de Nicée*, 62 (26 A, 30 B, 39 D, 38 E, 36 F).

¹²³² *Notitiae*, n° 3⁴², 611, 777. О готској митрополији, в. *Коматина*, Црквена политика, 303сл.

¹²³³ *Notitiae*, n° 7⁹⁷, 8¹¹³, 11¹³², 12¹²⁸, 14¹¹³, 15¹⁵⁹, 16¹¹⁷; *Descriptio orbis Romani*, 60. Сачувана су и три печата која су архиепископима Готије, *Laurent*, *Corpus V/1*, n° 859–861.

ТУРМА БУГАРА

На основу података из једне исправе која је сачувана у архиву светогорског Манаситра Ивирона – у питању је акт судије Николе из 996. године – сазнајемо да је на подручју Халкидике крајем X века постојала војно-управна јединица на челу са извесним Василијем, турмархом Бугара (Βασίλειος – τουρμάρχης τῶν Βουλγάρων).¹²³⁴ У изворима се, иначе, турмарси обично наводе двојачко – уз име теме којој припадају или уз назив турме којом су управљали.¹²³⁵ У овом случају одредница Бугари се свакако не односи на тему Бугарска, која у том тренутку још увек није била оформљена, већ потиче од назива етничке скупине којом је управљао поменути функционер.¹²³⁶ Оснивање те јединице је несумњиво било у вези са интеграцијом тамошњих Бугара у ромејски тематски систем. Турма је вероватно била у саставу теме Солун, полазећи од чињенице да је халкидичко полуострво у административно-територијалном погледу било део солунске теме.¹²³⁷

Како су приметили приређивачи ивиронских аката, поменута турма је основана вероватно пре 959. године, јер је у то доба већ засигурно постојала насебина Бугара на Халкидици. Цар Роман је те године издао хрисовуљу којом је наложио да се Манастиру Коловосу додели 40 парика у замену за земљу, која је раније продата Манастиру, у околини Јерисоса, коју су у међувремену населили Словени и Бугари.¹²³⁸ Не треба сумњати да је реч о скупини Бугара који су чинили део поменуте турме. Не располажемо, међутим, подацима на основу којих би се могло закључити одакле су ти Бугари досељени на Халкидику.

Актом судије Николе из 996. године наложено је да се Василију, турмарху Бугара, додели земља на подручју Касандрије, при чему се он одриче прва на поседе које је присвојио Манастир Полигирос. Тај чин треба посматрати у светлу опште политичке ситуације на Балкану тога доба, имајући у виду да је увелико трајао рат између Цариграда и Самуилове војске, па је цар Василије II (976–1025) додељивањем имања и другим сличним поступцима хтео да обезбеди лојалност локалних великаша какав је свакако био

¹²³⁴ Actes de Iviron I, n. 10, p. 169f.

¹²³⁵ В. стр. 57–58.

¹²³⁶ О оснивању теме Бугарска, cf. *Krsmanović*, Province in Change, 192.

¹²³⁷ Catalogue of Dumb. Oaks I, p. 77.

¹²³⁸ Actes de Iviron I, p. 11. Cf. *Ibid.*, 30, 31, 52.

турмарх Бугара на Халкидици.¹²³⁹ Подршка локалног старешине је била прекопотребна посебно јер су Самуилови војници пустошили подручје Халкидике, о чему посебно сведочи акт из патријарха Николе II из 989. године.¹²⁴⁰

Не постоје подаци на основу којих би се утврдио регрутни потенцијал турме Бугара. Поређење са бројем војника редовних турми унутар старих ромејских тема није одговарајуће имајући у виду да је овде реч о посебној, на етничком принципу заснованој војној јединици. Административни апарат бугарске војно-управне јединице на Халкидици, чинили су у X и почетком наредног столећа, поред турмарха Василија још и комеркијарије Ант (Ἄνθης – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσотρικλίνου καὶ κουμερκιάριος τῶν Βουλγάρων)¹²⁴¹ као и хартуларије Симеон (Συμεὼν – πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος τῶν Βουλγάρων)¹²⁴². Сведочанства о поменутиим чиновницима потврђују да је турма Бугара имала своје место у пореско-фискалном систему Царства тога доба. Ограниченост података који су сачувани до данашњих дана не допушта, међутим, да се нешто више каже о карактеру те јединице и њеној даљој судбини, имајући у виду да се у писаним изворима она више не помиње.

АРХОНТИЈА И ТУРМА ЕВИДИТА

Три сачувана печата, чији настанак истраживачи датирају у период VIII–IX века, сведоче о постојању посебне војно-управне јединице Евидита (или Евилита):

1. ...[Μ]ορτάγος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ ἄρχων τῶν Ἐβιδιτῶν;¹²⁴³
2. Αποnymus – σπαθάριος καὶ ἄρχων τῶν Αἰβιδιτῶν/Αἰβιλιτῶν;¹²⁴⁴

¹²³⁹ Actes de Ivron I, p. 167.

¹²⁴⁰ Actes de Lavra I, n° 8, p. 117.

¹²⁴¹ *Zacos – Nesbitt*, Seals II, n° 910. Приређивачи су настанак печата датирали у крај IX века. Икономидс пак сматра да је реч о печату из X столећа, *Catalogue of Dumb. Oaks I*, p. 83. У коментару који прати издање, наведено је да се очекује објављивање рада *Oikonomides*, *Le commerciaire des Bulgares*, *Acts of the Fourth International Symposium "Bulagria Pontica Medii Aevi"*. Рад под тим именом, међутим, није било могуће пронаћи. О улози комеркијарија у ромејској администрацији, cf. *Oikonomidès*, *Silk Trade and Production*, 33–53.

¹²⁴² *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 20.1 (X–XI век). О дужности хартуларија, cf. *Guilland*, *Chartularie et Grand Chartularie*, 405–426.

¹²⁴³ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2647; *Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 95.1.

3. Anonymus – σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Αἰβιδητῶν.¹²⁴⁵

Будући да су подаци са сигилографског материјала уједно и једина сведочанства о загонетним Евидитима, не може се пуно тога рећи о пореклу, идентитету и карактеру евидитске скупине. Елен Арверлер сматра да је реч о етничкој скупини.¹²⁴⁶ С друге стране, у коментару који прати издање првог и трећег печата, у каталогу Dumbarton Oaks-a, истакнута је сличност евидитског имена са називом острва Еубеје, па се сходно томе износи хипотеза да су печати припадали функционерима који су управљали Еубејом.¹²⁴⁷

Једини податак који би могао указати на порекло евидитске заједнице представља не баш сасвим јасно сачувано, име архонта које се помиње на првом у низу наведених печата. У колекцији Zacos – Veglery где је печат први пут објављен истраживачи нису растумачили то име.¹²⁴⁸ У издању Dumbarton Oaks приређивачи су изнели претпоставку да је реч о имену Мортагос или Омуртагос, остављајући притом могућност да је реч о неком сличном имену протобугарског порекла.¹²⁴⁹ Следствено томе, они су истакли могућу повезаност Евидита са делом Бугара који су се супротстављали Круму, и око 800. године дошли у Византију, након чега је поменути бугарски владар тражио да се они врате назад.¹²⁵⁰ Вернер Зајпт који се такође бавио тим проблемом претпоставља да је можда реч о имену Војдраг (Βοηδράγος), што упућује на претпоставку да је реч о словенском племену.¹²⁵¹ Понуђена тумачења се, међутим, не могу са сигурношћу прихватити те стога проблем порекла Евидита остаје и даље отворен.

Када је пак реч о административном статусу евидитске скупине, посебно је занимљиво то што се на челу те јединице срећу архонт и турмарх. Функција архонта се може довести у везу са претпоставком да је реч о неком негрчком племену, са полунезависним статусом, какав је био случај са словенским племенима. С друге стране, дужност турмарха упућује на то да је старешина те јединице био непосредно подређен

¹²⁴⁴ *Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, n° 299.

¹²⁴⁵ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 95.2.

¹²⁴⁶ *Ahrweiler*, Byzance et la mer, 58.

¹²⁴⁷ Catalogue of Dumb. Oaks V, p. 139.

¹²⁴⁸ *Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2647.

¹²⁴⁹ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 95.1.

¹²⁵⁰ Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 95.1. Cf. *Theophanes*, 497, 498.

¹²⁵¹ *Seibt*, Siegel als Quellen für Slawenarchonten in Griechenland, 29–30; *Seibt*, Weitere Beobachtungen, 462–464. Тибор Живковић такође истиче могућност да се иза Евидита крије словенско племе, не наводећи притом Зајптове закључке, *Живковић*, Јужни Словени, 235–236.

локалном стратегу без веће аутономије. Имајући притом у виду да је Цариград је у VIII и IX веку тежио унификацији провинцијске управе и интегрисању варварских скупина у тематски систем, укидајући им постепено самоуправу коју су имали, може се претпоставити да је у случају Евидита њихова заједница у почетку имала аутономан статус са архонтом на челу, да би после извесног времена у виду турме била уклопљена у једну од ромејских тема, којој је према географском принципу припадала, какав је случај био са кримском Готијом. На крају треба нагласити да у територијалној организацији Цариградске цркве није постојала јединица еквивалентна евидитској архонтији или турми.

АРХОНТИЈА ВИХИТА

Неколико сачуваних печата сведоче о постојању војно-управне јединице којом је командовао функционер са звањем архонта Вихита. На једном од печата се наводи да се та јединица налазила на подручју Хеладе. Имајући у виду да је реч о извору документарног карактера нема сумње да се термин Хелада односи на тему као једну од војно-управних јединица унутар ромејског тематског система. У питању су печати који су припадали следећим дужносницима:

1. Ἐσάγης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἄρχων τῶν Βιχητῶν (друга половина IX века);¹²⁵²
2. Κωνσταντῖνος – ἄρχων τῶν Βιχητῶν (VIII или IX век);¹²⁵³
3. Λέων – βασιλικὸς ὀστιάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ ἄρχων Βιχητῶν Ἑλλάδος);¹²⁵⁴
4. Νηκῆτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἄρχων τῶν Βιχητῶν (IX век).¹²⁵⁵

Не може се пуно тога рећи о тој заједници имајући у виду да су печати уједно и једина сведочанства о њима. На основу имена Есаг (или Есач) претпоставља се да је реч о

¹²⁵² Zacos – Veglery, Seals I, n°1877.

¹²⁵³ Schlumberger, Sigillographie, 731.

¹²⁵⁴ Prosop. der mittel- byz. Zeit (867–1025), n° 24328. Постоји необјављени печат са сличним натписом који се налази у L'Institut français d'études byzantines, поменут у Catalogue of Dumb. Oaks II, 53.

¹²⁵⁵ Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 10.1.

словенској скупини у Хелади,¹²⁵⁶ где су, као што је познато, живели Словени из племена Велегезита. У том контексту треба гледати и на претпоставку да је Есаг можда био архонт Велзитије, односно региона Спрехеја.¹²⁵⁷ Изнето становиште није могуће потврдити. У вези са последњим у низу наведених печата, треба поменути и мишљење Беса који је сматрао да би део натписа на печату где се помињу Вихити Хеладе требало заправо тумачити као Θιβητῶν καὶ Ἑλλάδος. Бес, даље, претпоставља да се појам Хелада у овом случају не односи на тему већ на место Хелада у Грчкој, и да је печат, према томе, припадао функционеру који је заправо био старшина два утврђења: Тебе и Хеладе.¹²⁵⁸ У недостатку других изворних података није могуће пружити одговоре на питања која се тичу порекла, карактера и судбине вихитске заједнице. С тим у вези треба поменути да у црквеној организацији није постојала катедра која би представљала еквивалент војно-управној јединици Вихита.

¹²⁵⁶ Живковић, Јужни Словени, 235.

¹²⁵⁷ Cf. Tab. Imp. Byz. I, 133; Catalogue of Dumb. Oaks II, p. 24.

¹²⁵⁸ Bees, Sigillographie, 202–203.

ЗАКЉУЧАК

Успостављање тематске организације, односно милитаризованог управног система у унутрашњости Византије, представљало је одговор Цариграда на велику кризу која је погодила Царство током VII stoleћа. Реорганизација војног уређења која је тада отпочела, подразумевала је, између осталог, концентрисање значајних војних ресурса у Малој Азији и стварање нових војно-територијалних јединица. Старе армијске области – које су се у великој мери поклапале са границама позноримских префектура и дијецеза – замењене су новим војним окрузима, који се у изворима, почев од IX stoleћа, називају темама.

Успостављање нових војних округа било је понајвише узроковано напредовањем Арабљана на Леванту. Византинци су до средине VII века изгубили власт у већини источних покрајина, због чега је власт у Цариграду била приморана да припаднике Источне (Анатоличке) и Јерменске (Арменијачке) војске премести у унутрашњост Мале Азије. Током VII stoleћа регрути Тракијске војске су пребачени са Балкана и трајно стационирани у малоазијским гарнизонима. Премештањем поменутих јединица образовани су нови војни окрузи (теме) на истоку Царства: анатолички на средишњем и југоисточном делу Мале Азије, арменијачки на североистоку Полуострва, док је тракесијанска армијска област обухватала југозапад Мале Азије. Поред тога, трансформисане су и јединице којима су командовали *magistri militum praesentales*. Распоређивањем регрута који су били део тих армија, у азијском и европском залеђу престонице, створен је опсикијски округ, чији је старешина у почетку командовао и гарнизонима у Тракији. Заједно са Равенским и Картагинским егзархатом, као и карависијанском флотом, поменуте четири јединице су представљале срж ромејске војне организације до пред крај VII века.

Делатношћу цара Јустинијана II списку ромејских армија придружене су четири нове тематске јединице – Хелада, Тракија, Кивиреоти и Сицилија. Начела у изградњи тематске организације, које је поменути цар установио – у виду поделе постојећих тема (као у случају теме Кивиреота, која је издвојена из анатоличке теме, или у случају теме Тракије, која је настала поделом опсикијско-тракијског војног округа) и оснивања нових тематских јединица у областима где до тада није постојало тематско уређење (као што је

био случај са Хеладом или Сицилијом) – преузели су и његови наследници. Ти принципи у развоју тематске организације остају непромењени све до средине X века, када је спроведена велика реформа војно-управне организације.

Власт у Цариграду у почетку није, међутим, била у могућности да спроведе војно-административне реформе у свим деловима Византије. Речено се пре свега односи на пограничне области у Малој Азији и на Балкану, као и на покрајине које су због арабљанских освајања и словенске најезде биле одсечене од територијалног језгра Царства – у питању су ромејске енклаве у Херсону, драчкој регији и Далмацији, затим острва попут Кипра, Крита и Сардиније, као и византијски поседи у јужној Италији. Ромејски цареви су од самог почетка настојали да у тим регијама успоставе тематско уређење са пуним капацитетом, али се тај процес одвијао успорено и неравномерно. У појединим областима, притом, никад није довршен, због тога што су оне насилним путем издвојене из састава Византије.

Будући да у побројаним областима испрва није било могуће успоставити теме, тамошња византијска власт је функционисала кроз специфичне прелазне облике војно-управне организације, који су претходили успостављању тема у тим окрузима. Управници тих јединица су по правилу имали нижи ранг у односу на тематске стратеге, због чега су војно-управне форме којима су они командовали дефинисане као *ниже јединице тематског уређења*.

У овом раду је као основни критеријум за сврставање једног округа у ред нижих јединица тематског уређења истакнуто постојање заокружене територијално-управне целине, на челу са функционером који је имао нижи ранг од стратега. У категорију нижих јединица сврстане су стога и јединице унутар самих тема, чији су управници били непосредно подређени тематским стратезима. У ред нижих јединица сврстане су, такође, и јединице путем којих је остваривано интегрисање неромејских етничких скупина у византијску државу и друштво.

*

Ниже јединице унутар тема – Турме

Спајањем војних и цивилних надлежности у рукама војних старешина, тематски официри, међу њима и турмарси, постају функционери нове управне организације. Они су своје административне надлежности остваривали у окрузима у којима су биле

концентрисане њихове јединице. Границе нових округа (тема и турми) пратиле су распоред гарнизона ромејске војске, пресецајући оквире позноримских територијалних форми.

Важно је, притом, нагласити да нису сви турмарси имали управне надлежности. Поједини носиоци тог звања били су само заповедници војних одељења али не и управни функционери. Због тога је потребно јасно назначити разлику између турме као војне јединице у теми, са једне, и турме са значењем управног округа у тематском уређењу, са друге стране.

Када је реч о турмама као војним одредима оне су, почев од VII века, представљале највеће оперативно-тактичке јединице унутар ромејских тема/армија. Број турми унутар теме кретао се између две и четири, у зависности од укупног регрутног потенцијала једне тематске армије. Турме су, иначе, у време похода могле бити спајане или дељене, због чега је долазило до повећања или смањења њиховог броја. Такве трансформације су биле узроковане потребом да се формацијска структура једне теме прилагоди тактичким задацима током војне кампање. Број војника у турми кретао се, притом, између 2000 и 6000.

Турмама су, поред војних јединица, називани и управни окрузи у темама. Њихови називи углавном потичу од имена градова у којима су се налазили штабови турмарха. Теме су обично биле подељене на два или више округа. Тај број је зависио од демографске слике и географских карактеристика појединачних тематских јединица. Турматски окрузи су по правилу били подељени на бандоне, или топотирисије, састављене од једног или више суседних утврђења. Прве турме су вероватно оформљене током VII столећа, истовремено са првим тематским јединицама. У наредним столећима оснивани су нови турматски окрузи, поделом старих, или прегруписавањем бандона из различитих турми. Нове турме су осниване и приликом конституисања власти у новоосвојеним областима. Уз то, треба напоменути да је била уобичајена и трансформација турматских округа, додавањем или одузимањем појединих бандона. Поједине турме су после извесног времена уздизане у виши административни ранг, у статус клисуре, а понекад непосредно у ранг теме, чиме су њихови заповедници добијали виши степен самосталности у одлучивању. Било је, међутим, и случајева трансформације административног ранга у

обрнутом смеру. Дешавало се, наиме, да округ изгуби виши административни ранг и буде изнова враћен на статус турме.

Изградњом тематске територијалне организације нарушен је позноримски принцип по коме су управни и црквени органи власти функционисали унутар идентичних територијалних јединица. Границе турми се нису, дакле, поклапале са просторним распоредом црквених округа. Само у случајевима када је требало конституисати власт у освојеним областима уочава се извешан склад између територијалног распореда војно-управних и црквених органа.

Именовање турмарха који су, после стратега, били највиши официри у тематској војсци, вршио је непосредно цар. О снази турмарха, која је почивала на значајном регрутном потенцијалу јединица којима су командовали, говори чињеница да су носиоци тог официрског чина неколико пута предводили или учествовали у побунама против централне власти. С друге стране, снагу турмарха користила је и централна власт у гушењу таквих покрета. Висока командна дужност пружала је прилику турмарсима да стекну значајно материјално богатство током војних кампања. Они су, као такви, били у прилици да успоставе блиске везе са високим дворским круговима у Цариграду, чиме су свој породици и потомцима пружали могућност за успон на друштвеној лествици у Царству. У случају два славна аристократска рода – Фока и Аргира – њихови родоначелници су били управо турмарси у пограничним темама на истоку Византије. Потомак турмарха била је и једна византијска царица. Реч је о Теодори, супрузи цара Теофила, чији је отац био турмарх у Пафлагонији.

Задатак турмарха као старешина војних одреда било је организовање војничких припрема тих јединица пред почетак ратничке сезоне. У надлежности турмарха, који су управљали нижим административним јединицама унутар тема, с друге стране, била је на првом месту брига о безбедности људи и градова у њиховим турмама. Оно су, такође, били задужени за обезбеђивање потребних залиха хране, оруђа и оружја, као и за изградњу и обнову утврђења. Поред тога, остваривали су у извесној мери и судске компетенције и то у персоналном и територијалном виду. Персонални карактер се тицао надлежности над њиховим војницима, без обзира на то где су се они налазили, док се територијални карактер овлашћења тицао подручја тематског округа којим су управљали.

Велика реформа војно-управне организације у X веку довела је до деградације положаја турмарха. У то доба се уједно ствара и посебна категорија турмарха у новим малим темама, који су имали релативно низак положај на хијерархијској лествици византијских официра, чему у прилог сведочи и чињеница да је уместо два, три или четири турмарха, колико их је обично било у старим темама, у новим темама било и по неколико десетина носилаца тог звања. Статус официра традиционалних тема, међу њима и турмарха, бива у то доба, такође, у великој мери деградиран, будући да је наступила професионализација војске у којој водећу улогу преузимају старешине централне војне команде, као и заповедници великих пограничних композитних округа – дуге и катепани. Ипак, чин турмарха тада није био укинут. Вишестолетну еволуцију те дужности могуће је пратити све до владавине цара Алексија I Комнина, када је она након реформе војно-управне организације изгубила своје место у ромејском војно-административном систему. Као основне територијалне јединице унутар тема оне постоје, дакле, све до почетка XII века. Изузетак представљају једино турме на Криту које су функционисале и столеће након тога, као и бандони који су опстали као основне војно-административне јединице у потоњем Трапезунтском царству.

*

Ниже јединице изван тема

Упоредо са темама, које су почев од VII столећа биле основне територијалне јединице новог војно-управног система у унутрашњости Царства, Цариград оснива и друге војно-административне форме, са специфичном улогом у новом уређењу. У појединим случајевима реч је о потпуно новим организационим облицима, док су, с друге стране, понегде коришћени остаци старог система.

Новоустановљене војно-управне форме се по правилу јављају на рубном делу територијалног језгра Византије – на којем су током VII столећа основане прве ромејске тем. Реч је о малоазијској и балканској граници, и егејском басену. У питању су области које су биле изложене учесталим нападима спољних непријатеља, због чега се јавила потреба да се у њима успостави посебан војни режим дефанзивног карактера, састављен од *клицура* у континенталном делу и јединица са *друнгаријима* на челу у острвским подручјима.

На другој страни, у ред нижих јединица које су почивале на позноримском војно-административном наслеђу, убрајају се управни окрузи оформљени на територијама које су биле одсечене од територијалног језгра Византије. Удаљеност од центра РOMEјске државе и постојање јаких локалних аутононих елемената разлог је што Цариград у тим регијама није испрва могао да приступи реорганизацији војно-управног уређења по моделу који је примењен у Малој Азији и деловима Балкана. Следећи начела функционисања управе током позноримске епохе у тим областима су током наредних столећа функционисале *архонтије* и *дукати*.

Као посебну категорију треба пак издвојити јединице са *турмарсима Федерата*, *Ликаоније* и *Памфилије* на челу. Оне су по карактеру припадале категорији новоустановљених форми али се приликом њиховог оснивања Цариград ослањао на традицију истоимених одреда који су деловали у позноримској епоси.

Клисуре – Током позноримске епохе у граничним провинцијама, једнако као и оним у унутрашњости Царства, функционисале су редовне цивилне структуре, док је војна управа у пограничним јединицама била подређена дукама. Насупрот томе, од краја VII столећа власт у Цариграду започиње са оснивањем посебних војних округа – клисура – у пограничним областима. Оне су обухватале територије кроз које су пролазиле важне саобраћајнице, путем којих су обично кретали напади спољних непријатеља – Арабљана на истоку, и Словена и Бугара на Балкану.

Еволуција клисура пратила је опште токове развоја тематског уређења. Са поделом старих и порастом броја нових тема растао и број клисура. Постепено ширење Царства водило је, притом, померању пограничног војно-управног система са клисурама, при чему су старе клисуре по правилу трансформисане у теме. Извори сведоче да су поједине клисуре организоване по обрасцу, који је подразумевао примену вишеступног метода *турма – клисура – тема* приликом трансформисања округа. Издвајањем пограничних турми и њиховим претварањем у клисуре слабљен је, међутим, регрутни потенцијал матичних тема. Цариград је због тога приступио прегруписивању нижих војно-територијалних јединица. Клисуре старије генерације су, иначе, по регрутном потенцијалу одговарале војном капацитету мањих тема. Реформа тематског система у X столећу, из које је проистекло стварње већег броја малих тема на крајњем истоку Царства и његовој балканској граници, одразила се и на формирање нове категорије малих клисура које су

обично обухватале једно или неколико суседних утврђења. Поменута реформа је била у вези са све израженијом офанзивном политиком Цариграда која је изискивала промену карактера ромејског војно-управног уређења. Већа улога професионалних војних јединица прилагођених експанзивној политици довела је до постепеног нестанка старих војно-управних форми дефанзивног карактера, међу њима и клисура. Као такве оне током друге половине X столећа нестају, док је сам термин клисура опстао као географски појам или, у појединим случајевима, као топоним.

Јединице под управом друнгарија – У категорију нижих јединица које по карактеру представљају нову организациону форму сврстани су и окрузи у егејском басену са друнгаријима на челу. Они су, попут клисура, основани с циљем обезбеђивања спољних граница Царства од напада непријатеља, у овом случају арабљанске флоте. Конституисање војно-управних округа са друнгаријима на челу уследило је након распуштања карависијанске флоте и поделе територијалних надлежности између њених наследника у VIII веку. Јединице којима су заповедали друнгарији Егејског мора и Додеканеза (касније Колпоса, затим и Коса) контролисале су северни, односно јужни део Егеја и представљале брану арабљанским освајачима на њиховом путу ка ромејској престоници. Наведене јединице треба посматрати као прелазне административне форме која су претходиле уздизању тих округа на тематски ранг, до чега је дошло током IX века. Стабилизација војних и политичких прилика у северном делу егејског басена омогућила је трансформацију округа Егејског мора у тему средином IX столећа, док је у јужном делу Егеја, с друге стране, због арабљанске опасности, увођење тематске управе (тема Самос) са пуним капацитетом уследило неколико деценија касније.

Архонтије – Византијска власт у ромејским енклавама, које су након арабљанске инвазије и словенско-аварске најезде остале одвојене од језгра државе – попут Далмације, драчке области, Херсона, Крита или Кипра – почивала је на позноримским институцијама међу којима, за разлику од оних у дукатима, односно територијама које су улазиле у састав егзархата, превагу нису имале војне већ цивилне структуре. Власт је у тим јединицама припала наследницима различитих позноримских намесничких функција, чије су дужности обједињене звањем архонта. У рукама архоната, поред цивилних компетенција, била је концентрисана и власт над локалним војним одредима – милицијама. Одсуство непосредне копнене везе са центром државе један је од разлога што

у њиховим окрузима у почетку није било могуће завести класичан тематски режим. Тек је са порастом војне моћи током VIII и пре свега у IX и X веку, Цариград био у прилици да успостави пуну тематску управу у архонтијама. Иако је у неким од њих, попут Крита, Далмације или Кипра тај процес прекидан и започињан изнова, до средине X столећа тематско уређење у пуном капацитету уведено је у свим архонтијама. Целокупна власт у тим окрузима припала је тада стратезима док су архонти – понекад ословљавани и другим звањима (проконзула или протевона) – задржали власт једино над главним градовима тема.

Дукати – Дукати су функционисали на територијама које су некада биле део Равенског и Картагинског егзархата. У питању су области у којима је почев од VI столећа целокупна управа била подређена војним структурама, на челу са егзарсима и њима подређеним чиновницима – војним магистрима и дукама. Од тог доба започето је са сукцесивним конституисањем дуката који су до средине VIII столећа, након нестанка Картагинског, затим и Равенског егзархата, прекрили све византијске поседе на крајњем западу, уз изузетак Сицилије на којој је тематска управа била успостављена у пуном облику. Цариград је, тежећи унификацији целокупне провинцијске управе, покушао да на читавом том простору заведе војно-управни режим са темама, али је тај процес уз изузетак калабријског дуката окончан неуспехом. Разлози су били вишеструки. Поред поменутих аутономних тежњи, антагонизам је јачао и због супротстављене верске политике Рима и Цариграда у време иконоклазма, као и због све израженијег притиска спољних фактора – Лангобарда, Франака и Арабљана – који су угрожавали тамошње византијске поседе. Након пада Равене и франачког продора у Италију, ромејски дукати постепено крећу путем независности од Цариграда а тај процес је у великој мери убрзан у првој половини IX века, услед арабљанских напада Сардинију и инвазије на Сицилију, због чега је већина ромејских дуката била приморана да се окрене Франачкој као заштитику. Византија је власт успела да очува једино над Калабријом. Тамошњи дукат се током IX века нашао под непосредном контролом здружене сицилијанско-калабријске тематске команде, услед чега је трансформисан у турму, и на тај начин чврсто интегрисан у тему Сицилије.

Јединице по управом турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије – О посебном статусу турмарха Федерата, Ликаоније и Памфилије у тематском систему сведоче подаци *Тактикона Успенског* (842–843) и Филотејевог *Клиторологиона* (899), у

којима се они наводе одвојено од осталих турмарха. Јединице којима су командовали основане су почетком IX столећа, те стога припадају категорији новоустановљених форми. С друге стране, треба истаћи да су оне у извесној мери почивале на позноримској војној и административној структури, у којој су јединице под истим именима (одреди Федерата, провинције Ликаоније и Памфилије) имале посебан статус. Јединице са турмарсима Федерата, Ликаоније и Памфилије су биле распоређене на подручје теме Анатолика али су у административном погледу биле издвојене из анатоличког округа. Свој посебан статус стекле су након учешћа у гушењу побуне против цара Нићифора I 803. године. Убрзо након тога конституисане су као војно-управне форме са специфичним полусамосталним статусом у тематском уређењу који су задржале свакако до краја IX столећа, након чега су изгубиле привилегован положај. Но и поред тога оне тада нису укинуте већ су у извесној форми опстале до средине XI века.

*

Приликом изградње побројаних војно-управних јединица узимане су у обзир географске и политичке прилике, као и етничке особености становника тих регија. Сходно томе, разликовао се степен присуства власти Византије у њима. Те јединице су се разликовале по унутрашњој структури а различит је био и степен концентрације цивилних и војних овлашћења у рукама њихових управника.

Клисурарси, друнгарији на Егеју, дуге у Италији и Сардинији, као и турмарси Федерата, Ликаоније и Памфилије су били првенствено војни официри. Имајући, међутим, у виду тенденцију спајања војних и цивилних надлежности у рукама официра, која је у ромејском провинцијском систему приметна већ од VI столећа, поменуте дужноснике треба посматрати као старешине целокупне војне, али уједно и цивилне администрације, у окрузима који су им предати на управу. Код архоната је пак обрнута ситуација. Они представљају наследнике цивилних управитеља провинција, којима су након велике кризе у VII столећу, када су њихови окрузи остали одвојени од језгра Византије, придодате и војне надлежности, односно команда над локалним војним одељењима. У њиховим окрузима током позноримске епохе није било значајнијих војних одреда, чије би старешине, да их је било, по угледу на дукате у Италији и Сардинији свакако постали окружни управитељи.

Конституисањем војно-управних јединица новог типа, какве су биле клисуре, затим егејски окрузи са друнгаријима на челу, као и јединице са турмархом Федерата на челу, дошло је до нарушавања позноримске територијалне организације, што се посебно огледа у раскораку када је реч о територијалној подлози функционисања војно-управних и црквених органа у тим областима. С друге стране када је реч о нижим јединицама које су почивале на позноримском наслеђу, попут дуката и архонтија, и на извештан начин и јединица са турмарсима Ликаоније и Памфилије на челу, у одређеној мери постоји поклапање између просторног распореда војно-управних и црквених органа у тим областима.

На чело јединица новог типа, наслоњеним на територијално језгро Царства, у којима је био изражен висок степен присуства централне власти, Цариград је по правилу постављао искусне официре који су, притом, често премештани с једног краја Византије на други. Њихово постављење је, бар када је реч о клисурарсима, вршено у Цариграду. Када је пак реч о архонтима, и пре свега дукама, те дужности су обично обављали припадници локалне властеле чији је избор представљао одраз локалних аутономних тежњи. Цариград је у почетку само потврђивао изабране представнике, тежећи, притом, да на чело тих јединица постави своје представнике. Та тежња је у погледу архонтија у великој мери и остварена будући да су оне трансформисане у теме, али је и поред тога дужност архонта опстала, првенствено у виду старешине главног града теме, на чију дужност су као и у претходним столећима бирани локални великаши. У дукатима је пак било другачије. Они су се, са изузетком калабријског, осамосталили а изабрани носиоци власти са титулама дуге су постали независни владари.

*

Ниже неромејске етничке јединице

Укључивање неромејских етничких скупина у државни апарат спровођено различитим методима, које су првенствено зависле од тога на који начин је сваки од појединачних етноса дошао у додир са Византијом и њеном територијом. Словене на Балкану, који су силом запосели поједине византијске просторе, требало је силом и потчинити. С друге стране, код народа који су у Царство насељавани по унапред испланираној акцији или уз сагласност ромејских владара (реч је о Сермисијанима, Мардаитима, Персијанцима/хурамитима, Власима, Бугарима Халкидике и др.),

интеграција је углавном спровођена мирнодопским путем. Изузетак представља једино насилно расељавање хурамита широм Царства након њихове побуне. Наметање власти староседелачким скупинама, које су због својих верских особености биле на специфичан начин укључиване у оквире провинцијског уређења, попут Маињана, протекло је, такође, без значајних сукоба. Извори, такође, не бележе борбена дејства ни када је реч о интеграцији кримских Гота који су се нашли под окриљем Цариград након јачања византијских позиција на Криму у доба цара Јована I Цимискија.

Значајна војна средства, како бележе извори, било је потребно употребити једино у случају покорвања Словена. Наметање власти словенским племенима отпочињало је делатношћу органа централне управе у виду великих војних кампања. Будући да по завршетку тих похода Цариград није у дужем периоду могао држати значајне војне ресурсе у областима насељеним Словенима, њихову даљу интеграцију у ромејски систем преузели су локални органи – тематски стратежи. Сходно томе, са појавом првих тема на Балкану почиње и интеграција првих склавинија, односно словенских архонтија, док се јачање и ширење тематске организације у наредним столећима сразмерно одражавало и на ширење византијског утицаја међу јужнобалканским Словенима. До X столећа већина словенских архонтија на југу Полуострва била је интегрисана у ромејску државу и друштво. Словенске територијално-управне јединице су постале део тематског уређења при чему су неке од њих трансформисане у теме, али без икаквих назнака аутономије или посебног статуса. Једино је име тих тема чувало успомену на некадашњи аутономан статус и етничку посебност тамошњег становништва. Отпор интеграцији након X века међу јужнобалканским Словенима наставили су да пружају једино Милинзи на Пелопонезу, који су успели да очувају своју самоуправу и током наредних столећа.

Извори бележе различите типове војно-управних јединица, кроз које су етничке заједнице интегрисане у тематски систем. Издвајају се, с једне стране, архонтије које су имале извршан степен самоуправе али су биле потчињене централној власти и њиховим изасланицима – тематским стратегима. Архонтије су представљале уобичајени вид интеграције Словена, али и пелопонеских Маињана, затим загонетних Евидита и хеладских Вихита, као и Влаха теме Хеладе. Цариград је, иначе, у почетним фазама интеграције признавао власт племенским старешинама институционализујући је додељивањем архонтског звања и одговарајућег почасног ранга. Централне власти су,

међутим, од самог почетка тежиле да на те дужности поставе своје људе с циљем попутне интеграције и асимилације етнархија. Примери пелопонеских Милинга и Језерита, притом, јасно показују да су тематски стратежи у IX веку имали могућност да постављају етничке архонте на дужност. Стратег теме Пелопонеза био је непосредно надређен и архонту Маињана. Подређеност локалним стратегима почетком X столећа приметна је и у случају Словена солунске и стримонске теме. Старешину влашке архонтије у Хелади крајем X века пак поставља цар, именујући, притом, на ту дужност искусног официра који је претходно обављао различите функције које нису имале везе са влашким етносом.

Две основне обавезе етничких архонтија према централној власти, првенствено словенских и маињанске, заснивале су се на пружању помоћних војних одреда Цариграду и исплати годишњег данка. Основна обавеза јединице којом је управљао архонт Влаха Хеладе била је, такође, вршење војне службе. Иако изворни подаци не пружају податке у вези с тиме, нема сумње да је слично било и у питању Евидита и хеладских Вихита.

Нешто мањи степен самоуправе у односу на архонтије везује се за функционисање етничких турми, кроз које су поједине скупине, попут хурамита, Мардаита пелопонеске, кефалонијске и никопољске теме, Гота на Криму, Бугара на Халкидици или загонетних Евидита, биле интегрисани у тематску управу. Термин турма упућује на то да су за разлику од етничких архонтија поменути народи били чвршће интегрисани, будући да су тим изразом називане ниже јединице унутар ромејских тема. Томе у прилог сведочи и чињеница да је већина тих турми формирана планским колонизационим мерма Цариграда. Познато је да су хурамитске и мардаитске турме настале после одлуке централне власти о њиховом размештању у различитим темама. Слично је вероватно било и са Бугарима на Халкидици. Нешто другачије било је једино у случају Гота који су на Криму живели столећима пре укључивања у тематски систем. Старешине тих јединица су несумњиво биле непосредно подређене стратегима тема којима су у географском смислу њихове турме припадале. С друге стране, чињеница да се називи побројаних турми везују за имена етничких скупина, не дозвољава да оне буду сврсатне у исту категорију са редовним тематским турмама, које су по правилу носиле назив по утврђењу у коме се налазило седиште турмарха.

Поред архонтија и турми забележена су два посебна случаја када су етничким јединицама управљали официри са звањима катепана и ексусијаста. Катепан је било звање

старешине Мардаита у Аталеји, који је био подређен кивиреотском стратегу. Он, дакле, није носио звање уобичајено за заповедника ниже јединице засноване на етничкој посебности њених чланова – као што су архонт или турмарх, какво је било и звање мардаитских команданата на Балкану. Порекло специфичног чина катепана који је припадао заповеднику кивиреотских Мардаита вероватно је било у вези са њиховим војним потенцијалом који је превазилазио оквире уобичајене тематске подјединице (турме). Снага те јединице исказана је и у виду прилично самосталног деловања мардаитског катепана који је умео да се супротстави одлукама њему надређеног кивиреотског стратега.

Ексусијаст је пак било звање које је носио заповедник хурамита, досељених у Византију у доба цара Теофила. Реч је о бројној скупини војника који су са породицама пребегли из арабљанског калифата и населили област око Синопе у пафлагонијској теми. Имајући у виду њихов регрутни потенцијал, који се мерио десетинама хиљада војника, Цариград је хурамитском старешини доделио звање које је било намењено за источњачке, понајвише кавкаске владаре. Насер-Теофоб, једини познати носилац тог звања, био је подређен непосредно властима у Цариграду а не локалном стратегу, што није било уобичајено за старешине различитих етнархија. Због свог војног потенцијала изазивао је страх код цара Теофила што се показало оправданим након хурамитске побуне која је уследила после битке код Дазимона. Након гушења те побуне цар је хурамитску јединицу расформирао поделивши је на већи број турми које су биле разаслате широм Царства.

Паралелно са укључивањем у војно-управни систем, текао је и процес уклапања поменутих заједница у црквену организацију. Неке су уклапане у постојеће црквене структуре, али је било и случајева када су, упоредо са етничким архонтијама или турмама, осниване и еквивалентне црквене катедре, што представља јасан доказ о синхронизованом деловању државе и цркве на плану интегрисања негрчких заједница у византијско друштво и државу.

*

Еволуција нижих јединица се најбоље може сагледати праћењем прогресивне хронолошке линије у развоју тематског уређења у периоду између VII и XI столећа. Тај процес могуће је сажети на следећи начин:

Изградња тематске организације отпочела је прегруписавањем старих позноримских армија и њиховим размештањем унутар Мале Азије чиме су створени нови војни окрузи – теме: Анатолика, Арменијака, Опсикијаца и Тракесијана. Оне су, заједно са војскама Равенског и Картагинског егзархата, као и флотом Карависијана, чиниле срж ромејске војне организације све до почетка владавине цара Јустинијана II. Поменути ромејски владар отпочео је, током своје прве владавине, са реформама војно-територијалног уређења оснивањем четири нове теме – Тракије, Хеладе, Сицилије и теме Кивиреота. Паралелно са тим он је започео и са изградњом пограничног војно-управног ситета са клисурама у Стримону и Кападокији. Цар је, уједно, реформисао и територијалну организацију у егејском басену оснивањем новог округа под именом Егејског мора, који је заменио некадашњу провинцију Киклада. Тај округ се у почетку налазио у надлежности старешине карависијанске флоте. У осталим деловима Царства Јустинијан није, међутим, био у могућности да реформише управу по угледу на реформе спроведене у Малој Азији. Због тога су у преосталим деловима Царства наставиле да функционишу управне форме засноване на позноримском наслеђу. Реч је о архонтијама у драчкој регији, Далмацији, Херсону, Криту и Кипру, које су представљале трансформисане остатке старих провинцијских структура. На крајњем западу Царства, уз изузетак Сицилије, локални органи су, такође, било подређени носиоцима власти са позноримским звањима – равенском егзарху, и њему подређеним дукама и војним магистрима. Посебан статус у тој регији имала је Сардинија, са дуком на челу, која је стекла самосталан положај у провинцијској управи након пропасти Картагинског егзархата. Специфичан полусамосталан положај имали су и дукати у јужној Италији који су формално били под влашћу сицилијанског стратега. Изградња првих тема на Балкану у доба цара Јустинијана довела је до интеграције тамошњих Словена, на првом месту Велегезита чија је архонтија била у надлежности хеладског стратега. Конституисање теме у Тракији и стримонске клисуре утицали су вероватно на интеграцију сермисијанско-бугарске архонтије у Македонији. Тој територијално-управној јединици убрзо се, међутим, губи сваки траг у изворима. Коначно, цар Јустинијан II је спровео колонизацију Мардаита у Аталеји поставивши на тај начин темељ мардаитске војно-управне јединице која је са катепаном на челу, у оквирима кивиреотске теме, функционисала све до X столећа. Начела у изградњи тематке организације које је установио цар Јустинијан II – у

виду поделе постојећих тема и оснивања темтских јединица на подручјима где до тог тренутка није постојала тематске управа – наставили су и његови наследници на ромејском престолу.

Посебан значај у еволуцији тематске организације имала је делатност иконокластичких царева Лава III (717–741) и Константина V (741–775). Поред поделе постојећих, они су оснивали и нове теме у деловима Царства где их до тада није било. На тај начин је и критска архонтија средином VIII века трансформисана у тему. Надлежност критског архонта је, притом, сведена на управљање главним градом теме – Гортином. После укидања карависијанске флоте, на Егеју су основани војно-управни окрузи са друнгаријима на челу. На северу тог басена функционисала је јединица којом је управљао друнгарије Егејског мора, док је јужни део био у надлежности официра са звањем друнгарија Додеканеза. Стављање нагласка на јачање царског ауторитета првенствено у источним областима, уз све израженије верске размирице са Римом, довело је до слабљења византијских позиција на крајњем западу Царства. Управо у то доба изгубљена је Равена, чиме је престао да постоји Италијански егзархат. Од језгра те јединице, под контролом Цариграда остале су само Венеција и Истра, којима су управљали дука, односно војни магистар. Дуке су, уједно, биле старешине Сардиније као и главни носиоци византијске власти у Калабрији и Напуљу.

Сличне тенденције у развоју тематске управе приметне су и раздобљу на прелазу из VIII у IX столеће. У то доба основано је неколико нових тема а погранични систем на истоку Мале Азије појачан је оснивањем, поред кападокијске, још три нове клисуре – у Харсијанону, Колонеји и Селевкији. Приближно у исто времена на Балкану је основана созопољска клисура. Тематски систем је ојачан и трансформацијом далматинске архонтије у тему током друге деценије IX века. Увођењем дужности стратега компетенције далматинског архонта су сведене на управљање Задром, главним градом теме. Сличан процес одвијао се у исто време и у драчкој архонтији. Ширење тематске организације на Балкану подстакло је процес интеграције словесних племена. Јачањем византијских позиција на Пелопонезу створени су услови за укључивање словенских Милинга и Језерита као и хеленских Маињана у тематски систем, у виду етничких архонтија. Оснивање теме у Солуну пресудно је утицало на успостаљање власти над Дрогувитима и Сагудатима. Цар Нићифор I је пак током своје владавине основао посебне јединице са

турмарсима Федерата и Ликаоније на челу, које су биле распоређене на подручју теме Анатолика. Исти цар је организовао премештање дела аталејских Мардаита на Пелопонез који су добили статус турме унутар те тематске јединице. Јачање на истоку, није, међутим, зауставило процес слабљења и повлачења Цариграда са крајњег запада Византије. Продор Франака у Италију и на Јадран, као и учестали арабљански напади на византијске територије на средишњем Медитерану, довели су до постепеног осамостаљивања тамошњих византијских управних јединица. Иако је Ахенским миром Венеција, за разлику од Истре, остала у саставу Царства, тамошња власт је током наредних деценија кренула путем осамостаљења. Сличан процес одвијао се и у сардинијском и напуљском дукату. Под окриље Цариграда остао је само дукат у Калабрији.

Уследила је епоха владавине царева из тзв. Аморијске династије, обележена, између осталог, реформом централне војне команде. Паралелно с тим, одвијале су се реформе и у војној организацији у унутрашњости. Већина постојећих клисура у Малој Азији, уз изузетак селевкијске, је у то доба стекла тематски ранг, док је штаб созопљског клисурарха, који је чувао границу према Бугарској, премештен у Месимврију након византијске реокупације тог града. У тематски ранг трансформисана је у доба Аморијаца и јединица којом је претходно управљао друнгарије Егејског мора. Статус теме у доба цара Теофила стекао је византијски управни округ у Херсону који је претходно имао ранг архонтије. Исти цар је био заслужан и за увођење неколико хиљада хурамита у ромејски војни систем, прво у виду јединствене управне целине са ексусијастом на челу, а након слома њихове побуне, у оквиру већег броја етничких турми расељених широм Царства. На другој страни настављено је слабљење византијских позиција на западу. Тема у Далмацији је у доба цара Михаила II укинута, након осамостаљења тамошњих градова. Арабљанска инвазија на Сицилију 20-их година узроковала је премештање тематске команде на Калабрију која је на тај начин стављена под чвршћу контролу стратега. Из тог ралога војно-управна структура у Калабрији трансформисана је из дуката у турму, чиме је та јединица изгубила некадашњи полусамосталан положај у управи. Арабљанска инвазија на Крит, утицала је, такође, на слабљење тамошње тематске команде која је после извесног времена укинута.

Након Аморијске следила је епоха владавине Македонске династије током које је Цариград прешао у офанзиву против Арабљана водећи све активнију војну политику. У

доба цара Василија I у Далмацији је коначно утврђен тематски режим. Такав режим на кратко је успостављен и на Кипру, али је тамошња управа после свега седам година изнова враћена у статус архонтије. У време владавине цара Лава Мудрог основано је неколико нових тема на освојеним подручјима а погранични систем са клисурама померен је још даље ка истоку. Тада су основане нове клисуре: Месопотамија, Севастеја, Ликандос и Леонтокомис. Поред поменутих јединица, у епоси цара Лава VI, статус клисуре краће време имали су још и Цамандос и Симпосион, као и Лариса. Тематско уређење у пуном облику је до краја IX века проширено и на југ Егеја оснивањем теме Самос, чиме је укинута дотадашњи војно-управни систем са друнгаријима (Додеканеза, затим Колпоса, потом и Коса) на челу, који је функционисао у том делу Царства дуже од једног столећа. Тематско уређење је проширено и на Балкану, оснивањем никопољске теме што је за последицу имало интеграцију словенске архонтије Вајунита, а слично је било и са стримонским Словенима по оснивању теме у тој регији. Византијске позиције у Епиру су појачане и распоређивањем мардаитских турми у теме Никопоља и Кефалоније. На западу Царства настављено је, међутим, повлачење византијске војске. Почетком X века изгубљена су последња византијска упоришта на Сицилији.

Средином X века отпочела је потпуно нова фаза у развоју тематског система. Тада се у територијално-управној организацији уводе, поред осталог, две значајне новине: оснивају се велики композитни окрузи са дукама и катепанима на челу, као и нове, мале теме које су углавном обухватале једно или више суседних утврђења. Поменута реформа је била у вези са све израженијом офанзивном политиком Цариграда која је изискивала промену карактера ромејског војно-управног уређења. Све већа улога професионалних војних јединица прилагођених експанзивној политици довела је до постепеног нестанка старих војно-управних форми дефанзивног карактера, међу њима и клисура. Пре него што ће потпуно нестати из ромејске војне администрације систем са клисурама је средином X века померен још дубље на исток. Током X столећа основане су нове клисуре: Авара, Романупољ, Ханзит, Сотирупољ, Тарон, Цилиаперт, Тезервула и Василијада. Будући да је реч о јединицама првенствено дефанзивног карактера, за њих у новом војно-управном систему није било места, те нестају до краја X и почетка XI века. Средином X века су престале да функционишу и последње архонтије – критска и кипарска, коначним увођењем тема на тим острвима. Јединице којима су управљали турмарси Федерата,

Ликаоније (потом Ликаоније и Памфилије), такође, губе значај у новом уређењу. Дукати и окрузи са друнгаријима на челу су пак нестали из ромејског тематског система век раније. На тај начин до краја X века престале су да функционишу и последње војно-управне форме које су функционисале у областима где испрва није било могуће увести тематско уређење у пуном капацитету. У исто време нестају и последње словенске архонтије које су, такође, у потпуности биле интегрисане у тематску организацију. Неке од тих јединица су трансформисане у теме, али без аутономних обележја. Успомена на некадашњи статус и етничку особеност очувана је само кроз имена тематских јединица. У X столећу основана је тема Драгувитија а у наредним вековима теме Велегезитија и Вагенеција које су настале од дрогувитске, велегезитске и вајунитске архонтије. Паралелно са велегезитском и вагенецијском темом, постојала је у Хелади и теме Влахија која је израсла из влашке архонтије – војно-управне јединице Влаха у теми Хелади, која је функционисала током X века. У другој половини тог столећа посебан статус заснован на етничким принципима, имале су и турме Гота у херсонској теми на Криму и турма халкидичких Бугара у теми Солун. Оне се, међутим, након X столећа, као уосталом и влашка, али и мардаитске и хурамитске јединице више не помињу у изворима, што говори о њиховој потпуној интеграцији у ромејску државну управу. Слично је било и са словенским племенима, уз изузетак Милинга и Маињана на Пелопонезу, који су свој аутономан положај очували и током наредних столећа.

Ниже војно-управне јединице изван тема, према томе, до краја X столећа бивају у потпуности интегрисане у тематску управу, као и готово све етнархије, са изузетком милиншке и маињанске. Када је пак реч о нижим јединицама унутар тема – турмама – оне су функционисале као основне територијалне јединице унутар тема све до почетка XII столећа.

ПРИЛОЗИ*

КАТАЛОГ ТУРМАРХА

1. Anonymus – turmarcha (Codice diplomatico pugliese, n° 35, p. 78 [1002. г.]);
2. Anonymus – ἀπο τοῦ θέματος Πελοποννήσου ὁ τουρμάρχης τῆς παραλίου (De cerimoniis, 665 [949. г.]);
3. Anonymus – βασιλικὸς κανδιῶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (Gray Birch, Catalogue, n° 17499 [VII–IX век]);
4. Anonymus – βασιλικὸς κανδιῶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (Gray Birch, Catalogue, n° 17497 [VII–IX век]);
5. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (Laurent, Orghidan, n° 343 [IX век]);
6. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (Zacos – Veglery, Seals I, n° 2661 = Cheynet, Morrisson, Seibt, Seyrig, n° 223 [VIII век]);
7. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (Zacos – Veglery, Seals I, n° 2664 = Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 5.36 [IX век]);
8. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Συλλαίου (Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 350 [крај IX – почетак X]);
9. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Ἀνατολικῶν (Zacos – Veglery, Seals I, n° 2662 [750–850. г.]);
10. Anonymus – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Βουκελλαρίων (Zacos – Veglery, Seals I, n° 2663 [друга половина VIII века]);

* У оквиру прилога представљени су каталози турмарха и клисурарха. За разлику од осталих носилаца чиновничких звања о којима је писано у раду, чији број најчешће не прелази 10 по функцији, прикупљени су подаци о 251 турмарху и 34 клисурарха. Узевши у обзир њихову бројност, они су због прегледности представљени издвојено, у оквиру прилога. Уз име сваког официра навођени су, притом, називи њихових дужности, затим подаци о изворима у којима су забележени, као и време у коме су обављали своје функције. Већина функционера који се налазе у каталозима, побројани су у лексикону Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit, али не и сви. Наиме, просопографски лексикон обухвата личности из периода од 641. до 1025. године, док се у каталозима могу наћи подаци о чиновницима који су живели изван реченог временског оквира. Такође, у каталозима се налазе сведочанства о неколицини официра који су постали познати научној јавности захваљујући публикавању сигилографске грађе последњих година, дакле, по објављивању лексикона, због чега нису нашли своје место у њему. Треба, такође, напоменути да одређени број печата који су припадали турмарсима и клисурарсима још увек није објављен.

11. Anonymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῶν Θράκησιων (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2644 = Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 2.60 [VIII век]*);
12. Anonymus – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῶν Κιβυραιωτῶν (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2523 – Θεόφιλος [κraj VIII века] = Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 59.33 [VIII–IX век]*);
13. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 233 [VIII–IX век]*);
14. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Laurent, Vatican, n° 149 [X–XI век]*);
15. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Панченко, Каталогъ, n° 354 [X век]*);
16. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (*Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 5.37 [IX век]*);
17. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης τοῦ Στροβίλου τῆς Ἀρμένης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1917> [X–XI век]*);
18. Anonymus – βασιλικὸς στρατῶρ καὶ τουρμάρχης τῶν Ἀνατολικῶν (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II, n° 342 [прва половина IX века]*);
19. Anonymus – κανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Ἄμαστρας (*Schlumberger, Sigillographie, 299–300 [IX век]*);
20. Anonymus – κανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Νικοπόλεως (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2576 [κraj IX – почетак X века]*);
21. Anonymus – πρωτοσπατθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῆς Θράκης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2623a [κraj IX – почетак X века]*);
22. Anonymus – σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Σωζοπόλεως (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2643 = Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 79.1 [IX век]*);
23. Anonymus – σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῶν Αἰβιδητῶν (*Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 95.2 [VIII–IX век]*);
24. Anonymus – σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῶν Θράκησιων (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2644a [друга половина VIII века]*); Anonymus – σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Χαλδίας, (*Schlumberger, Sigillographie, 289 [пре почетка IX века]*);

25. Anonymus – τουρμάρχης (*Robinson, Cartulary*, 134–135);
26. Anonymus – τουρμάρχης (Yahyā, 520, 524 [1032. γ.]);
27. Anonymus – τουρμάρχης Ἀπλοκονήσου (Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V, ep. 165, p. 423, ep. 192, p. 487 [середина XI века]);
28. Anonymus – τουρμάρχης καὶ στρατηγὸς Σικελίας (*Gray Birch, Catalogue*, n° 17842 [VIII–X век]);
29. Anonymus – τουρμάρχης Κεφαλληνίας (*Schlumberger, Sigillographie*, 208, n° 5 [X–XI век]);
30. Anonymus – τουρμάρχης Πελοποννήσου (*Панченко, Каталогъ*, n° 462 [VIII–IX век]);
31. Anonymus – τουρμάρχης τῆς παραλίου τῶν Θρακησίων (*De cerimoniis*, 663 [910–911. γ.]);
32. Anonymus – τουρμάρχης τῆς χώρας τῶν Παφλαγόνων (*Life of St. Basil Younger*, 294 [X век]);
33. Anonymus – τουρμάρχης τῶν Βικτόρων (*De cerimoniis*, 663 [910–911. γ.]);
34. Anonymus – τουρμάρχης τῶν Θεοδοσιακῶν (*De cerimoniis*, 663 [910–911. γ.]);
35. Anonymus – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II*, n° 340 [прва половина VIII века]);
36. Anonymus (*Guillou, Le Brébion*, 188 [око 1050. γ.]);
37. Argyro – turmarcha (*Trincherà, Syllabus*, n° XI, p. 10. [999. γ.]);
38. Falcus – turmarcha et episkeptit ex civitate trane (*Trincherà, Syllabus*, n° XVII, p. 18 [1018. γ.]; n° XIX, p. 20 [1021. γ.]);
39. Gaideris – imperialis comes cortis et turmarcha (*Codice diplomatico barese I*, n° 12, p. 21f [1024. γ.]);
40. Grimoaldus – turmarcha Vari/Bari (*Codice diplomatico barese IV*, n° 82, p. 16f [1003. γ.]);
41. Grisantio – turmarcha (*Codice diplomatico barese VIII*, n° 2, p. 5f [X век]);
42. Hositylo – turmarcha (*Codice diplomatico pugliese*, n° 36, p. 82 [1024. γ.]);
43. Leo – turmarcha (*Trincherà, Syllabus*, n° XI, p. 10 [999. γ.]);
44. Leo Aztimoros – turmarcha (*Guillou, Le Brébion*, 193 [око 1050. γ.]);
45. Lupo – turmarcha et comes (*Codice diplomatico barese I*, n° 9, p. 15–17 [1017. γ.]);
46. Maio – turmarcha (*Codice diplomatico pugliese*, n° 32, p. 71–73 [1013. γ.]);

47. Maio – turmarcha de civitate Sipontus (Codice diplomatico barese VIII, n° 2, p. 5f [1001. ρ.]);
48. Maio – turmarcha Vari/Bari (Codice diplomatico barese IV, n° 9, p. 18–19 [1009. ρ.]);
49. Porfiro – turmarcha (Codice diplomatico pugliese, n° 32, p. 71–73 [1013. ρ.]);
50. Porfiro – turmarcha qui est adboctorem de ipso sancto monasterio (Codice diplomatico pugliese, n° 36 [1024. ρ.]);
51. Procopius – turmarcha Siponto (*Ughelli*, Italia Sacra VIII, 64f [973. ρ.]);
52. Radelgardus – turmarcha (Codice diplomatico pugliese, n° 25, p. 54–56 [992. ρ.]);
53. Sifaldo – turmarcha (Codice diplomatico pugliese, n° 36, p. 82 [1024. ρ.]);
54. Theodorus – turmarcha (Catalogus regnum Langobardorum, 496 [895. ρ.]);
55. Theophylactus – turmarchus (Iohannis VIII Ep., n° 245, n° 259);
56. Vitalis – turmarcha (Codice diplomatico del Monastero Benedettino, n° 7, p. 22–24. [1019. ρ.]);
57. Xenion Maurokontares – turmarcha (*Guillou*, Le Théotokos, 101 n° 22 [1053. ρ.], 153. n° 37 [1056. ρ.]);
58. Ἀγαλλιανός – τουρμάρχης τῶν Ἑλλαδικῶν (Theophanes, 405; Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 133, p. 257 (τουρμάρχης Κοντοσκέλης) [726/727. ρ.]);
59. Ἀδρηανός – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Περσλάβας (*Laurent*, Perses, 286 – τουρμάρχης Πέρσας [IX βεκ]) = Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 69.2 [X βεκ]);
60. Ἀέτιος Ζαχαρίας – βασιλικὸς σπαθάριος τουρμάρχης τοῦ Ζυγοῦ (*Zacos – Nesbitt*, Seals II, n° 82 [κraj IX – почетак X века]);
61. Ἀζαζίος/Τζατζίος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Μακέλλονων/Μακέδωνων (Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 125.1 [VIII–IX βεκ]);
62. Αἰτόλιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Mittelu*, Sigilii, n° 2 [IX–X βεκ]);
63. Ἀναστάσιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης τοῦ Ἀδραμυτίου (Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 3.1 [X βεκ]);
64. Ἀνδρέας – βασιλικὸς κανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Κιβυραιωτῶν (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1710 [IX βεκ]; Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 59.32 [VIII–IX]);
65. Ἀνδρέας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Παλτοῦ (Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 14.1 [X–XI]);

66. Ανδρέας – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1411 [VIII век]*);
67. Ανδρόνικος – τουρμάρχης Ῥαχιάου (*Laurent, Sceaux byzantins 32, 37–38 [XI–XIII век]*); *Seibt, Geographie Bulgariens, n° 2 – τουρμάρχης Ἀραχιλάβης [972–1025. ρ.]*; *Jordanov, Corpus I, n° 25.3 – τουρμάρχης Ῥαχιάου/Ἀραχιλάβης /Δυρραχίου [XI век]*);
68. Ανδρόνικος – τουρμάρχης τῶν Ἀρμενιακῶν (*Theophanes, 469 [792/793. ρ.]*);
69. Ἄνθης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Ἀδραμυττίου (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1722 [прва половина IX века] = Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 3.2 [VIII–IX век]*);
70. Ἄνθιμος – τουρμάρχης (*Robinson, Cartulary, 134–135*);
71. Ἀρτάβαστος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Laurent, Orghidan, n° 342 [X век]*);
72. Ἄτζμωρος – τουρμάρχης (*Theoph. Cont. [Bekker], 395; Scylitzes, 210 [919. ρ.]*);
73. Βακχούριος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Laurent, Vatican, n° 151 [VIII–IX век]*);
74. Βαλάντιος – τουρμάρχης (*Theoph. Cont. [Bekker], 395; Scylitzes, 210 [919. ρ.]*);
75. Βαρδάλης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Лихачев, Моливдовулы, LVIII 10, M–6252, p. 40 [X век]*);
76. Βάρδας – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Δαζήμονος (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1762a [750–850. ρ.]*);
77. Βάρδας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῶν Βικτόρων (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II, p. 319 n. 440 [средина X века]*);
78. Βάρδας – πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης Βεροίας (*Byzantinische Bleisiegel in Berlin, n° 146 [X–XI век]*);
79. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1783 [750–850. ρ.]*);
80. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1784 [750–850. ρ.]*);
81. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Йорданов, Преслав, n° 455 [X–XI век]*);
82. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Βυκελαρίων (*Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 1.39 [IX–X]*);

83. Βασίλειος – τουρμάρχης τῶν Βουλγάρων (*Actes d'Iviron I*, n° 10 p. 169f [996. γ.]);
84. Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II*, n° 341 [πρῶα половина IX века]);
85. Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Πελοποννήσου (*Schlumberger, Sigillographie*, 180 [VIII век]);
86. Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Βουκελλαρίων (*Zacos – Veglery, Seals I*, n° 1934 = *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, n° 1.40 [IX век]);
87. Γεώργιος – σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Σπάρταρου (*Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 7.1 [X–XI век]);
88. Γεώργιος – τουρμάρχης (*Mercati, Giannelli, Guillou, Saint-Jean-Théristès*, 213 n° 41 [1197/1198. γ.]);
89. Γεώργιος – τουρμάρχης τῶν Ἀρμενιακῶν (*Theophanes*, 317f [627/628. γ.]);
90. Γεώργιος – ὑπάτος, βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Sode, Byzantinische Bleisiegel II*, n° 270 [VIII век]);
91. Γιανούδιος – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης (*Avramea, Galanē, Touratsoglou, Μολυβδόβουλλα*, 248, n° 57a);
92. Γρηγόριος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Ἀδριανουπόλεως (*Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 44.9 [X век]);
93. Δαβίδ – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης Ῥαιδεστοῦ (*Zacos – Nesbitt, Seals II*, n° 134 bis [πρῶα половина X века] = *Jordanov, Corpus I*, n° 65.1 = *Idem, Corpus III*, n° 1423 [X век]);
94. Δαμιανὸς – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2980 [крај VII – почетак VIII века]);
95. Δανήλ – σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Schlumberger, Sigillographie*, 372 [XI–XII век]);
96. Δελτέρης – τουρμάρχης (*Guillou, Recueil*, n° 182.);
97. Δημήτριος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῷ Βελιτζατι (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2018> [середина X века]);
98. Δημήτριος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῶν Βικτόρων (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II*, p. 319 n. 441 [последња четвртина X века]);

99. Δημήτριος Κατακαλών – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov*, *Corpus II*, n° 199 [середина XI века]);
100. Διογένης – τουρμάρχης τῶν Ἀνατολικῶν (*Theophanes*, 463 [788. γ.]);
101. Διονύσιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῶν Βικτόρων (*Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, n° 343 [середина X века]);
102. Ἐλεφαντῖνος – τουρμάρχης τοῦ Ὀψικίου (*Theoph. Cont. [Bekker]*, 421; *Scylitzes*, 228 [923. γ.]);
103. Ἐπιφάνιος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Θράκης (*Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 71.39 [IX век]);
104. Ἐπιφάνιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Ἑλλάδος (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1876 = *Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 8.61 [IX век]);
105. Ἐπιφάνιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Konstantopoulos*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6*, n° 234 [X–XI век]);
106. Ἐρμῆς – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Θεσσαλονίκης (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2558 – *Θωμᾶς* = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 18.78 [IX век]);
107. Εὐδόκιμος – τουρμάρχης ὁ Ἐπιγίγκλης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322> [οκο 1020–50]; *Laurent*, *Orghidan*, n° 345 – τουρμάρχης ὁ Ἐπιτρικλίνης [XI век]);
108. Εὐστάθιος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Μακεδονίας (*Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 43.38 [X век]);
109. Εὐστάθιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.284> [X век]);
110. Εὐστάθιος – βασιλικὸς στρατῶρ καὶ τουρμάρχης Κλαυδιόπολεως (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 1905 = *Catalogue of Dumb. Oaks IV*, n° 7.1 [IX век]);
111. Εὐστάθιος – τουρμάρχης (*Grégoire*, *Recueil des inscriptions grecques*, n° 4 [IX–X век]);
112. Εὐστάθιος – τουρμάρχης (*Guillou*, *Le Brébion*, 166 [οκο 1050. γ.]);
113. Εὐστράτιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Παλτοῦ (*Schlumberger*, *Sigillographie*, 318, n° 3 [X–XI век]);

114. Εὐφήμιος – τουρμάρχης καὶ κλεισουράρχης Ταρόν (Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 76.4 [X–XI век]);
115. Εὐφήμιος/Fīmī/Euthimius – τουρμάρχης Σικελίας (Theoph. Cont. [*Featherstone – Codoñer*], 118, 120, 122; Scylitzes, 46–47; Zonaras III, 351–352; Chronicon Salernitanum, c. 60, p. 59; Gesta episc. Neapol., 54, p. 429; Riyād-al-Nufūs (*Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 340–342); Ibn al-Aṭīr (*Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 356–358); Nuwairī (*Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 379–382) [прва половина IX века]);
116. Θεόγνιος – τουρμάρχης Ελλάδος (*Schlumberger*, Sceaux byzantins 2/7, n° 3, [VIII–IX век]);
117. Θεόγνωστος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Cheynet, Morriison, Seibt, Seyrig*, n° 224 [крај IX – почетак X века]);
118. Θεοδόσιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Панченко*, Каталогъ, n° 422 [VIII–IX век]);
119. Θεόδωρος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Панченко*, Каталогъ, n° 453 [IX–X век]);
120. Θεόδωρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2465 [друга половина IX века]);
121. Θεόδωρος – τουρμάρχης (*Trinchera*, Syllabus, n° XV p. 15f [1015. г.]);
122. Θεόδωρος – τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1055 [VII век]);
123. Θεόδωρος – τουρμάρχης Βιζύης (Holy Women 284 [924/5. г.]);
124. Θεόκτιστος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Λαρίσης (Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 52.1 [IX век]);
125. Θεοφάνης – ὕπατος, σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Шандровская*, Памятники византийской сфрагистики, 252 н. 26 [M–898]);
126. Θεόφιλος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Κιβυρραιωτῶν (*Schlumberger*, Sigillographie, 261, n° 1 [крај VIII века]);
127. Θεόφιλος – τουρμάρχης τῶν Ἀρμενιακῶν (Theophanes, 469 [792/793. г.]);
128. Θεοφύλακτος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης Πελοποννήσου (*Панченко*, Каталогъ, n° 361 [VIII век]);
129. Θεοφύλακτος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 2549 [IX век]);

130. Θεοφύλακτος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Ὀψικίου (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2550 = Catalogue of Dumb. Oaks III, n° 39.51 [IX век]*);
131. Θεοφύλακτος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Панченко, Каталогъ, n° 432 [X век]*);
132. Θωμᾶς – τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων (*Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer), 38; Genesis 9; Scylitzes, 13; Zonaras III, 340 [друга деценија IX века]*).
133. Θωμᾶς – ὑπατος, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2555 [VIII век]*);
134. Θωμᾶς – ὑπατος, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Панченко, Каталогъ, n° 378 [VIII–IX век]*);
135. Ἰεζίδ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Schlumberger, Sigillographie, 453 [VIII век]*);
136. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Κρήτης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2059 [прва половина IX века]*);
137. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II, n° 346 [VIII– IX век]*);
138. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II, n° 347 [почетак IX века]*);
139. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Στροβίλου (*Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 80.2 [XI век]*);
140. Ἰωάννης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Χερονήσου (*Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 49.1 [X век]*);
141. Ἰωάννης – ἔπαρχος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1509 [650– 750. г.]*);
142. Ἰωάννης – τουρμάρχης (*Guillou, Le Brébion, 193 [око 1050. г.]*);
143. Ἰωάννης – τουρμάρχης (*Robinson, Cartulary, 136 [1007 г.]*);
144. Ἰωάννης – τουρμάρχης ... Χαλκίδος (*Schlumberger, Sigillographie, 171 [XI век]*);
145. Ἰωάννης – τουρμάρχης τοῦ Παραδουνάβου (*Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 530 [XI век]*);

146. Ἰωάννης – ὑπάτος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1513 [πρῶα половина VIII века]*);
147. Ἰωσήφ Μανιάκης – τουρμάρχης τῶν Μογλενῶν (*Jordanov, Corpus I, n° 50.1 [XI век]*);
148. Κάλλιστος – τουρμάρχης (*Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. [Bekker], 805; Symeon Log., 227; Leo Gr., 224; Сказания о 42 Аморийских Мученикахъ, 23, 27, 50; Scylitzes 78; Zonaras III, 379 [πρῶα половина IX века]*);
149. Καλός – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Κουρικού (*Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 8.1 [X век]*);
150. Καρβέας – τουρμάρχης (*Actes d'Esphigménou, n° 4, p. 58 [1095. г.]*);
151. Κατακαλῶν – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Ἀρκαδιουπόλεως (*Йорданов, Преслав, n° 205 = Idem, Corpus I, 10.2 = Idem, Corpus III, n° 1122 [трећа четвртина X века]*);
152. Κατακαλῶν – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Ἡρακλείας (*Йорданов, Преслав, n° 227*);
153. Κατακαλῶν – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Θράκης (*Jordanov, Corpus I, n° 35.11a [XI век]*);
154. Κόνων – τουρμάρχης (*Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 231 [VII– VIII век]*);
155. Κυρήτζης – τρομάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1113> [X–XI век]*);
156. Κυριακός – πρωτοσπαθάριος τουρμάρχης (*Панченко, Каталогъ, n° 186 [XI–XII век]*);
157. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 230 [VIII–IX век]*);
158. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.980> [VIII–IX век]*);
159. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Соколова, Византийские печати, 212, n° 51 [πρῶα половина IX века]*);

160. Κωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῶν Βικτόρων (*Wassiliou – Seibt*, *Bleisiegel in Osterreich II*, p. 319 n. 442 [друга половина IX века]);
161. Κωνσταντῖνος – τουρμάρχης καὶ κουμερκιάριος (*Jordanov*, *Corpus III*, n° 1604 [X век]);
162. Κωνσταντῖνος – τουρμάρχης καὶ κουμερκιάριος Ἀβύδου (*Catalogue of Dumb. Oaks III*, n° 40.13 [X–XI век]);
163. Λαβρέντιος – τουρμάρχης (*Јорданов*, *Преслав*, n° 532);
164. Λέων – βασιλικὸς κανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Συλειαίου (*Schlumberger*, *Sceaux byzantins 7/27*, n° 106 [VIII–IX век]);
165. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Konstantopoulos*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 7*, n° 526 [IX–X век]);
166. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Γοθίας (*Alekséenko*, *Un tourmarque de Gothie*, 271f [прелаз из X у XI век]);
167. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Μακεδονίας (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 2147 = *Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 43.39 [IX век]);
168. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Μηζόνος (*Catalogue of Dumb. Oaks II*, n° 61.1 [IX–X век]);
169. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Δαζημόνος (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 410 [VIII век]);
170. Λέων – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Θρακῆσιων (*Zacos – Veglery*, *Seals I*, n° 3140 [друга половина VIII века]);
171. Λέων – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (*Jordanaov*, *Corpus I*, n° 48.4 = *Idem*, *Corpus III*, n° 1353f [X век]);
172. Λέων – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τοῦ Δυρραχίου (*Zacos – Nesbitt*, *Seals II*, n° 222 [850. – почетак X века]);
173. Λέων – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης, (*Wilson*, *Tourmarch*, p. 59, fig. 10 [крај X – почетак XI века]);
174. Λέων – βασιλικὸς τουρμάρχης Ἑλλάδος (*Лихачев*, *Моливдовулы*, LIX 6, M–8017, p. 52 [крај VIII века]);
175. Λέων – ο γέγονος τουρμάρχης (*Actes d'Iviron I*, n° 10 p. 169f [996. г.]);

176. Λέων – σπαθαροκανδιδάτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III, n° 1605 [X–XI век]*);
177. Λέων – τουρμάρχης (*Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 235 [X–XI век]*).
178. Λέων – τουρμάρχης (*Lemerle, Le château de Philippes, 107 [друга половина X века]*);
179. Λέων – τουρμάρχης των Φοιδεράτων (*Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer), 16; Genesisius 8; Scylitzes, 11; Zonaras III, 318 [почетак IX века]*).
180. Λέων – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (*Лухачев, Моливдовулы, LXXIV 10, M–8236, p. 234–235 [VII век]*);
181. Λέων Ἄργυρος – τουρμάρχης (*Theoph. Cont. [Featherstone – Codoñer], 236; Scylitzes, 92 [друга половина IX века]*);
182. Λυκανδός – σπαθαροκανδιδάτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III, n° 1606 [X–XI век]*);
183. Μανουήλ – τουρμάρχης τοῦ βασιλικοῦ Λικανδοῦ (*Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 53.7 [XI век]*);
184. Μαρῖνος – τουρμάρχης (*Cheyne, Morrisson, Seibt, Seyrig, n° 222 [VI–VII век]*).
185. Μαρῖνος – τουρμάρχης (*Theoph. Cont. (Featherstone – Codoñer), 130; Scylitzes 52; Zonaras III, 358 [прва половина IX века]*);
186. Μαρῖνος – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1037> [VIII–IX век]*);
187. Μαρῖνος – ὕπατος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2163a.b [прва половина IX века]*);
188. Μαρκιανός – βασιλικὸς κανδιδάτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (*Schlumberger, Sigillographie, 214 [IX век]*);
189. Μελίας – τουρμάρχης Εὐφράτειας, Τρυπίας, Συμποσλίου (*De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238 [почетак X века]*);
190. Μελίτων – τουρμάρχης Πελοποννήσου (*Oikonomidès, Ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων, 287*);

191. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n^ο 2204 [750–850. γ.]);
192. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Παμφυλίας (*Zacos – Veglery*, Seals I, n^ο 2198 πρωτοσπαθάριος = Catalogue of Dumb. Oaks II, 73.1 [IX βεκ]);
193. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Κουρικού (Catalogue of Dumb. Oaks V, n^ο 8.2 [X βεκ]);
194. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Κουρικού (*Zacos – Nesbitt*, Seals II, n^ο 937 [друга половина X века]);
195. Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Βερροίας (*Zacos – Nesbitt*, Seals II, n^ο 240 [почетак XI века]);
196. Μιχαήλ – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης Θεσσαλονίκης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n^ο 3146 [IX βεκ]);
197. Μιχαήλ – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Στροβίλου (Catalogue of Dumb. Oaks II, n^ο 80.3 [XI βεκ]);
198. Μιχαήλ – τουρμάρχης (*Konstantopoulos*, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n^ο 236 [X–XI βεκ]);
199. Μοσχωνᾶς τοῦ Καρβέου – τουρμάρχης (Actes d'Esphigmenou, n^ο 5, p. 58 [XI βεκ]);
200. Μουσιλιός – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (Actes d'Iviron II, n^ο 35, p. 103, 104 [1062. γ.]);
201. Μωσιλίκης – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (Catalogue of Dumb. Oaks IV, n^ο 55.16 [IX–X βεκ]);
202. Νασίρ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων (*Zacos – Veglery*, Seals I, n^ο 3148 [прва половина IX века]);
203. Νηκῶλαε – τουρμάρχης (*Robinson*, Cartulary, 137 [1007 γ.]);
204. Νικαίας – τουρμάρχης τῶν Ἀνατολικῶν (Theophanes, 388–389 [715/716. γ.]);
205. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n^ο 2269 [IX βεκ]);
206. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov*, Corpus III, n^ο 1607 [X–XI βεκ]);

207. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Mititelu, Sigilli*, n° 3 [IX век]);
208. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Σικελίας (*Zacos – Veglery, Seals I*, n° 2272 [друга половина IX века]);
209. Νικήτας – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης τῆς κατόδου (*Schlumberger, Sigillographie*, 194f, n° 7 [IX век]);
210. Νικήτας – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης καὶ παραφύλαξ Ἀβύδου (*Jordanov, Corpus I*, n° 1.1 [середина IX века]);
211. Νικήτας Ξηρός – σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Σελευκίας (*Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 6.24 [X–XI век]);
212. Νικηφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Βιζύης (*Catalogue of Dumb. Oaks I*, n° 74.1 [IX–X век]);
213. Νικηφόρος – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης Μεσοθυνίας (*Catalogue of Dumb. Oaks V*, n° 126.1 [IX век]);
214. Νικηφόρος – τουρμάρχης Βιζύης (*Holy Women*, 259 [крај IX века]);
215. Νικόλαος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης (*Јорданов, Преслав*, n° 485);
216. Νικόλαος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τοῦ πλοῖμου Κεφαληνίας (*Laurent, Vatican*, n° 96 [друга половина IX века]);
217. Νικόλαος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ γέγονος τουρμάρχης (*Actes d'Iviron I*, n° 4 p. 129 [982. г.]);
218. Νικόλαος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks*, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.286> [X–XI век]);
219. Νικόλαος – τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III*, n° 1608 [X–XI век]);
220. Νικόλαος – τουρμάρχης σπαθαροκανδιδᾶτος (*Actes de Lavra I*, n° 14 p. 138 [1008. г.]);
221. Οὐρσούλος – τουρμάρχης (*Trinchera, Syllabus*, n° XV p. 15f [1015. г.]);
222. Παδιάτης – τουρμάρχης (*Oikonomidès, Inscription*, 502; *Beldiceanu-Steinherr – Thierry, Une tourma*, 401f);

223. Πανθήριος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Gray Birch, Catalogue, n° 17535 [VIII–IX век]*);
224. Παπᾶς Βασίλειος – τουρμάρχης (*Guillou, Brébion 196 [973/4]*);
225. Πέτρος – τουρμάρχης (*Guillou, Brébion, 195 [974. γ.]*);
226. Πόθος – τουρμάρχης Καλαβρίας καὶ στρατηγὸς Σικελίας (*Schlumberger, Sigillographie, 216, n° 8 = 734 [X век]*);
227. Ῥωμανὸς – βασιλικὸς κανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Laurent, Vatican, n° 150 [VIII–IX век]*);
228. Ῥωμανὸς Δοκιανὸς – σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Šandrovskaja – Seibt, Byzantinische Bleisiegel, 71 (M–10747) [1020–1050. γ.]*);
229. Σαμουέλ – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων (*Wilson, Tourmarch, p. 57, fig. 4 [IX–X век]*);
230. Σέργιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Πελοποννήσου (*Wassiliou – Seibt, Bleisiegel in Osterreich II, n° 345 [почетак IX века]*);
231. Σταυράκιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης Βιζύης (*Schlumberger, Sigillographie, 159f, n° 1 [IX век] = Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 31 [VIII–IX век]*);
232. Στέφανος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.287> [X–XI век]*);
233. Στέφανος – μεράρχης/τουρμάρχης, (*Wilson, Tourmarch, p. 65, fig. 16 [X–XI век]*);
234. Στέφανος – τουρμάρχης πλοίμων (*Laurent, Corpus II, n° 992 [прелаз из X у XI век]*);
235. Ὑπάτιος – βασιλικὸς στράτωρ καὶ τουρμάρχης τοῦ Μαρμαριτζίου (*Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα 6, n° 71 = Schlumberger, Sigillographie, 171f, n° 1 [IX–X век]*);
236. Φιλύππος – τουρμάρχης (*Robinson, Cartulary, 137 [1007. γ.]*);
237. Φωκᾶς – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2326 [друга половина IX века]*);

238. Φωκᾶς – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Πελοποννήσου (Catalogue of Dumb. Oaks II, n° 22.42 [X βεκ]);
239. Φωκᾶς – τουρμάρχης (Vita Basilii, 312– 313; Scylitzes, 160 [872. γ.]);
240. Χ..εμρ (Χότεμρ ?) – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης Ἀδριανουπόλεως (Catalogue of Dumb. Oaks I, n° 44.10 [X βεκ]);
241. Χαήρω – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (Catalogue of Auctions, Grün, n° 469, p. 225 (900–930. γ.));
242. Χουσάνιος – πατρικίος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 1787a [VIII βεκ]);
243. Χριστόδουλος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Laurent, Orghidan*, n° 344 [IX–X βεκ]);
244. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης (*Zacos – Veglery*, Seals I, n° 3089 [IX βεκ]);
245. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθᾶριος καὶ τουρμάρχης τῶν Ἀνατολικῶν (Auctions 1991–1996, Hirsch, p. 126, n° 1115 [785–850. γ.]);
246. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III*, n° 1610 [X–XI βεκ]);
247. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III*, n° 1611 [X–XI βεκ]);
248. Χριστοφόρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (*Jordanov, Corpus III*, n° 1612 [X–XI βεκ]);
249. Χριστοφόρος – τουρμάρχης καὶ παραφύλαξ Ἀμισοῦ (Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 24.5 [X–XI βεκ]).
250. Χριστοφόρος – τουρμάρχης τῷ Ῥαφιάνο (*Wilson, Tourmarch*, p. 49–50, fig. 1);
251. Χριστοφόρος – τουρμάρχης τῶν Θρακησίων (Theophanes 378–379).

ΚΑΤΑΛΟΓ ΚΛΙСУΡΑΡΧΑ

1. Anonymus – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σωτηροπόλεως (*Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 948 [πρва половина X века]*);
2. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2667 [крај IX – почетак X века] = Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 6.15 [IX век]*);
3. Anonymus – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2666 [друга половина IX века] = Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 6.14 [IX век]*);
4. Anonymus – κλεισουριάρχης τοῦ Χαρσιανοῦ (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2599 [IX век]*);
5. Anonymus – πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης τοῦ Τζιλιᾶπερτ (*Cheyne, De Tziliapert à Sébastè, 213f*);
6. Anonymus – σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Sode, Byzantinische Bleisiegel II, n° 308 [πρва половина IX века]*);
7. Ἀκίνδυνος – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Braunlin – Nesbit, Private Collection, 162 n° 4 [πρва половина IX века]*);
8. Ἀλέξιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Μεσημβρίας (*Jordanov, Corpus I, n° 47.1 = Idem, Corpus III, n° 1340 [трећа четвртина XI века]*);
9. Ἀρσαβήρ – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 6.9 [X век]*);
10. Βασάκιος – κλεισουριάρχης Λαρίσης (*De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240 [909–913. год.]*);
11. Βασίλειος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Μεσημβρίας (*Jordanov, Corpus I, n° 47.2; III, n° 1341 [IX–X век]*);
12. Γεώργιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Μεσημβρίας (*Їорданов, Девелт, n° 58 = Idem, Corpus I, n° 47.3; III, n° 1342 [IX–X век]*);
13. Γρηγόριος ὁ Καππαδόξ – κλεισουριάρχης (*Theophanes, 368 [695. год.]*);

14. Δαβίδ – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Βασιλιάδος (*Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 134 [X век]*);
15. Εὐστάθιος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1899 [IX век]*);
16. Εὐστάθιος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 1902 [друга половина IX века]*);
17. Εὐστράτιος – κλησουράρχης Ζεύγους καὶ Κλάδους (крај VII или почетак VIII века);
18. Εὐφήμιος – τουρμάρχης καὶ κλεισουράρχης Ταρόν (*Catalogue of Dumb. Oaks IV, n° 76.4 [X–XI век]*);
19. Θεόδωρος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2460 [друга половина IX века]*);
20. Θεόδωρος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Zacos – Veglery, Seals I, n° 2464 = Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 6.13 [крај IX – почетак X века]*);
21. Θεόδωτος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ κλεισουριάρχης Στρυμῶνος (*Zacos – Nesbitt, Seals II, n° 318 [крај IX века]*);
22. Ἰσμαήλ – κλεισουριάρχης Συμπόσιου (*De Adm. Imp. I, c. 50, p. 238, 240 [око 908. год.]*);
23. Ἰωάννης – πριμικήριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Catalogue of Dumb. Oaks V, n° 6.12 [прва половина X века]*);
24. Καλόκυρος – πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης ὁ Σαρακηνόπουλος (*Йорданов, Плиска, n° 22 = Idem, Corpus II, n° 639 = Idem, Corpus III, n° 1602 [X–XI век]*);
25. Κοωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Панченко, Каталогъ, n° 212 [IX–X век]*);
26. Κοωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σοζοπόλεως (*Jordanov, Corpus I, n° 74.1 [друга четвртина IX века]*);
27. Κοωνσταντῖνος – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Seibt – Zarnitz, Das byzantinische Bleisiegel, n° 2.3.3 [почетак X века]*);
28. Λέων – βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (*Konstantopoulos, Вуζанτικά μολυβδόβουλλα 9, n° 147 [IX век]*);

29. Λέων – βασιλικὸς σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουριάρχης Σελευκείας (Byzantinische Bleisiegel in Berlin, n° 54 [IX–X век]);
30. Μαχαίρας – κλεισουριάρχης τοῦ Χαρσιανοῦ (Theoph. Cont. [*Featherstone – Codoñer*], 260; Scylitzes, 100–101 [863. год.]);
31. Μελίας – κλεισουριάρχης Λυκανδου, Τζαμανδου (De Adm. Imp. I, c. 50, p. 240 [909–910. год.]);
32. Παγκράτιος – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος, ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐταιρείας καὶ κλεισουριάρχης Μεσημβρίας (*Йорданов, Преслав*, n° 281 = *Idem, Corpus I*, n° 47.4 = *Idem, Corpus III*, n° 1343 (трећа четвртина XI века));
33. Σισίννιος – ὕπατος καὶ κλεισουριάρχης (*Schlumberger, Sigillographie*, 329f[VIII век]);
34. Τατήκης – βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος καὶ κλεισουριάρχης Τεζερβούλης (*Seibt – Zarnitz, Das byzantinische Bleisiegel*, n° 3.3.7 [крај X – прва трећина XI века]).

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ*

ИЗВОРИ

- Acta et diplomata Graeca medii aevi I, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1860;
Acta et diplomata Graeca medii aevi III, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1865;
Acta et diplomata Graeca medii aevi V, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1887;
Acta et diplomata Graeca medii aevi VI, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1890;
Acta graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii Mytilene in insula Lesbo, ed. *J. van den Gheyn*, Analecta Bollandiana 18 (1899);
Actes d'Esphigmenou, ed. *J. Lefort*, Archives de l'Athos VI, Paris 1973;
Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli*, Archives de l'Athos XIV, Paris 1985;
Actes d'Iviron II, du milieu du XIIe siècle à 1204, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Metreveli*, Archives de l'Athos XVI, Paris 1990;
Actes de Lavra I. Des origines à 1204, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svrnos, D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos V, Paris 1970;
Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros*, Archives de l'Athos XXI, Paris 2001;
Agathiae Myrinaei Historiarum libri V, ed. *R. Keydell*, Berlin 1967;
Ahrweiler H., Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, Travaux et Mémoires 2 (1967);
Alekséenko N. A., Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson, Revue des études byzantines 54 (1996);
Alekseyenko N., L'administration byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux, Paris 2012;
Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1, Berlin – New York 2001;

* Извори и литература су у дисертацији навођени према правилима Зборника радова Византолошког института 52 (2015).

Annales Baresnes, Lupi Protospatharii Annales, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum V, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1844;

Annales regni Francorum et Annales Q. D. Einhardi, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, edd. *G. H. Pertz* – *F. Kruze*, Hannoverae 1895;

Arethas of Caesareia, edd. *S. Kougeas*, *Ph. A. Demetracopoulos*, Athens 1985;

Auctions 1991–1996, Hirsch, Sale 182 (4-6 May 1994), *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999);

Auzépy M. F., *La Vie de Jean de Gothie*, ed. *C. Zuckerman*, *La Crimée entre Byzance et le khaganat Khazar*, Paris 2006;

Avramea A., *Galanē-Krykou M.*, *Touratsoglou G.*, Μολυβδόβουλλα μέ γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990);

Béès N. A., Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1976);

Bees N., Zur Sigillographie der byzantinischen themen Peloponnes und Hellas, *Византийский Временник* 21 (1914);

Beldiceanu-Steinherr I. – *Thierry N.*, Une tourma revelee par l'inscription de l'eglise Egri Taô de Cappadoce, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988);

Benešević V. N., Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach jerusalemmer Handschriften, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 5 (1926–7);

Beševliev V., Die protobulgarischen Inschriften, *Berliner byzantinistische Arbeiten* 23, Berlin 1963;

Braunlin M. – *Nesbit J.*, Selections from a Private Collection of Byzantine Bullae, *Byzantion* 68 (1998);

Breve chronicon Northmannicum de rebus in Iapygia et Apulia gestis contra Graecos, ed. *L. A. Muratori*, *Rerum Italicarum Scriptorum* V, Mediolanum 1724;

Brooks E. W., Arabic Lists of the Byzantine Themes, *Journal of Hellenic Studies* 21 (1901);

Bryer A. – *Winfield D.*, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I–II*, *Dumbarton Oaks Studies* 20, Washington, D. C. 1985;

- Bury J. B.*, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911;
- Byzantine Seals published between 1986 and 1991/2. Catalogues of Auctions, Künker (Osnabrück), Sale 20 (September–October 1991), *Studies in Byzantine Studies* 3 (1993);
- Byzantine Seals published between 1986 and 1991/2. Catalogues of Auctions, Albecht Münz, Sale 65 (November 1988), *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (1993);
- Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West), unter Mitarbeit von *I. Aslanis, A. Dimitriu, D. Lindow, S. Sahpekidou* und *R. Tschärke* sowie teilw. nach Vorarb. von *V. Elbern, H.-G. Severin* und *E. Kregel* und mit bes. Unterstützung durch *J. W. Nesbit* bearbeitet von *P. Speck*, *Ποικίλα Βυζαντινά* 5, Bonn 1986;
- Catalogue of Auctions 1997–2001, Grün, Sale 25 (1999), *Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003);
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I–V, edd. *E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington, D. C. 1991–2005;
- Catalogus regnum Langobardorum et ducum Beneventanorum, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*, ed. *G. Waitz*, Hannoverae 1878;
- Cheyne J.-Cl.*, *De Tziliapert à Sébastè*, *Studies in Byzantine Sigillography* 9 (2006);
- Cheyne J.-Cl.*, *Les sceaux byzantins du musée de Selçuk*, *Revue numismatique* 154 (1999);
- Cheyne J.-Cl.*, *Les Xèroi, administrateurs de l’empire*, *Studies in Byzantine Sigillography* 11 (2009);
- Cheyne J.-Cl., Morrisson C., Seibt W.*, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991;
- Cheyne J.-Cl.*, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) sa rapportant aux provinces orientales del’Empire byzantin*, Paris 2001;
- Chronicon Paschale I*, ed. *L. Dindroff*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 11, Bonnae 1832;
- Chronicon Salernitanum*, ed. *U. Westerbergh*, *Studia Latina Stockholmiensia* III, Stockholm – Lund 1956;

- Chronique de Michel le Syrien II–III, trad. *J.-B. Chabot*, Paris 1902–1905;
- Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševcenko*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42, Berlin 2011;
- Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 13, Bonnae 1836;
- Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*, Corpus Iuris Civilis II, Berolini 1895;
- Codice diplomatico barese I: Le pergamene del Duomo di Bari (952–1264), edd. *G. B. Nitto de Rossi – F. Nitti di Vito*, Bari 1897;
- Codice diplomatico barese IV: Le pergamene di S. Nicola di Bari (939–1071), ed. *F. Nitti di Vito*, Bari 1900;
- Codice diplomatico barese VIII: Le pergamene di Barletta. Archivio Capitolare (897–1285), ed. *F. Nitti di Vito*, Bari 1914;
- Codice diplomatico brindisino I (492–1299), edd. *A. de Leo – G. M. Monti*, Trani 1940;
- Codice diplomatico del Monastero Benedettino di S. Maria de Tremiti (1005–1237), ed. *A. Petrucci*, Roma 1960;
- Codice diplomatico pugliese XX: Le Pergamene di Conversano I (901–1265), ed. *G. Coniglio*, Bari 1975;
- Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, vol. I, edd. *Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins* (New, Revised Edition), Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington, D. C. 1967; vol. II, Commentary by *F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman*, London 1962;
- Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. Haldon*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 28, Wien 1990;
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae I, ed. *J. J. Reiske*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16, Bonnae 1829;
- Constantino Porfirogenito, De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Studi e Testi 160, Vaticano 1952;
- Cronica di Monemvasia, ed. *I. Dujčev*, Palermo 1976;
- Darrouzès J.*, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue des études byzantines* 33 (1975);

Das Strategikon des Maurikios, edd. *G. Dennis – E. Gamillscheg*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17, Wien 1981;

Davidson G. R., Corinth. Results of Excavations Conducted by The American School of Classical Studies at Athens XII. The Minor Objects, Princeton 1952;

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38, Berlin – New York 2002;

Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Shreiner*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1, Wien 1975;

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, ed. *F. Rački*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII, Zagreb 1874;

Dölger F., Regesten der Kaisrekunden des Oströmischen Reiches I, München – Berlin 1924;

Dunn A., A Handlist of the Byzantine Lead Seals and Tokens in the Barber Institute of Fine Arts, Birmingham 1983;

Fourmy M.-H. – Leroy M., La vie de S. Philarète, Byzantion 9 (1934);

Gautier P., La Diataxis de Michel Attaliatè, Revue des études byzantines 39 (1981);

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche I, Byzantinische Zeitschrift 1 (1892);

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893);

Georges Pachymérés Relations Historiques I, edd. *A. Failler – V. Laurent*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/1, Paris 1984;

Georgii Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Stutgardia 1903;

Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, ed. *H. Gelzer*, Leipzig, 1891;

Georgii Monachi Chronicon II, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1904;

Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope I–II, ed. *I. Bekker*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 8–9, Bonnae 1838–1839;

Gesta episcoporum Neapolitanorum I, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX, ed. *G. Waitz*, Hannoverae 1878;

Gray Birch W. de, Catalogue of Seals in the Department of Manuscripts in the British Museum V, London 1898;

- Grégoire H.*, Notes épigraphiques, *Byzantion* 8 (1933);
- Grégoire H.*, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes de l'Asie Mineure I, Paris 1922;
- Grivec F. – Tomšič F.*, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*. Fontes, *Radovi Staroslavenskog instituta* 4 (1960);
- Guillou A.*, Le Brébion de la métropole byzantine de Règeion (vers 1050), Vatican City 1974;
- Guillou A.*, Le Théotokos de Hagia-Agathè [Oppido] (1050–1064/1065), Vatican City 1972;
- Guillou A.*, Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie, Roma 1996;
- Haldon J.*, Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies*, *Travaux et Mémoires* 13 (2000);
- Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, ed. *J. Longnon*, Documents relatifs à l'histoire des croisades, Paris, 1948;
- Histoire de Yahyā ibn-Sa'īd al-Antākī*, ed. *I. Kratchovsky*, *Patrologia Orientalis* 47/4, Turnhout 1997;
- Holy Women of Byzantium. Ten Saints's Lives in English Translation*, ed. *A.-M. Talbot*, Washington, D. C. 1996;
- Ioannes Lydus*, ed. *I. Bekker*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 29, Bonnae 1837;
- Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, ed. *G. Bohlig*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 4, Berlin 1973;
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. *I. Thurn*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 5, Berlin – New York 1973;
- Ioannis Zonarae Epitomae historiarum III*, ed. *M. Pinder*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 49, Bonnae 1897;
- Iohannis VIII Papae Epistolae*, *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolae, Epistolae Karolini aevi V, edd. *E. Caspar – G. Laehr*, Berolini 1928;
- Iosephi Genesisii Regum Libri Quattuor*, edd. *A. Lesmüller-Werner – I. Thurn*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14, Berlin – New York 1978;
- Iustiniani Novellae*, edd. *R. Schoell – G. Kroll*, *Corpus Iuris Civilis III*, Berolini 1928;

- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, trans. *J. Wortley*, introduce. *J.-Cl. Cheynet – B. Flusin*, comm. *J.-Cl. Cheynet*, Cambridge 2010;
- Jordanov I.*, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, I–III*, Sofia 2003–2009;
- Karaman Lj.*, *Spomenici u Dalmaciji u doba Hrvatske narodne dinastije i vlasti Bizanta na istočnom Jadranu u to doba*, ed. *G. Novak*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929;
- Katić L.*, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Bogoslovska smotra 4*, Zagreb 1932;
- Kitâb al-masâlik wa'l mamâlik*, ed. *M. J. de Goeje*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI*, Lugduni Batavorum (Leiden) 1889;
- Koltzida-Makrē I.*, *Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα συλλογῆς Ὁρφανίδη-Νικολαΐδη νομισματικοῦ μουσείου Ἀθηνῶν*, Athēnai 1996;
- Konstantopoulos K. M.*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν*, *Διεθνῆς Εφημερίδα της Νομισματικῆς Αρχαιολογίας* 9 (1906);
- Konstantopoulos K. M.*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν*, *Διεθνῆς Εφημερίδα της Νομισματικῆς Αρχαιολογίας* 5 (1902);
- Konstantopoulos K. M.*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν*, *Διεθνῆς Εφημερίδα της Νομισματικῆς Αρχαιολογίας* 6 (1903);
- Konstantopoulos K. M.*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν*, *Διεθνῆς Εφημερίδα της Νομισματικῆς Αρχαιολογίας* 7 (1904);
- Konstantopoulos K. M.*, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του ἐν Μουσείῳ Ἀθῆναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἀθῆναι 1917;
- Ksanthoudidēs S.*, *Μολύβδιναι βουῖλλαι Κρήτης καὶ Ἄλμυροῦ*, *Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909);
- Kyrillos von Skythopolis*, ed. *E. Schwartz*, Leipzig 1939;
- La Notitia dignitatum*, ed. *C. Neira Faleiro*, Nueva Roma 25, Madrid 2005;
- La vie de saint Grégoire Décapolite et les Slaves Macédoniens*, ed. *F. Dvornik*, Paris 1926;
- Latyšev B.*, *Vita S. Theodori Studitae in codice Mosquensi musei Rumianzoviani n° 520*, *Византийский Временник* 21 (1914);
- Laurent V.*, *Bulletin de sigiologie byzantine II*, *Byzantion* 6 (1931);

- Laurent V.*, Documents de sigilographie byzantine (La collection C. Orghidan), Paris 1952;
- Laurent V.*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin II, Paris 1981;
- Laurent V.*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin V/1,2, Paris 1963–1965;
- Laurent V.*, Le statut de la Crète Byzantine avant et après sa libération du joug Arabe (961), *Κρητικά Χρονικά* 15–16 II (1961–1962);
- Laurent V.*, Les bulles métrique dans la sigillographie byzantine, *Ἑλληνικά* 5 (1932);
- Laurent V.*, Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Vatican 1962;
- Laurent V.*, Sceaux byzantins inédits, *Échos d'Orient* 32 (1933);
- Laurent V.*, Sceaux byzantins, *Échos d'Orient* 27 (1928);
- Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963–969), edd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Paris 1986;
- Lemerle P.*, Le typikon de Gregoire Pakourianos (décembre 1083), Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977;
- Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem et Liber de velitatione bellica Nicephori Augusti, ed. *B. Hase*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 30, Bonnae 1828;
- Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekker*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 31, Bonnae 1842;
- Leonis IV Papae Epistolae selectae, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae, Epistolae Karolini aevi III, ed. *A. de Hirsch-Gereuth*, Berolini 1899;
- Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1972;
- Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le Texte, ed. *P. Lemerle*, Paris 1979; II. Commentaire, *P. Lemerle*, Paris 1981;
- Liber Pontificalis I–II, ed. *Duchesne*, Paris 1886–1892;
- Liutprandi Opera, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, ed. *J. Becker*, Hannover – Leipzig 1915;
- Maçoudi, Le livre de l'avertissement et de la revision, trad. *B. Carra de Vaux*, Paris 1896;
- McGeer E.*, Two Military Orations of Constantine VII, ed. *J. W. Nesbitt*, Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations Dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides, Leiden – Boston 2003;

- Mercati S. G., Giannelli C., Guillou A., Saint-Jean-Théristès (1054–1264), Vatican City 1980;*
- Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita II, edd. E. Kurtz – F. Drexel, Milan 1941;*
- Miguel Ataliates, Historia, ed. I. Pérez Martín, Nueva Roma 15, Madrid 2002;*
- Miracula Sancti Demetrii II–III, ed. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, t. 116, Paris 1857sq;*
- Mititelu I., Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunării de Jos, Studii și cercetări de istorie veche 17.1 (1966);*
- Naumachica, ed. A. Dain, Paris 1943;*
- Nicephori Bryenii Historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 9, Bruxelles 1975;*
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitanae Breviarium Historicum, ed. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington, D. C. 1990;*
- Nicetae Choniatae Historia, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 35, Bonnae 1835;*
- Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes, ed. J. Darrouzès, Paris, 1981;*
- Novellae et aureae bullae imperatorum post Justinianum, edd. C. E. Zacharie von Lingenthal – P. Zepos, Ius Graecoromanum, Athenae 1931;*
- Oikonomidès N., The Dedicatory Inscription of Egri Tas Kilisesi (Cappadocia), Harvard Ukrainian Studies 7 (1983);*
- Oikonomidès N., Ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10^{ος} αἰ.), Πρακτικὰ τρίτου πανιονίου συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965 I, Athenai 1967;*
- Partitio terrarum Imperii Romaniae, ed. A. Carile, Studi Veneziani 7 (1965);*
- Philostorgius, Kirchengeschichte, edd. J. Bidez – F. Winkelmann, Berlin 1972;*
- Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistulae et Amphilochia II, edd. B. Laourdas – L. G. Westernik, Leipzig 1984;*
- Poemes prodromiques en grec vulgare, edd. D. C. Hesselig – H. Pernot, Amsterdam 1910;*
- Polybius, The Histories III, trans. W. R. Paton, The Loeb Classical Library, 1927;*

- Procopius, History of the Wars III, trans. *H. B. Dewing*, The Loeb Classical Library, London – New York 1916;
- Prokić B.*, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis bist, graec. LXXIV, München 1906;
- Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966;
- Ricl M.*, New Greek Inscriptions from Pelagonia and Derriopos, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 101 (1994);
- Robinson G.*, History and Cartulary of the Greek Monastery of St Elias and St Anastasius of Carbone, Orientalia Christiana 15/2 (1929);
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XI, XII, XIII, XVII, ed. *J. D. Mansi*, Florentiae – Venetiis 1758–1798 (= Parisiis 1901–1927);
- Šandrovskaja V. S. – Seibt W.*, Byzantinische Bleisiegel in der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen, 1. Teil: Sammlung Lihačev – Namen von A bis I, Wien 2005;
- Sathas C. N.*, Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au Moyen Age I, Paris 1880;
- Schlumberger G.*, Sceau des esclaves (mercenaires) slaves de l’éparchie de Bithynie, Byzantinische Zeitschrift 12 (1903);
- Schlumberger G.*, Sceaux byzantins inédits, Revue des Études Grecques 2/7 (1889);
- Schlumberger G.*, Sceaux byzantins inédits, Revue des Études Grecques 7/27 (1894);
- Schlumberger G.*, Sceaux byzantins inédits, Revue des Études Grecques 13/55 (1900);
- Schlumberger G.*, Sigillographie de l’Empire byzantin, Paris 1884;
- Scriptores Rerum Hungaricarum I, ed. *E. Szentpétery*, Budapest, 1937;
- Seibt W. – Zarnitz M.-L.*, Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung, Wien 1997;
- Seibt W.*, Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späteren 10. Und 11. Jahrhundert – Ein sigillographischer Beitrag. Acta Musei Varnaensisi 2, Varna 2004;
- Seibt W.*, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, Studies in Byzantine Sigillography 6 (1999);
- Showing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century, ed. *E. McGeer*, Washington, D. C. 1995;
- Sode C.*, Byzantinische Bleisiegel in Berlin II, Ποικίλα Βυζαντινά 14, Bonn 1997;

- Sokolova I. V.*, Les sceaux byzantins de Cherson, *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (1993);
- Stavrakos Ch.*, Unedierte Bleisiegel der Familie Maniakes. Der Fall Georgios Maniakes, *Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003);
- Sylloge Tacticorum, ed. *A. Dain*, 1938;
- Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, edd. *H.–G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 44, Berlin – New York 2006;
- Tafel G. L. Fr. – Thomas G. M.*, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig I*, Wien 1856;
- The Chronicle of Theophanes Confessor, trans. and comm. *C. Mango – R. Scott*, Oxford 1997;
- The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, edd. *A.-M. Talbot, D. Sullivan, G. Dennis, S. McGrath*, *Dumbarton Oaks Studies* 41, Washington, D. C. 2005;
- The Itinerary of Benjamin of Tudela, ed. *M. Adler*, London 1907;
- The Life of Saint Nikon, ed. *D. F. Sullivan*, Brookline, MA 1987;
- The Life of St. Basil Younger, edd. *D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, S. McGrath*, *Dumbarton Oaks Studies* 45, Washington, D.C. 2014;
- The Origins of the Islamic State, being a Translation from the Arabic, Accompanied with Annotations, Geographic and Historic Notes of the Kitâb futâh al-buldân of al-Imâm abu-l Abbâs Ahmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri by *Ph. Hitti*, London 1916;
- The Taktika of Leo VI (Revised Edition), ed. *G. Dennis*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 49, Washington, D. C. 2014;
- Theodori Studitae Epistulae I–II, ed. *G. Fatouros*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 31, Berlin – New York 1992;
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 45, Bonnae 1838;
- Theophanis Chronographia I, ed. *C. De Boor*, Lipsiae 1883;
- Theophanis Continuati Libri I–IV, edd. *M. Featherstone – J. Signes Codoñer*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 53, Boston – Berlin 2015;

- Thierry N.*, Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne, Travaux et Mémoires 8 (1981);
- Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. *F. Rački*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XXVI, Zagreb 1894;
- Three Byzantine Military Treatises, ed. *G. Denis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25, Washington, D. C. 1985;
- Tougaard A.*, De l'histoire profane dans les Actes grecs des bollandistes, Paris 1874;
- Trincherà F.*, Syllabus Graecarum, Neapel 1865;
- Tsougarakis D.*, The Byzantine Seals of Crete, Studies in Byzantine Sigillography 2 (1990);
- Ughelli F.*, Italia Sacra VIII, Venedig 1721–1722 (Liechtenstein 1970);
- Vita Sancti Stephani Junioris, ed. *J. P. Migne*, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, t. 100, Paris 1857sq;
- Vita Theophanis, ed. *C. De Boor*, Theophanis Chronographia II, Lipsiae 1885;
- Voegtli H.*, Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon, Pergamenische Forschungen 8, Berlin – New York 1993;
- Wassiliou A.-K. – Seibt W.*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich II, Wien 2004;
- Zacos G. – Nesbitt J.*, Byzantine Lead Seals II, Berne 1984;
- Zacos G. – Veglery A.*, Byzantine Lead Seals I, Basel 1972;
- Ἰωσήφ Γενέσιος Περὶ Βασιλειῶν, edd. *P. Niabēs – D. Tsougarakēs*, Athēna 1994;
- Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V, Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἱστορικοὶ λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα, ed. *K. N. Sathas*, Paris 1876;
- Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη II, Χρονογράφοι Βασιλείου Κύπρου, ed. *K. N. Sathas*, Venetia 1873;
- Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* II, ed. *T. Preger*, Leipzig 1907 (= Leipzig 1989);
- Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν, ed. *L. I. Branousē*, Athēnai 1965;
- Алексеевко Н. А.*, Архонтия Херсона VIII–IX вв. По данным сфрагистики. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 9 (2002);

- Аннинский С. А.*, Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. О Татарах и восточной Европе, Исторический архив III, Москва – Ленинград 1940;
- Анонимов Опис источне Европе (*Anonymi Descriptio Europae Orientalis*), пр. *Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац*, Београд 2013;
- Бешевлиев В.*, Надписите околу Мадарския конник, пр. *В. Бешевлиев*, Мадарският Конник, София 1956;
- Византиски извори за историју народа Југославије I, пр. *Ф. Баршиић, М. Рајковић, Б. Крекић, Л. Томић*, Београд 1955;
- Византиски извори за историју народа Југославије II, пр. *Б. Ферјанчић*, Београд 1959;
- Византиски извори за историју народа Југославије III, пр. *Ј. Ферлуга, Б. Ферјанчић, Р. Катичић, Б. Крекић, Б. Радојчић*, Београд 1966;
- Йорданов И.*, Византијски оловни печати от Плиска, Плиска – Преслав 5, Шумен 1992;
- Йорданов И.*, Печатите на комеркиариата на Девелт, София 1992;
- Йорданов И.*, Печатите от стратегията Преслав (971–1088), София 1993;
- Королюк В. Д.*, Славяне, Влахи, Римляне и римские пастухи венгерского ”Анонима”, Юго-восточная Европа в средние века, пр. *И. Г. Будан*, Кишинев 1972;
- Латышев В. В.*, Сборник греческих надписей христианских времен из южной России, Типография императорской Археологической комиссии, 1896;
- Летопис попа Дукљанина, пр. *Ф. Шишић*, Београд – Загреб 1928;
- Лихачев Н. П.*, Моливдовулы греческого Востока, Москва 1991;
- Мошин В.*, Рукописи на Народниот музеј во Охрид, Народен музеј во Охрид. Зборник на трудови, Охрид 1961;
- Панченко Б. А.*, Колекции Русаго Археологического Института въ Константиноплѣ, Каталогъ моливдовуловъ, Известия Русского археологического института в Константинополе 13 (1908);
- Панченко Б.*, Памятник Славян в Вифинии VII века, Известия Русского археологического института в Константинополе 8 (1902);
- Повесть временных лет, пр. *Д. С. Лихачев и др.*, Москва – Ленинград 1950;

Сказания о 42 Аморійских Мученикахъ, пр. *В. Василевскій – П. Никитинъ*, С.-Петербургъ 1905;

Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца IX века, пр. *Г. Г. Литаврина*, Москва 1972;

Соколова И. В., Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсона, Византийский временник 52 (1991);

Успенский Ф. И., Византийская табель о рангах, Известия Русского археологического института в Константинополе 3 (1898);

Шандровская В. С., Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже, Византийский временник 29 (1969);

Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks (13. 1. 2017):

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1917>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1113>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.284>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.286>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.287>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2018>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2368>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1822>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1992/view>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1037>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.291>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3419>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4539>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.980>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1564>;

<http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.258>.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ

- Ahrweiler H.*, Byzance et la mer, Paris 1966;
- Ahrweiler H.*, L'administration militaire de la Crète byzantine, *Byzantion* 31 (1961)
- Mélanges G. Ostrogorsky;
- Ahrweiler H.*, Les termes Τσάκωνες – Τσακωνίαι et leur évolution sémantique, *Revue des études byzantines* 21(1963);
- Ahrweiler H.*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles, *Bulletin de Correspondance hellénique* 84 (1960);
- Amantos K.*, Δωδεκάνησος, *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929–1930);
- Amantos K.*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους Α', Athēnai 1963;
- Amantos K.*, Μαρδαίται, *Ελληνικά* 5 (1932);
- Anastos M.*, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732/33, *Studi bizantini e neoellenici* 9 (1957);
- Antoniadis-Bibicou H.*, Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du "thème des Caravisiens", Paris 1966;
- Avramea A.*, Le Magne byzantine: Problèmes d'histoire et de topographie, edd. *M. Balard et all*, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, *Ευψυχία* I, Paris 1998;
- Babuin B.*, Standards and Insignia of Byzantium, *Byzantion* 71 (2001);
- Banescu N.*, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 3 (1922);
- Bartikian Ch.*, Ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῶν Μαρδαίτων, ed. *N. A. Stratos*, Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἄνδρέα Ν. Στράτο, Athēna 1986;
- Baynes N. H.*, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, *English Historical Review* 67 (1952);
- Beck H.-G.*, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971;
- Bon A.*, La Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204, Paris 1951;
- Borsari S.*, L'amministrazione del tema di Sicilia, *Rivista storica italiana* 66 (1954);
- Bréhier L.*, La marine de Byzance du VIIIe au XIe siècle, *Byzantion* 19 (1949);
- Bréhier L.*, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949;
- Brockelmann C.*, *Geschichte der arabischen litteratur*, Leiden 1937;

Brubaker L. – Haldon J., *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850. A History*, Cambridge 2011;

Bury J. B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I (A. D. 802–867)*, London 1912;

Bury J. B., *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800) II*, London 1889;

Bury J. B., *The Helladikoi*, *English Historical Review* 25 (1892);

Bury J. B., *The treatise De adminitrando imperio*, *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906);

Canard M., *Djaradjima*, edd. *B. Lewis et al.*, *The Encyclopedia of Islam II*, Leiden 1965;

Cankova-Petkova G., *Bulgarians and Byzantines during the First Decades after the Foundation of the Bulgarian State*, *Byzantinoslavica* 24 (1963);

Caratzas S., *Les Tzacones*, *Suplementa Byzantina* 4, Berlin – New York 1976;

Charanis P., *Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959);

Charanis P., *Some Remarks on the Changes in Byzantium in the Seventh Century*, *Зборник радова Византолошког института* 8/1 (1963) *Melanges G. Ostrogorsky*;

Charanis P., *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, *Dumbarton Oaks Papers* 5 (1950);

Charanis P., *The Term Helladikoi in Byzantine texts*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953);

Cheyne J. Cl. – Morrisson C., *Texte et image sur les sceaux byzantins. Les raisons d'un choix iconographique*, *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995);

Cheyne J.-Cl. – Caseau B., *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, edd. *I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkindern*, *Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period*, *Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2-3, 2009*, Leuven – Paris – Walpole 2012;

Cheyne J.-Cl. – Morrisson C., *Lieux de trouvaille et circulation des sceaux*, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990);

Cheyne J.-Cl., *Aristocratic Anthroponymy in Byzantium*, *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*, *Variorum Collected Studies Series 859*, Aldershot – Burlington 2006;

Cheyne J.-Cl., Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *Travaux et Mémoires* 9 (1985);

Cheyne J.-Cl., La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine a la fin du XIe siècle, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008);

Cheyne J.-Cl., Les Phocas, edd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Le traite sur la guerilla (De velitatione). De l'empereur Nicephore Phocas (963–969), Paris 1986, Appendice;

Cheyne J.-Cl., *Malamut É.*, *Morrisson C.*, Prix et salaires à Byzance (X^e–XVe siècle), edd. *V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson*, Hommes et richesses dans l'Empire byzantine II (VIIIe–XVe siècle), *Réalités byzantines* 3, Paris 1991;

Cheyne J.-Cl., Théophile, Théophobe et les Perses, ed. *S. Lampakēs*, *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6^{ος} – 12^{ος} αι.)*, Athēna 1998;

Comşa M., Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. Und X. Jh. Im Lichte der archäologischen Forschungen, *Dacia* IV (1960);

Cosentino S., Byzantine Sardinia Between West and East. Features of a Regional Culture, *Millennium* 1 (2004);

Cosentino S., La flotte Byzantine face à l'expansion musulmane. Aspects d'histoire institutionnelle et sociale (VIIe–Xe siècle), *Byzantinische Forschungen* 28 (2004);

Dain A., Les stratégists byzantines, *Travaux et Mémoires* 2 (1967);

Dennis G. T., Byzantine Battle Flags, *Byzantinische Forschungen* 8 (1982);

Dennis G. T., Religious Services in the Byzantine Army, edd. *E. Carr et al.*, *Ευλόγημα. Studies in Honor of Robert Taft*, *Studia Anselmiana* 110, Rome 1993;

Diaconu P., Despre pecenegii de la Dunărea de Jos in secolul X. (Sur les Petchenègues du Bas-Danube au Xe siècle), *Studii* 18 (1965);

Diehl Ch., L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantine, *Études byzantines*, Paris 1905 (= *Les Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod*, Paris 1896);

Dixon K. R. – Southern P., *The Roman Cavalry: From the First to the Third Century AD*, London 1992;

Dölger F., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, *Byzantisches Archiv* 9, Leipzig – Berlin 1927;

Dölger F., P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, *Dumbarton Oaks Papers* 5 (1950), *Byzantinische Zeitschrift* 45 (1952);

- Dölger F.*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus *thema*, *Historia* 4 (1955);
- Dujčev I.*, Die Rolle des bulgarische Volkstums und der bulgarischen Landschaften in der bulgarischen Geschichte, *Medioevo Byzantino-Slavo I*, Roma 1965;
- Dvoichenko-Markov D.*, The Russian Primary Chronicle and the Vlachs of Easter Europe, *Byzantion* 49 (1979);
- Dvornik F.*, Les slaves histoire et civilization de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine, Paris 1970;
edd. *F. Hild – M. Restle*, Wien 1981;
- Enslin W.*, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, *Byzantinische Zeitschrift* 46 (1953);
- Falkenhausen V. von*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967;
- Ferluga J.*, Archon: Ein Beitrag zur Untersuchung der südslawischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im Lichte der byzantinischen Quellen, edd. *N. Kamp – J. Wollasch*, Tradition als historische Kraft, Berlin 1982;
- Ferluga J.*, L'amministrazione byzantine in Dalmazia, *Miscellanea di studi e memorie* 17, Venezia 1978;
- Ferluga J.*, Le clisure byzantine in Asia Minore, *Зборник радова Византолошког института* 16 (1975);
- Ferluga J.*, Sur la date de la création du thème de Dyrrachium, *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines II*, Beograd 1964;
- Gay J.*, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile 1er jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867–1071), Paris 1904;
- Gelzer H.*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966);
- Goldstein I.*, Bizant na Jadranu (od Justinijana I. do Bazilija I.), Zagreb 1992;
- Goldsworthy A.*, *The Complete Roman Army*, London 2003;
- Graebner D.*, The Role of the Slavs within the Byzantine Empire 500–1018, Ann Arbor 1975;

- Greek-English Lexicon, edd. *H.-G. Liddell, R. Scott, H.-S. Jones, R. McKenzie et al.*, Oxford 1968;
- Grégoire H.*, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, *Byzantion* 17 (1945);
- Grégoire H.*, Le tombeau et la date de Digénis Akritas, *Byzantion* 6 (1931);
- Grégoire H.*, Manuel et Théophobe ou la concurrence de deux monastères, *Byzantion* 9 (1934);
- Grégoire H.*, Ο Διγενής Ἀκρίτας, New York 1942;
- Grēgoriou-Iōannidou M.*, Οι Βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες, *Βυζαντιακά* 9 (1989);
- Grēgoriou-Iōannidou M.*, Το έπεισόδιο του Κοῦβερ στα "Θάθματα του Ἁγίου Δημητρίου", *Βυζαντιακά* 1 (1981);
- Grēgoriou-Iōannidou*, Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982);
- Grigoriou-Ioannidou M.*, Θέματα et τάγματα. Un problème de l'institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles, *Byzantinische Forschungen* 19 (1993);
- Grumel V.*, L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, *Recherches de sciences religieuses* 40 (1952);
- Grzesik R.*, Blasi and Pastores Romanorum in the *Gesta Hungarorum* by an Anonymous Notary, *Res Historica* 41 (2016);
- Guilland R.*, Chartularie et Grand Chartularie, *Revue des études sud-est européennes* 9 (1971);
- Guilland R.*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine – L'Eparque I. L'Eparque de la ville, *Byzantinoslavica* 41 (1980);
- Guilland R.*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine – L'Eparque II. L'Eparque autres que l'eparque de la ville, *Byzantinoslavica* 42 (1981);
- Guilland R.*, Les Logothètes: Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine, *Revue des études byzantines* 29 (1971);
- Guilland R.*, Recherches sur les institutions byzantines I–II, Berlin – Amsterdam 1967;
- Guillou A.*, La Sicile byzantine. État des recherches, *Byzantinische Forschungen* 5 (1977);

Guillou A., *La tourma des Salines dans la thème Calabre (XIe siècle)*, Mélanges de l'École française de Rome 83/1 (1971);

Gyoni M., *L' évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe–XIVe siècles*, Études slave et roumaines I (1948);

Gyoni M., *L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine*, Revue d'histoire compare 23 (1945);

Gyóni M., *La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age*, Byzantinoslavica 12 (1951);

Gyoni M., *Le nom de "Vlahoi" dans l'Alexiade d'Anne Comnène*, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951);

Haldon J. F. – Kennedy H., *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980);

Haldon J. F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997;

Haldon J., *A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI*, *Dumbarton Oaks Studies* 44, Washington, D. C. 2014;

Haldon J., *Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional, and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580–900*, Ποικίλα Βυζαντινά 3, 1984;

Haldon J., *Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993);

Haldon J., *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York – Basingstoke 2005;

Haldon J., *Warfare, State And Society In The Byzantine World 565–1204*, London 1999;

Hatzopoulos M., *Photice, colonie romaine en Thesprotie et les destinees da la latinite epirote*, *Balkan Studies* 21/1 (1980);

Head C., *Justinian II of Byzantium*, Madison – Milwaukee – London 1972;

Hendy F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300–1450)*, Cambridge 1985;

Herrin J., *Crete in the Conflicts of the 8th Century*, edd. *B. Kremmydas et al.*, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορώνο I, Rethymnon 1986;

Honigmann E., *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Brüssel 1935;

Hopf K., Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I, Leipzig 1870;

Huxley G., On the Vita of St John of Gotthia, Greek Roman and Byzantine Studies 19 (1978);

Iorga N., Roumains el Grecs au cours des siècles, Bucarest 1921;

Janin R., Les Turc Vardariotes, Échos d'Orient 29 (1930);

Jones A. H. M., The Later Roman Empire II, Oxford 1964;

Kaegi W. E., Al-Baladhuri and the Armeniak Theme, Byzantion 38 (1968);

Kaegi W. E., Byzantium and the Early Islamic Conquests, Cambridge 1992;

Karagiannopoulos I., Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους Β', Thessalonikē 1981;

Karayannopoulos J., Contribution au problème des Thèmes byzantins, L'Hellénisme Contemporain 10 (1956);

Karayannopoulos J., Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, Byzantinisches Archiv 10, Munich, 1959;

Kolias T. G., Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung, Byzantina Vindobonensia 17, Vienna 1988;

Komatina P., Settlement of the Slavs in Asia Minor during the rule of Justinian II and the Bishopric ton Gordoserbon, Beogradski istorijski glasnik 5 (2014);

Konidarēs G. I., Ἡ πρώτη μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης, Θεολογία 23 (1952);

Konstantakopoulou A., L'éparque de Thessalonique: Les origins d'une instiotution administrative (VIIIe–IXe siècle), Communications grecques présentées au Ve Congrès international des études du sud-est européen, Athens 1985;

Košćak V., Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928, Historijski zbornik 33–34 (1981);

Kramer J., Ein gräzismus gotischer Herkunft im Italienischen: Bando, Balkan-Archiv 12 (1987);

Krsmanović B., Beobachtungen zum *Taktikon Escorialense*, Byzantinische Zeitschrift 103/2 (2010);

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change. On the Threshold Between the 10th and the 11th Century, Belgrade – Athens 2008;

- Kyriakidēs St.*, Βυζαντινὰ μελέται II–V, Thessalonikē 1939;
- Kyriakidēs St.*, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Βυζαντινὰ μελέται VI, Thessalonikē 1947;
- Kyrris C.*, The nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century AD, *Graeco-Arabica* 3 (1984);
- Lampros S. P.*, Περὶ κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν, Ἱστορικὰ Μελετήματα, Athēnai 1884;
- Lascaris M.*, Vagenitia, *Revue historique du sud-est européennes* 19/2 (1942);
- Laurent V.*, Ὁ Βαρδαριωτῶν ἦτοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois?, *Известия на Историческото дружество в София* 16–18 (1940). Сборник в чест на Петар Ников;
- Lemerle P.*, L’histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les sources grecques, *Travaux et Mémoires* 5, Paris 1973;
- Lemerle P.*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *Revue des études byzantines* 21 (1963);
- Lemerle P.*, Le château de Philippes au temps de Nicéphore Phocas, *Bulletin de Correspondance hellénique* 61 (1937);
- Lemerle P.*, Philippes et la Macédoine orientale à l’époque chrétienne et byzantine. *Recherches d’histoire et d’archéologie*, Paris 1945;
- Lemerle P.*, ”Roga” et rente d’État aux Xe–Xe siècles, *Revue des études byzantines* 25 (1967);
- Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts* IV, ed. *E. Trapp et al.*, Wien 2001;
- Lilie R.–J.*, ”Thrakien” und ”Thrakesion”. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs., *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977);
- Lilie R.-J.*, Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802). Mit einem Kapitel über Leon IV. (775–780) von Ilse Rochow, *Berliner Byzantinistische Studien* 2, Frankfurt 1996;
- Lombard A.*, Constantin V empereur des Romains (740–775), Paris 1902;
- Luković M.*, Self-Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods, *Res Historica* 41 (2016);

- Madgearu A.*, Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centures, Leiden – Boston 2013;
- Malamut É.*, L’image byzantine des Petchénègues, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995);
- Malamut É.*, Les îles de l’Empire byzantin VIIIe–XIIe I, Paris 1988;
- Malingudis Ph.*, Σλάβοι στὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα, Thessalonikē 1988;
- Margetić L.*, „Provincijalni arhonti” Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991);
- Margetić L.*, Defensor civitatis, *Živa antika* 35 (1985);
- Martin J.-M.*, L’Occident chrétien dans le Livre des cérémonies, II, 48, *Travaux et Mémoires* 13 (2000);
- Martin J.-M.*, Les thèmes italiens: Territoire, administration, population, edd. *A. Jacob, J.-M. Martin, G. Noyé*, Histoire et culture dans l’Italie byzantine: Acquis et nouvelles recherches, Rome 2006;
- Maspero J.*, Φοιδερᾶται et Στρατιῶται dans l’armée byzantine au VIe siècle, *Byzantinische Zeitschrift* 21 (1912);
- Maksimović Lj.*, Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακῆς διοίκησης στο Βυζάντιο, edd. *A. Avramea, A. Laiou, E. Chrysos*, Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, Athēna 2003;
- Mirdita Z.*, Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004;
- Moosa M.*, The Relation of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and Al-Jarājima, *Speculum* 44/4 (1969);
- Năsturel P.*, Vlacho-Balcanica, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 22 (1977–1984);
- Neville L.*, Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100, Cambridge 2004; .
- Nicol D.*, Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge 1992;
- Noeldeke T.*, Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrh. d. H. aus Syrischen Quellen, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 29 (1875);
- Oiknomidès N.*, L’organisation de la frontier orientale de Byzance aux Xe–XIe siècle et le taktion de l’Escorial, Actes de XIVe Congrès International des Études Byzantines I, Bucarest 1974;

- Oikonomidès N.*, A Note on the Campaign of Staurakios in the Peloponnese (783/4), *Зборник радова Византолошког института* 38 (1999–2000);
- Oikonomidès N.*, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie, *Revue des études byzantines* 23 (1965);
- Oikonomidès N.*, l'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle, *Византийский Временник* 55/2 (1998);
- Oikonomidès N.*, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire au XIe siècle (1025–1118), *Travaux et Mémoires* 6 (1976);
- Oikonomidès N.*, Le "système" administrative byzantin en Crimée aux IXe–Xe siècles, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000);
- Oikonomidès N.*, Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane, *Зборник радова Византолошког института* 16 (1975);
- Oikonomidès N.*, Middle Byzantine provincial recruits: salary and armament, edd. *J. Duffy – J. Peradotto*, *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*. Buffalo, NY 1988;
- Oikonomidès N.*, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986);
- Oikonomidès N.*, Une liste arabe des stratèges byzantins du VIIe siècle et les origines du thème de Sicilie, *Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici* 1 (1964);
- Oikonomidès N.*, Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, *Sudost-Forschungen* 32 (1973);
- Oikonomidēs N.*, Ἡ Κύπρος καὶ οἱ ὄραβες, *Μελέται καὶ Ὑπονήματα*, Nikosia 1984; *Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, ed. *A. Kazhdan et al.*, New York – Oxford 1991;
- Paparrēgopoulou K.*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους III/1, Athēna 1932;
- Pertusi A.*, La formation des Thèmes byzantins, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress I*, Munich 1958;
- Potache D.*, Le thème et la forteresse de Charsianon : recherches dans la région d'Akdagmadeni , ed. *H. Ahrweiler*, *Geographica Byzantina*, Paris, 1981.
- Prigent V.*, La carrière du tourmarque Euphēmios, basileus des Romains, edd. *A. Jacob, J.-M. Martin, G. Noyé*, *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: Acquis et nouvelles recherches*, Rome 2006;

- Prigent V.*, Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle), *Mélanges de l'École française de Rome* 120/2 (2008);
- Prosopographie der mittel- byzantinischen Zeit (641–867), edd. *R.-J. Lilie et al.*, Berlin – New York 1999–2002;
- Prosopographie der mittel- byzantinischen Zeit (867–1025), edd. *R.-J. Lilie et al.*, Berlin, 2013;
- Rance P.*, Drungus, Δρούγγος, Δρουγγιστι – a Gallicism and Continuity in Late Roman Cavalry Tactics, *Phoenix* 58 (2004);
- Rawlings L.*, Army and Battle During the Conquest of Italy, ed. *P. Erdkamp*, A Companion to the Roman Army, Malden, MA 2007;
- Rekaya M.*, Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec Theophile (833/34–839/40), *Byzantion* 44/1 (1974);
- Risos A.*, The Vlachs of Larissa in the 10th Century, *Byzantinoslavica* 51/2 (1990);
- Rochow I.*, Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813, *Berliner byzantinistische Arbeiten* 57, Berlin 1991;
- Rosser J.*, Theophilus' Khurramite policy and its Finale: The Revolt of Thephobus' Perisan Troops in 838, *Byzantina* 6 (1974);
- Saradi H.*, The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th–12th c), *Revue des études byzantines* 53 (1995);
- Scarlatou E.*, The Blakan Vlachs in the lights of linguistic studies, *Revue des études sud-est européennes* 17 (1979);
- Seibt W.*, Review of J. Ferluga, L' amministrazione bizantina in Dalmazia (Venice, 1978), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981);
- Seibt W.*, Rezensionen: G. Zacos – A. Veglery, Byzantine Lead Seals I, *Byzantinoslavica* 36/2 (1975);
- Seibt W.*, Weitere Beobachtungen zu Siegeln fruher Slawenarchonten in Griecheland, edd. *A. Avramea, A. Laiou, E. Chrysos*, Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, Athēna 2003;
- Shahid I.*, Heraclius and the Theme System: Further Observations (Heraclius II), *Byzantion* 59 (1989);

- Shahid I.*, Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic Sources (Heraclius I), *Byzantion* 57/2 (1987);
- Shahid I.*, Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens. Some Final Observations (Heraclius III), *Byzantion* 64 (1994);
- Signes Codoñer J.*, The Emperor Theophilos and the East, 829–842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm, *Variorum Reprints*, Burlington 2014;
- Soulis G. Ch.*, The Thesasailian Vlachia, *Зборник радова Византолошког института* 8/1 (1963) *Melanges G. Ostrogorsky*;
- Soulis G. Ch.*, Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – ή εν Ἑλλάδι Βλαχία, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου, Athēnai 1953;
- Speck P.*, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer Fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, München 1978;
- Spyridakēs*, Τό θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτίσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951);
- Stănescu E.*, Byzantinovlachica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle – début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique, *Revue des études sud-est européennes* 6 (1968);
- Stănescu E.*, Les "Blachoi" de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au Nord du Danube, sous les Comnènes, *Revue des études sud-est européennes* 9 (1971);
- Stein E.*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius-Konstantinus, Stuttgart 1919;
- Stratos A. N.*, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τ. Α' – Σ', Athēnai 1965–1977;
- Tabula Imperii Byzantini I. Hellas und Thessalia, edd. *J. Koder – F. Hild*, Wien 1976;
- Tabula Imperii Byzantini II. Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos),
- Tabula Imperii Byzantini III. Nikopolis und Kephallenia, ed. *P. Soustal*, Wien 1981;
- Tabula Imperii Byzantini IX. Paphlagonien und Honorias, ed. *K. Belke*, Wien 1996;
- Tabula Imperii Byzantini VII. Phrygien und Pisidien, edd. *K. Belke – N. Mersich*, Wien 1990; 2,3,7,9

Tapkova-Zaimova V., Sur les rapports entre la population indigène de régions balkaniques et les "Barbares" au VIe–VIIIe siècles, *Byzantinobulgarica* 1 (1962);

Tāpkova-Zaimova V., Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce, Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle, *Variorum Reprints*, London 1979;

Testaud G., Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe siècle, Bordeaux 1898;

The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, edd. *P. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas*, Leiden – Boston 2007;

Todt K.-P., Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge: (969–1204), Wiesbaden 1998;

Toynbee A. J., Constantine Porphyrogenitus and His World, Oxford 1973;

Treadgold W., A History of the Byzantine State and Society, Stanford 1997;

Treadgold W., Byzantium and Its Army (284–1081), Stanford 1995;

Treadgold W., Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army, *Greek Roman and Byzantine Studies* 21 (1980);

Treadgold W., The Byzantine Revival, Stanford 1978;

Treadgold W., The Byzantine State Finances in Eight and Ninth Centuries, New York 1982;

Treadgold W., The Middle Byzantine Historians, Saint Louis University 2013;

Treadgold W., The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire, *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983);

Tsougarakis D., Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest, Athens 1988;

Vannier J.-F., Familles byzantines. Les Argyroi (IXe–XIIe siècles), Paris 1975;

Vasiliev A. A., Byzance et les Arabes I, Bruxelles 1935;

Vasiliev A. A., Byzance et les Arabes II/1, Bruxelles 1968;

Vasiliev A. A., Byzance et les Arabes II/2, Bruxelles 1950;

Vasiliev A., The Goths in the Crimea, Cambridge, MA 1936;

Vogt A., Le jeunesse de Léon le sage, *Revue historique* 174 (1934);

Weithmann M. W., Politische und ethnische Veränderungen in Griechenland am Übergang von der Antike zum Frühmittelalter, Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit, Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa – Kommission 23.-31. Oktober 1992, Göttingen 1996;

Wiewiorowski J., Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Army Commander?, *Eos* 93 (2006);

Wilson L., A Subaltern's Fate: The Office of Tourmarch, Seventh through Twelfth Century, *Dumbarton Oaks Papers* 69 (2016);

Winkelmann F., Byzantinische rang- und Ämterstruktur im 8. Und 9. Jahrhundert, Berlin 1985;

Winnifirth T. J., The Vlachs. The History of a Balkan People, London 1987;

Wittek P., Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, *Byzantion* 10 (1935);

Woods D., Corruption and Mistranslation: The Common Syriac Source on the Origin of the Mardaites, American Foundation for Syriac Studies, 2013 (http://www.syriacstudies.com/AFSS/Syriac_Articles_in_English/Entries/2011/1/9_Corruption_and_Mistranslation__The_Common_Syriac_Source_on_the_Origin_of_the_Mardaites_David_Woods.html);

Yannopoulos A., Une liste des thèmes dans le "Livre de Cérémonies" de Constantin Porphyrogénète, *Βυζαντινά* 12 (1983);

Zakythēnos D., Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Athēnai 1945;

Zakythēnos D., Περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Επετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 18 (1948);

Zakythēnos D., Διοικητικὴ διαίρεσις, Επετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 17 (1941);

Zakythinios D., Le despotat grec de Morée II, Athens 1953;

Zakythinios D., Le thème de Céphalonie et la défense de l'occident, *L'Hellénisme Contemporain* 3–4 (1954);

Živković T., The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus, *Σύμμεικτα* 13 (1999);

Zuckerman C., Learning from the Enemy and More. Studies in "Dark Centuries" Byzantium, *Millennium* 2 (2005);

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, edd. *B. Blysidou, E. Kountoura Galakē, St. Lampakēs, T. Loungēs, A. Sabbidēs*, Athēna 1998;

Алексеенко Н. А., Готия в структуре византийской административной системы в Таврике в второй половине X века, Херсонексский сборник 9 (1998);

Ангелов Д., К вопросу о правителях фем в Эпирском деспотате и Никейской империи, *Byzantinoslavica* 12 (1951);

Ангелов Д., Образуване на българската народност, София 1971;

Баришић Ф., Чуда Светог Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953;

Бубало Ђ., Влахо епископ или влахоепископ, Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002);

Васильев А., Славяне въ Греции, *Византийский Временник* 5 (1898);

Ђурић И., Породица Фоке, Зборник радова Византолошког института 17 (1976);

Живковић Т., Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025), Београд 2002;

Живковић Т., Словени и Ромеји, Београд 2000;

Живковић Т., Тактикон Успенског и тема Далмација, *Историјски часопис* 48 (2001);

Златарски В., Историја на Българската държава през средните векове I/1, София 1918;

Иванов Ј., Аксиос – Велика, Вардар, Македонски преглед 1. 3 (1924/1925);

Историја на България II, пр. *Д. Ангелов* и др., София 1981;

Каждан А., Деревня и город в Византии (IX–X век), Москва 1960;

Коматина И., Срби на путу крсташа, *Историјски часопис* 64 (2015);

Коматина И., Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016;

Коматина П., Византијска титула Константина Бодина, Зборник радова Византолошког института 48 (2011);

Коматина П., Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу, Зборник радова Византолошког института 46 (2009);

Коматина П., Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије, пр. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, *Византијски свет на Балкану I*, Београд 2012;

Коматина П., Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија, Београд, 2014;

Крсмановић Б., О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије, пр. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012;

Крсмановић Б., Податак о словенској архонтији из XI века, Зборник радова Византолошког института 34 (1995);

Крсмановић Б., Потенцијал функције доместика схоле (VIII–X век), Зборник радова Византолошког института 43 (2006);

Крсмановић Б., Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001;

Максимовић Љ., Бандон Палеомацука – прилог проучавању административног уређења у Трапезунту, Зборник радова Византолошког института 11 (1968);

Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972;

Максимовић Љ., Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, Зборник радова Византолошког института 36 (1997);

Максимовић Љ., Тематски војници у византијском друштву. Прилог новом процењивању проблема, Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002);

Максимовић Љ., Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX–X век), ур. *Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога (Крушевац 10-13. мај 2000.), Београд – Крушевац 2002;

Милев Н., Кубрат от историята и Кубер в Чудесата на св. Димитрия Солунски, Периодическо списание на българското книжовно дружество 71 (1911);

Мишић С., Законске одредбе о Власима у повељама Немањића, Браничевски гласник 7 (2010);

Наследова Р. А., Македонские Славяне конца IX — начала X в., Византийский Временник 11 (1956);

Острогорски Г., Византијско царство и околни свет у VII веку, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970;

Острогорски Г., Време постанка тематског уређења (Кореферат уз: *A. Pertusi, La formation des Thèmes byzantins*), Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970;

Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1959;

Острогорски Г., О датуму састављања Списа о темама и времену стварања првих тема у Малој Азији, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970;

Острогорски Г., Постанак тема Хеладе и Пелопонез, Зборник радова Византолошког института 1 (1952);

Острогорски Г., Равенски егзархат и постанак византијских тема, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970;

Поповић В., Куврат, Кувер и Аспарух, Старица 37 (1986);

Рајковић М., Област Стримона и тема Стримон, Зборник радова Византолошког института 5 (1958);

Сорочан С. Б., Византијски Херсон (втора половина VI – прва половина X вв.) Очерки историје и културе 2, Харьков: Майдан 2005;

Съботинов А., Епископија Котия – Котрагија в църковната структура на Ромейската империя (VIII–IX в.) и Българите, ур. *И. Лазаров*, „България, земя на блажени...” In *memoriam professoris Iordani Andreevi*, Велико Търново 2009;

Ферјанчић Б., Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974;

Ферлуга Ј., Византиска управа у Далмацији, Београд 1957;

Ферлуга Ј., Драч и његова област од VII до почетка XIII века, Глас Српске академије наука и уметности 343, Одељење историјских наука, књ. 5 (1986);

Ферлуга Ј., Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Прилог изучавању тематског уређења од VII до X века, Зборник радова Византолошког института 2 (1953);

Храпунов Н. И., Администрација византијског Херсона (конец IV – XI века), Дисертација на соискание на ученој степени кандидата исторических наука, Киев 2009;

Цветковић М., Мерарх у тематској организацији од IX до XII века, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) *Mélanges Ljubomir Maksimović*;

Цветковић М., Сермисијани – Преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва, Балканите като световен крџтопџт: Контакти и обмен (у штампии);

Цветковић М., Улога турми у стварању пограничног војно-управног система на истоку Византијског царства у IX и X веку, ур. *М. Ракоџија*, Ниш и Византија XII, Ниш 2014;

Цветковић, Реформа византијског војно-територијалног уређења у доба Јустинијана II. Зборник радова Византолошког института 53 (2016) (у штампии);

Цукерман К., К вопросу о ранней истории фемы Херсона, Бахчисарайский историко-археологический сборник 1 (1997);

Шене Ж. К., Поздний архонт на пример Херсона, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 7 (2000).

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милош Цветковић је рођен 1985. године у Нишу, где је стекао основно образовање и завршио Гимназију. Студије историје уписао је 2003. године на Филозофском факултету нишког Универзитета, на коме је 2008. одбранио дипломски рад *Стефан Душан и Јован Кантакузин, од савезништва до супарништва*. Са просечном оценом 9,78 на основним студијама, проглашен је 2008. године за студента генерације на Филозофском факултету. У истој установи је у следећој школској години уписао докторске студије историје. Две године касније студије наставља на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Током прве године докторских студија, као стипендиста атинског Универзитета, похађао је летњу школу грчког језика ΘΥΕΣΠΑ у Атини.

У школској 2009/2010. години био је ангажован као демонстратор у настави на предметима *Историја Византије од IV до XI века* и *Историја Византије од XI до XV века*, на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Почев од 2010. године запослен је у Византолошком институту САНУ, прво у звању истраживача приправника, а од 2013. у звању истраживача сарадника. Учествовао је на пројектима Византолошког института САНУ, под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Последње столеће Србије и Византије* (током 2009. и 2010. год.) и *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (почев од 2011). Учествовао је, такође, и на међународном пројекту који су реализовали Византолошки институт САНУ и Институт за балканистику и Центар за тракологију Бугарске академије наука *The Balkans and the World: Modus Concurisionis* (2015–2016).

Поред истраживачког рада на пројектима, Милош Цветковић је обављао и друге професионалне активности. Био је асистент Организационог одбора 23. међународног конгреса византијских студија (Београд 2016); затим секретар Организационог одбора Шесте националне конференције (Београд 2015); секретар редакције *Зборника радова Византолошког института* 50 (2013), посвећеном јубилеју академика Љ. Максимовића (са П. Коматином); као и секретар редакције зборника *Византијски свет на Балкану I–II*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012. (са П. Коматином). Од 2011. године обавља, уједно, и дужност библиотекара у Византолошком институту САНУ. Члан

је Српског комитета за византологију (од 2014) и Друштва пријатеља Свете Горе Атонске (од 2012).

Милош Цветковић је учествовао на неколико научних скупова: 23. међународни конгрес византијских студија у Београду (2016); Бугарско-српска научна конференција *Средновековните Балкани: контакти и обмен* у Софији (2015); Шеста национална конференција византолога у Београду (2015); Међународни симпозијум византолога *Ниш и Византија XII* у Нишу (2013); Пета национална конференција византолога у Београду (2010); и Научни скуп *Стефан Немања и Топлица* у Пролом Бањи (2010).

Основно истраживачко поље докторанда представља проучавање државне управе у Византијском царству, посебно нижих провинцијских војно-административних структура. Милош Цветковић је до сада објавио неколико радова који су публиковани у домаћим научним часописима и тематским зборницима.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милош Цветић

Број индекса 5110-24

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Нишке јединице тематског уређења у Византизи
(9-11. век)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 13.1.2017.

М. Цветић

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Милош Цветковић

Број индекса 5110-24

Студијски програм Историја

Наслов рада Нише желинице тематског уретка у Византизи (9-11. век)

Ментор академик Лучбонир Максимовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 13.1.2017.

М. Цветковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Циљне категорије територијалног уретања у Византизи
(9-11. век)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 13. 1. 2017.

М. Срећка